

SRI PRATAP COLLEGE

LIBRARY.

Class No. 891.231

Book No. Y14S.v.1

Accession No 5240

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४६

अपराकापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

Yājñavalkya Smṛiti

Vol. I

तत्र प्रथमाचाराध्यायरूपः प्रथमो भागः (१) ।

एतत्पुस्तकम्

आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२५

ख्रिस्ताब्दाः १९०३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकपदकम् (रु० ६) ।

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथास्या अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेतयाज्ञवल्क्यस्मृतेः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते—

क. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं जयपुरनिवासिनां वे० शा० रा० रा० “भट्टनारायण” इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचारव्यवहाराध्यायद्वयपरिमितम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

घ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायः, त्रुटितव्यवहाराध्यायश्च, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—केवलं मूलं पूर्णम्, एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

च. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायस्थश्राद्धप्रकरणमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

छ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ज. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णं व्यवहाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

झ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णं व्यवहाराध्यायस्थदायविभागप्रकरणमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ञ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णमाचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

* * * एतद्ग्रन्थस्थविषयानुक्रमण्या अन्तिमभागेन सह मुद्रणं भवेदिति सा तत् एव द्रष्टव्येत्याकलनीयं सुधीभिः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अपराकारपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः प्रथमः ।

तत्र ब्रह्मचारिप्रकरणम् । (१)

(अथ टीकारम्भः ।)

संसिद्ध्यर्थमिलत्सुरासुरनमन्मौलिस्थितमोल्लस-
त्सद्रत्नप्रभवप्रकृष्टविविधप्रेङ्खन्मयूखोज्ज्वलम् ।
श्रेयोविघ्नमहाभयप्रशमने दिव्यं यदेकौषधं
भूयान्नो द्विरदाननाङ्घ्रिकमलद्वंद्वं तदिष्टासये ॥ १ ॥
विश्वानुभूतिसंभूतिस्थितिसंहतिमुक्तयः ।
प्रभवन्ति यतस्तस्मै परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
यो विश्वसर्गपरिपालनसंहृतीहो
ब्रह्मा हरिस्त्रिनयनश्च भवत्यमेयः ।
तं शुद्धबोधमभयं सुखसत्स्वभाव-
मात्मानमद्वयमनन्तमुपास्महेऽजम् ॥ ३ ॥

विश्वात्मनः शुक्लयजुंषि भानोरवाप्य यो योगिगणाग्रवर्यः ।
तं याज्ञवल्क्यं मुनिवृन्दवन्द्यं नमामि तत्कीर्तितधर्मबुद्धयै ॥ ४ ॥
भक्त्या यस्य सविस्मयैः स्मररिपुर्वुद्ध्या च वाचस्पति-
विक्रान्त्या द्विषतां गणः शुचितया भास्वान्क्षमित्वेन भूः ।
जीमूतान्वयभूषणं स विपुलां योगीश्वरेणोदिते
शास्त्रे वाक्यनयानुगां वितनुते व्यारूपां सतां संमताम् ॥ ५ ॥

१ ख. ग. घ. 'याद्वो द्वि' । २ ख. यो योगगणाग्रगण्यः । तं । ३ क. ग. घ. 'यः पुर' ।
४ ख. 'पुर्मत्या च । ५ क. 'णं स्वविपुले यो' । ख. ग. 'णं च स्मृतिविद्योगी' । ६ ख. 'श्वरोदी-
रिते । ७ ख. 'क्यपदानुगां विचिनु' । ८ क. ग. घ. वाचं ।

धर्मसंहितामारभमाणस्तस्याः पौरुषेयत्वसामान्याज्जायमानामप्रामाण्यश-
ङ्कां महाजनस्य तदध्ययनधारणादिविषये परिपन्थिनीमपनेतुमाह—

(अथ मूलारम्भः ।)

ॐ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन्॥

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगी संयमवान् । तत्रापि चेश्वरोऽणिमादिगुणशाली । एषां च गुणानामी-
श्वरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं गम्यते मार्कण्डेयपुराणे—

“ अणिमौ लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।

प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तैथा परम् ॥

यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैश्वरान् ।

प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्वाणसूचकान् ॥

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽणीयान्शीघ्रत्वाल्लघिमा गुणः ।

महिमाऽशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥

प्राकाम्यमस्य व्याप्यत्वादीशित्वं चेश्वरो यतः ।

वशित्वाद्वाशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥

यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।

ऐश्वर्यं कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥

✽मुक्तिसंसूचकं रूपं परनिर्वाणचेतसः ” इति ॥

एवं चाणिमादिगुणपर एवायमीश्वरशब्दः । ततश्च योगी चासावीश्वरश्च योगी-
श्वर इति मुख्यार्थोभयैशब्दः कर्मधारयः । न तु योगिनामीश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषः ।
षष्ठ्यर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । योगीश्वरशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । न हि तदा योगि-
नामणिमादिलक्षणमैश्वर्यं याज्ञवल्क्यस्योक्तं भवति । किं तु योगिनः सनकादी-
न्प्रति स्वामित्वम् । तच्च प्रकृतानुपयोगि । कर्मधारयपक्षे तु योगनिमित्तमणि-
माद्यैश्वर्यं ग्रन्थकारस्य गम्यते । ततश्च योगविरोधिनोऽज्ञानरागद्वेषा योगिपदे-
नार्थान्निरस्ताः । उक्तं च योगस्य तन्निरासकत्वं पुराणे—

* इदमर्थं न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः । इदं चाधिकमिति भाति ।

१ क. घ. ‘रुपत्वे सा’ । ग. ‘रुषत्व’ । २ ख. ‘ये प्रवृत्तिपारे’ । ३ क. ग. घ. ‘मा महिमा
चैव लघिमा प्रा’ । ४ घ. ततः । ५ ख. ‘यपदः क’ । ६ क. ‘रप्र’ । ७ ख. ‘योगजन्यम्’ । ८ ग.
‘गिजन्यम्’ । ९ क. ‘मित्वे त’ । १० क. ‘योगिनि’ । ११ क. ‘योगिवि’ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

“ प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ” इति ॥

ईश्वरपदेन च यथावस्थितवेदवेदान्तबोद्धृत्वं परमकारुणिकत्वं च सूच्यत इति तत्प्रणीतग्रन्थस्य प्रामाण्ये निश्चिते कथमप्रामाण्यशङ्कोदियात् । यज्ञ-
वल्कस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः । संपूज्य संमान्य । मुनयो महर्षयो वर्णादिधर्मा-
नशेषतो निरवशेषतो नोऽस्मान्ब्रूहि बोधयेत्यब्रुवन् । वर्णा ब्राह्मणादयः ।
आश्रमशब्दो यद्यपि ब्रह्मचारिगृहस्थादिकर्मसु वर्तते तथाऽपि तत्संबन्धिनां
धर्माणामभावादाश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो लक्ष्यन्ते ।

अत एवाऽऽह वसिष्ठः—

“ चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः ” इति ।

केवलादूर्णत्वात्केवलाच्चाऽऽश्रमित्वाद्यतिरिक्तानि विशेषरूपाणि तद्विशे-
षस्था ये वक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्त इहेतरे । तानि च विशेषा(परूपा)णि—
यथा तावद्भवत्पूर्वभिक्षाचर्याविधौ ब्राह्मणत्वसहितं ब्रह्मचर्यम्, एवं भव-
न्मध्यादितो भैक्षचर्याविधौ तदेव क्षत्रियाद्यपेक्षं, विषाहविधौ वनितारागः
स्नातकत्वं च, जायोपगमनविधावृतुमदारत्वं संभोगदारत्वं वा, स्त्रीधर्मेषु
स्त्रीत्वं कचिज्जायात्वं कचित्प्रोषितभर्तृकात्वं कचिद्विधवात्वम्, द्रव्यशुद्धि-
विधौ शोध्यद्रव्यवत्त्वम्, प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यक्रियाप्रवर्तकपौष्कल्यक्रि-
यावत्त्वम्, श्राद्धविधौ श्राद्धकालावच्छिन्नजीवनवतः प्रमीतपितृकत्वं,
विनायकसूदनविधौ विनायकोपसृष्टत्वं, ग्रहयज्ञविधौ श्रिया-
(श्रया) दिकामित्वं, राजधर्मविधौ क्षत्रियस्याभिषिक्तत्वं, निर्हरणादि-
विधौ मृतसपिण्डत्वम्, आपद्धर्मविधौ दुर्गतत्वं, वनस्थंविधौ वलीपलि-
तत्वं जातपौत्रत्वं, परिव्राजकविधौ वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयागानुष्ठानवतः
संसारवैराग्यवत्त्वं, प्रायश्चित्तविधौ पापवत्त्वमित्यादीनि । एतद्विशिष्टा ये त
इतरे । वर्णाश्चाऽऽश्रमाश्चेतरे च ते वर्णाश्रमेतराः । तेषां वर्णाश्रमेतराणाम् ।
अत्रेतरशब्दस्य “द्वन्द्वे च” इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । शास्त्रप्रमेयो निःश्रेयस-
करो धर्मः । क्रत्वङ्गप्रतिषेधनमधर्मः । वक्ष्यमाणशास्त्रार्थनिरवद्यनिरवशेषोदी-
रणक्रियां प्रति अशेषत इति धर्मसामान्याभिप्रायसाकल्यवचनम् । निरवशे-

१ क. 'बोध्यत्वं' । २ ख. 'हस्थवानप्रस्थपरिव्राजककर्मसु प्रव' । ३ ख. 'त्वादति' । ४ क.
'द्विषयस्था' । ५ ख. 'शेषणानि येषां ता' । ६ ख. 'गकामदारवत्त्वं' । ७ क. वा । रतिध' । ८ ख.
'ल्यव' । ९ क. ग. घ. छ. म. 'अत्वम्, जीवत्पितृकत्वं, प्रमी' । १० क. ग. घ. 'तपि' । ११ ख.
'स्थत्ववि' । १२ ख. 'त्रत्वं च । प' । १३ ख. 'प्रायं वचनम् । विशे' ।

याभिप्राये ह्यस्मिन्नुपनयनादौ गृह्योक्तहोमादि न कार्यं स्यात् । वर्णाश्रमेतरसं-
बन्धोपाधिकानि त्रीणि धर्मसामान्यानि । धर्मान्ब्रूहीति प्रार्थितस्य च धर्मसंहिता-
करणे तन्मध्येऽध्येतृसमवायिधर्मज्ञानमेव प्रायेण प्रयोजकम् । ततश्चाध्येतृणामध्य-
यनप्रयोजकं तदेव । न हि तेषामप्रयोजकमध्ययनं भवितुमर्हति । तस्माद्धर्मशा-
स्त्राध्ययनं धर्मशास्त्रत्वज्ञानप्रयुक्तमेव । याज्ञवल्क्यप्रणीतेऽप्यत्र श्लोके “ याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ” इति वचनं, तथोत्तरश्लोके—“ योगीन्द्रोऽब्रवीत् ” इति
+ प्रथमपुरुषप्रयोगश्च नायुक्तः । दृश्यते हि मानवे ग्रन्थे “ मनुरब्रवीत् ” इति
प्रयोगः, बौधायने च “ स ह स्माऽऽह बौधायनः ” इति । न च “ मनुर-
ब्रवीत् ” इति भृगोर्वचनमिदं न मनोरिति वाच्यम् । यत एतदुत्तरकालमेव
मनुराह—

“ एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ” इति ॥

अधिजगेऽधीतवान् । अस्याश्च संहिताया याज्ञवल्क्यः प्रणेतेति व्याख्या-
तृणां स्मृतिरेव प्रमाणम् । न चार्थमेव याज्ञवल्कीयतया ते स्मरन्तीति वाच्य-
म् । ग्रन्थे हि प्रणेतृतया तस्यासाधारण्यं संभवति न चार्थे द्रष्टृतया, मुन्यन्तरै-
रपि तस्य दृष्टत्वात् । असाधारण्येन च व्यपदेशो न साधारण्ये घटते । असा-
धारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ॥

स मुनिर्धर्मान्ब्रूहीति प्रार्थितो मिथिलास्थत्वेन विशेषतः प्रशान्तः क्षणमात्रं
वक्ष्यमाणं शास्त्रार्थं मुनीनां तच्छ्रवणयोग्यतां [च] ध्यात्वा चिन्तयित्वा वक्ष्यमा-
णान्धर्मानब्रवीत् । याज्ञवल्क्यप्रणीततां शास्त्रे वक्तुं स इत्युक्तम् । न पुनरह-
मिति । न पुनरहंशब्दाद्याज्ञवल्क्यसंप्रत्ययः । स इति शब्दांतु प्रकृतवाचिनो
याज्ञवल्क्य एव प्रकृते बुद्धिरूपेतीति तमेव प्रयुक्तवान् । तत्सामानाधिकरण्या-
च्चाब्रवीदिति प्रथमपुरुष एव युज्यते । न पुनरब्रवमित्युत्तमः ॥

तत्र धर्मानुष्ठानस्य देशपरिग्रहपूर्वकत्वाद्धर्मकथनात्प्रागेव देशमाह—

यस्मिन्देसे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

+ एतदादिमनुरब्रवीदित्यन्तग्रन्थे बहुषु पुस्तकेषु व्यत्यासो विद्यते ।

१ ख. वार्ये । २ ख. ‘जकमपि त’ । ३ ग. घ. ‘यने ध’ । ४ ख. ‘दं म’ । ५ क. तस्यां
साधारण्यां ‘उं’ । ६ क. ‘रण्यं घटेषु सा’ । ७ क. ग. घ. छ. ज. ‘योग्यानां ध्या’ । ८ ख.
शास्त्रस्य । ९ क. स । १० क. ग. घ. ‘न्दान्तप्र’ । ११ क. ख. ‘कृतिवा’ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कृष्णशब्दो हरिणवचनः । कृष्णाजिनं कृष्णविषाणो यावत्कृष्णमृगो विचरतीति प्रयोगदर्शनात् । स यस्मिन्देशे स्वभावाद्विचरेत् । तत्र धर्माश्रितस्मार्ताननुष्ठेयतया हे मुनयो निबोधत निबुध्यध्वम् । कृष्णशब्दादर्थान्तरावबोधो मा भूदित्युक्तं मृग इति । कृष्णमृगोपलक्षितश्च देशो ब्रह्मावर्तादिदेशासंभवे धर्मानुष्ठानाङ्गमिति मन्तव्यम् ।

तदाह मनुः—“ सरस्वतीदृषद्वर्त्योर्व्योमनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनजाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तदिनन्तरः ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तः प्रकीर्तितः ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स देशो यज्ञियो ज्ञेयो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ” ॥

अत्र च पूर्वः पूर्व उत्तरत उत्तरतः श्रेष्ठः । यदाह पुराणम्—

“ ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।
मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ” ॥

विष्णुश्च—“ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम् ”

इत्यार्यावर्तस्य लक्षणान्तरमाह ।

ततश्च यत्र चातुर्वर्ण्यव्यवस्था कृष्णमृगश्च नास्ति स म्लेच्छदेशः । तदन्यो धर्मदेशः । ततश्च ब्रह्मावर्तादिदेशचतुष्टयालाभे यत्र चातुर्वर्ण्यं व्यवतिष्ठते कृष्णमृगश्च विचरति तत्र धर्मेच्छुभिः स्थातव्यम् । तदसंभवे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थावति कृष्णमृगयुक्ते वा देशे । धर्मान्निबोधतेति धर्मग्रहणादधर्मपरिहारे देशे विशेषनियमो नास्तीति मन्तव्यम् ।

१ क. 'चरते त' । २ क. 'नुष्ठानत' । ३ ख. 'न्तरं मा भूदिति मत्वोक्तं' । ४ क. 'नागतमि' ।
५ ख. 'त्योर्देवन' । ६ ख. 'वर्त प्रकीर्तितम्' । कृ. । ७ क. ग. घ. छ. झ. 'ष्णशार' । ८ क.
'क्षेत्रेन वा' । ९ ग. घ. 'देशवि' ।

शूद्रस्य वृत्तावनुग्रहमाह मनुः—

“ एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ” इति ॥ २ ॥

ज्ञानपूर्वमनुष्ठानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायांस्तावदाह—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्र(वा)ह्मादि । न्यायः सतर्कः । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्म-
शास्त्रं मन्वादिस्मृतिः । अङ्गैः षड्भिर्व्याकरणादिभिः सहिताश्चत्वारो वेदा
ऋग्वेदादयः । एतानि चतुर्दश ज्ञानानां निमित्तानि, धर्मस्य च ज्ञानद्वा-
रेण । एतदुत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात् । ततश्च प्रयोगपद्धत्यादिसमुत्थितं
ज्ञानं न धर्महेतुरिति सिद्धम् ।

“ एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सन्त्यथ ।

वेदान्तः पञ्चदशकं विद्या षोडशिका भवेत् ”

इति ब्रह्मपुराणे यद्वेदान्तविद्ययोर्ग्रहणं तन्मोक्षसाधनविद्यास्थानाभिप्राय-
मितीहानुपयोगित्वान्नोक्तम् । वेदान्तः शारीरकम् । विद्या बृहदारण्यका-
दिरहस्यम् ।

यत्तु विष्णुपुराणम्—

“ अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या अष्टादशैव ताः ”

तत्केवलं विद्यास्थानत्वाभिप्रायं, न धर्मस्थानत्वाभिप्रायम् । आयु-
र्वेदादीनां च धर्मस्थानत्वाभावात् । चतुर्दशग्रहणाद्वेदसंग्रहो न
स्यात् ॥ ३ ॥

इदानीं धर्मशास्त्राणां तदाभासेभ्यो विवेकाय तत्प्रणेतृनाह—

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

*मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरः⁺ ॥

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ॥

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

प्रयोजकाः प्रणेतारः । अतिरोहितमन्यत् ।

अत्र गौतमः—

“ स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि, तेषां प्रणेतारः—मनुविष्णुदक्षाङ्गिरोत्रिबृह-
स्पत्युशनआपस्तम्बगौतमसंवर्तात्रेयकात्यायनशङ्खलिखितपराशरव्यास-
शातातपप्रचेतोयाज्ञवल्क्यादयः ”

इत्यादिशब्दं प्रयुक्तवान् । वेदमूलग्रन्थप्रणेतार आदिशब्देनात्र प्रगृह्यन्ते ।

तथा च मनुः—“ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ” इति ।

अत एवावशिष्टः श्रौतो वाक्यैकशेषः । अङ्गिरःशब्दपर्यन्तः समाहारद्वन्द्वो
नपुंसकलिङ्ग एकवचनान्तः । अत एव भविष्यत्पुराणे गुह्येश्वरवाक्ये स्मृतयः
षट्त्रिंशदेवाभिहिताः—

“ मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्तिताः ।

तौसां वाक्यानि क्रमशः समासेन ब्रवीमि ते ” ॥

ताश्च मनुविष्णुंयमदक्षाङ्गिरोत्रिबृहस्पत्युशनापस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराश-
रव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्रचेतबुधदेवलसोमजम-
दग्निविश्वामित्रप्रजापतिनारदपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालिच्यव-
नमरीचिकश्यपा इति षट्त्रिंशदेव स्मृत्यन्तरे पठिताः । एवं वृद्धमन्वादयश्च

* एतस्मात्पूर्वम् —“ वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुविष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

वसिष्ठदक्षसर्वतशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बात्रिहारीताः कात्यायनबृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितो व्यासोऽहमुशनास्तथा ” ॥

इति ग्रन्थः स. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेष्वधिको विद्यते । स चायुक्तः, तदङ्गीकारे पीनरुकर्या-
पत्तेरभिमेण । + मिताक्षरायामुशनःशब्दान्तं द्वंद्वं स्वीकृत्याङ्गिरा इति पाठो गृहीतः ।१ ग. 'प्रवर्तकाः । २ क. ग. घ. 'कदेशः । अ' । ३ ख. 'नान्त एव च भ' । ४ ख. 'वादे
स्मृ' । ५ क. तेषां । ६ क. ग. घ. 'ष्णुद' ।

वयोवस्थादिभेदेन मन्वादिमणेतार एव द्रष्टव्याः । अविरोधत्वाच्छ्रुतिस्मृत्यु-
पबृंहकत्वाच्छिष्टपरिगृहीतत्वादाप्तोक्तत्वाच्च । चतुर्विंशतिमतपरिशिष्टादयोंऽपि
धर्मशास्त्रत्वेनैव ज्ञेयाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

संप्रति यच्छास्त्रं शास्त्रान्तरनिरपेक्षं समग्रमर्थं न शक्नोत्यवगमयितुं तच्छा-
स्त्रान्तरसापेक्षमेव धर्मे प्रमाणमिति दानमुदाहृत्याऽऽह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ॥

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशे कुरुक्षेत्रादौ, काल उपरागादौ, उपायेनेतिकर्तव्यतया, द्रव्यं
गवादि, श्रद्धया तथेति प्रत्ययेन समन्वितं, पात्रे वक्ष्यमाणलक्षणे, प्रदीयते
ख्यात्याद्यनपेक्षित्वरूपेण प्रकर्षेण पात्रस्वीकारपर्यन्ततया त्यज्यत इत्येतत्प्र-
तिपादकं वाक्यं सकलं सर्वसाधनोपेतस्येदंपर्यन्तविशेषवतो धर्मस्य बोधकं
सर्वं धर्मलक्षणं धर्मे प्रमाणं वेदितव्यम् । न पुनः सर्वप्रकारयुक्तस्य धर्मस्य बोधकं
धर्मलक्षणम् ।

तथा च शङ्खः—

“ देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयः

साधारणो न्याय्योऽन्यथा विपरीतः ” इति ।

साधारणो दानेन समर्पणः । न्याय्योऽन्येषां यागादिधर्माणाम् । अन्यथा
सोमस्त्याभावे । विपरीतो धर्मस्यानुदय इत्यर्थः । सति सामर्थ्ये सर्वाङ्गानु-
ष्ठानम् । असति तु काम्यं हेयम् । आवश्यकं तु यथाशक्ति कार्यम् ।

यत्तु कात्यायनवाक्यम्—

“ बहुरूपं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शौस्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ” ॥

इति, तन्निरपेक्षार्थाभिधायकस्वशास्त्रविषयम् । सापेक्षे तु स्वशास्त्रे शास्त्रा-
न्तरोक्तं ग्राह्यमिति स एवाऽऽह—

“ यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ” इति ॥ ६ ॥

१ घ. 'त्वात्प्रजापतिस्मृ' । २ ख 'स्मृत्यर्थोप' । ३ क. ग. घ. 'यो ध' । ४ क. ग. घ.
'त्वेन ज्ञे' । ५ क. ग. घ. छ. ज. 'क्षितस्वरू' । ६ क. 'साधारणोपे' । ७ क. 'मेण प्र' । ८ ख.
'नः । अन्येषां यागादिकर्मणां न्याय्यः । अन्य' । ९ क. ग. घ. छ. ज. सामस्त्येऽसर्वा' । १० ख.
'कं य' । ११ क. ग. घ. छ. ज. शास्त्रेऽर्थे ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

संप्रति धर्मप्रमाणान्याह—

श्रुतिस्मृतिसदाचाराः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुत्यादिकं प्रत्येकं धर्ममूलं धर्मनिश्चयस्य कारणम् । पुराणन्यायेत्यत्र श्रुतिस्मृत्योः सामान्यतो धर्ममूलत्वमुक्तम् । अत्र तु निवार्य तन्मूलत्वमुच्यते । अर्थादन्येषां विद्यास्थानानां विद्यानुरोहकत्वम् । स्मृतेर्न व्याकरणादिवद्देदानुरोहकत्वं, किं तु तदनुपापकत्वमिति पृथगुक्तम् । आचारैरेतैः पुनरत्रैव धर्ममूलत्वोक्तिरिति न पुनरुक्तता । श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मतो वेदमूलं शास्त्रं, सदाचारः शिष्टाचारः । स्वस्य स्वकीयस्याऽऽत्मनो मनसः प्रियं तुष्टिकरम् । आत्मशब्देनात्र मनो लक्ष्यते । प्रियशब्देन तुष्टिः । तेन मनस्तुष्टिरत्र चिकीर्षोपरमो निर्दिश्यते । समीचीनः शास्त्रार्थविषयोऽनेनेदं साधयामीति मनःकर्म संकल्पः । तज्जः कामो धर्मचिकीर्षा । एतत्सर्वं धर्मनिश्चये मूलं, कारणमित्यर्थः । धर्मेण तन्निश्चयो लक्ष्यते । तत्राग्निहोत्रादेर्निश्चयमूलं श्रुतिः, वर्णाश्रमधर्मादेः स्मृतिः, होलाकादेः सदाचारः, यत्कर्म मनसस्तुष्टिपरिच्छिन्नतया विधीयते तस्य मनस्तुष्टिः । यथा—

“ यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ” इति ॥

कालविशेषे संकल्पजः कामः, यथा— “ यदैवैनं श्रद्धयोपनयैत्तदैवाऽऽदधीत ” इति । अथवा “ श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव ” इति ।

व्यासः— “ धर्मशुद्धिमभीप्सद्भिर्न वेदादन्यदिष्यते ।

धर्मस्य कारणं शुद्धं मिश्रमन्यत्प्रकीर्तितम् ” ॥

शुद्धिरसंकीर्णता । धर्मस्य धर्मनिश्चयस्येत्यर्थः । शुद्धमदुष्टम् । मिश्रं संभावितदोषम् ।

“ अतः स परमो धर्मो यो वेदादधिगम्यते ।

अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्मृतः ॥

वेदार्थवित्तमैः कर्म यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा ।

तद्यत्नेन समातिष्ठेत्तन्निषिद्धं तु वर्जयेत् ॥

ते हि वेदार्थतत्त्वज्ञा लोकानां हितकाम्यया ।

प्रदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचारयेत् ॥

१ क. अन्यत्र निर्धार्य । २ ख. 'नां वेदानु' । ३ ख. 'नुगमक' । ४ क. ग. छ. ब. 'रादेर्धर्म' ।

५ घ. 'तिर्दलौका' । ६ ख. 'येदथाऽऽधी' । ७ ख. ग. 'ति । यथा वा । ८ क. 'वन्तं यं ।

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।

ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्मनीषिणाम् ॥

एतेभ्योऽपि यदन्यत्स्यात्किञ्चिद्धर्माभिधायकम् ।

तदूर्तरतो विद्धि मोहस्तस्याऽऽश्रयो मतः ” ॥

न विचारयेत् , नाप्रमाणतया शङ्केत । एतेभ्यो धर्मशास्त्रादिभ्यो यदन्य-
त्पौरुषेयं तद्धेयम् । ननु च शैवपाशुपतपाञ्चरात्रशास्त्राद्यपौरुषेयमेव, ततश्च तर्द-
नुष्ठानाचरणेऽभ्युदय एव न दोषः कश्चित् , तस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् ।
मैवम्—

“ आचम्य च पुरा ब्राह्मीं भजेत्संध्यां द्विराश्रमी ।

इतरस्तु विरक्तात्मा लौकिकार्थपराङ्मुखः ॥

ब्राह्मीं कुर्यान्न वा कुर्याच्चैवीमेव नियोगतः ।

अन्तः शैवं बहिः कौलं लोकाचारे तु वैदिकम् ॥

सारमादाय तिष्ठेत्तु नारिकेलफलं यथा ”

इति स्वायंभुवादिवचनेनानवकृतलोकानुरञ्जनापादकत्वेन प्रतिपादितवैदि-
ककर्मवैफल्यदोषत्वात्सर्वात्मना श्रुतिस्मृतिविहितधर्मानुष्ठानैकपरमार्थसंवि-
द्यवृद्धान्प्रति शैवाद्याम्नायस्यानुष्ठाने निःश्रेयसनिमित्तत्वासिद्धेः । नापि
तेषां शैवादिशास्त्रानुष्ठाने काचित्क्षतिः । “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ”

“ अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ”

इति श्रुतिस्मृत्युक्तौर्हि तेषामाश्रमकर्मभिः प्रयोजनं नान्यैः । श्रुतिस्मृत्यर्थाति-
क्रमे प्रत्यवायापत्तेः । तथा च श्रुतिः—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते ” ।

स्मृतिरपि—“ अग्निहोत्र्यपविद्याग्नीन्ब्राह्मणः कौमकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ” इति ॥

न चानुष्ठानमात्रेणैवार्थसिद्धं दूषणमिति वाच्यम् ।

“ द्रुतेन त्रपुणा पूर्णवक्त्रास्तिष्ठन्ति दुःखिताः ।

द्वेष्टारं शिवशास्त्राणां ये च वेदविदूषकाः ॥

१ क. 'श्रमो म' । २ क. घ. 'तपश्च' । ३ क. ग. घ. 'ब्रादि यौ' । ४ ख. 'दर्यानु' । ५ ख.
'सनिमित्तत्वा' । ६ ख. 'न्तः कौलं बहिः शैवं लो' । ७ क. कारकामतः । ८ घ. 'सिद्धिद्' । ९ ख.
पूर्णा व' । १० घ. 'रः सर्वशा' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विचारयेत् ”

इति अदूष्यत्वेन हेत्वविचारणीयत्वेन च देवीपुराणयोगयाज्ञवल्क्ययोर-
 *दूष्यत्वेन तस्य स्मरणात् । न चैतावता तदनुष्ठाने न दोषः कश्चिदिति
 वीक्ष्यम् । “यावद्वचनं वाचनिकम् ” इति न्यायेन न्यूनस्याधिकस्य वा परिग्रहस्य
 स्वोत्प्रेक्षामात्रेण कर्तुमनर्हत्वात् । सकलादूष्यागमानुष्ठानस्य च कर्तुमशक्यत्वात् ।

“ दीक्षितस्य च वेदोक्तं श्राद्धकर्मातिगर्हितम् ।

इत्येवं वैदिकश्राद्धक्रिया नादीक्षितैरपि ॥

दीक्षितान्प्रति कर्तव्या द्वयोर्निरयदायिनी ”

इत्यादिना शैवशास्त्रप्रतिपन्नस्य वैदिककर्मकरणेन नरकदानादिदोषप्राप्तेः ।

“ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ”

इत्यादिना भारतादौ विकलस्यापि स्वानुष्ठानस्योत्कर्षदर्शने सत्यपि
 सकलादूष्यागमानुष्ठानस्य च परस्परविरुद्धार्थत्वे ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यभावाच्च ।
 तथा च शैवाः—प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेत-
 रविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति भेदेश्वरवादिनः । सांख्याः—निरीश्वरवा-
 दिनः । योगाः पातञ्जलास्तु—जगतामकर्ता लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः सर्वशास्त्र-
 वेत्तृत्वात्सर्वज्ञः पुरुषविशेष ईश्वर इति सेश्वरैः । पाञ्चरात्राः पुनः—शान्तो-
 दितविवृत्ताव्यपदेश्यभिन्नतया चातुरात्म्येनावस्थितः परमा प्रकृतिर्भगवान्वासु-
 देव इत्यद्वैतभावेनेश्वरं मन्यन्ते । पाशुपताः पुनः—कार्यकारणयोगविधिदुःखो-
 न्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोचनार्थमुद्दिष्टा इति भेदेश्व-
 रवादमेवाङ्गी कुर्वन्ति । तदेवमनवस्थितत्वात्सर्वागमज्ञानस्य सर्वस्वीकारे संश-
 यानिवृत्तेर्ज्ञानलाभो दुर्घट एव । वैकल्पिकाङ्गीकारे चोन्मत्ततुल्यता प्रसज्येत ।
 ननु यथा शैवाद्याम्नायैस्यैवादूष्यत्वमात्रेण प्रामाण्यम्, तथैवादूष्यत्वस्मरणा-

* अदूष्यत्वेनेत्येकवारमाधिकमिति भाति ।

१ क. ग. 'गः पञ्च' । २ ग. घ. 'अदुष्टत्वे' । ३ घ. 'हेतुवैलि' । ४ ख. 'णया' । ५ ग.
 वाच्यः । ६ क. 'निकं चेति' । ७ घ. 'मादि ग' । ८ ख. 'णेनर' । ९ ग. 'मो भयावह इ' । १०
 ग. घ. 'कलद्' । ११ ख. 'भावश्च । त' । १२ क. ग. घ. छ. झ. 'वलनिमित्तमात्रमी' । १३ ख.
 'श्वराः । यो' । १४ क. ख. ग. 'योगास्तु' । १५ क. ख. 'राः । पञ्च' । १६ क. ग. 'वृत्त्याव्य' । १७ ख.
 ग. 'स्वार्ताः प' । १८ ख. 'मोक्षायोपदिष्टा' । १९ क. घ. 'यस्यादूष्यत्व' ।

विशेषाद्वेदस्यापीति । सत्यं, “ द्रुतेन त्रपुणा ” इत्यादिना वेदस्य शैवाद्यागम-
सदृशमेवादूष्यत्वमात्रेण प्रामाण्यम् ।

“ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अतर्क्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ”

इत्यादिना मन्वादिभिरैहिकामुन्निकार्थप्रकृष्टसाधकत्वं तु वेदस्योक्तं, न
शैवादिशास्त्रस्य । प्रत्युत—

“ ये वेदमार्गनिर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च ।

सिद्धान्तसंज्ञकं पूर्वं मया शास्त्रं प्रदर्शितम् ॥

पशुर्योऽपशुभावस्थः स यदा पतितो भवेत् ।

तदा पाशुपतं शास्त्रं ज्ञायते विश्वमोहकम् ॥

मयैव मोहितास्ते हि भविष्यन्तो जना द्विज ।

लौक्यार्थिनस्तु शास्त्राणि करिष्यन्ति कलौ नराः ॥

निःश्वाससंहिता या हि लक्षमात्रं प्रमाणतः ।

सैव पाशुपतो योगो भेदाः पाशुपतास्ततः ॥

एतया वेदमार्गादेर्यदन्यदिह जायते ।

तत्क्षुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् ”

इत्यादिनाऽगस्त्यं प्रति रुद्रवचनेन वराहपुराणे तस्य विमोहकत्वेन विप्रल-
म्भकत्वमेव प्रतिपादितम् । सर्वजनविमोहकत्वाद्विप्रलम्भकमेव शैवादीति ।

भूयश्च तत्रैव श्रीरुद्रं प्रति जनार्दनवाक्यम्—

“ एष मोहं सृजाम्याशु यो जनं मोहयिष्यति ।

त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥

अल्पायासं दर्शयित्वा फलं दीर्घं प्रदर्शय ।

कुहकाश्चेन्द्रजालानि विरुद्धाचरणानि च ॥

दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाऽऽशु महेश्वर ” इति ॥

अत एव च मनुः—

“ उत्पद्यन्ते व्ययन्ते च यान्यर्तो यानि कानिचित् ।

तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ” इति ॥

अत एव च शैवादिशास्त्रोक्तस्याप्रामाण्यमाचारस्याऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

“वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा । तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवंपश्वाज्यपयःकपालपात्री-
संबन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्याणीति । तैर्विरुद्ध आचोरोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते ” इति ।

ननु च—“ अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन हि ।

आचारेण प्रवर्तन्ते ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।

शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति ”

इत्यादिना वराहपुराणे भगवद्वाक्येन पाञ्चरात्रस्य वेदप्रतिनिधित्वेन स्मर-
णाद्वेदेनाविशेषः पाञ्चरात्रस्य । सत्यमविशेषः । किं तु विषयविशेषाद्विशेषः ।
तथा हि—अस्य वाक्यस्य कुतश्चिद्वैवयोगादकृतप्रायश्चित्तब्राह्मणविषयत्वादवि-
स्तृतब्राह्मणाद्यनाश्रयत्वम्, एवं हि सत्यत्रालाभपदमुपपत्तिमत्स्यात् । तादृशानां
ब्राह्मणानां वेदपरिभाषेणभावात् । तथा च मानवम्—

“ नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यापि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ” इति ॥

एवं च पाञ्चरात्रे द्विजात्यधिकारोऽपि विचालित एव स्यात् । तस्माद्विधि-
वशादकृतप्रायश्चित्तब्राह्मणविषयत्वादस्य वाक्यस्यास्ति विशेषो वेदपञ्चरात्रयोः ।

अत एव च योगयाज्ञवल्क्ये पञ्चरात्रस्य पाशुपतादिसमानं सिद्धान्तत्वेना-
भिधानं वेदब्राह्मणत्वप्रतीतिकृदेव—

“ एकमेव तु विज्ञेयं प्रणवं योगसाधनम् ।

गृहीतसप्तसिद्धान्तैरन्यैर्ब्रह्मविदैस्तथा ॥

हैरण्यगर्भैः कपिलैरपान्तरतमैस्तथा ।

सानत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैस्तथा पाशुपतैरापि ॥

पाञ्चरात्रैरपीत्येतैः सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः ” इति ॥

एवं हि पञ्चरात्रस्याङ्गुष्यत्वेनैव प्रामाण्यं नानुष्ठेयत्वेनेति । ननु च यथैव
नियतान्कांश्चिदधिकृत्य वेदादिशास्त्रं प्रवृत्तं, तथैव जातिपतः शैवादीन्प्रति
शैवादिशास्त्रमस्तु । न ।

१ क. ग. घ. ‘वमध्वाज्य’ । २ ख. ‘चारः प्र’ । ३ ख. ‘णां पाश्व’ । ४ क. ग. घ. प्रप-
त्यन्ते । ५ क. ग. ‘श्रयात्’ । एवं । ६ क. ग. घ. ‘त्यला’ । ७ क. ग. घ. ‘दप्रा’ । ८ ख.
‘रोऽप्यविचलि’ । ९ ग. प्रमाणं । १० क. ग. घ. छ. ‘भैः कपिलकैर’ । ११ ग. ‘था । सन’ ।
१२ ख. ग. घ. ‘रैर्ब्रह्मि’ । १३ क. घ. ‘दुपत्वे’ ।

“ निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ”

इत्यादिना मन्वादिभिः स्वशास्त्रेष्वधिकारस्य द्विजानामेव प्रदर्शितत्वात्
शैवादिशास्त्रे शैवब्राह्मणादीनाम् । अस्तु तर्हि शैवादिशास्त्रे शूद्रोऽधिकृतः ।
न । स्मृत्यादिशास्त्रेषु तथाऽनभ्युपगमात् । अपि च शैवो नाम जाल्या न
कश्चिदप्यस्ति यं प्रति शैवादिशास्त्रं स्यात् । अपि तु “ तेन प्रोक्तम् ” [पा०
सू० ४-३-१०१] इत्यादि कृते शिवेन प्रोक्तं शास्त्रं शैवम् । पुनश्च शैवशब्दात्
“ तदधीते तद्वेद ” [पा० सू० ४-२-९९] इत्युत्पन्नस्याणः “ प्रोक्ताल्लुक् ”
[पा० सू० ४-२-६४] इति लुकि कृते शैवं वेत्त्यधीते वा शैवः । एवं पाशुप-
तादिः । यस्मादेवं स्वभावतो नियतान्कांश्चिदनाश्रित्यैव शैवादिशास्त्रं प्रवृत्तं
तस्मात्तदाकाशचित्रमिव प्राप्तम् । तथा च सत्यनुष्ठाने तद्धेतुमेव । न चादूष्या-
गमप्रसिद्धेरेवाऽऽश्रमिणां तदनुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । न ह्यदूष्यत्वमात्रेण
तेषां श्रुतिवत्स्वार्थानुष्ठापकत्वसामर्थ्यम् ।

“ या वेदवाह्याः श्रुतयो याश्च काश्चित्कुट्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोभूता हि ताः स्मृताः ”

इत्यादिना मन्वादिभिस्तदनुष्ठानस्यामुत्र वैफल्यापादकत्वादिना निषिद्ध-
त्वात् । ततश्च देवपूजादौ नरसिंहपुराणादिप्रसिद्धैवेतिकर्तव्यता ग्राह्या नान्या ।
एवं दीक्षायामप्यवगन्तव्यम् । न हि पुराणप्रसिद्धायां दीक्षायां जातिशोधन-
मस्ति । शैवाद्यागमेषु तु—

“ प्रथमं स्यार्वरा जातिस्ततः सारीसृपी मता ।

पक्षिजातिस्तृतीया तु चतुर्थी मृगजातिका ॥

पञ्चमी पशुजातिस्तु षष्ठी चैवान्त्यजा स्मृता ।

सप्तमी शूद्रजातिस्तु वैश्यजातिस्तथाऽष्टमी ॥

नवमी क्षत्रजातिस्तु दशमी विप्रसंज्ञिता ।

एतास्तु जातयः शोध्या जातीशेन शिवेन वा ”

इत्यादिना तच्छोधनदर्शनाच्छ्रौतकर्मनधिकारित्वप्रसक्तिः । “ ब्राह्मणोऽग्नी-
नादधीत ” “ राजा राजसूयेन यजेत ” “ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ” इत्या-
दिना जातिमन्तमेव प्रकृत्य वैदिकं कर्म प्रवृत्तम् । तत्कथं जातिनिवृत्तौ स्यात् ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

एवं प्रतिष्ठायामपि पुराणाद्युक्तैवेतिकर्तव्यता ग्राह्या नान्या । तेषामेव व्यामिश्रधर्मप्रमाणत्वेन भविष्यत्पुराणे परिज्ञातत्वात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणम्—

“ अष्टादश पुराणानि रामस्य चारितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्ण्यश्च पञ्चमो वेदो यन्महामारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मराजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ” इति ॥

तत्रापि “ मद्यवर्जं सुरीं मूष निनयेत् ” इत्यादि स्मृतं कलियुगादन्यत्र मन्तव्यम्,

“ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
सगोत्राद्वा सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधो मद्यं च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ”

इत्यादिना मद्यादेर्ब्रह्मपुराणादौ सामान्यतो वर्ज्यत्वेनाभिहितत्वात् । एतेन चण्डिकाद्युपहारा व्याख्याताः ।

यदप्यञ्जनविधौ कालिकापुराणे—

“ कपालसंपुटे कृत्वा महातैलघृते तथा ।
चन्द्रसूर्योपरागे च कज्जलं *गृह्य त्रुद्धिमान् ॥
अञ्जयेदक्षिणी तेन वशी कुर्यात्पुरन्दरम् ”

इत्यादि तैत्,

“ अथ शत्रुं मारयितुकामः श्मशानकाष्ठैरग्निं प्रज्वाल्य विपरुधिरमिश्रमाहुति-
सहस्रं जुहुयात्सद्यः शत्रुं मारयति ”

इतिवत् “ श्येनेनामिचरन्यजेत् ” इतिवद्वाऽधर्म एव । हिंसादिवद्दशकिरणादे-
रपि तत्र तत्र निषिद्धत्वात् ।

तथा च—“ हिंसौषधीनां रुयाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ”
इति मनुना वशीकरणमुपपातकमध्ये परिगणितम् ।

* त्यवार्थः ।

१ क. ग. घ. ‘राणोक्तै’ २ क. ‘णेऽपि संख्यात्वात्’ । ३ ग. घ. ‘रिसंख्यात्वा’ । ४ क. तेषाऽपि । ग. घ. तथा म’ । ५ घ. सुरारूपं नि’ । ६ क. ‘रा रूप’ । ७ क. ‘हारो व्याख्यातः । य’ । ८ ग. ‘तेन वा । च’ । ९ क. तथा च । श’ । १० ख. शक्रं । ११ ख. शक्रं ।

यदपि देवीपुराणे—

“ वामदक्षिणवेत्ता यो मातृवेदार्थपारगः ।
स भवेत्स्थापकः श्रेष्ठो देवीनां मातरा(तृका)सु च ॥
पाञ्चरात्रार्थकुशलो मातृतन्त्रविशारदः ।
विष्णोर्गृही सदा शस्तो ब्रह्मचारी च शान्तिदः ॥
शिवशासनवेत्ता यो ग्रहमातृगणार्थवित् ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा स्थापकः कीर्तितः शिवे ॥
सौरार्थवेदकः सूर्ये स्थापकः पूजकः शुभः ”

इति, एतदपि न बाह्यागमानुष्ठानलिङ्गम् । तदनुष्ठानस्य च मत्स्यपुराणे निषि-
द्धत्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ स्थापकस्य समासेन लक्षणं शृणुत द्विजाः ।
सर्वावयवसंपन्नो वेदमन्त्रविशारदः ॥
पुराणवेत्ता धर्मज्ञो दम्भलोभविवर्जितः ।
कृष्णसारचरे देशे य उत्पन्नः शुभाकृतिः ॥
शौचाचारपरो नित्यं पाषा(प)ण्डकुलनिःस्पृहः ।
समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेन्द्रहरप्रियः ॥
ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्यस्तु भवेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितः ॥
मूर्तिपास्तद्विधाश्चैव कुलीना ऋजवस्तथा ” इति ॥

यथा च पाञ्चरात्रसंहितायाम्—

“ चतुर्दश विद्यास्थानानि वेदितव्यानि भवन्ति, तद्यथा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
ज्योतिषामयनं छन्दोविचितिरित्यत्राप्यनधिकारः किं तु भवत्येवाधिकारः ”

इति त्रय्यादिज्ञानमेवोपादेयं, तथाऽत्रापि वामदक्षिणोम्नायादिज्ञानमात्र-
मेवोपादेयम् । तथा च योगयाज्ञवल्क्यः—

“ आत्मज्ञाननिमित्तं हि सिद्धान्तानि* विचिन्तयेत् ।
केवलानि* यदाऽधीते वेदवाह्यो भवेद्विजः ” ॥

* “ न्तान्दि ” इति युक्तं भाति । + “ लान्दि ” इति युक्तं भाति ।

१ क. विष्णुगृही । २ क. ग. 'ज्ञानम् । त' । ३ ग. 'राणे । स्था' । ४ क. ग. घ. 'ष्णशार' ।
५ ग. 'द्विदशै' । ६ क. ग. च पञ्च । ७ क. ग. घ. 'नि त' । ८ क. ग. घ. 'विधिभिरि' । ९ ख.
'णादि' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

केवलाध्ययनं स्वधर्मपरित्यागेन परधर्मसेवनम् । तादृशस्यानुष्ठानस्य

“ स्वधर्मं यः समुत्सृज्य परधर्मरुचिर्भवेत् ।

चकोरनयने चौरः स शूद्रश्चन्द्रसंनिभे ”

इत्यादिना स्कन्दपुराणादौ निन्दितत्वात् । वामदक्षिणादिज्ञानं च स्वशा-
स्त्रापेक्षितस्य तच्छास्त्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्य कस्यचित्स्वीकारार्थं,

तच्चाऽऽह मनुः—

“ सापेक्षत्वेऽप्यपेक्षैव मानं यावदपेक्षते ।

तावदेवान्यतः कार्यमन्यन्नैवानवस्थितेः ” ॥

विरुद्धस्य तु त्याग एवेति । अत एव च धर्मसंकरपरिहाराभिप्रायेण राज-
धर्मेषु महाभारतम्—

“ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।

धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ” इति ॥

नै च वाच्यम्—स्वधर्मप्रतिष्ठादितत्रोपस्कारकर्तुः स्थापकादेर्वावदक्षिणा-
म्नायज्ञानं तदुक्तदीक्षाग्रहणपूर्वकमेव । स्मृत्यादिशास्त्रे तथाऽनङ्गीकारात् ।
[* वामदक्षिणादिशास्त्रं (स्वस्य) च यथोक्तं स्थापकत्वादिप्रतिनियामकत्वा-
सिद्धेः] वामदक्षिणादिशास्त्रस्य तद्विवरणदर्शनादिपूर्वं स्वात्मना निरीक्षणे-
नानेकविद्यास्थानोपस्कारोपस्कृतमपित्वादस्य निःशेषावबोधेन^१ हेलामात्रेण
स्वप्रतिष्ठातत्राद्युपस्कारमात्रनिर्वहणाच्च ।

यदपि भारतादौ दक्षं प्रतीश्वरवाक्यम्—

“ भूयश्च ते वरं दक्षि रूपातं गृह्णीष्व सुव्रत ।

प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु ॥

वेदात्पडङ्गादुद्धृत्य सांख्याद्योगाच्चै शक्तितः ।

तपः सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवैः ॥

अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम् ।

अर्थैर्दशार्धैः संयुक्तं गूढमप्राज्ञनिन्दितम् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

१ क. ग. घ. 'धर्मासे' । २ क. ग. घ. 'निमित्त' । ३ ख. 'कारश्चाऽऽहुः । सा' । ४ ख. 'पेक्ष्यते' । ५ ख. 'रिहरणाभि' । ६ ग. घ. 'ति च न वा' । ७ क. नवा । ८ ख. स्वप्र' । ९ क. ग. घ. 'णाद्याम्ना' १० ग. 'दुक्तं । नदी' ११ ख. 'विद्योपस्थानोपस्कारमा' । १२ क. 'पस्करो' १३ ग. 'बोधने हे' । १४ क. ग. 'पस्कर' । १५ ख. 'द्य युक्ति' । १६ ख. विमलं । १७ ग. 'निमित्त' ।

वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं कचित्समम् ।
 शतान्तैरध्यवसितैर्मन्याश्रममिदं स्मृतम् ॥
 मया पाशुपतं पूर्वं योगमुत्पादितं पुरा ।
 अस्य चीर्णस्य सम्यग्यत्फलं भवति पुष्कलम् ॥
 तच्चास्तु ते महामाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः ”

इति, तन्नाऽऽश्रमिणां पाशुपतशास्त्रानुष्ठापकत्वे लिङ्गं तत्फलसाम्यमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । सन्ति हि पाशुपताद्यागमेषु “ अग्निष्टोमफलं लभेत् ” इत्येवमादीनि वाक्यानि । न चैतावता तेषां तदधिकारः सिध्यति । नापि—

“ तदेतद्भूतं भस्मनाऽङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्भूतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ”

इति अथर्वशिरउपनिषत्पाशुपतशास्त्रार्थानुष्ठापकत्वे लिङ्गं, भस्मनाऽङ्गसंस्पर्शमात्रस्य नियमस्यात्र श्रवणात् । न च स्मृतौ पाशुपतादिस्पर्शं सचैलस्नानश्रवणात्तच्छास्त्रस्य दूष्यत्वमाश्रमिणामभिप्रेतमित्याशङ्कनीयम् । कृते सो मयागादावनेकमन्त्रसंस्कृतेष्टकाचित्यसंस्पर्शनेऽपि स्नानदर्शनात् । न च चित्यस्य किं दुष्टत्वादुतरुद्रनिर्माल्यवर्द्धयर्हितत्वादस्पृश्यत्वमित्येतावतीं विचारपदवीमवगाहितुं शास्त्रैकगोचरेऽर्थेऽस्मादृशां मतिः क्रमत इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा—

“ चातुर्वेदोऽपि यो विप्रो दीक्षितो न शिवाध्वरे ।
 स तु शूद्रः प्रमन्तव्यो न देयं तस्य शासनम् ”

इत्यादिना शैवादयो दीक्षाविहीनानां त्रैविद्यवृद्धानामवर्णवर्णवद्विजुगुप्सां कुर्वन्ति, तथा—

“ कापालिकाः पाशुपताः शैवाश्च सह कारुकैः ।
 दृष्टाश्चेद्रविमीक्षेत स्मृष्टाश्चेत्स्नानमाचरेत् ”

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादन्त्यावसायिवद्दर्शनस्पर्शनयोर्दुष्टाः शैवादिशास्त्रप्रतिपन्नाः शैवादयस्त्रैविद्यवृद्धैर्मन्यन्ते । एतदेवोपपन्नम् । शास्त्रं हि तथा । तस्मात्पुराणादियुक्तिपर्यालोचनेनैवानुष्ठानमादत्तव्यम् । न च कचित्कचि-

१ क. ग. ‘मृ । गता’ । घ. ‘मृ । गतान्तरैर्विवसितमयाश्र’ । २ ग. ‘सितं; सत्याश्र’ । ३ क. ‘मत्याश्र’ । ४ क. ग. घ. ‘लमा’ । ५ ख. ‘वशर’ । ६ घ. ‘दूषत्व’ । ७ क. ‘प्रेत्यमि’ ८ क. ‘दत्यर्हि’ । ग. ‘दन्यचित’ । घ. ‘दत्यर्हत’ । ९ ख. ‘था चतु’ । १० क. ‘वर्णवर्णव’ । ११ ख. ‘स्पृष्टथे’ । १२ क. ग. घ. ‘दयः शैवादिशास्त्रैर्विद्याष्ट’ । १३ क. ग. घ. न तु कचित्कचिद्वात्यागमानुष्ठानये ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

ब्राह्मणमानुष्येयसामान्येन बाह्यागमैरेकार्थत्वमाशङ्कनीयम् । यत्रापि बाह्यागमानुष्येयसादृश्यमिव—

“ अरूपामनुरूपां वा सुभगां दुर्भगां तथा ।

सतीं वा असतीं वाऽपि अङ्गनां न जुगुप्सयेत् ”

इत्यादि, तत्रापि देवीपुराणाद्युक्तदशा दीक्षितस्यैवैते नियमा इत्यनुसंधेयम् । तस्माददूष्यत्वेनैव शैवादि प्रमाणमनुष्येयत्वे त्वङ्गत्वेन केनचित्कचिदंशेनाऽऽदेयं साकल्येन नानुष्येयमिति स्थितम् । तत्रापि यत्पौरुषेयं न केवलमननुष्येयं तद्यावदप्रमाणमपीति हेयमपीति सिद्धम् ॥

अत एवाऽऽहुराचार्याः—

“ अनुष्येयं न भवति यच्छास्त्रं पुरुषैः कृतम् ।

तदप्रमाणं विज्ञेयं पुंबुद्धिप्रभवं हि तत् ” ॥

अल्पमतिप्रसङ्गेन ।

सदाचारः शिष्टाचार इत्युक्तम् । तत्र हि शिष्टस्वरूपमाह बौधायनः—

“ शिष्टाः खलु विगर्तमत्सरा निरहंकाराः कुम्भीधान्याः ।

अलोलुपा दम्भेलोभमोहकोपविवर्जिताः ।

धर्मेणाधिगतो यैश्च वेदः सपरिवृंहणः ॥

शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ” इति ॥

कुम्भीधान्या इति वृत्तिसंकोचोपलक्षणपरम् ।

“ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ ”

इति मनुवचनादितिहासपुराणादि वेदस्य परिवृंहणानि, अविनाभावाच्च व्याकरणादीनि । तदनुमानज्ञाः स्मृतिज्ञाः । स्मृतिर्हि तस्य वेदस्यानुमानं लिङ्गम् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिः प्रत्यक्षहेतुर्येषां संमतस्ते तथोक्ताः । स्मृतिवचनमाचारश्च प्रत्यक्षंगामित्वात्प्रत्यक्षम् । ब्रह्मावर्तादिषु बाहुल्येन वेदमूल आचार इति मत्वा मनुराह—

“ यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यतिसमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ”

इति, न तु ब्रह्मावर्त एव सदाचार इति मत्वा । तथा सति लोभादिभू-

१ क. ग. घ. यथा । २ क. ग. घ. ‘यं केवलमनुष्येयैतं’ । ३ क. ग. घ. ‘यमेवेति’ । ४ क. घ. ‘तमात्मना नि’ । ५ ख. ‘म्भदर्पलो’ । ६ ग. ‘णानि वे’ । ७ ख. ग. ‘क्षगम्यत्वा’ । ८ क. ग. घ. ‘त्वा । यस्मिस्तथा । ९ ग. ‘या सन्निह लो’ । १० क. ‘दिपु मू’ । ११ ख. ‘मूलेऽपि’ ।

लोऽपि ब्रह्मावर्तचारो धर्मे प्रमाणं स्यात् । वेदमूलकोऽपि च देशान्तरवर्ती न स्यात् । वसिष्ठोऽपि—

“ आर्यावर्ते प्रागादर्शात्पर्वतात्प्रत्यक्कालकाद्वनादुदक्पारियात्रादक्षिणेन हिम-
वन्तमुत्तरेण विन्ध्यं ये धर्मा य आचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्याः । न त्वन्ये
प्रतिलोभेधर्माणः ” इत्याह ।

अत्रापि सर्वशब्दो बाहुल्याभिप्रायेण । न त्वन्ये प्रतिलोमेति, अत्रापि
देशान्तरीयाः सर्वे धर्मा आचाराश्च न प्रत्येतव्याः । यतस्तेषु बाहुल्येन
लोभादिपूर्वका आचाराः, केचिदेव श्रुतिपूर्वका इति तस्यार्थेऽनुसंधेयाः ।
अन्यथा देशान्तैरावर्त्यसंभवालोभादिमूल आचारो निर्मूलः स्यात् ।

मनुः—“ श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधं तु कर्तव्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ” ॥

वसिष्ठः—“ श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदलामे शिष्टाचारः प्रमाणम् ” इति ॥७॥

ननु यदि श्रुतिस्मृत्योर्धर्म एव प्रामाण्यं कथं तर्ह्यात्मज्ञानप्रधानयोः श्रुति-
स्मृत्योर्धर्मप्रामाण्यनिर्वाह इति । न ह्यात्मज्ञानं धर्मः । अननुष्ठेयत्वात् । तच्च-
मसीत्यादिवाक्यार्थावधारणतस्तज्ज्ञायते, न तु वाक्यार्थमवधार्य यागादिवद-
नुष्ठीयत इत्याशङ्क्याऽऽह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायैकर्मणाम् ॥

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादिधर्माणामितिकर्तव्यतात्मनां संबन्धी परमः प्रधानभूतोऽयं धर्मो
यद्योगेन समाधिनाऽऽत्मदर्शनं नाम । आत्मशब्दोऽयं परमात्मनि वर्तते न
जीवात्मनि, तस्येज्यादिकमन्तरेण समाधिं विनैव च प्राप्तत्वात् । “ आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः ” इति तत्रोत्पत्तिविधिः । “ ब्रह्मविदामोति परम् ” इत्यधिकार-
विधिः । अत्र हि परशब्देन परमात्माऽभिधीयते । तदाप्तिश्च तदात्मनैव क्षेत्र-
ज्ञस्यावस्थानम् । तत्र ब्रह्मविदितिपदोपात्ता ब्रह्मविद्या करणं “ विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इत्यत्र यज्ञेनेत्यादिश्रुतिः सकलनित्यनैमित्तिक-
वर्णाश्रमधर्मोपलक्षणार्थम् । अत एव विष्णुपुराणम्—

१ क. ‘न्ध्यं यावद्धर्मास्त आचारस्ते । ग. घ. ‘न्ध्यं यावद्धर्मा आचारस्ते २ । ख. ‘मक्रध’ ।
ग. ‘मजध’ । ३ क. ग. घ. ‘रीयः स’ । ४ ख. ‘संदेयाः । ५ ग. ‘न्तरवर्त्य’ । घ. ‘न्तरवृत्त्यसं ।
६ क. ग. घ. ‘रोधे तु । ७ घ. ‘यधर्म’ । ८ ग. घ. अक्षरे । ९ ख. ‘न ’ इत्यादि ‘तत्र ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

“ आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ।

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ॥

तत्प्राप्तिहेतुज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ” ।

तथा च वसिष्ठः—

“ यथाऽन्नं मधुसंपृक्तं मधु चौप्यन्नसंयुतम् ।

एवं तपश्च विद्यां च संयुक्तं भेषजं हि तत् ”

इति, एवमादिमत्वोक्तवान्—‘इज्याचारदमाहिंसा’ इति । रागप्राप्तं कर्माऽऽश्रित्य शास्त्रेण पुरुषाभ्युदयाय विधीयमानोऽर्थ आचारः । यथा “प्राप्नुवोऽन्नानि भुञ्जीत तूष्णीम् ” इत्यादि । मनसो दमनं दमः । रागप्राप्तहिंसानिवृत्तिरहिंसा । स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिर्दानम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । कर्मशब्दः काम्यव्यतिरिक्तानामन्येषामपि चोदितकर्मणां परिग्रहार्थः ॥ ८ ॥

यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनं, न च तद्वाक्यार्थावधारणादेव सिध्यति । किं तु श्रवणमनननिदिध्यासनेभ्य इति कर्माधिकारिणो विदुषोऽपि कुतश्चित्कारणाद्धर्मसंशये पर्षदधीनो निर्णय इति तां तावदाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

(इत्युपोद्घातः ।)

वेदः प्रसिद्धः । धर्मो धर्मशास्त्रम् । तदर्थज्ञाश्चत्वारो धर्मनिर्णयरूपकार्यकराः पर्षदित्युच्यते । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रैविद्यम् । तेन चात्र तदध्येतारस्त्रयो ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते । सैषा त्रयवरा पर्षदित्याह मनुः—

“ ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

अवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ” ॥

अथ वाऽध्यात्मविदां श्रेष्ठ एकोऽपि यमर्थं धर्मतया ब्रूते स एव धर्मः । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मम् । बहूनां तद्विदां मध्ये सार्तिशयज्ञानोऽध्यात्मवित्तमः । परिषत्त्वं ब्राह्मणानामेवं प्राथमकल्पिकम् ।

यदाह मनुः—“ अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

१ क. यत्नाः कर्तव्याः प । २ ग. ‘तैर्वरैः’ । ३ क. चानेन सं । ग. चाज्ञेन सं । ४ क. ‘याश्च सं’ । ५ क. ग. ‘प्राप्तिहिं’ । ६ क. ग. घ. ‘र्यकाराः’ । ७ क. ग. घ. ‘त्मकम्’ । ८ ख. ‘तिरेकज्ञा’ । ९ क. ‘व प्रथ’ ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ” इति ।

अनाम्नातेषु वाक्यपाठादेवानिर्णयमानेष्वित्यर्थः ।

अक्रिराः—“ चातुर्विद्यो वितर्की च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाऽऽश्रमिणो वृद्धाः पर्वदेषा दशावरा ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

यथाक्रमं विनोपाङ्गैश्चातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥

धर्मस्य पर्वदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स वितर्की भवेद्विजः ॥

शब्दे छन्दसि कल्पे च शिक्षायां च सुनिष्ठितः ।

ज्योतिःशास्त्रे च कुशलः स निरुक्तेऽङ्गविद्धवेत् ॥

वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं वृद्धा आश्रमिणस्त्रयः ।

वदेयुस्तस्य ते धर्मं ते मया परिकीर्तिताः ” ॥

मनुस्तु—“ त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वं पर्वदेषा दशावरा ” इत्याह ॥

हेतुकोऽनुमानज्ञः । तर्कोऽस्यास्तीति तर्की । संशयकोटौ प्रामाणिकत्वारोपे कृते बाधकदर्शनाद्भवितव्यमत्र प्रमाणेनेति प्रत्ययस्तर्कः । स च वेदाविरोधी ग्राह्य इत्युक्तं तेनैव—

“ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” इति ॥

आर्षं स्मृतिपुराणादि । उपदेशो वेदः । + तदविरोधिना वेदादि(वि)वर्जितेन तर्केण पूर्वोक्तस्वरूपेण । अनुसंधानमुपपादना । पूर्वं गृहस्थादयः । वृद्धा वृद्धत्वोपेता हि, दशावरेति, दशभ्यो न न्यूना ।

अक्रिराः—“ चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ब्राह्मणाः समवायस्थाः पर्वदित्यभिधीयते ॥

+ तदविरोधिनेत्यारभ्य पूर्वोक्तस्वरूपेणेत्यन्तग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ ख. 'दत्तर्कित' । २ ख. 'र्णीतेष्वि' । ३ ख. 'स्मृति' । ४ क. ग. घ. 'निष्ठित' । ५ क. 'क्तेऽर्थवि' । ६ ख. ग. 'वृद्धत्वाद्बृद्धोपे' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अनाहिताग्नयो ये च केवलं वेदपारगाः ।
 पञ्चैते वेदशास्त्रज्ञाः पर्षत्संज्ञा ह्युदाहृताः ॥
 ये तु धर्माविदो विप्राः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्तैते परिकीर्तिताः ॥
 एकविंशतिसंख्याकैः श्रुतिसंख्यायपारगैः ।
 वेदाङ्गकुशलैश्चैव पर्षत्त्वं तु प्रकल्पयेत् ॥
 यतीनां सत्यतपसां ज्ञानविज्ञानैचेतसाम् ।
 शिरोव्रतेन स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥
 ये तु पूर्वं मया प्रोक्ताः स्थिता यायावरे पथि ।
 त्रयोऽपि परिषज्ज्ञेयाः सर्वपापापहारकाः ॥
 एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
 महापातकिशोध्येषु शतशो भूय एव च ” इति ॥

यतिशास्त्रप्रसिद्धं शिरोव्रतम् । एकोऽपि परिषत्कार्यकर इत्यर्थः । यायावरो
 गृहस्थविशेषः । महापातकिनश्च ते शोध्याश्च महापातकिशोध्याः ॥ ९ ॥

धर्मान्वक्तुं तदधिकारिणो वर्णान्द्विजांश्चाऽऽह—

ब्रह्मक्षत्रियविद्विशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः प्रत्येकं वर्णसंज्ञा भवन्ति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तु
 प्रत्येकं द्विजसंज्ञा ज्ञेयाः ॥

निषेकैद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥१०॥

तेषां द्विजानां गर्भाधानाद्याः प्रेतकर्मपर्यन्ताः क्रिया मन्त्रैः कार्याः । शूद्रस्य
 तु यावदुक्तपुननयनान्तसंस्कारानुवृत्तौ यमः—

“ शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केन चित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ” ॥

सृष्ट्वाऽनुपनीतवान् । अतो नोपनेय इत्यर्थः । यच्छ्रुतिः—“ गायत्र्या ब्राह्मण-
 मसृजत । त्रिष्टुप्ता राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । न केनचिच्छन्दसा शूद्रम् । असं-
 स्कार्यो विज्ञायते । ” असंस्कार्योऽनुपनेयः ।

ब्रह्मपुराणम्—“ विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ” ।

मात्रशब्दान्मन्त्राणां व्यावृत्तिः पूर्वसंस्काराणां वा । *तदा च विकल्पः ।
विहितत्वादपि तेषाम् ।

जातूकर्ण्यः—“इष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मौ सामासिकौ मतौ ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मेण वैदिके ” ॥

महाभारतम्—“एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यैश्च हूयते ।

अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारौमः पूर्तमित्यभिधीयते ” ॥

अन्नदानग्रहणमयज्ञाङ्गोपलक्षणम् ।

तथा च जातूकर्ण्यः—“ ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते ” ॥ १० ॥

गर्भाधानादीन्संस्कारान्गृह्यविहितस्वरूपानापि कालविशेषसंबन्धितया सार्ध-
श्लोकद्वयेनाधुना विधत्ते—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुंरा ॥

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

गर्भ आधीयतेऽनेन कर्मणेति गर्भाधानम्, तदृतौ कार्यमित्यन्यतः सिद्धम् ।
एवं प्राग्गर्भचलनात्पुंसः सवनं पुंसवनाख्यं कर्म । षष्ठेऽष्टमे वा गर्भमासे
सीमन्तः सीमन्तोन्नयनम् । एत आगते जातकर्म । अहन्येकादशे नाम धेयामिति
शेषः । एकादशादिसंख्या जन्मनः । तस्य प्रकृतत्वात् । चतुर्थे मासि
†निष्क्रमणम्, सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं बहिः प्रसरणम् । षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ।
चूडा शिखा सा येषां कुले यस्मिन्वर्षे तथा यत्संख्या कार्यतया स्मर्यते तद-
नातिक्रमेण कर्तव्या, यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेदिति गृह्यप्रसिद्धा । एवं

* तथा च विकल्पः, विहितत्वादितरेषामिति पाठो युक्त इति भाति । † निष्क्रम इति पाठो
भाति युक्तः ।

१ क. ‘मेवहनं । २ ग. घ. यच्च हू’ । ३ क. ‘रामाः पू’ । ४ ख. पूर्त मर्त्याः प्रचक्षते ।
५ क. घ. ‘त्पुनः । ष’ । ६ क. ग. ‘ख्या जनात्मनः । ७ क. ग. घ. सूर्यच’ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कृतेषु संस्कारेषु एनः पापं बीजगर्भोत्थं शाम्यति । बीजं शुक्रशोणितम् । गर्भो जठरान्तरस्थितो देहः । तेन जठरवासो लक्ष्यते । एनोऽत्राप्रायत्यं, मातुः पीताशनादेरुत्पन्नमित्यर्थः । एतच्च चातुर्वर्ण्याभिप्रायं, न द्विजातिमात्र-विषयम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात् ।

देवलः—“ चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ” ॥

अत एव मनुद्विजात्याभिप्रायेणोपनयनं विधायाऽऽह—

“ गर्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ” ॥

एवमेनःशान्त्या प्रयुज्यमाना एते संस्काराः पुंसवनात्परे पित्रभावे पितृ-स्थानीयेन पितृव्यादिना कार्या इति सिद्धम् । अत्र गर्भाधानादिवद्वत्वादयः कालविशेषा अप्यनूद्यन्त इति शास्त्रविहितानां कालान्तराणां न निवर्तकाः किं तु तदुपलक्षकाः । तत्र शास्त्रान्तराणि विशेषाभिधायकानि लक्ष्यन्ते ।

तत्र हारीतः—“ सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ” ॥

सीमन्तोन्नयने वैजवापगृह्यम्—

“ आपूर्यमाणपक्षे यदौ पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ” ।

देवलः—“ सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ” ।

अत एव पारस्करः—“ अथ पुंसवनवत्सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे ” इति । सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भेऽभिधत्ते । पुंसवनं तु प्रैतिगर्भमावर्तते । अथ पुंसवनान्न-बलोभनं, तत्राऽऽश्वलायनगृह्यम्—

“ उपनिषदि गर्भलम्भने पुंसवनमनवलोभनं च । यदि नोऽऽधीयात्तृतीये गर्भे मासे तिष्येणोपोपितायाः स्वरूपवत्साया गोर्दधनि^१ द्वौ द्वौ मापौ यवं च दधिप्रसृतेन प्राशयेत् । किं पिवसि किं पिवसीति पृष्ट्वा पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् । एवं त्रीन्प्रसृतान् । अर्धोस्य मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजिता-

१ क. घ. 'भोक्तं शा' । २ क. ग. घ. 'ह-गर्भे' । ३ क. 'चौडीमौ' । ४ ख. 'दा चन्द्र' । ५ ख. प्रथमग' । ६ घ. 'वर्तते । अ' । ७ क. ख. ग. 'नाव' । ८ क. ग. घ. 'म्भनमनवलोभनं पुंसवनं च । ९ क. ग. घ. 'नादीया' । १० ख. 'ये गर्भमासे ति' । ११ क. ग. घ. 'नि द्वौ मा' । १२ क. 'थाऽऽस्ये म' । ग. घ. 'थास्यै म' ।

मोषधिं^१ नस्तः करोति । प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां वै हेतुकप्रजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत । यत्ते सुसीमे हृदये^२ हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहमन्तर्विद्वांसमाह पौत्रमघं नियाम् ” इति ।

“ अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानः ” इत्यादि प्रजावान्मन्त्रः । “ अग्निरैतु प्रथमः ” इत्यादि जीवपुत्रा मन्त्राः ।

“ तृतीये मासि सीमन्तं तिष्ये वा श्रवणेन ” इति^३ सांख्यायनम् ।
जातकर्मणि ब्रह्मपुराणोक्तो विशेषः—

“ देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति यस्मात्तदहः पूज्यं पुण्यं च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं रथम् ।

छत्रं छागं च मारुतं च तिलान्वेश्म घनं बहु ॥

जातश्राद्धे प्रदद्याच्च पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ” इति ।

एतच्च नाभिच्छेदात्पाक्, नोर्ध्वम् ।

तथा च हारीतः—

“जाते कुमारं पितृणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाहुय पितृभ्यः स्वधां कुर्यात् । प्रजापतये च प्राङ्नाभिच्छेदात्संस्कार-पुण्यार्थान्कुर्वन्ति । छिन्नायामशौचम् ” इति ।

ज्योतिःशास्त्रात्—“ मृदुध्रुवचरक्षिप्रमेषु वारत्रये शुभे ।

गुरौ शुक्रेऽथ वा केन्द्रे जातं कर्म च नाम च ” ॥

भानि नक्षत्राणि ।

भविष्यत्पुराणम्—“नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथा परे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।

पुण्ये त्रिधौ मुहूर्ते च नक्षत्रे च गुणान्विते ” इति ॥

गृह्यपरिशिष्टम्—

“ जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणम्,

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ” ।

नायं नियमः । “ नामधेयं दशम्याम् ” इत्यादिवचनविरोधात् । अतो विकल्प

१ ख. ‘धि पूर्वान’ । २ घ. ‘ये हत’ । ३ ग. ‘हिमम’ । ४ क. ग. घ. ‘ति संख्या’ ।

५ क. ख. ‘द्वेन द’ । ६ क. ‘न्ति । भिन्ना’ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

एव । स्वगृहापेक्षया चैतद्व्यवस्था । एवं च “ अहन्येकादशे द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ” इत्यादि विवक्षितार्थमेव । नाशौचान्तोपलक्षणार्थम् । तेनाशौचेऽपि तत्कार्यम् ।

शङ्खलिखितौ—

“ दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्धनं पितॄणां तत्र सांनिध्यमिति श्रुतेर्ब्राह्मणोऽग्नावाहुतिं दत्त्वा पितॄननुमान्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा तदैहरेव नामकरणं कुर्यात् । अन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्व्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नास्ति शुचि तत्कुलं भवति ” ।

स्मृतिकां पूर्वं शय्यात उत्थाप्य दशम्यां तिथौ दशमेऽहनीत्यर्थः । पिण्डवर्धनं पूजा, तत्स्वरूपं च—ब्राह्मणः पूर्वमाहुतिं दत्त्वा पितॄननुमान्याभ्युदयश्राद्धेन पूजयित्वा, कवर्गादीनां तृतीयादयो वर्णा यरलवहाश्च घोषवन्तः । तेषां मध्ये यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः । ते नाम्नोऽन्तर्मध्ये कार्याः । शेषास्तु घोषवन्तो नामादौ ।

वैजवापः—

“ पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा कृतं कुर्यान्न तद्धितम् । ईकारान्तं स्त्रियै ” ।

यमः—“ शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः ।

मृतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ” ॥

एतान्युत्तरपदानि समासरूपस्य नाम्नः कार्याणि । पूर्वपदनियममाह मनुः—

“ माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

तथा—“ स्त्रीणां सुखोद्यमं क्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ” ॥

निष्क्रमणे यमोक्तो विशेषः—

“ ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ” ।

* वृद्धशातातपः—“ प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

* इत आरभ्य दन्तकेशनस्नानि चेत्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख. पुस्तके ।

१ ख. 'या च त' । २ क. ग. 'नुमन्य' । ३ ख. 'दहेनैव' । ४ क. घ. 'य्या उत्था' । ५ क. ग. घ. 'मोऽन्ते मध्ये' । ६ क. ग. घ. 'रं च' । ७ ख. 'नान्तः का' । ८ क. ख. घ. 'मङ्गल्यं' । ९ क. घ. 'णां मुखो' । १० क. 'नोरमम् । मा' । ११ क. ख. घ. 'म् । मङ्ग' ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिवन्धनम् ॥

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याऽऽचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नातव्यं तु कुमारकैः ” ॥

ब्रह्मपुराणे “ मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो मुञ्जन्भवेत्सुखी ” इति ।

दक्षः—“ जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा गतः ।

स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तितमात्रप्रकाशितः ॥

भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन्काले न दोषः स्यात्स यावन्नोपनीयते ” ॥

एतदभक्ष्यभक्षणापेयपानानुपननं मातापित्रोरुच्छिष्टमात्रविषयं न तु जातिभ्रं-
शकराद्यभक्ष्यापेयान्नपानविषयम् । संस्काराद्यनर्हत्वप्रसङ्गात् । दृश्यते हि
स्मृतिषु प्राचुर्येण “ वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयते अग्निं राजन्यं शरदि वैश्यम् ”
इत्यादिनाऽनुपहतजात्याद्याश्रयणेनैवोपनयनादीति ।

पुराणम्—“ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ।

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं तथाऽन्येषां मतं विभो ” ।

अन्नप्राशने विशेषमाह यमः—

“ ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽपि कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ” ॥

शङ्खः—“ संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके ” ।

लौगाक्षिः—“ षष्ठे मास्यन्नप्राशनं दन्तेषु जातेषु ” ॥

मार्कण्डेयः—“ देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सङ्गतस्य च ।

अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ॥

मध्वाज्यकनकोपेतं प्रौङ्मुखं प्राशयेच्छिशुम् ।

कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्वात्री बालं समुत्सृजेत् ॥

देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीया विशेषतः ॥
स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं यैत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ ”

पितृपूजा श्राद्धम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—“ जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरःसैनातेन यत्नतः ।
पूजा सोमस्य कर्तव्या नक्षत्रस्य तथाऽऽत्मनः ॥
श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन वह्निब्राह्मणैर्तर्पणम् ॥
सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः ।
सर्वस्वालंकृतस्तिष्ठेद्धौतवासाश्च मानवः ।
निर्मलानि च धार्याणि दन्तकेशनखानि च ” ॥

चौले यमो विशेषमाह—

“ तथा संवत्सरे-पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ तृतीये वर्षे चूडाकर्म पञ्चमे वा ” ।

लौगाक्षिः—

“ तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाः कारयते । दक्षिणतः केषूजा वसिष्ठाना-
मुपयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो वाजिर्मेकमङ्गलार्थम् ।
शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा । शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा ” ।
केपूजा चूडा । वाजिः केशपङ्क्तिः ।

व्यासः—“ नक्षत्रेऽपि न कर्तव्यं यस्मिज्जातो भवेन्नरः ।

न भद्रपदयोः कार्यं नैवाऽऽग्नेयेषु भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतारां तु वर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि कारयेत् ॥

वारं शनैश्चरादित्यभौमानां रात्रिमेव च ।

तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिं चैव विवर्जयेत् ॥

१ क. ग. घ. 'वसैः स्ना' । २ ख. यत्नः कर्त' । ३ क. ग. घ. 'ज्ञानेन । ४ ख. 'णपूजनम् ।
५ घ. 'सर्वास्वलं' । ६ क. ग. 'वस्वलं' । ७ क. ग. 'विष्टि' । ८ ख. कारयेत् । ९ ख. कपुटाव' ।
१० क. 'मेको म' । ग. घ. 'मेके म. । ११ ख. कपुटा चू' । १२ क. ग. घ. 'त्रेण तु क' ।
१३ क. घ. 'तारं तु ।

अश्विनीश्रवणस्वातिचित्रातिष्याः पुनर्वसुः ।

धनिष्ठारेवतीज्येष्ठा मृगहस्तेषु कारयेत् ॥

शुभेष्वंशककेन्द्रेषु शुभेषु करणेषु च ।

क्षौरं प्रातः प्रकुर्वीत आयुर्वलविवर्धनम् ॥

हस्तात्रयं मृगशिरः श्रवणात्रयं च

पूषाश्विश्चक्रगुरुमानि पुनर्वसू च ।

क्षौरे तु कर्मणि हितान्युदयेक्षणे वा

युक्तानि चोडुपतिना यदि शस्ततारा ॥ ११ ॥ १२ ॥

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥१३॥

एता हि जातकर्माद्याः क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः । विवाहः पुनः समन्त्रकः ।
शृङ्गविहितानां संस्काराणामिह परामर्शस्तत्र च तदङ्गानामप्युपदेशात्साङ्गानां
तूष्णींभावो वेदितव्यः ।

अत एव मनुः—“अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आवृत् क्रिया । अशेषतः साङ्गा । यथाक्रममिति वचनात्संस्कारेषु क्रमान-
तिक्रमो विधेय इति दर्शयति । तदतिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तं कारयेत् ।

कालातिक्रमे कात्यायन आह—

“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमशो जुहुयात्पुनः ॥

संस्काराश्च वियुज्येरन्स्वकालश्च कथं चन ।

हुत्वा तदेव कर्तव्यं तद्रूप पातयेदधः ॥

सर्वप्रायश्चित्तं लौगाक्षिराह—“सर्वाणि प्रायश्चित्तानि मनोज्योतिरिति
सप्तमिः । ” गोवि(भि)लश्रौलाधिकारे—“एतयैवाऽऽवृता स्त्रियास्तूष्णीं मन्त्रेण
तु होमः ” ।

मार्कण्डेयः—“प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।

पृष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरभौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

१ ख. 'तु । स्थानेष्वं' । २ क. 'श्विशुकं' । ३ ख. 'स्कारांश्च वियुज्येरन्स्वकालाच्चेत्कथं' ।
४ ख. तत्पुपपतयेदतः । स' । ५ क. 'वृताञ्जि' । ६ क. ग. कार्ये ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
 एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयादधृतम् ।
 दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाशामुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपूजितम् ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनद्वयम् ॥
 अशौच इन्द्रयात्रायां मूकम्पे राहुदर्शने ।
 व्यतीपाते चौहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ मातृकान्यासं गणितं च कुमारं शिक्षापयेत् ” ॥ १३ ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥

* राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

उपनेतारं प्रत्युपनेयस्य प्रयोजकव्यापार+ उपनायनम् । तच्चोपनयनादन्य-
 देव । अत एवाऽऽह बुधः—

“ गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् ” इति ।

इममेव च विधिमाश्रित्य शौनको मन्त्रं विधत्ते—“ जाँर्न्वन्वाच्योपसंगृह्याधीहि
 भोः सावित्री भो अनुब्रूहि ” इति । गर्भादष्टमो गर्भाष्टमः , गर्भसहचारितोऽब्दो
 गर्भस्तद(म)पेक्ष्याष्टम इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । उपनयनस्याप्ययमेव कालः शौन-
 केनोक्तः—

“ अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे चैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम् ” इति ।

अथ काम्या उपनयनकालाः—

तत्र मनुः—“ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ” ॥

ईहा चेष्टा ।

* इत आरभ्य बुध इत्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः क. पुस्तके । +मिताक्षरायां तूपनयनमेवोपनायनं
 स्वार्थेऽण् , वृत्तानुसारात् । आर्षे वा दीर्घत्वमिति व्याख्या वर्तते ।

१ ख. ग. घ. 'भिः स्वपू' । २ क. ग. घ. चापि होत्र' । ३ क. ख. 'तृकन्या' ।
 ४ क. 'पनयने' । ५ क. 'पारतयोप' । ६ घ. 'पनय' । ७ क. जानुनान्यो' । ८ ग. घ.
 'न्वनान्योप' । ९ ख. 'रितेऽब्दे गर्भस्तदपेक्ष्याष्टम इ' ।

गौतमः—

“ उपनयनमष्टमे पञ्चमे नवमे वा । काम्यं गर्भादिसंख्यावर्षाणामुपनयनस्याष्टमं वर्षं नित्यः कालो नवमं पञ्चमं च काम्यः ” ।

आपस्तम्बः—

“ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नादिकाम-
मेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम् । ”

अत्रोपनयीतेत्यनुषङ्गः ।

पुराणात्—“ नष्टे चन्द्रेऽस्तगे शुके निरंशे चैव मास्करे ।

कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ” ॥

राशेः प्रथमभागस्थितसूर्यो निरंशः । चतुर्थो सप्तमी नवमी त्रयोदशी गलग्रहः ।

“ हस्तात्रये पुण्यघनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादिति विष्णुभेषु ।

शस्ते तिथौ चन्द्रबलोपयुक्ते कार्यो द्विजानामुपनायनो विधिः ” ॥

गोवि(भि)लः—

“ यदहरुपोष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदर्हन्भोजयन्ति । कुशली
कारयन्ति । आप्लावयन्त्यलं कुर्वन्ति । अहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति ” ।
प्रगे प्रार्तरित्यर्थः ।

शङ्खः—

“ पयोयवाग्वामिक्षाहारः क्रमशस्त्रयाणामुपनयनाद्धि गर्भाधानादिषु संस्कारेषु
दश दश विप्रा भोज्याः ” ।

यदाह कात्यायनः—

“ गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ” ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ॥

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

यथाविध्युपनयनकर्मणा शिष्यमनुशासनीयं प्रत्यार्त्तन्नं कृत्वा गुरुराचार्यो
व्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेच्छौचाचारांश्च ग्राहयेत् । गुरुग्रहणात्पितैवोपनय-

१ क. घ. 'र्भादिः सं' । २ क. ग. घ. 'पद्मकामः । पु' । ३ ग. घ. 'शी चतुर्दशी ग' ।
४ ख. 'भे च' श' । ५ ग. घ. 'हर्भोज' । ६ ख. 'तरेवेत्' । ७ क. ग. घ. 'ग्राहयेत्' ।
८ क. ख. घ. 'सनं कृ' । ९ क. ग. घ. 'र्वको वे' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

नादि कुर्यादिति गमयति । तस्य योग्यताविरहे चान्य आचार्यः स्यात् । उपनयनेन च शिष्यस्याऽऽचार्यं प्रति संबन्धविशेषात्मिका प्रत्यासत्तिः क्रियते । न तु देशसंनिकर्षात्मिकैव । उपनेतृगुणानाहाऽऽपस्तम्बः—

“ तमसो वा एष तमः प्रविशति यदविद्वानुपनयते^१ यैश्चाविद्वानिति ब्राह्मणानाम् । तस्मादभिजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत ”

यैश्चाविद्वानुपनयते सोऽपि^२ तमः प्रविशतीत्यर्थः । गायत्र्यादिप्रधानं चोपनयनम् । यदाह कात्यायनः—

“ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा गायत्रीम् ” अनुब्रूयादिति शेषः ।

लौगाक्षिः—

“ तत्सवितुर्वरेण्यमिति ब्राह्मणस्य । तां सवितुरिति राजन्यस्य । विश्वा रूपाणीति वैश्यस्य । ॐ मूर्धुवः स्वरित्युक्त्वा तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं त्रिराह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामन्ततः* ”

महाव्याहृतिसंख्यामाह मनुः—

“ ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ” ॥

मुखमारम्भः । ततश्च नं महाव्याहृतय एवाध्यापनारम्भे प्रयोक्तव्याः । किं तु प्रणवो गायत्री च । एतच्च प्रथमाध्यापनारम्भे न त्वहरहः । मुखमिति व्यपदेशात् ।

प्रणवमहाव्याहृतित्रिकं च स्वरूपतो मनुराह—

“ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निर्वहद्मूर्धुवः स्वरितीति च ” ॥

गायत्रीमपि विशेषत आह—

* एतदनन्तरं ख. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु अतिरिक्तोऽयं ग्रन्थः—ॐ तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाऽहं वृणे सुमार्ति विश्वजन्याम् । यामस्य कण्ठो अदुहत्प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् । ॐ विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमक्षत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि राजति ” इति ।

१ क. 'म्वः—उपयामो वा । ग. घ. 'म्वः । उपवासो । २ क. 'ते । यश्चाविद्वानु° । ३ ग. यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त° । घ. यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त° । ञ्ग. घ. 'रमभीप्से° । ४ ख. यश्चावि° । ५ क. ग. घ. 'पि चेतसः प्र° । ६ क. ग. घ. 'नयेत । ७ क. ग. घ. त्रिरन्वाह । ८ ख. ग. घ. 'यं ब्राह्म° । ९ क. न व्या° ११ । क. ग. घ. 'पने त्व° । १२ ख. 'रपह° ।

“ त्रिम्य एव तु वेदैभ्यः पादं पादमदूदुहर्तुं ।
तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ” ॥

तथा—“ अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भोरिति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाऽऽरमेत् ॥
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमतन्द्रितः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ” ॥

ब्रह्माञ्जलिं स एवाऽऽह—

“ संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ” ॥ १५ ॥

शौचात्प्राचीनमाचारं तावदाह—

दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

अहनि संध्ययोश्चोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो वाम(दक्षिण)कर्णारोपितय-
ज्ञोपवीतो मूत्रपुरीषावुत्सृजेत् ।

मनुः—“ तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ” ॥

काष्ठादिभिर्भूमिमन्तर्धाय मलमुत्सृजेदित्यर्थः । संवीताङ्गः प्रावृताङ्गः ।
अवगुण्ठितः प्रावृतशिराः ।

यमः—“ शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञियैरनार्द्रैश्च तृणैराच्छाद्य मेदिनीम् ॥
प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः ” ॥

मनुः—“ छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथामुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ” ॥

अङ्गिराः—“ उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छ्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे च शुचौ देशे समाहितः ” ॥ १६ ॥

१ क. देवेभ्यः । घ. विप्रेभ्यः । २ क. घ. 'त् । उदित्यु' । ३ क. घ. परं चेष्टे प्र' । ४ क.
ग. घ. 'चादिप्राचीनाचा' । ५ क. घ. 'प्राणावाधाम' । ६ ख. 'न निष्ठीवोच्छ्वा' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

शौचमाह—

गृहीतशिश्रश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादितन्द्रितः ॥ १७ ॥

यथा मलसंसर्गो न भवति तथा वामहस्तेन शिश्रं गृहीत्वोत्थाय देशान्तर
उपविश्य कमण्डलवादिनोद्धृतजलैर्मृद्भिश्चै गन्धलेपक्षयकरं मलगन्धहरं शौचम-
नर्त्तसः कुर्यात् ।

भारद्वाजः—“अथापकृष्य विष्मूत्रं काष्ठलोष्टतृणादिना ।

शौचं यथार्थवत्कुर्याद्द्विदं विधृतमेहनः ” ॥

मेहनं लिङ्गम् ।

पुराणात्—“ मार्जनं वामहस्तेन वीरणाद्यैरयज्ञियैः ” ।

देवलः—“ आ शौचाच्चोत्सृजेच्छिश्रं प्रस्त्रावोच्चारयोः स्वयम् ” ।

विवस्वान्—“ रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ” ॥

यमः—“ नाऽऽहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्सप्तिकतात्तथा ।

तथा वापीतडागेषु नाऽऽहरेद्वाह्यतो मृदम् ॥

आहरेज्जलमध्यात्तु परितो मणिवन्धनात् ” ।

पुराणात्—“ वल्मीकान्मूषिकोत्स्वातान्मृदमन्तर्जलात्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नाऽऽदद्यात्कुड्यतः कचित् ” ॥

[÷अन्तः प्राण्यवपक्षां च हलोत्स्वातां न कर्दमात् ” ॥

वापीकूपादिव्यातिरिक्तविषयोऽन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधः] ।

भारद्वाजः—“ नोषरान्न इमशानाच्च न मृदं मूषकस्थलात् ।

न मार्गान्न जलाज्जातु नाऽऽदद्यात्कुड्यतः कचित् ” ॥

देवलः—“ धर्मविद्वक्षिणं हस्तं नाधःशौचे^१ नियोजयेत् ।तथैव वामहस्तेन नामेरुर्ध्वं न शोधयेत्^२ ” ॥

शातातपः—“ आर्द्रमलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुक्षये स्मृताः ।

तथैवाऽऽहुतयः सर्वाः शौचार्थे चैव मृत्तिकाः ॥

+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः कुस्यतः कचिदित्यनन्तरं वर्तते क. पुस्तके ।

१ ख. °या मूत्रसंसर्गो न । २ क. ग. घ. °य मलगन्धलेपक्षयकरं शौ° । ३ क. घ. °लसं
कु° । ४ ग. °द्धृतैः । ५ क. °कां वप्रात्कूलार्त्तं सि° । ६ क. ग. घ. °या । वापीकूपत° । ७ क.
परितो । ख. परे तां म° । ८ क. ख. ग. °त् । वाल्मी° । ९ ख. °न्मूषको° । १० ख. °लोत्पातां ।
११ क. ग. घ. °चेन यो° । १२ ख. °धनम् । शा° ।

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुके तु द्विगुणं भवेत् ” ॥

मनुः—“ एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ” ॥

दक्षः—“ अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ” ॥

एवमपि गन्धलेपक्षयो यदि न भवेत्तदा मृदोऽधिका ग्राह्याः परिमाणतः
संख्यातो वा,

तत्राङ्गिराः—“ प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी ” ॥

वसिष्ठः—“ पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

शङ्खः—“ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे पारिकीर्तिते ।

एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश ” ॥

मेहनः(नं) पायुः । ब्रह्मचारिविषयमेतत् ।

हारीतः—“ दश सव्ये षट् पृष्ठे सप्तोभाम्यां तिसृभिः पादौ प्रक्षालयेत् ” ।

वृद्धपाराशरः—“ उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तन्न विन्दति ।

स कुर्यादर्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ” ॥

[* गन्धलेपक्षये सत्यप्यर्धमिता संख्या पूरणीया ।] यदाह दक्षः—

“ न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ” ॥

यथाविधिकृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति । तत्राऽऽह मनुः—

“ यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्धारि चाऽऽदेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ” ॥

मनसस्तुष्यभावे तु देवल आह—

“ यावन्न शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ” ।

* एतच्चिद्धान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

१ क. घ. 'णम् । व' । २ क. ग. 'वन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धले' । घ. 'वन्नापैत्यमध्याक्ताद्गन्धले-
पाद्य त' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अस्यपुराणात्—“ आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।
अशेषलेपनाशाय मावशुद्ध्य एव च ” ॥

आदिपुराणात्—“ स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्चयं पयि पादो विधीयते ॥
आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् ” ॥ १७ ॥

अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ॥

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

अनुपहते देशे प्राङ्मुख उदङ्मुखो चोपविश्यान्तर्जानु पाणिना ब्राह्मेण
तीर्थेन द्विजन्मा सर्वदाऽऽचामेत् ।

गौतमः—

“ शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या मणिवन्ध-
नात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदये स्पृशंस्त्रिचतुर्थी अप आचामेत् । पादौ
चाम्युक्षेत् । खानि चोपस्पृशेत् । शीर्षण्यानि मूर्धनि च दद्यात् ” ।

आच(चा)मेदित्यनुवृत्तौ स्मृत्यन्तरम्—

“ कूर्परान्तः करौ कृत्वा प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।
पाष्णी चासंस्पृशन्नद्भिः प्रकृतिस्थाभिरेव चै ” ॥

कूर्परे जानुनी ।

वृद्धपराशरः—“ कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।

निबद्धशिख आसीनो द्विज आचाममार्चरेत् ॥

कृत्वोपवीतं सव्येऽसे वाङ्मनःकायसंयतः ” ॥

देवलः—“ प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वां दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

शिखां बद्ध्वा वसित्वा द्वे निर्णिकते वाससी शुभे ।

तूष्णीं भूत्वा समोदाय न क्रुध्यन्न विलोकयन् ॥

न गच्छन्न शयानश्च न हलन्न परामृशन् ।

न हसन्नैव जल्पंश्च नाऽऽत्मानं चैव वीक्षयन् ॥

१ ख. ब्रह्माण्डपुं । २ ख. ग. 'शुद्धाय । ३ क. ग. 'र्वमाचरेत् । गौं । घ. 'र्वमाचामे' ।
४ ग. 'तुर्धा अं । ५ क. ग. घ. शीर्षण्यानि च मूर्धनि द' । ६ ख. 'राक्तः कं । ७ ख. सः ।
८ ख. 'परो जा' । ९ ख. ग. 'चमेत् । कं । १० क. ग. घ. वा देवेभ्यः वै । ११ क. ग.
घ. 'ष्णी' कृत्वा । १२ क. ख. 'मादाय ।

केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन्धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करम् ॥

इत्येवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तावा मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥

अथाम्बु प्रथमात्तीर्थादक्षिणाग्निः पिबेत्समम् ।

अशब्दमनवस्त्रावमबहिजान्विबुद्धुदम् ” ॥

न हलन्न चलन् । मणिवन्धः, ब्रह्मतीर्थमूलम् । प्रथमं तीर्थं ब्राह्मतीर्थं, दक्षि-
णादक्षिणात्करादित्यर्थः ।

भारद्वाजः—“ संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाऽऽचमनं चरेत् ॥

माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः ।

आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ॥ ”

हारीतः—“ आर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु यद्यौचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य देहात्प्रेताः पिबन्ति हि ॥

कुर्यादाचमनं नित्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।

जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्वयोर्वा समवास्थितः ॥

जलस्थो जलकार्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् ” ॥

गोवि(भि)लः—“ जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति^१ ।

ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन्नाच(चा)मेन्न विचक्षणः ” ॥

लिखितः—

“ उद्धृत्य परीक्षिताभिरक्षाराभिरैशृताभिरबुद्धुदाभिरशूद्राशुद्ध्यैकपाण्यावर्जिता-
भिराच(चा)मेत् ” ।

अद्भिरिति शेषः ।

आपस्तम्बः—

“ भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । यं वा पूयते शुचाऽऽचमयेत् । न
वर्षधारास्वाच(चा)मेत् । न प्रदरोदके ” ।

१ क. संयुतः । २ ख. 'न्धः, ब्राह्म' । ३ क. 'र्थं वा ब्रह्म' । ४ क. ग. घं. 'मात्रस्तु' ।
५ क. ग. घ. 'द्याचमे' । ६ ग. 'ति नाभ्या' । ७ क. 'रसृता' । ८ ख. 'शुद्ध्यैक' । ९ ग.
घ. भवेदिति यं वा प्रयता आचमेत् । न वं ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अप आच(चा)मेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

“ प्रदरादपि या गोस्तर्पणसमर्थाः ।

न गन्धरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः ” ॥

प्रदरो गर्तः ।

प्रचेताः—“ अनुष्णहीनशीताभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।

हृद्गमाभिरफेनाभिस्त्रिभुवःतुर्वाऽद्भिराचमेत् ” ॥ १८ ॥

ब्रह्मतीर्थस्य लक्षणमाह प्रसङ्गाचीर्थान्तराणां च—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ॥

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

कनिष्ठामूलं प्रजापतितीर्थम् । प्रदेशिनीमूलं पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलं ब्रह्मतीर्थम् । हस्ताग्रं देवतीर्थं च जानीयात् । कनिष्ठा ह्रस्वाऽङ्गुलिः । देशिनी तर्जनी । अङ्गुष्ठः प्रसिद्धः ।

हारीतः—

“ ब्राह्मेण तीर्थेन चाऽऽच(चा)मेत् । आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् । मार्जनाचमनवलिकर्मभोजनानि दैवेन । पित्रर्थानि पित्र्येण । प्रतिग्रहमाग्नेयेन ”
आग्नेयं पाणिमध्ये* । आवपनं निर्वापः । केशानां मार्जनं, न प्रोक्षणम् ।
मार्कण्डेयपुराणात्—“ नान्दमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेः ” ॥

भविष्यपुराणे—“ कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव च ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥

लाजहोमं तथा दोहं प्राजापत्येन कारयेत् ” ।

योगयाज्ञवल्क्यः—“ अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्याद्देवं त्वङ्गुलिमूर्धनि ।

प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ” ॥

मध्ये तलमध्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ॥

त्रीन्वारानपः पीत्वा चारद्वयं मुखं संमृज्य च्छिद्राण्यद्भिः संस्पृशेत् ।

* पाणिमध्यामिति युक्तः पाठः ।

देवलः—“ द्विस्तथाऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखम् ।
नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कथंचन ” ॥

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथोसंख्यं द्विजातयः ॥

शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

अद्भिरविकृताभिः फेनबुद्बुदरहिताभिर्हृदयकण्ठतालुगामिनीभिर्यथासंख्यं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः शुध्यन्ति । स्त्रीशूद्रौ तु मुखस्यान्तेनौष्ठद्वयेनैकवारं स्पृष्टा-
भिः । +तथा चाऽऽचमनीयं यथा हृदयंगमा भवन्ति ।

दक्षः—“ प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ” ॥

अलोमकौ चौष्ठौ संवृत्येत्यर्थः ।

यमः—“ रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनाऽऽतुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ” ॥

उष्णपायिनो दीक्षिताः ।

पुराणम्—“ दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतितत्पुनः ।
त्रिः पिबेदक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥
आदौ शिरस्तथाऽभ्युक्ष्य तिसृभिर्मुखमालभेत् ।
यथोक्तविधिना खानि ततः स्पृष्ट्वा तु शुध्यति ” ॥

तिसृभिरङ्गुलिभिरित्यर्थः ।

मनुः—“ त्रिराच(चा)मेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ” ॥

दक्षः—“ मध्यमामिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठदेशिनीभ्यां च नासिके तदनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

+ तथाऽऽचमनीयं यथेति पाठो युक्त इति भाति ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोः* श्रोत्रं नाभिमङ्गुष्ठकेन च ।

तलेन हृदयं स्पृष्ट्वा सर्वाभिः शिर एव तु ।

बाहू चाग्नेण संस्पृश्य ततः शुद्धो भवेन्नरः ” ॥

अङ्गुष्ठानन्तरा देशिनी । अनामिका, उपकनिष्ठिका । तलं पाणिमध्यम् ।

वैयाघ्रपद्यः—“ स्नातःस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विशुध्यति ।

आच(चा)मन्त्राहणो नित्यमित्याह भगवान्भृगुः ॥

अङ्गुष्ठेन स्पृशेन्नाभिं संयुक्तेन कनिष्ठया ।

उरैस्तलेनाङ्गुलिभिः शिरः पश्चात्तु पञ्चभिः ॥

अंसौ स्पृष्ट्वा कराग्नेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।

संस्मृत्य पद्मनाभं च विप्रः सम्यग्विशुध्यति ” ॥

भविष्यत्पुराणे “ अङ्गुष्ठोऽग्निर्महाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी ।

अनामिका तथा सूर्यः कनिष्ठा चन्द्रमाः स्मृतैः ॥

प्रजापतिर्मध्यमा तु ज्ञेया भरतसत्तम ” ।

यमः—“ तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेन संस्पृशेत् ” ॥

जलमिति शेषः ।

“ वामे हि द्वादशाऽऽदित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ” ।

व्यासः—“ अनुधृताभिराचामेत्कामं तिष्ठन्नपि द्विजः ।

औतुरश्चेच्छयानोऽपि पश्यन्मीतो दिशस्तथा ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ ताम्राश्मर्नारिकेलान्नवेणुकालानुचर्मभिः ।

स्वहस्तेनापि चाऽऽचामेत्सर्वदा शुचिरेव सः ” ॥

न केवलमनिन्दितहस्तेनेत्यपिशब्दार्थः ।

बौधायनः—

“ पादप्रक्षालनाच्छेषेण न चाऽऽचामेद्यद्याचामेद्भूमौ स्त्रावयित्वाऽऽचामेत् । न

सबुद्धदामिर्न सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षाराभिर्न विवर्णाभिर्न कलुषाभिः । न

हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न ग्रहो न प्रणतो न मुक्तशिखो नाबद्धकच्छो

* अत्र तृतीयार्थे षष्ठी बोद्धव्या ।

१ ग. च । भूतलं हृदये स्मृत्वा ततः° । २ क. ग. घ. °ष्ठा प्रदेश° । ३ क. ग. घ. °निष्ठा पा° ।
४ ख. ग. °रस्थले° । ५ ग. स्मृता । ६ क. घ. ज्ञेयो भ° । ७ क. आतर° । ख. आत्तर° । ८ क.
ग. घ. °नालिकेनाब्ज° । ९ क. ग. घ. न चाऽऽचामेद्भूमौ पूजयित्वाऽऽचामे° । ख. ममाऽऽ-
चामेय° । १० क. ग. घ. °न्न वि° ।

न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न त्वरमाणो नायज्ञोपवीतो न प्रसारितपादः शब्दमकुर्वन्निरपो हृदयंगमाः पिबेत् ” ॥

देवलः—“ सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा द्विजः ।

उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेद्वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा शिरः ” ॥

आपस्तम्बः—“ न वर्षधारास्वाचामेत् ” ।

यमः—“ अपः करनखस्पृष्टा य आच(चा)मति वै द्विजः ।

सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ” ॥

तथा च ब्रह्माण्डपुराणात्—

“ कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ” ॥

मरीचिः—“ न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ।

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्ध एव भवेत्तु सः ॥

भुक्त्वाऽऽसनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ” ।

प्रचेताः—“ नान्तर्वासा न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नौचामेत् ” ।

आपस्तम्बः—“ नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीत । आच(चा)मेद्वा भूमौ स्त्रावयित्वा वाऽऽच(चा)मेत् ” ।

विष्णुः—“ न स्पृशन्न हसज्जल्पन्न श्रचाण्डालदर्शने ।

नापवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽप्युपस्पृशेत् ॥

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमेने तथा ” ।

यमः—“ वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेनाऽऽचमेद्यदि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥ २० ॥ २१ ॥

उपनीतस्य क्रमप्राप्तां मध्यंदिनसंध्यां स्नानादिसहितामाह—

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ॥

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

स्नानमाप्लावनम् , अब्दैवतैः, आपो हि पृथ्येवमादिभिर्मन्त्रैः । मार्जनं स्व-
शिरःप्रोक्षणं, प्राणायामः, सूर्योपस्थानं गायत्रीजपश्चेति प्रत्यहं मध्यंदिने

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कार्यम् । ब्रह्मचारिप्रकरणे विष्णुः—“ अप्सु दण्डवन्मज्जनम् ” ।

कात्यायनः—“ रक्षार्थं वारिणाऽऽत्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकविन्दुभिः ” ॥

तत्राऽऽपोहिष्ठीयानामार्षादिकमाह योगयाज्ञवल्क्यः—

“ सिन्धुद्वीपो भवेदार्षं गायत्रं छन्द एव च ।

आपश्च दैवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने ” ॥

व्यासः—“ विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय जित् ” ।

आपो हि ष्ठेति तृ(ज्यु)चेन प्रतिपादं मार्जनं कार्यम् । तत्र यस्य क्षयाय जिन्वथेत्यधो भुवि क्षिपेत् ।

तथा—“ मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ” ॥

जले वा स्थले वेत्यर्थः । अथ पवित्रकरणम्, तत्र कात्यायनः—

“ अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

एतदेव कपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवाऽऽर्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्का वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं पारिचक्षते ” ॥

मार्कण्डेयः—“ चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ” ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

पिञ्जलैः सप्तभिः सर्वं दैवं पित्र्यं विधीयते ॥

नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कौयस्तथा कुशः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

१ क. ग. घ. °वन्मार्जनं° । २ ख. °पादितं मा° । ३ क. घ. °यामं य° । ४ ख. ग. °न्तग-
भिः । ५ क. ग. घ. °स्योत्पाव° । ६ क. घ. °माणमे° । ७ ख. °वान्द्रम° । ८ ग. एकेन न्यु° ।
९ ख. °केके न्यु° । १० क. घ. °ष्टिके त° । ११ ग. पिञ्जलैः । १२ ख. °भिः पूर्व दैवपि° ।
१३ क. सर्वदैवपित्र्ये वि° । घ. सर्वदैवपि° । १४ क. काशस्त° ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्माणि ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ॥

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाऽऽचमनं चरेत् ।

आर्षं छन्दो दैवतं च विनियोगविधिं स्मरेत् ॥

स्मृत्वोकारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं नाभिं^१ स्कन्धौ च संस्पृशेत् ” ॥

तथा—“ प्रणवाद्या व्याहृतीश्च सावित्रीं च जपेत्ततः ।

तैयाऽभिमन्त्र्य सलिलं संध्योपासनमाचरेत् ” ॥ २२ ॥

प्राणायामस्वरूपमाह—

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्याहृतिपूर्विकाम् ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

तत्सवितुरिति गायत्री । अस्या एव तैत्तिरीयकारण्यके प्राणायाममन्त्रत्वे-
नाऽऽज्ञानार्त्तं । ॐ आपो ज्योतिरित्यादिकेन शिरसा सार्धं व्याहृतिपूर्विकां
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिर्जपेत् । एष प्राणसंयमः प्राणायाम इत्यर्थः । भूराद्या
व्याहृतयः सप्त सत्यान्ताः पूर्वा यस्याः सा तत्पूर्विका । प्रतिमन्त्रं प्रणवः
प्रतिप्रणवः । मन्त्राश्च व्याहृतयः सावित्री शिरश्च । शिरसोऽन्तो यः प्रणवः
स शिरोन्तर्मन्त्रान्तर्गत एव ।

संवर्तः—“ प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।

सावित्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ” ॥

मनुः—“ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायैतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ” ॥

बृहस्पतिः—“ बद्ध्वाऽऽसनं निर्यम्य स्वं स्मृत्वा चाऽऽर्षादिकं तथा ।

संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ ॐकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ।

प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपःसिद्धस्य वै पुरा ॥

१ क. 'वित्रक' । २ ख. 'नं' स्मृतम् । आ° । ३ क. 'भि' संधी । ४ क.
ग. घ. तथाऽभि° । ५ क. ख. घ. 'त्' । आ° । ६ ग. घ. 'सोऽन्ते यः' । ७ ख. 'यत्तप्रा°' ।
८ ग. 'यम्यासुं स्मृ°' । ९ क. घ. 'कारं प°' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्माऽऽर्षं च स्वयंभुवः ।
गायत्री च भवेच्छन्दश्चाग्निर्देवतमुच्यते ॥
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेककर्मसु ।
विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतवर्ण उदाहृतः ॥
व्याहृतीनां च सर्वासामृषिर्ब्रह्मा प्रकीर्तितः ।
ततश्छन्दांसि यान्यासां तानि सम्यक्प्रदर्शयेत् ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
इन्द्रश्च विश्वे देवाश्च देवताः समुदाहृतोः ॥
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ” ।

तथा—“ सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिषोत्तथा ।
विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥
विनियोग उपनये प्राणायामे तथैव च ।
गायत्री वा इदं सर्वं ब्राह्मणं ब्राह्मणानि तु ॥
वेदेष्वन्यान्यनेकानि गायत्र्याः कीर्तितानि तु ।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते ॥
तस्य प्रजापतेरार्षं यजुश्छन्दोविवर्जितम् ।
ब्रह्माऽग्निर्वायुः सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणस्याऽऽयमने चैव विनियोग उदाहृतः ” ॥

पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः ।

यथा—“ नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ह्यन्तः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलश्चासो मुच्यमानस्तु रेचकः ।
नीलोत्पलश्यामनिमं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ॥
चतुर्भुजं महौत्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।
कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ॥
ब्रह्माणं गौरसर्वाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥
रेचकेनेश्वरं विद्याल्ललाटस्थं महेश्वरम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ” ॥

१ ख. ग. 'ष्वेव कं' । २ क. घ. 'सि न्यासानि तां' । ३ क. घ. इन्द्राश्च विश्वदे' ।
४ क. घ. 'ताः । तं' । ५ ख. ग. 'पाच या । वि' । ६ ख. घ. 'सो हृतः पू' । ७ ग. 'हाकारं पू' ।

तथा—“ प्राणायामत्रयं कार्यं संध्यास्वयं तिसृष्वपि ।
 प्राणस्याऽऽयमनं कृत्वा आच(चा)मेत्प्रयतोऽपि सन् ॥
 आन्तरं स्वि(वि)द्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ।
 सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च मा पिबेत् ॥
 आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत् ” ॥

आपः पुनन्त्विति सिन्धुद्वीप ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।
 सूर्यश्च मेति अग्निर्ऋषिः । सूर्य[मन्यु]मन्युपतयो देवताः । अग्निश्च मेति विष्णु-
 ऋषिः । अग्निर्देवता ।

“ स्पृष्ट्वा चाभिष्टुतं तोयं मूर्ध्नि ब्रह्ममुखेन तु ।
 आपो हि छेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ” ॥

प्रणवो व्याहृतिः सावित्रीति ब्रह्ममुखम् । तेन तोयं स्पृष्ट्वा तेन तोयेन
 मूर्ध्नि दर्भैर्मार्जनं चाऽऽपो हि छेति सूक्तेन कुर्यादित्यर्थः । आपो हि छेत्यस्य
 सूक्तस्याऽऽम्बरीषः सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । नवम्या उत्तराव(र्ध)-
 र्वस्याग्निः । आद्यानां सप्तानां गायत्रीछन्दः, उत्तरयोरनुष्टुप् । मार्जने
 विनियोगः ।

कात्यायनः—“ उत्थायाकं प्रति क्षिपेत्रिकेणाञ्जलिमम्पसः ” ।

प्रणवो व्याहृतयः सावित्रीति त्रिकम् । अथ स्वशाखाधीतैः सूर्यदेवत्यै-
 र्मन्त्रैरादित्यमुपातिष्ठेत । ततः सावित्रीं जपेत् ।

तत्र व्यासः—“ आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधौ भव ॥
 गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ।
 श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥
 आदित्यमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकनिवासिनी ।
 अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनैगता शुभा ।
 आवाह्य यजमानो हि ओजोऽसीति विधानतः ।
 आवाह्य पूजयित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥

१ क. 'न् । सा° । घ. 'न् । अन्त° । २ क. ग. घ. 'विः । ब्राह्म° । ३ क. घ. सूर्यो मन्युप° ।
 ४ ख. ग. 'वता । अ° । ५ क. घ. 'हृतित्रयं सावित्री चेति । ६ ग. जपे । ७ ख.
 'नसमागता । आ° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपो ह्येवमुदाहृतः ” ॥

यमः—“ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ” ॥

कुर्यादित्यनुवृत्तौ योगयाज्ञवल्क्यः—

“ गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च संनिधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं शिवसंनिधौ ” ॥

तथा—“ तिष्ठंश्चेद्विष्य(क्ष)माणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।
अन्यथा प्राङ्मुखं कुर्याद्विष्यमाणक्रमेण तु ॥
प्राक्कूलेषु कुशेष्वेवमासीनश्चाऽऽसने शुभे ।
नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतैः ॥
स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला हि कर्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥
कोट्याऽधिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला विशेषतः ।
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ॥
अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
जप एव हि कर्तव्य एकाग्रमनसा सदा ” ॥

शङ्खः—

“ कुशवृत्त्यां समासीनः कुशोत्तरायां वा हस्तोपयामैर्वा कुशपवित्रपाणिरुद-
ङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन्नपं कुर्यात् ” ।

वृत्ती, आसनम् । कुशोत्तरा कुशच्छन्ना । सुवर्णपाणिमुक्ताफलस्फटिक-
पद्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वा
हस्तोपयामैर्वा ।

“ न तथाऽन्येन जप्येन पापं निर्दहति द्विजः ।
यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ।

१ ख. ग. ° कारः पू° । २ ख. ग. °मग्न्यागा° । ३ क. ग. घ. °न्तं विष्णुसं° । ४ क. घ. °त्समन्ततः । ५ क. घ. °तः । स्फाटि° । ६ क. °प्रगतमानसः । श° । घ. °प्रगतमानसैः । श° ।
७ ख. ग. वा कु° ।

योगयाज्ञवल्क्यः—“ ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
 न चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथाऽऽसनम् ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयञ्जपेत् ॥
 न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।
 व्रतादृते नाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ॥
 न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ।
 यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 हरन्ति प्रसमं यस्मात्तस्माद्भुसं तु कारयेत् ।
 जपकाले न माषेत व्रतहोमादिके तथा ॥
 एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ” ॥

अवसक्तोऽवहितः ।

“ तूष्णीमासीत च जपंश्चण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान्वार्युपस्पृश्याऽऽभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ” ॥

उपस्पृश्याऽऽचम्य । आभाष्य संभाष्येत्यर्थः ।

“ आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥
 उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् ।
 साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्ध्यानसमो हि सः ” ॥

शंस्य उच्चैर्जपः ।

“ ओष्ठस्पन्दनमात्रं तु यत्रोपांशु तथाऽध्वनि ।
 कृत्वा जिह्वां निर्विकल्पां चिन्तयेत्तद्धि मानसम् ॥
 नोच्चैर्जपं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः ” इति ॥ २३ ॥

सायंसंध्योपास्तिमाह—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ॥
 जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयात् ॥ २४ ॥

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

यथाविधि प्राणानायम्य विधिवदापो हि ष्ठेति ऋचेनाऽऽत्मानं संप्रोक्ष्य प्रत्यङ्मुखः सावित्रीं पूर्ववज्जपंस्तारकोदयं यावन्नद्यादावासीत । उदयो दर्शनयोग्यता, उपासीतेत्यनुवृत्तौ शौनकः—“ अर्धास्तमिते मण्डल आ नक्षत्रदर्शनात् ” इति । अत्राग्निश्च मा मन्युश्चेत्यस्य, अग्निर्ऋषिः । अग्निमन्युमन्युपतयो देवताः । प्रकृतिश्छन्दः । अपामूर्ध्वविक्षेपे विशेषो व्यासोक्तः—

“ कराम्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठेत्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् ” ॥

मध्यंदिनसंध्यायाः समानमन्यत् । सायंसंध्याजपान्ते रात्र्युपस्थानम् ।
बौधायन आह—

“ इमं म इति वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते ” इति^१ । “ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ” इति ॥

शुनःशेष ऋषिः । रात्रिर्देवता । पूर्वा गायत्री, उत्तरा त्रिष्टुप् ॥ २४ ॥

प्रातःसंध्योपास्तिविधिमाह—

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात् ॥

प्राणायामप्रोक्षणगायत्रीजपा एवंशब्देन गृहीताः । प्राङ्मुखः सावित्रीं जपन्प्रातःसंध्यां सूर्यदर्शनकालं यावत्तिष्ठेत् । संध्यामिति “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” [पा० सू० २-३-५] इति द्वितीया । तेन सकलसंध्याकालो जपेन व्यपनेयः । अत्र च “ ॐ पूर्वा गायत्रीं जपेत् ” इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थं जप एव प्राधान्येन विधेयः । स्थानासने तु तदङ्गतया । तेन जपन्नासीतेत्यासीनो जपेदित्यर्थः ॥

संवर्तः—“ प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितमास्करात् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ हासवृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ तु सा स्मृता ॥

पूर्वा संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

* रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

* इत आरभ्य द्विजेनाऽऽत्मविदा सदेत्यन्तग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते ।

१ ग. “ दयाद्याव ” । २ घ. “ वता । प्र ” । ३ क. घ. “ ति । शु ” । ४ ग. “ शेष ऋ ” । ५ क. घ. “ वार्धा गा ” । ६ ग. “ रार्थे ज ” । ७ क. ग. विधिः । सा । ८ क. घ. पूर्वसं ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्यात्रयमुदाहृतम् ॥
 संधौ संध्यामुपासीत नास्तंगे नोद्धते रवौ ।
 संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनाऽऽत्मविदा सदा ॥
 उभे संध्ये च कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वापि ” ।

अतश्च वाक्यान्मध्याह्नसंध्या गृहे न कार्येति गम्यते ।

वसिष्ठः—“ गृहे त्वेकगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
 शतसाहस्रिका नद्यामनन्तं विष्णुसंनिधौ ” ॥

शातातपः—“ अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः संध्या ह्युपासिता ॥
 बहिः संध्या दशगुणा गर्तप्रस्रवणादिषु ।
 ख्यौततीर्थे शतगुणा सार्हस्रा जाह्नवाजले ” ॥

मनुः—“ एतदक्षरमैतां च जपन्व्याहृतिपूर्वकम् ।
 संध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ” ॥

एतदक्षरं प्रणवः ।

यमः—“ यदह्ना क्रियते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥
 यद्रात्र्या क्रियते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 पूर्वा संध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
 संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
 विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
 ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
 पूजां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ” ॥

विष्णुपुराणात्—“ सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ” ॥

पुलस्त्यः—“ संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत् ॥
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ” ।

१ क. घ. नोद्धते । २ ख. “नन्ता शिवसं” । ३ ग. “न्नं सायं सं” । ४ ग. “षु खात” । ५ घ. ख्याता ती” । ६ क. “हसं जा” । ७ ग. “मेनां च” । ८ क. “संध्यात्वा” । ९ घ. “न्” । प्रजामायुश्च । १० ग. “चसंभ्र” । ११ ख. संध्योपासित न ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

यमः—“ अनागतां तु ये पूर्वामतीतां ये च पश्चिमाम् ।

विप्राः संध्यां न तिष्ठन्ति वृषलास्त उदाहृताः ” ॥

दक्षः—“ उपासते न यः संध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागमवेत् ” ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

तारकोदयात्सूर्यदर्शनाच्चोर्ध्वं संध्याकाले प्रत्यासन्न एव काले स्वगृहोक्त-
विधिना समिद्धोमं कुर्यात् ।

भविष्यत्पुराणात्—“ दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्गृहोपरि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतान्द्रितः ” ॥

दूरादित्यपरिगृहीतदेशोपलक्ष्येणार्थम् । मान्नवर्णिकी चात्र देवता । जुहुया-
दिति वचनादाग्निकार्यं होमादिकं प्रतीयते । सायंप्रातश्चशब्दाभ्यां राज्य-
हनी उपलक्ष्येते ।

वैजवापः—

“ पुराऽस्तमयात्प्रागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नरण्यात्समिध आहरेत् । शुष्का
ब्रह्मवर्चसकौमः । आर्द्रा अन्नाद्यकौम उभयोरुभयकामः ” ।

कात्यायनः—“ नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

न विर्युक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्धोर्या होमेषु च विजानता ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः समुशि(षि)रास्तथा ।

न ग्राह्याश्च गुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ” ॥

वायुपुराणात्—“ पालाशः समिधः कार्याः स्वादिर्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्चत्थास्तदलाभेऽर्कवेतसाः ” ॥

१ क. घ. 'कालप्र' । २ ख. ग. 'क्षणम् । मा' । ३ क. 'मात्मके प्र' । ४ क. घ. 'ते बीज' ।
५ ग. 'कामा आर्द्रा अन्नाद्यकामा उभे उभयकामाः । कात्या' । ६ क. घ. 'कामतोभयी उभय' ।
७ क. 'युक्तत्व' । ८ ग. 'र्णा द्विद' । ९ ख. 'क्राः समुशि' । १० क. ग. घ. 'जुष्टा कर्मसि-
द्धिविनाशिका । वा' ।

कात्यायनः—“ यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।
 दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥
 यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
 तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥
 आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
 तदासीनेन कर्तव्यं न प्रहेण न तिष्ठता ” ॥

शातातपः—“ नाभिवौद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन ।
 ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥
 ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।
 सवर्णैस्तु सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ” ॥

अङ्गिराः—“ अप्रणामं गते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ” ॥

यमः—“ यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।
 यस्मिन्सर्वे स्थिताः कामोः सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता ” ॥

तथा—“ क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।
 हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ” ॥

भविष्यत्पुराणात्—“ अभीति गदितो विष्णुर्वादयामीति शंकरः ।
 द्वावेव पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥
 सव्यापसव्यादिविधिर्यत्र नो विद्यते क्वचित् ।
 यज्ञोपवीतिना तत्र भाव्यं सर्वेषु कर्मसु ” ॥ २५ ॥

अभिवादनविधिमाह—

ततोऽभिवादयेद्बृहन्नसावहमिति ब्रुवन् ॥

अग्निकार्यं कृत्वाऽसावहमिति ब्रुवञ्ज्यायसोऽभिवादयेत् । असावित्यस्य
 स्थाने प्रथमान्तं नाम कीर्तयेत् । तथाऽभिवादय इत्युक्त्वा वा ।

मनुः—“ अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामाऽहमस्मीति स्वनाम पारिकीर्तयेत् ॥
 भोःशब्दं कारयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

१ ख. ग. शोच्यते । २ क. घ. सौम्यप° । ३ घ. 'वाद्यस्तु । ४ क. घ. 'याद्यः क° । ५ क.
 घ. 'माः सारव° ६ क. घ. भव्यं । ७ ख. 'नृ । ज्या° । ८ क. घ. 'दयेत् । अ° । ९ ख. घ. 'ब्दं
 कीर्तये° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अतश्चैवं प्रयोगो भवति—अभिवादये चैत्रनामाऽहमस्मि भो इति । अभि-
वादितेन च प्रत्यभिवादनं यथा कार्यं तथाऽऽह स एव—

“ आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्तर्वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ” ॥

अत्र चाभिवादकनामसंनिविष्टान्तिमस्वरोपलक्षणार्थमकारग्रहणम् । ततश्च
य एवास्ति स्वरोऽन्त्यः स प्लुतः कार्यः पूर्वाक्षर इति वचनात् । पूर्वमक्षरं
यस्य स पूर्वाक्षरः, पूर्वमभिवादकनामान्तर्वर्तिनः । तच्च सामर्थ्याद्व्यञ्जनं,
स्वरस्य हि व्यञ्जनमेव पूर्वम् । अतश्च पूर्वाक्षर इति विशेषणोपादानाद्व्यञ्जनस-
हित एव स्वरः प्लावनीयः । न पुनरपूर्वोऽकारो नामान्ते विधीयत इति
निश्चीयते ।

तथा च वसिष्ठः—

“ आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्यस्य प्लुते संध्यक्षरमप्रगृह्यमायात(उ)भावं च ” इति ।

आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्य नाम्नोऽन्ते यः स्वरः स प्लुते त्रिमात्रो भवति ।
तथा प्रगृह्यसंज्ञावर्जितं यत्संध्यक्षरमेकारैकाररूपमाहभावस्तस्य कार्यः । ओका-
रौकाररूपं चेत्तदा तस्याऽऽउभावः कार्यः । अत्रोदाहरणानि—आयुष्मान्भवं
सौम्य यज्ञदत्त ३ भद्रशर्मा ३[न] यज्ञभूता ३इ चित्रगा ३उ । “ज्यायांसमभिवादयन्”
इत्युक्तम् । तत्र कियता कालेन ज्यायान्भवतीत्यपेक्षिते मनुराह—

“ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

ज्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयेनिषु ” ॥

पुरवासिनो दशभिर्वर्षैः पूर्वैः सखैव भवति, ततोऽधिकवर्षस्तु ज्यायान् ।
कलाभृतां शिल्पिनां गायनादीनां पञ्चाब्दपूर्वः सखा, ततोऽधिको ज्यायान् ।
ज्यब्दापेक्षमल्पत्वम् । श्रोत्रियाणां ज्यब्दपूर्वः सखा, ततोऽधिको ज्यायान् ।
तस्य च तारतम्यं गुणतारतम्यापेक्षम् । अपिशब्द एवकारार्थः ।

स्त्रियः कर्तव्यप्रत्यभिवादनानभिज्ञांश्च पुरुषान्प्रति तथाऽऽह मनुः—

१ क. घ. एवाऽऽह—आ° । २ ख. ग. 'मोऽन्ते वाच्यः । ३ क. 'क्षरः प्लुत इ° । ४ ग. 'नमव्यव-
हितपू° । ५ क. घ. 'व सुरः । ६ क. घ. 'पूर्वका° । ७ ग. 'मायूभा° । ८ क. घ. 'र्थः । अत्रोक्ता° ।
९ ख. 'चेदात्तस्याभावः । १० क. घ. 'व सोम य° । ख. 'व सोम्य । ११ क. घ. 'र्मा
चित्रगा ३ ज्या° । १२ क. घ. पूर्वैः । १३ क. 'धिकैर्वर्षैस्तु ।

“ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ” ॥

आपस्तम्ब—

“ त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । ज्ञायमाने च वा योनिविशेषे वृद्धत-
रायाभिवाद्यम् ” ।

तथा—

“ समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशादभिवादयेत्
स्वर्गमायुश्चैप्सन् । दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।
उरःसमं राजन्यः । मध्यसमं वैश्यः । नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिस्तथा । विषम-
गताय गुरवे नाभिवाद्यमन्वारुह्याभिवादयेत् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवाद-
नम् । अप्रयेतेन नाभिवाद्यम् ” ।

तथा—

“ अप्रयेतश्च प्रयतार्यं न प्रत्यभिवादयेत् । पतिवयसः स्त्रियोऽवहितशिरा
अवहितपाणिर्भोऽभिवादयेत् । सर्वा नाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न
नाम्ना मात रमार्यदारांश्चेत्येके ” ।

सांख्यायनः—

“ +अहरहराचार्यायाभिवादयेत् । गुरुभ्यश्च समेत्य श्रोत्रियस्य ” ।

मनुः—“ लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।

आर्ददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमाभिवादयेत् ॥

गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिमृष्टो गुरुणा स्वान्गुरुनभिवादयेत् ” ॥

अनिमृष्टोऽननुज्ञापितः । स्वान्मातुलादीन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

गुरुं चैवाभिवादयेत् । वृद्धत्वादेव गुरोरभिवादने सिद्धे पृथग्वचनं शास्त्रा-
न्तरोक्तेनोपसंग्रहणेन विकल्पार्थम् । उपसंग्रहणमाह मनुः—

+ इत आरभ्य तथाऽऽध्यात्मिकमेव चेत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

१ क. ग. 'सर्वास्त' । २ क. घ. 'मानं च' । ३ ग. 'श्चेच्छन्' । द° । ४ क. घ. 'त । सर्व' ।
५ क. 'यता च अपृतयतश्च न प्र' । ६ ग. 'य नाभि' । ७ क. 'त् । प्रति' । ८ ग. 'स्त्रिया अव' ।
९ क. 'णिनाऽभिवादयेत् । स°' । घ. 'णिनाऽभिवादयते । स°' । १० ग. 'दयति । स°' । ११ क.
घ. 'यस्याप्रोष्येत्य श्रोत्रियस्य' । १२ क. ग. घ. 'दधीत' । १३ ख. 'निवृत्ते गु°' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

“ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ” ॥

सव्यदक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां सव्यदक्षिणौ पादौ गुरोः स्पृशेदित्यर्थः । श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थमधस्तज्जान्वोरा पद्भ्याम् ।

गौतमः—“ गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातर्ब्रह्मानुवचने चाऽऽद्यन्तयोः ” ॥

ब्रह्म वेदः । अनुवचनमध्यापनम् । आद्यन्तयोरुपक्रमावसानयोः ।

आपस्तम्बः—

“ उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणं

सदैवाभिवादनमुपसंग्राह्याऽऽचार्य इत्येके ” ।

गुरुरत्राऽऽचार्यः पिता वा ।

अत्रिः—“ दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् ।

श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यो गुरोः पादोपसंग्रहम् ” ॥

अथ प्रकृतमुच्यते—अप्युपासीत स्वाध्यायप्राप्त्यर्थं परिचरेत् । गुरुमित्यनुवर्तते । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयति लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

गुरुणाऽऽहूतः पठेत् । लब्धं च गुरवे निवेदयेत् । उपसंग्रहणानन्तरं गौतमैः—

“ अनुज्ञात उपविशेत्प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा । एतत्प्रत्यहम-

ध्ययनारम्भे कार्यम् । प्रथमाध्ययने तु पाणिना सव्यमुपसंगृह्यानङ्गुष्ठमधीहि

भो इति ब्रूयात् । तत्र चक्षुर्मनःप्राणोपस्पर्शनं दर्भैः प्राणायामास्त्रयः पञ्चदश

मात्राः प्राक्कृलेष्वासनं च, ॐ पूर्वा व्याहृतयः सप्त सत्यान्ताः ” ॥

प्राणाः शीर्षण्यानि खानि । ह्रस्वमक्षरं मात्रा, तथा कालो लक्ष्यते । कूलमग्रम् ॥

हितं चास्याऽऽचरेन्नित्यं मनोवचनकर्मभिः ॥ २७ ॥

हितमायतावनुकूलमस्य गुरोराचरेत् । सर्वदा मानसवाचिककायिकव्यापारैरतिहितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचेति । चकारः शास्त्रान्तरोक्तं वचनसमुच्चयार्थः ।

तत्र मनुः—“ शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्द्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

१ क. ग. घ. 'इयमानो मन्त्रोपदेशशिष्यसमाधानार्थमधस्तात्' । २ ख. ग. 'येनोपसंग्र' ।
 ३ ग. 'संगृह्याऽऽ' । ४ ड. 'ब्धं तस्मै' । ५ ख. ग. 'मः—आज्ञा' । ६ ग. 'व्यमङ्गुष्ठमुपसंगृह्याधी' ।
 ७ घ. 'वाचमनं' । ८ ड. 'तं तस्याऽऽ' । ९ ड. 'नोवाक्कायक' । १० क. ख. घ. 'क्तस' । ११ क. ग. 'द्वीक्ष्यमा' ।

नित्यमृद्धतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ।
 हीनान्नवस्त्रवेशः(पः) स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ।
 प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ” ॥

प्रतिश्रवणमङ्गीकारः ।

“ नाऽऽसीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।
 आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिर्गच्छेच्च गच्छतः ॥
 प्रत्युद्गम्य त्वात्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ।
 पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥
 प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ।
 नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥
 गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ।
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥
 न चैवास्यानुकुर्वीत गतिमापितचेष्टितम् ।
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ॥
 कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥
 यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ” ॥ २७ ॥

प्रसङ्गाद्गुरुं प्रत्यध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्याणसूचकाः ॥

अध्याप्याः साधुशक्ताप्तस्वार्थदा धर्मतस्त्वमे ॥ २८ ॥

कृतज्ञ उपकर्तुः स्मर्ता । अद्रोह्यनपराधी । मेधावी धारणावान् । शुचिः
 प्रयतः । कल्याणसूचकः शुभलक्षणः । कल्याणसूचका इति तु पाठे कल्यो
 नीरोगः । अनसूयकोऽसूयारहितः । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । साधुर्धा-
 र्मिकः । शक्तो ग्रहणादिसमर्थः । आप्तोऽप्रतारकः । स्वो ज्ञातिः । अर्थदो गुर्वर्थ-
 प्रदाता । ज्ञानवित्तदा इति तु पाठे ज्ञानदो ज्ञानहेतुग्रन्थप्रदः । एते धर्मतो

१ क. घ. 'नानुव' । २ क. घ. 'धमे चा' । ३ ख. 'गच्छंश्च ग' । ४ क. घ. 'स्य विदे' ।
 ५ ग. निर्देशे । ६ घ. तत्रापि । ७ ड. 'ल्यानसूचकाः' । ८ ड. 'ध्याप्या धर्मतः साधुशक्ता-
 तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥ ९ ख. ग. घ. 'तद इ' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

धर्मानतिक्रमेण गुरोरध्याप्या भवन्ति । अर्थप्रदं प्रत्यनेनाध्यापनं नाधर्मः ।
तस्य वृत्तित्वेन विहितत्वात् । भृतिसंप्रतिपत्तिपूर्वकमध्यापनं प्रतिषिद्धम् । मनु-
स्त्वाचार्यपुत्रमप्याह—

“ आचार्यपुत्रः शुश्रूषज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तार्थदाताः स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ” इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्—“ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा नापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न दातव्या गुप्तं बीजमिवोषरे ”

इति, तद्धर्मानुष्ठानार्थदानशुश्रूषणानि सति सामर्थ्ये यो न करोत्यध्या-
प्यगुणान्तरविरहे तद्विषयम् ॥ २८ ॥

उपनीतं प्रत्याह—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥

दण्डादीनि स्वकार्यधारणीयानि । तत्र दण्डस्य कार्यमवलम्बनं गवादिनि-
वारणं तमोवगाहनमप्सु प्रवेशनमित्यादि । अजिनोपवीतमेखलानामदृष्टम् ।
अतस्तानि नित्यं धार्याणि । उपवीतं ब्रह्मसूत्रम् ।

मनुः—“ ब्राह्मणो वैश्वपालाशौ क्षत्रियो वटत्वादिरौ ।
पैप्पलौदृम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मतैः ” ॥

यमः—“ एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः ” ।

मनुः—“ ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनृद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निद्रुपिताः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ” ॥

तथा—“ कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वंसीरन्नानुपूर्येण शाणक्षौमाविकानि च ” ॥

कृष्णमृगरुरुच्छागानामजिनानि ब्राह्मणादयो यथाक्रमं वसीरन्नाच्छादये-
युरुत्तरीयाणि कुर्युरित्यर्थः ।

तथा च पारस्करः—

“ ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्याऽऽजं

गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम् । ”

यमः—“ सर्वेषां रौरवशाणक्षौमाविकानि सामर्थ्यादधोवस्त्राणीतराणि^१ न ” ।

गौतमस्तु सर्वेषां ब्रह्मचारिणां शाणादिभिर्विकल्पितं शुक्लकार्पासं वस्त्रमाह—

“ सर्वेषां कार्पासं वासोऽविकृतम् ” इति । अविकृतं शुक्लम् ।

वसिष्ठः—

“ शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माज्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं
वैश्यस्य सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम् । शुक्लं कार्पासमेवाहतं क्षौमाद्यापि ” ।

मनुः—“ कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृतं ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याऽऽविकसूत्रिकम् ” ॥

भृगुः—“ ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमर्धवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ” ॥

त्रिवृतं नवसूत्रमित्यर्थः ।

“ पृष्ठदेशे च नाम्नां च यैद्वृतं विन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

सदोपवीतिना माव्यं सदा बद्धाशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ” ।

वौधायनः—“ कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतम् ” ।

मनुः—“ मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्या कुशोश्मन्तकं वल्वनैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ” ॥

यथार्पेयं ग्रन्थयः कार्या इत्यभिप्रायः ।

पैठीनासिः—“मौञ्जी मेखलाऽऽश्मन्तकी ब्राह्मणस्य ” ।

वौधायनः—“ अथैनं मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतं त्रिः प्रदक्षिणं पारिव्ययति ” ।

मनुः—“ यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ” ॥

१ ख. ग. 'यमु' । २ ख. 'क्षौकिमावि' । ३ क. ग. घ. 'णि गौ' । ४ ख. 'पासो वा' । ५ क. 'त' । शाण' । घ. 'त' । शाण' । ६ ग. 'धोमुखम्' । त्रि' । ७ ग. 'यद्भृतं' । ८ ख. 'स्य षण' । ९ ख. 'शाश्मातक' । १० क. ग. घ. 'कवित्व' । ११ ख. 'लाऽश्मातकी' । घ. 'लाऽश्मान्त' । १२ क. ग. 'वृतं त्रिः' । १३ ख. ग. 'क्षिणां प' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

व्रतानि सावित्र्यादीनि ।

“ मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्राप्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रतः ” इति ॥

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्व्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेष्वनिन्द्येष्वनभिशस्तादिषु भैक्षं प्राप्तं चरेत् । भिक्षितमन्नं भिक्षा, तासां समूहो भैक्षम् । आत्मवृत्तये आत्मन एव वृत्त्यर्थं न परस्य गुरुव्यतिरिक्तस्य । गुरुस्तु शिष्यनिवेदितं भैक्षं समभ्रीयादेव । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

“ भैक्षं हविषा संस्तुतम् । तत्राऽऽचार्यो देवतार्थं आहवनीयार्थं च तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति हविरुच्छिष्टमेव तत् ” इति ।

मनुः—“ उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ” ।

यस्तु—“ मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ” ॥

इति, तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयमिति गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यनेनाविरुद्धम् । नित्यभिक्षाविषयत्वादस्य ।

“ अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ॥

अन्त्यवर्जं महाबाहो इत्याह भगवान्विभुः ” ।

अन्त्यः शूद्रः ।

“ वाचं नियम्य प्रयत आमिषं चापि वर्जयेत् ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन ” ॥

अलाभे त्रैवर्णिकानामिति शेषः ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिताः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

१ क. घ. 'अवित् । इ' । २ क. 'द्वैक्ष्यम्' । ३ क. घ. 'स्य तु गु' । ४ ग. 'संप्रुत' । ५ क. घ. 'तार्थमाहवनीयार्थं च' । ६ ग. 'प्रयमां' । ७ ग. 'नं नावमा' । ८ क. घ. 'म्' । भविष्यत्पुराणम् । वि' । ९ क. घ. 'वे' । नियम्य प्रयतावाचमभिशस्तं विवर्जयेत् । अ' । १० ग. 'वान्भृगुः । अ' । ११ क. 'वर्ण्यं चरेद्भिक्षाम' । १२ ग. 'द्वैक्ष्यम्' । १३ ग. क. 'क्षिता । आ' ।

भैक्षप्रावतनवाक्यं भैक्षचर्याशब्देन लक्ष्यते । तदादौ मध्येऽवसाने च स्त्रीलिङ्गसंबुद्ध्यन्तं(न्त)भवच्छब्दयुक्तं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य यथाक्रमं प्रयोक्तव्यं भवति । भवति भिक्षा देहीति ब्राह्मणस्य, भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियस्य, भिक्षां देहि भवतीति वैश्यस्येति सिद्धम् ।

प्रथमभिक्षामधिकृत्य भविष्यत्पुराणम्—

“ मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

मिक्षेत प्रथमं भिक्षां या चैनं न विमानयेत् ॥

सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् ” ।

स्मृत्यन्तरं च—“ भिक्षार्थं काञ्चनं वाऽपि पात्रं सव्येन राजतम् ।

पित्रा कृतोर्पणीतेज्यो मधुपर्ककरस्तैतः ” ॥

यमः—“ हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।

भोक्ता त्वशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ” ॥

मनुः—“ पारेगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ” ॥ ३० ॥

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञयां ॥

आपोशा(श)नक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

कृतमग्निकार्यं येन स कृताग्निकार्यः । वाग्यतो मौनी । आपोशा(श)नक्रियां कृत्वा सत्कृत्य पूजयन्नन्नमकुत्सयन्ननिन्दयन्गुर्वनुज्ञयां भुङ्क्त्वे(क्ष्वे)ति गुर्वनुमत्या भुञ्जीत । उपनयनकाल आपोशा(श)नभैषोक्ता क्रियाऽऽपोशा(श)नक्रिया । भैक्षादेकदेशहोमोऽत्राग्निकार्यम् । तदाह पैठीनसिः—

“ हविषो हृत्वा संतर्प्याग्निं समिधं दत्त्वाऽन्नं यदन्नमैक्ष्यमृतेन देवा यदन्नमाग्निं बहुधा विरूपमिति चोक्त्वाऽनुमन्त्रयेत्त्रिः । स्विष्टकृतमग्निकार्यं कृत्वाऽनुज्ञातो भुञ्जीत वाग्यतः ” ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ प्रोक्षिताद्भैक्षादग्नौ हृत्वा भुञ्जीत ” । अतश्चाऽऽचा-

१ क. भैक्षं प्रार्थनावा । घ. भैक्षे प्रार्थनावा । २ क. घ. 'च्छब्दार्थयु' । ३ क. 'तं वाऽपि सा पात्रे तस्य निक्षि' । घ. 'तं ताम्रं सा । ४ क. 'पवीतेन मं' । घ. 'पवीतेज्यो । ५ क. घ. 'स्तया । य' । ६ ग. 'द्भैक्ष्यं य' । ७ क. घ. ह. 'या । अपो' । ८ क. घ. 'नी । अपो' । ९ ग. 'याऽनुमत्वेति गुर्वनुमत्वाभु' । १० क. घ. 'यनापोशाग्रै' । ११ क. घ. 'मधीत्युक्त्वा मन्त्रये' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

र्य(र्या)संनिधावेतदग्निकार्यं संनिहिते त्वाचार्येऽग्निकार्यस्थाने भैक्षमाचार्यो भोज-
यितव्य इति तेनैवोक्तं हविषा संस्तुतमित्यादिना ।

अत्र मनुः—“ समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्धममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ” ॥

अस्यार्थः—यत्प्राङ्मुखो भुङ्क्ते तदायुष्यम् । आयुषे हितम् । एवं
यशस्यम् । यः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते स श्रियं प्राप्नोति । यस्तूदङ्मुखः स ऋतं
सत्यं यज्ञं वाऽऽप्नोति । एवं भोक्तुः प्राङ्मुखता नित्या काम्या च ।

“ नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्यादेनमथान्तरा ।

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्भजेत् ” ॥

संवर्तः—“ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं दैवचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ” ॥

वसिष्ठः—“ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वाविंशैतिर्गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ” ॥

आपस्तम्बः—“ भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेन्न चोच्छिष्टं कुर्यादशक्तो भूमौ निखने-

दप्सु वा प्रवेशयेदार्याय वा पर्यवर्द्ध्यादन्तर्धि(र्हि)तेन वा शूद्राय ” ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्यान्नं नाश्रीयात् ॥

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेत्तदाऽभ्यर्थितः सन्नेकान्नमनापद्यपि भुञ्जीत । स
चेच्छ्राद्धे भुञ्जीत तदा व्रतपीडाकरं मधुमांसादि वर्जयित्वाऽश्रीयात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचारिनियमानाह—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टं शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ॥

भास्करोलोकनाश्लीलपरिवांदांश्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मचारी मध्वादिकं वर्जयेत् । मधु मांसं शिष्टभोजनीयमपि । अञ्जनं
कज्जलम् । उच्छिष्टं स्वस्य परस्य च गुरुव्यतिरिक्तस्य । तथा च वसिष्ठः—

१ ग. 'वेव त' । २ ख. 'देनं तथाऽ' । ३ क. घ. 'नं चैव' । ४ ग. 'द्वाविंशत्तु गृह' । ५ क. ख.
'शतं गृह' । ६ क. घ. 'लयीत न चो' । ७ क. घ. 'वा प्रवेशयेदार्या' । ८ क. ग. 'दद्याद' । ९ क.
घ. 'न्तरिते' । १० क. घ. 'च्छ्राद्धं भु' । ११ ङ. 'वादादि व' ।

“ उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च ” इति । शुक्तं परुषं वचोऽम्बं वा यत्कालवशादम्लं भवति । स्त्रीशब्देन स्त्रीविषये प्रेक्षणात्मने लक्ष्येते । तदाह गौतमः—“ स्त्रीप्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम् ” इति । प्राणिर्हिसनं प्राणिवधः । भास्करालोकनं प्रसिद्धम् । अश्लीलं सभानर्हं वचः । परिवादः परनिन्दावर्जनेनात्र वर्जनविषयः । संकल्पो व्रतनियमादिशब्दवौच्यो लक्ष्यते । अत एवाऽऽह—“ श्राद्धे व्रतमपीडयन् ” इति ।

मनुस्तु—“ सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ” ॥

चकारः स्मृत्यन्तरोपात्तानामन्येषां ब्रह्मचारिधर्माणामुपसंग्रहार्थः ।

तत्र मनुः—“ नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ।
वर्जयेन्मधुमांसानि गन्धमाल्यरसान्निव्रजः ।
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादितम् ।
द्युतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ॥
स्त्रीणां च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च ।
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ॥
कामाद्धि स्कन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमेव तु ” ।

व्रतं ब्रह्मचर्यम् ।

यमः—“ जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् । ”

तथा—“ खट्वासनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ” ॥

गौतमः—

“ वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यं दिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोध-

* अत्र मिताक्षरायां भास्करस्योदयामस्तमयावलोकनमिति वर्तते ।

१ क. °ज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टो° । २ क. घ. °अं यावत्का° । ३ क. घ. परिनि° । ४ क. घ. °शब्दं वा° । ५ ख. °वाच्यं ल° । ६ क. घ. एव श्रा° । ७ ख. स्नातः । ८ क. ग. °दिनम् । द्यु° । ९ क. घ. °तं स्मर° । १० क. °न्दयेदेतो ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

लोभमोहवाद्यवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादमयानि । गुरुदर्शने
कण्ठप्रावृतावसक्तिकापादप्रसारणानि । निष्ठयूतहसितैर्विजृम्भितावस्फोट-
नानि च । स्त्रीप्रेक्षणात्मबन्धने मैथुनशङ्कायां द्यूतहीनसेवामर्दत्तादानं हिंसामा-
चार्यतत्पुत्रैर्तदीक्षितानि च । शुक्ता वाचो मद्यं नित्यं ब्राह्मणः ” इति ।

अत्र स्नानं भोगार्थम् । भयं परं प्रति । कण्ठप्रावृतं कण्ठप्रावरणानि । अव-
सक्तिका जानुनोरुपरि करबन्धः । अवस्फोटनमङ्गुल्याद्यङ्गस्फोटनम् । हीन-
सेवा मूत्रपुरीषावमार्जनादिका । तां गुरोरपि वर्जयेत् । “ अङ्गानि प्रक्षालयी-
ताशुचिलिप्तानि गुरोरापि ” इति दर्शनात् । शुक्ता वाचः परोद्वेगकराणि
वाक्यानि । मद्यं प्रसिद्धम् । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेदिति संबन्धः । मद्यं
नित्यं ब्राह्मणः । नित्यामिति वचनान्मद्यं कृतयुगादावपि ब्राह्मणेन वर्ज्यम् ।
क्षत्रियवैश्याभ्यां तु कलावेव । यद्ब्रह्मपुराणम्—

“ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

सगोत्राद्वा सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ” इति ॥

नित्यं सर्वकालम् । अब्रह्मचार्यपि ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा—“ अधःशय्यासनी पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी

सर्वत्राप्रतिहतवाक्योऽन्यत्र पातकात् ” ॥

अधःशय्यादि गुर्वपेक्षया ।

आपस्तम्बः—“ आत्मप्रशंसां परगर्हां च वर्जयेत् ” इति ।

तथा—“ उत्सन्नश्लाघोऽङ्गानि प्रक्षालयीताशुचिलिप्तानि । गुरोरसंदर्शने ” ।

उत्सन्नश्लाघ उत्सन्नशोभो भवेदिति शेषः । यथा गुरुर्न पश्यति तथा
प्रक्षालयीतेत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

“ न प्रेक्षेत नशां स्त्रियम् । ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नो जिघ्रैत् ।

न स्मयेत यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेत, इति ब्राह्मणम् ” ।

अपि गृह्य मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणम् ।

१ ख. °वादवा° । २ ख. °नस्नानह° । ३ क. ग. निष्ठृत° । ४ क. घ. °तजृ° ५ । क. घ. द्यूतं
हनिसेवाप्रद° । ६ ग. °दत्तदा° । ७ क. घ. °स्त्रीदीक्षितनामानि शु° । ८ ग. °तद्दीक्षि° । ९ ख.
°त्र स्थानं । १० क. घ. °रणम् । अ° । ११ क. ग. घ. °रि परिक° । १२ क. घ. °रीषोपमार्जना-
दिकार्यं गु° । १३ क. घ. °यं ब्रह्मचारिणो नित्यं सर्व° । १४ ग. आत्मोत्सन्नप्रशंसे च प° । १५ क.
°नाच्छिद्य नोपजि° । १६ ग. व्रजेत् । १७ ख. स्मयीत यदि स्मयीता° । १८ ख. स्मयीतेति° ।
१९ क. घ. मुखमपिधायेति । २० ख. स्मयीते° ।

हारीतः—“ हयगजरथचैत्यवृक्षविशेषः*मारोहणफलचयनसंधिसर्पणकृपा-
वरोहणमहानर्घवप्रतरणमहासाहसानि वर्जयेत् ” ।

मनुः—“ मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्रोचैत्सूर्यो नाभ्युदियात्कचित् ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च ” इति ॥ ३३ ॥

मान्यमाननं ब्रह्मचारिधर्मं वक्तुं मान्यानां लक्षणानि तावदाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ॥

गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः क्रियाः संस्कारिका यो यस्य करोति
स तस्य गुरुः । एतावदेव गुरुलक्षणम् । तत्प्रसङ्गाद्ब्राह्मणं प्रति
वेदमस्मै प्रयच्छतीति विध्यन्तरम् । निषेकादिक्रियानुष्ठानस्य वेददा-
नस्य चार्थप्राप्तपौर्वापर्यानुवादकः कृत्वाप्रत्ययः । परमार्थतस्तु द्वे एवैते
वाक्ये । अन्यथा क्षत्रियादेः स्वसुतं प्रति गुरुत्वं न स्यात् । वेददातृत्वाभा-
वात् । इष्यते च क्षत्रियादेरपि स्वसुतं प्रति गुरुत्वम् । अन्यथा क्षत्रियादिसुत-
स्य पितृभार्या गच्छतो गुरुतल्पगत्वं न स्यात् । + अत एव मनुर्गर्भाधाना-
दिक्रियाकर्तृत्वं वेददाननिरपेक्षं गुरुलक्षणमाह—

“ निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चात्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ” ॥

अत्राप्यन्नसंभावनमौचित्यप्राप्तमनूयते न गुरुलक्षणतया विधीयते । विप्रग्र-
हणं च प्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् । तथा सति क्षत्रियादिर्न हि गुरुः स्यात् ।
यथाविधिग्रहणेन च शूद्रादेर्निषेकमात्रकारिणोऽपि गुरुत्वं दर्शयति । तस्य ताव-
न्मात्रविधानात् । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । पुंसवनादिषु कर्मसु कृतेषु प्रयच्छ-
तीति वचनाद्ब्राह्मणः पितैव संभवे सत्याचार्यो भवेदिति गम्यते ।

अत एव बृहस्पतिः—“ एवं दण्डादिभिर्युक्तं संस्कृत्य विधिवत्पिता ।

वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ” ॥

इति पितुरेवाधिकारमाह । पितृव्यतिरिक्तानां गुरुत्वं त्वौपचारिकमिति
दर्शयितुं लक्षणाभिधानम् ।

* पसमेति पाठो युक्तः । + इत आरभ्य वेददाननिरपेक्षमित्यन्तग्रन्थो न विद्यते क. घ.
पुस्तकयोः ।

१ क. घ. ‘विवतरणप्र’ । २ क. घ. ‘हसविरुद्धानि’ । ३ क. घ. ‘चे सूर्यो नाभ्युदया’ ।
४ ग. ‘भ्युदये क’ । ५ क. घ. ‘चार्यावाप्तेः पौ’ । ६ क. घ. ‘त्रास्यान्न’ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

देवलः—“ उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा ”

इति, तदुपचार इति मन्तव्यम् । अत्र च गुरुवत्तेषु वर्तितव्यमिति फलम् ।
अत एवानुवर्तनमाह—

“ अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ” इति ।

गुरोर्भार्या गुर्वी । मातृतः पितृत इति बाहुल्याभिप्रायम् । महीपतिप्रभृ-
तीनां तदभावात् । मनुरपि पूज्यमात्राभिप्रायेणाऽऽह—

“ अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ” ॥

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

यस्तु शिष्यमुपनीय वेदमध्यापयति स आचार्य उक्तः । वेदशब्देनात्र
विद्यान्तराण्यपि संगृह्यन्ते ।

तथा च मनुः—“ उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ” ॥

कल्पशब्देनेह व्याकरणादीन्यङ्गानि मीमांसान्यायविस्तराश्च प्रतिपाद्यन्ते ।
कल्पो वेदार्थं कल्पयति ।

तथा च व्यासः—“ न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्विजः ।

पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ” ॥

पाठमात्रावसानोऽर्थानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एकदेशमुपाध्यायः ।

यस्तु वेदार्थकदेशमध्यापयति स तस्योपाध्यायः ।

मनुः—“ एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ” ॥

ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ॥

यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिद्ध्यर्थं परिक्रीतः सन्यज्ञकृद्भवति स तस्य ऋत्विगित्युच्यते ।

मनुः—“ अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ” ॥

स च त्रिविधः । यथाऽऽह हारीतः—“क्षीरहोताऽऽहार्यवृतो विशेषवृतः ” इति ।

लक्षणान्याह—“ यो यस्याग्नीनादत्ते स तस्य क्षीरहोता ” ।

अस्यार्थः—अग्न्याधेयसंबन्धिनामृत्विजां मध्ये यः कश्चिदग्निहोत्र ऋत्विग्भवति स क्षीरहोतेति ।

तदाहाऽऽभलायनः—“ स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेक इतरेण कालम् ” इति ।

“ तस्यालामे यमन्यं नित्यार्थं वृणीते स आहार्यवृतः । अथ यमन्यमुत्तरो-

त्तरेषु ऋतुषु वृणीते स विशेषवृतः ” ।

ऋत्विग्लक्षणमिह प्रासङ्गिकम् । ब्रह्मचारिणं प्रति तस्यानुपयोगात् ॥

एते मान्या यथापूर्वम् ।

एते गुर्वादयो मान्याः पूज्याः, यथापूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य, उत्तरोत्तरेऽभिवादनोपसंग्रहणादिभिर्मान्या इत्यर्थः ॥

एभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

एभ्यो गुर्वादिभ्योऽत्यर्थं गौरवं मातैर्वाहतीत्यर्थः । गौतमस्तु मातुराचार्यस्य गौरवमाह—“ आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां मातेत्येके ” । अत्र च गुरुशब्द औपचारिकः ।

पुराणात्—“ द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।

तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ॥

अभाव एतयोः श्रेयान्गुरुः सम्यग्विचक्षणः ।

स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ॥

अनुशिष्टौ विसर्गे वा विक्रये चेश्वरा मताः ”

एवं च सति पितुर्मातुराचार्यस्य च विप्रतिषिद्धार्थविषयायामाज्ञायां पितुराज्ञा गरीयसी । तदभावे मातुस्तदभाव आचार्यस्य ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

आचार्यस्य पुनराज्ञा पित्राज्ञातोऽपि गरीयसीत्याह मनुः—

“ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ” ॥

ब्रह्मद आचार्यः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मचर्यकालस्य परिमाणमाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥

ग्रहणान्तिकमित्येके ।

उक्तं ब्रह्मचर्यं तत्प्रतिवेदं प्रतिशाखं द्वादश वर्षाणि पञ्च वा वर्षाणि वेद-
स्वीकारान्तं वा कर्तव्यम् ।

मनुः—“ षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ” ॥

आधिकपक्षे षट्षाणि, पादिकपक्षे त्रीणि वर्षाणि, एकवेदब्रह्मचर्यम् ।

यमः—“ गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमज्ञानतैः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ” ॥

केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य केशान्तो नाम संस्कारः कर्तव्यः । क्षत्रियवैश्य-
योस्तु मनूक्तः—

“ केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ” इति ॥

जन्मादिरेषा वर्षसंख्या, गर्भादिश्चेद्विवक्षिता स्याद्दर्भषोडश इत्यवश्यम्,
यथा गर्भाष्टम इति । केवलसंख्योपादाने तु जन्मैवावधिः, यथाऽष्टमे चाब्द
इति ॥ ३६ ॥

आ षोडशाच्चाऽऽ द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ॥

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

जन्मत आ षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्योपनयनकालः, अत ऊर्ध्वं तत्कालो नास्ती-
त्यर्थः । एवमा द्वाविंशाद्वर्षात्क्षत्रियस्याऽऽ चतुर्विंशाद्वैश्यस्य । अभिविधौ चाय-
माकारः । यत आह व्यासः—

१ ग. 'स्वीकरणान्तं' । २ ख. 'त्रैवेदिकं' । ३ क. घ. 'पाक्षिकं' । ४ क. घ. 'वा' । पाक्षिकपक्षे 'त्री' ।

५ ख. 'तः । तत्प' ।

“ औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।

द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चेदत्यगादयम् ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ” ॥ ३७ ॥

अतिक्रान्तोपनयनकालानां यद्भवति तदाह—

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

द्विजातयोऽनुपनीता यथासंख्यं षोडशद्वाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वं ब्राह्म्यस्तोमाख्यं क्रेतुं विहाय सर्वधर्मानधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या इति तेषां संज्ञा । ब्राह्म्यस्तोमो नाम ब्राह्म्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन चोद्दालकव्रतादिना कृतप्रायश्चित्ता उपनीता धर्माधिकारिणो भवन्ति, संव्यवहार्याश्चान्येषाम् । यदाह मनुः—

“ नैतरपैतौर्वेधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ” ॥

अपूतैरिति वचनात्कृतप्रायश्चित्तैः सह संव्यवहारो न दोषायेति गम्यते । अत्र “ सर्वधर्मबहिष्कृताः ” इति तु पाठे धर्मशब्दो द्विजातिधर्माभिप्रायः, न वर्णधर्मविषयः । ब्राह्म्यानां वर्णत्वानपायात् ॥ ३८ ॥

अत्र द्विजातिधर्मबहिष्कृतत्वे हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातृतो ब्राह्मणादयः प्रथमं जायन्ते । द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् । तस्माद्द्विजा एते मन्वादिभिः स्मृताः । अत्र द्वितीयमिति क्रियाविशेषणम् । अतोऽनुपनीतत्वाद्ब्राह्म्या न द्विजाः । तस्माद्द्विजातिधर्मानधिकारस्तेषामुक्तः ॥ ३९ ॥

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ॥

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां पञ्चयज्ञादीनां तपसां कुच्छ्रचान्द्रायणादीनामन्येषामपि शुभफलानां कर्मणां मध्ये वेद एव पर उत्कृष्टो निःश्रेयसकरः । यज्ञादिभ्यः कर्मभ्यो

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

वेदस्य निर्धारणमनुपपन्नमिति वेदशब्देन वेदाध्ययनं लक्ष्यते । तस्य च युक्तं यज्ञादीनां मध्ये परत्वं निःश्रेयसकरत्वान्निःश्रेयसकरबोधकत्वाच्च ।

तथा च मनुः—

“ आ ह वै स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्वग्न्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ” ॥

आ नखाग्रेभ्यः परमं तपस्तप्यते हेत्यन्वयः ।

तथा—“ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितैः ।

तं ह्यस्याऽऽहुः परं धर्ममुपेधर्मोऽन्य उच्यते ” ॥ ४० ॥

अत्र हेतुमोह—

मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्द्विजः ॥

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यो द्विजः प्रत्यहमृचोऽधीते स मधुपयोभ्यां देवान्मधुघृताभ्यां च पितृन्-
स्तर्पयति ॥ ४१ ॥

यजुंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ॥

प्रीणाति देवानाज्येनं पितृंश्च मधुना द्विजः ॥ ४२ ॥

यो यजुंषि यथाशक्त्यधीते स घृतामृतैर्देवानाज्यमधुभ्यां च पितृन्प्री-
णाति ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहं सामानि पठेत्स सोमघृतैर्देवान्मधुसर्पिभ्यां च पितृंस्तर्पयेत् ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवान्पितॄंश्च मधुसर्पिषा ॥

संतर्पयेद्यथाशक्ति योऽथर्वाङ्गिरसीः पठेत् ॥ ४४ ॥

यो यथाशक्त्यथर्वाङ्गिरसीः पठेत्स मेदसा पञ्चादिशरीरधातुविशेषेण
देवान्मधुसर्पिभ्यां च पितृंस्तर्पयति ॥ ४४ ॥

१ क निरावर' । घ. निवार' । २ क. ग. घ. 'व्यत इत्य' । ३ क. घ. 'तः । ते ह्य' । ४ ग.
तत्र । ५ ख. 'माहुः । म' । ६ क. ग. 'र्पयेदिति । य' । ७ द. 'न मधुना च पितृंस्तथा । यो ।
८ द. 'वानथर्वाङ्गिरसः पठन् । पितृंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः । यो' ।

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाधिकाः ॥

इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ॥

करोति तृप्तिं च तथा पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

वाकोवाक्यं प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपो वेदभागः । पुराणं प्रसिद्धम् । नाराशंस्य ऋग्वेदखिलग्रन्थाधीताः “ इदं जना उपाश्रुत ” इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । गाधिका इन्द्रगाथाद्याः । इतिहासा भारताद्याः । विद्या मधुविद्याद्याः । एतच्चः प्रत्यहं यथाशक्त्यधीते स मांसक्षीरौदनमधुभिर्देवतर्पणं मधुसर्पिषा च पितृतृप्तिं करोति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वैः कामफलैः शुभैः ॥

ते देवाद्या उक्तेन प्रकारेण तृप्तास्तर्पयितारं सर्वैः काम्यमानैः फलैस्तर्पयन्ति ॥

यं यं क्रतुमधीयति तस्य तस्याऽऽप्नुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

क्रतुप्रतिपादको वेदभागः क्रतुस्तं योऽधीते स तस्य क्रतोः फलं प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्रुते ॥

तपसश्च परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान्द्विजः ॥ ४८ ॥

धनपूर्णस्य सकलभूमिदानस्य त्रिरभ्यस्तस्य परस्य तपसः फलं तदनवरत-स्वाध्यायवान्द्विजो लभते । मधुना पयसेत्यादीनां प्रत्यक्षैव श्रुतिमूलम् । सा च ब्रह्मयज्ञाध्ययनविध्यर्थवादभूतेति ब्रह्मयज्ञविधिरत्र कल्प्यः । तेन विनाऽर्थवा-दानर्थक्यात् । स च ब्रह्मचारिणोऽपीति तत्प्रकरणे वाक्यारम्भः ।

“ अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमाश्रितः ।

सावित्रीमप्यधीयते गत्वाऽरण्ये समाहितः ” ॥

इति । ततश्चासमर्थः सावित्र्या ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । समर्थं ऋगादिभिः ॥ ४८ ॥

द्विविधः खलु ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणस्य धर्मा उक्ताः । नैष्ठिकस्येदानीमाह—

१ क. ग. घ. वाक्योवा° । २ ड. विद्याः शक्त्याऽधीते तु योऽन्व° । ३ क. ग. घ. वाक्यो-
वा° । ४ क. ग. घ. 'वेदाखि° । ५ ख. 'धीतैः । इ° । ६ ख. 'नातप° । ७ क. घ. उपाश्रु° ।
८ क. त्रिभ्यस्तप° । घ. त्रिभ्यस्तस्य त° । ९ क. ग. घ. 'मास्थितः । १० ग. 'रण्यं स° ।
११ क. 'मर्थमृगा° । ग. 'मस्त ऋ° । घ. 'मर्थाङ्गादि° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसंनिधौ ॥

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

उपकुर्वाणकब्रह्मचार्याभ्रमं यमिच्छेत्तमावसेत् । तत्र यदि ब्रह्मचर्याश्रममिच्छेत्तदा नैष्ठिकब्रह्मचारी भवेत् । निष्ठा शरीरपातः , तदवधिके ब्रह्मचर्ये संकल्पः कृतो येन स नैष्ठिकब्रह्मचारी । स पुनराचार्यस्य संनिधौ वसेन्न समावर्तेत । आचार्याभावे तत्पुत्रस्य तदभाव आचार्यपत्न्यास्तदभावेऽग्रेः ॥ ४९ ॥

तत्र वसतो यत्फलं तदाह—

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अनेन पूर्वोक्तेन ब्रह्मचर्यचरणेन देहं देहवन्तमात्मानं साधयन्ब्रह्मप्राप्ति-योग्यं कुर्वन्विजितेन्द्रियो वशी चतुर्मुखलोकमवाप्नोति नेह संसारे पुनराजायते । अपुनरावृत्तिलक्षणं फलं ब्रह्मोपासकस्य सतो भवति न केवलकर्मणः । तदुक्तमाश्रमान्प्रकृत्य च्छान्दोग्ये—

“ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इति ।

अस्यार्थः—सर्व एते ब्रह्मस्कन्धाश्चत्वारोऽप्याश्रमिणः पुण्यलोका भवन्ति । एषां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणमेतीति ।

हारीतः—

“ द्विविधो ब्रह्मचारी, उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तयोरुपकुर्वाणको व्याख्यातः । निष्ठां चेद्वच्छेदा शरीरनिपाताद्गुरावासीत तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरुपुत्रं(त्रे) गुरुपुत्राभावेऽग्निमेवोपचरेत् । यज्ञियाः समिध आहत्य संमार्जनोपलेपनोद्धोषनसमूहनसमिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमोपस्थानहोमस्तोत्रनमस्कारादि-मिराग्निं परिचरेन्नाग्निमाधितिष्ठेन्न पञ्च्यां कर्पेन्न मुखेनोपधमेन्नापश्चाग्निं च युगपद्धारयेन्नाजीर्णमुक्त उच्छिष्टो वाऽभ्यादधौ(ना)भ्यादधेद्वाऽतिक्रामेन्न

* अभ्यादद्यात्स्वी कुर्यात् । अभ्यादधेत्परितोऽभ्याधानं कुर्यात् । अभ्याधानं सुश्रुतवयोः संस्कारविशेषः । अतिक्रमेत्, उल्लङ्घयेत् । निष्ठीवेत्, मुखत उच्छिष्टकफादि निःसारयेत् । अग्निमिति सर्वत्र संबध्यते ।

१ क. 'ब्रह्मचर्या' । २ ग. 'धयित्वा जि' । ३ क. ग. घ. चेह जा' । ४ ग. 'ब्रह्मलोकप्रा' । ५ क. घ. 'ते । न पु' । ६ क. घ. 'कर्मिणः' । ७ क. ख. ग. 'कृत्या छान्दो' । ८ क. ख. ग. 'लोके भ' । ९ क. घ. 'ते धर्मस्कन्दाथ' । १० ग. 'स्कन्दाथ' । ११ ख. ग. 'होमास्तत्र' । १२ क. घ. 'यात्रेधानोभ्यादधद्वा' ।

निष्ठीवेत् । विविधचरुर्ह(ह)विर्दानविशेषैराग्नेयैरग्निमहरहरिन्धेताऽऽमन्त्र्य
गच्छेदाहृत्य निवेदयेत्तन्मैनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति ” ।

वसिष्ठः—

“ ब्रह्मचार्याश्रमं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् । आचार्ये च प्रेतेऽग्निं परिचरे-
त्संयतवाक्चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्षे गुर्वधीनो जटिलः शिखाजटो वा
तथा त्रिरहोऽभ्युपेयादपः ” ।

देवलः—

“ सकृद्भोजनं सकृदप्स्ववगाहनमुभयकालमग्निहोत्रं संध्योपासनमलुप्तैर्चर्मकेशन-
स्वत्वगन्धमारुयस्नेहाम्यञ्जनाञ्जनवेषालंकारच्छत्रोपानैर्द्वाहनलङ्घनप्लवनधाव-
नैचिकित्सान्योतिर्पलक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्मगान्धर्वसङ्गसमय-
बन्धनशिरपलेख्यलेखनकारुकर्मवेश्मक्षेत्रेद्रव्यधनधान्यपरिच्छदशस्त्रद्युतव्यव-
हाराज्ञांभावलीलापरिहासप्रणयकुहकविस्मापनविडम्बनविवादोत्सेकपारिवेदन-
रोदनवस्तिनस्यपादोद्वर्तनवर्जम् । गुरोः पूर्वोत्थानं जघन्यसंवेशनं प्रणामसं-
दिष्टकरणमिष्टशुश्रूषा नित्योपासनमपचितिस्तदभावे तत्पुत्रे दारेषु वा तद्वृ-
त्तिरा मरणात् ” ।

यद्यापदि क्षत्रियादिगुरुर्भवति तदा तत्र नाऽऽत्यन्तिकवासः । तर्था ब्राह्म-
णेऽप्यध्यापनमकुर्वाणे । यदाह मनुः —

“ नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चानैवैवाने काङ्क्षन्त्यतिमनुत्तमाम् ” ॥

न ब्रह्मचर्यस्मृतेरग्निहोत्रादिगृहस्थधर्माविधायकश्रुतिविरोधो वाच्यः । भिन्न-
विषयत्वात् । यो हि स्त्रीरागवशात्कृतविवाहस्तद्विषयाऽग्निहोत्रादिश्रुतिः ।
ब्रह्मचर्यस्मृतिस्तु वैराग्यादैन्धत्वादिदोषाद्वा विवाहानधिकृतपुरुषविषया ।
अत एव पाक्षिकत्वेन नैष्ठिकत्वमाह मनुः—

“ यदि त्वात्यन्तिकं वासो रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ” इति ॥

तथा च विष्णुः—“ कुठजवामनजात्यन्धक्लीवपङ्ग्वार्तारोगिणाम् ।

व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ” इति ॥

१ क. घ. 'दावृत्य' । २ ग. घ. 'न्मनः श' । ३ क. ग. घ. 'ह्यचर्या' । ४ क. घ. 'ध्योप-
स्थान' । ५ क. घ. 'सके' । ६ क. 'नहोद्वर्तनल' । ७ ग. 'नविचि' । ८ ग. 'वविद्याल' । ९ क.
घ. 'त्रध' । १० क. घ. 'ज्ञाताव' । ११ ग. 'या ब्रह्मपुराणेऽपि । अध्यापनमकुर्वाणो य' । १२ क.
घ. 'नधीयाने' । १३ क. 'दनुबन्ध' । १४ ख. 'इग्वान्तरो' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

न च विवाहादिकारिणामनाश्रमिणामेव जपतपःपरायणानामप्यवस्थानमु-
चितमित्याह दक्षः—

“ अनाश्रमी नैव तिष्ठेदब्दमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा ।

नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः ” ॥

आश्रमादाश्रमान्तरागमनेनोत्तरं परिगृह्य पूर्वं न परिगृह्णीयादिति स
एवाऽऽह—

“ त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ” इति ॥ ५० ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतबाहूनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-

त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे, ब्रह्मचारि-

काण्डं (प्रकरणं) समाप्तम्* ॥ १ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

विवाहप्रकरणम् । (२)

सर्वसाधारणत्वेन ब्रह्मचारिप्रकरणमुक्तम् । अधुनाऽवसरप्राप्ता गृहस्थधर्मा
उच्यन्ते । ते च—

“ अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप ॥

पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं नृणाम् ”

* एतदमे स. पुस्तके —

“ आदौ कर्मकथाङ्कितं प्रकरणं यद्ब्रह्मचारिव्रत-

प्रोद्यद्ब्रह्ममहर्षिवाक्यमहितं ग्रन्थेऽपराकीर्तिभिधे ।

तद्धर्माधिगमार्थमद्य लिखितं श्रीशंकरेण स्वयं

दृष्ट्वैतत्सदसत्प्रमाफलावीधिं प्रज्ञाविवेकोदयात् ” ॥

इत्यधिको ग्रन्थः ।

इत्यादिदर्शनाद्भार्यया विना न भवन्ति । सा च स्नानोत्तरकालभाविनीत्याह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ॥

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥५१॥

पूर्वोक्तेन न्यायेन वेदं व्रतान्युभयं वा पारं नीत्वा समाप्य स्नायात् । एतेषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था । यदि भिक्षाटनाद्यशक्तो व्याधिततया राजर्देविकाद्यभिभवासमर्थः, तदा वेदं केवलं व्रतान्येव वा केवलानि समाप्य स्नायात् । अत एव विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति त्रैविध्यं स्मर्यते । अतस्तस्य स्नानपरिणयनोत्तरकालमध्ययनसमापनं तदर्थज्ञानं वा । अत एव वक्ष्यति—

“ कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ” ।

इति प्रक्रम्य—

“ वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च ” इति ।

वेदार्थज्ञानं चावश्यं कार्यम् ।

तथा च व्यासः—“ न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्विजः ।

पाठमात्रावसानो हि पङ्के गौरिव सीदति ॥

यथा पशुभरिवाही न तस्यै लभते फलम् ।

द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ।

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ॥

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां ख(क)ण्डनं यथा ।

योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ॥

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ।

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ॥

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्धि सः ।

श्रुतहीनमधीते यन्नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥

श्रुतं तु केवलमपि समुद्धाराय कल्पते ।

समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ॥

त्रयाणामपि वर्णानां केवलाध्ययनाद्विजात् ।

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा ॥

१ ख. च कालना शं । २ क. घ. “जदेवि” । ३ क. घ. “स्य भजते” । ४ ग. “धीतं य” ।

५ ग. “तं केवलम्” । ६ क. घ. ज्ञानकर्मशमं य” ।

(विवाहप्रकरणम् २)

अधीतश्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ।
 पाठमात्रादिदानित्यं द्विजातीश्वर्यवर्जितान् ॥
 पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाय्मात्रेणापि नोर्चयेत् ।
 ऋक्पादमप्यधीत्याऽऽदौ न्यायतस्तु तदर्थवित् ॥
 विशिष्यते श्रुतं यस्माद्गुरीयो धर्मसाधनम् ” ।

श्रुतिश्च—“ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
 योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” ॥

शुष्कवृक्षं स्थाणुमाहुः । स यथाऽऽरोपितवृणादिभाराक्रान्तो भवति,
 न च भरभृतिं भारभोगं वा चेतयमानो लभते, केवलं भाराधारभावाज्जन्तुरेव
 भारभागभवति, तथाऽयं भवति—यो वेदाध्ययनेन धारणावसानेन कदधि-
 तात्माऽपि तदभिधेयं कर्मावबोधादि प्रधानप्रयोजनानुरेञ्जितविद्यर्थवादमन्त्र-
 नामधेयादिविभागेन न जानाति तज्ज्ञानेऽप्यध्याप्ययतमानः । य इदानीं
 निष्पन्नार्थावबोधः सोऽधिकृतत्वात्कर्मपारिपूर्णात्ममादेषु प्रायश्चित्तजागरणाच्च
 सर्वकर्मनैपुण्याच्च साकल्येन पुण्यफलं कुशलं दृष्टमश्रुते । नाकं च सत्यलोकान्त-
 महृष्टपुष्ट्या प्राप्नोत्यर्थज्ञानजनितानुषङ्गिकधर्मांशेन क्षपितदृष्टादृष्टगतपरिपन्थि-
 नाशनादिदोषदूषकोपात्तदुरित इति ।

तर्था—

“ उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
 उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ” ॥

अस्यार्थः—अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न
 शृणोति, एनामविद्वान्वाचं महार्थाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे तनुं विवृणुते जायेव
 पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं
 विवृणुते, एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते ।

मनुश्च—“ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ” इत्यादि ॥

अपि च स्मार्तस्य गृह्यादिपरिज्ञानमात्रापेक्षित्वान्न च तत्परिज्ञानमन्यशास्त्रश्र-

१ क. °प्रापिता° । २ ग. नार्थये° । ३ ग. च भारभृ° । ४ क. घ. °नप्रायो° । ५ ग.
 °रञ्जनवि° । ६ क. °प्यध्याप्य° । ७ क. घ. °श्वात्तिजा° । ८ ग. स्वधर्म° । ९ क. घ. °ण्यात्त-
 द्वेगुण्यानृण्याच्च । १० ख. °पन्थनना° । घ. °पन्थना° । ११ ग. °दिदू° । १२ ग. °
 श्रुतिरन्या च ° उ° । १३ ग. घ. °क्षितत्वा° ।

वणादिना न भवति । तस्य कर्मक्रमाद्यवबोधमात्रापेक्षितत्वात् । यदि शास्त्रा-
न्तरश्रवणाद्विना सर्वत्र नाधिक्रियते, तदाऽग्निकार्यादावप्यनधिकारो ब्रह्म-
चारिणः स्यात् । तेन यद्यत्करोति तत्तज्ज्ञात्वा न युगपज्ज्ञात्वेति । तस्मा-
ज्ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्ययमपि विधिः परिगृहीतो भवति । कथं स्नायादित्याह—
गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं कात्यायनाद्युक्तं—

“ गौबार्द्धणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्य ”

इत्यादि गुर्वर्थाहरणशक्तादिविषयं, तर्दन्यादिविषयं—

“ धान्यं वासांसि शाकं च गुरवे प्रीतिमाहरेत् ”

इत्यादि मन्वादिप्रतिपादितं वा दत्त्वा, तदनुज्ञया वाऽदत्तवरोऽपि । अत एव
गौतमः—“विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः कृतानुज्ञात(न)स्य वा स्नानम्” इति । वेद-
पारनयनं समुच्चय एव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानेन सह । अत एव “ वेदमधीत्य
च्छन्दोविषयानर्थान्बुद्ध्वा स्नायात् ” इति स्मर्यते ।

मनुरपि—“ तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ” इति ॥

अधिगन्तव्यो ग्रन्थतोऽर्थतश्चेति दर्शयति । व्रतैश्च पूर्वोक्तैर्वर्जयेन्मधुमांस-
गन्धमाल्यानी(सानी)त्यादिप्रतिपादितैः । ततश्च यदुक्तं भट्टेन—

“ तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसादि वर्जयन् ।

जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ”

इति, तदनेन विरुध्यते । तेषां समावर्तनाधिकत्वात् । अत एव—

“ अग्नीन्धनं भैक्षचर्चमधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ” इति नियम्यते ।

नच—“ गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ”

इति स्नाने समावर्तनभ्रान्तिः कार्या ।

“ गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ”

इति भेदस्मरणात् । स्नातकश्च मन्वादिभिः प्रदर्शितः—

“ तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ” इति ॥

१ क. घ. 'ना स' । ग. 'ना भ' । २ ग. 'क्षितत्वा' । ३ क. घ. 'यं धा' । ४ ख. 'दन्नादि' । ५ ख. 'कृतवानु' । ६ ग. 'व्रतैस्त्यजेन्म' । ख. 'व्रतैर्जयेन्म' । ७ क. 'ख. सायव' । ८ ग. 'र्जयेत् । जि' । ९ ग. ग. 'चर्याम' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

तं स्नातकं दारसंग्रहाभिमुखतया प्रतीतं पितुर्व्रह्मदायहरं, ब्रह्म वेदः ।
अनेन तस्याध्ययनयोगः ख्याप्यते । दायो रिक्थम् । अनेन तस्य योग्यत्व-
मुच्यते । अन्यथा सर्वर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभते केषामिति तदभावः ।
पितुर्द्रव्याभावे प्रतिग्रहादिनाऽप्यवाप्य पाणिग्रहणं कर्तव्यं पाणिग्रहणादि गृह्यं
परिचरेत् । अन्यथा पाकयज्ञादेरसिद्धिः । तस्य द्रव्यमूलत्वात् । अत एव गौतमः—
“ द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थम् ” इति । स्रग्विग्रहणं विभूषणप्राप्त्यर्थम् । तत्पुं शय-
नम् । तत्रस्थमर्हयेत्पूजयेत्प्रथमं गवा । गोशब्देन मधुपर्कं लक्षयति । “ ऋत्विजो
वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे च ” इति स्मरणात् ।

स च गां वेदयते कुरुतेति कारयिष्यन्नुत्सृजतेत्युत्प्रेक्षन्निति द्विधा
भवति ।

स्नातकश्च नवधा भिद्यते । संकल्पभेदात् । यथाऽऽह मनुः—

“ सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्विवेदसम् ।

गुर्वर्धपितृमात्रार्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वाह्मणान्धर्मभैक्षुकान् ” ॥ ५१ ॥

ततः किमित्याह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

नैव विप्लुतं ब्रह्मचर्यं यस्य । विप्लुतिः स्खलनम् । तत्संभवे तु प्रायश्चित्ती न
त्वविवाहः किं त्वयं विशेषः । यदि स्नानादधो विप्लुतस्तदाऽवकीर्णप्रायश्चित्तम् ।

“ अवकीर्णी भवेद्भूत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ” ।

इति स्मरणात् । स्नानादूर्ध्वं यदि पुनस्तदा सामान्यम् ।

“ मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूलौ च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या ” ॥

तथा—“ भार्यायै पूर्वमार्गिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् ” ॥

इत्यादिस्मरणदर्शनात्प्राप्तस्य पुनर्विवाहस्य विप्लुतब्रह्मचर्यत्वापत्तेरप्राप्तिर्मा

१ क. ग. 'वर्णपु' । २ ख. लभेत केषां । ३ क. 'नाऽपि वाऽस्य पाणिग्रहण' । ४ क. ख. घ.
'त्प्रेक्ष्यन्ति' । ५ क. ग. 'भैक्षका' । ६ क. घ. न तु वि' । ७ क. घ. 'लाशया' । ८ क. 'मारण्यै' ।
९ ग. 'नात्' । अप्राप्त' । १० ग. 'चर्याप' । ११ ग. 'मां काङ्क्षी' ।

प्रसाद्वक्षीदित्यत्राविष्कृतब्रह्मचर्य इति पदं पूर्वत्र स्नानकर्तुर्विशेषणीयम् । लक्ष-
णैर्युक्तम् । लक्षणानि बाह्याभ्यन्तराणि । बाह्यानि कायस्वरादिगतानि ।

यथाऽऽह मनुः—“ अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदर्शां मृद्वङ्गी चारुमाषिणीम् ” इति ॥

दशां दशनामित्यर्थ इति । लक्षण्यामित्येतस्मादेव विपरीतो गु-
त्याज्या, यथा—

“ नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचाटां न पिङ्गलाम् ” इति ॥

तथा नामतोऽपि वज्या, यथा वा—

“ देवनाम्नी नदीनाम्नी शैलगन्धर्वनामिकाम् ।

ऋक्षवृक्षनदीनाम्नी दारार्थे परिवर्जयेत् ” इति ॥

यथा—“ नर्क्षवृक्षनदीनाम्नी नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्याहिपुण्यनाम्नी न विभीषणनामिकाम् ” ॥

यदा पुनरभ्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदाऽऽश्वलायनोक्ता परीक्षा
कार्या, तत्र “बुद्धिरूपलक्षणसंयुक्तम्” इत्युक्त्वा स्वयमेव चोद्यं कृतं “ लक्षणानि
दुर्ज्ञानानि ” इति, तस्योत्तरम्—

“ अष्टौ पिण्डान्कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदि च
कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदृश्यतामिति पिण्डान-
भिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेपामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्भृङ्गीयाद-
न्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती । वेदिपुरीषाद्ब्रह्म-
वर्चस्विनी । अविनाशिनो हृदात्सर्वसंपन्ना । देवनात्कितवी । चतुष्पथाद्वि-
प्रत्राजिनी । इरिणादधन्या । श्मशानात्पतिघ्नी ” इति ।

अनन्यपूर्विकां नैवान्यस्मै या पूर्वं दत्ता । एतच्च वाग्दत्ताविषयं वेदितव्यं
न संस्कृताविषयम् । तस्याः पुनर्भूत्वात् । यथाऽऽह मनुः—

“ यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

१ क. घ. 'चर्या' इ° । २ क. घ. पूर्व स्ना° । ३ ग. 'ङ्गी नाधिकाङ्गी न रोगिणीम् । त° ।
४ क. घ. 'दशनां मृ° । ५ क. ग. घ. 'ता वज्या । य° । ६ क. घ. 'संपन्नमुपयच्छेतेत्युक्त्वा ।
७ क. घ. 'पश्यता । ८ क. ख. 'त्राश्चेदु° । ९ क. घ. 'भूत्वा' । १० ग. 'न द्विजो ।

(विवाहप्रकरणम् २)

न च तत्र दानं निवृत्तमित्याशङ्कनीयम् ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां त्रियेताऽऽदौ वरो यदि ॥

न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ”

इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं बलादपहृतायामपि वेदितव्यं,

“ बलादपहृता कन्या मन्त्रैरपि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ”

इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च प्रायश्चित्तोत्तरकालं वेदितव्यम् । कान्तां स्नात-
कस्य कमनीयत्वान्मनोनयनानन्ददायिनीम् । एतच्च मङ्गलादिनिराकरणेन
विधीयते । “ यत्र मनःसक्तिस्तामुद्वहेत् ” इति विधानात् । असपिण्डानां
सापिण्ड्यं वक्ष्यति । यवीयसीं जन्मतः प्रमाणतोऽपीत्येके ।

वसिष्ठः—“ गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्धे-
यीमस्पृष्टमैथुनामवरवयसं सदृशीं भार्यां विन्देत् ” ॥

गृहस्थ इति भाविनि भूतवदुपचारस्तेद्धर्मप्राप्त्यर्थः । तेनाकृतदारोऽपि
गार्हस्थ्यसंकल्पवानाश्रमान्तरान्निवृत्तो गृहस्थधर्मेऽवधिक्रियते । न च—

“ ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ”

इति नियम्यते । अनियमेनाऽऽश्रमान्तरस्वीकारदर्शनात् । तथा च नृसिं-
हपुराणम्—

“ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सा(स) यमिच्छेत्तमावसेत् ।
विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् ” इति ॥

विष्णुपुराणं च—“ गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वाऽथ गुरुदक्षिणाम् ।

गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्द्वारपरिग्रहम् ॥

ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ।

गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥

वैखानसो वाऽपि भवेत्पारिव्राडथ वेच्छया ” इति ॥५२॥

विशेषान्तराण्याह—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

अरोगिणीमदीर्घरोगोपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकात्वभयात् । यथाऽऽह

मनुः—

“ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ” ॥

इत्यनेन गुप्ताऽपि पुत्रिका भवति । न केवलं या परिभाष्य दीयते—

“ अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ”

इति रतिपुत्रफला भार्या यदि पुत्रोऽन्यस्य भवति तदैकाङ्गवैकल्यम् । पुत्रिकां वक्ष्यति । असमानार्थगोत्रजामित्य[समानार्थजाम(?)]समानगोत्रजामिति [च(?)]वेदितव्यम् । ततश्च सगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैव निषेधो न समानार्थपेक्षया । एवं समानार्थाऽपि स(न) गोत्रमपेक्षते । अत एव गौतमः—“ असमानप्रवरैर्विवाहः ” इति^१ । समानता च नामतः संख्यातश्च समुच्चयेन भवति न तद्वैषम्ये । यत्रापि संख्यासाम्ये एकस्य द्वयोर्वाऽन्यत्वं तत्राप्यसमानतैव । यत्र पुनैराङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धाताम्बरीषयौवनाश्वेति विकल्पेन ऋषयो भवन्ति तत्रापि वैज्या । समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । न चासमानार्थग्रहणं गोत्रविशेषणम् । “ असमानप्रवरैर्विवाहः ” इति भेदस्मरणात् ।

“ परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ”

इति पृथक्प्रायाश्चित्ताच्च । त्यागश्चोपभोगस्य न तु तस्याः । यथाऽऽह सुमन्तुः—

“ मातुलसुतां पैतृष्वसेयीं समानार्थगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभृयात् ” इति, एतच्चापत्तिपूर्व(र्वे) वेदितव्यम् ।

“ सगोत्रां चेदमृत्योपयच्छेद्भ्रातृवदेनां विभृयात्प्रजाता चेत्कृच्छ्रादपादं चरेत् ” इति बौधायनः । मतिपूर्वे गुरुतरम् । यथाऽऽह गौतमः—“ मातृपितृयोनिर्बद्धाङ्गस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यां सिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः ” इति ।

मनुरपि—“ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ” इति ।

ततश्च पतितोत्पन्नः पतितो भवतीति लभ्यत एव । ननु सगोत्रनिराकरणेनैव सपिण्डनिषेधे प्राप्ते किमिति भेदेनाधस्तने श्लोके “ असपिण्डां यवीय-

१ क. घ. 'वले या । २ ग. 'मानगोत्रापेक्षा । ए° । ३ क. घ. 'विवरैर्विवा' । ४ ग. 'ति । सगोत्रतश्च । ५ क. ग. 'यम्यं य° । ६ ग. साम्ये समानता नामतः संख्यैक° । ७ क. घ. 'नराङ्गि° । ८ ग. 'ति ऋ° । ९ क. घ. वज्र्य स° । १० क. घ. न च स° । ११ क. घ. मन्येत प्रय° । १२ क. घ. 'कृच्छ्रा' । १३ क. घ. 'वन्धाग° । १४ क. ग. घ. 'भ्यासप° । १५ ग. 'नान्वयेया° । घ. 'नान्वयेया° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

सीम् ” इत्युक्तम् । न । एतच्चत्संततिजाया निराकरणार्थम् । इतरथाऽसमानार्थगोत्रजा तत्स्त्रीसंततिजा परिणया भवेत् । एषा चासपिण्डता मातृपक्षेऽपि वेदितव्या । यथाऽऽह मनुः—

“ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ” ॥

नैव सपिण्डा मातुर्या । चकारात्पितुश्च । “असगोत्रा च या” इत्येतावत्युच्यमाने यत्पितुर्ग्रहणं करोति तत्क्षेत्रिकापुत्राभिप्रायेण । अन्यथा—

“ यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ”

इति तत्सगोत्राया विवाहत्वं स्यात् । सा प्रशस्ता, क, दारकर्मणि, यद्वारैर्विना न भवति । तच्च वचनादेव मा भूदित्याह—मैथुने, मिथुननिर्वर्त्ये यदेकैकस्य निर्वर्त्ये न भवति पाकयज्ञादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—“ पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ” इति । सहग्रहणं बलीवर्दवत्समानाधिकार इति दर्शनार्थम् । ततश्च भर्त्राऽसौ भर्तव्याऽहं दानादिकं निर्वर्तयामि त्वमपि संकल्पं कुर्विति, तयाऽपि तथैव कार्यमन्यथा दोष इति सहाधिकारः । अतश्चैकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोद्भूतिबाधश्च । “असपिण्डा च या मातुः” इति मातुलादिसुतापरिणयनिषेधः । मातुः सपिण्डत्वात् ।

पञ्चमात्सप्तमाऽर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा,

इति मातृकुलान्मातामहप्रभृतीन्पञ्च पुरुषान्स्त्रीत्योद्वाहः *कार्यः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सप्त पितृकुलात् । अत्र ‘न भार्यां विन्देत्’ इत्यधिकारे विष्णुः—“ मातृतस्त्वा पञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चाऽऽ सप्तमात् ” इति । ननु “ असपिण्डाम् ” इत्युक्तमेव किमर्थं पुनरुच्यते “ सप्तमात्पितृतः ” इति । सत्यम् । किंतु वैजिनोऽपि सप्तमादिति नियमार्थम् । यथाऽऽह गौतमः—“ ऊर्ध्वं तु सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो वैजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ” इति ।

नारदोऽपि—“ सप्तमात्पञ्चमादवग्न्यन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ” ॥

* कार्य इत्यधिकम् ।

१ स्त्र. ग. ‘त्रजां त’ । २ क. घ. ‘तिप’ । ३ क. ‘ता सामान्यप’ । ४ क. घ. ‘पुत्रिकाप्रा’ । ५ क. घ. ‘जातस्त’ । ६ ग. ‘नेऽपि मि’ । ७ ग. ‘णं न व’ । ८ स्त्र. ग. ‘भर्ताऽसौ’ । ९ क. घ. ‘वं मातृपि’ । १० घ. ‘तु बीजि’ । ११ क. घ. ‘भ्यो बीजि’ । १२ ग. ‘पि पञ्चमात्सप्तमादवग्न्यन्धुभ्यो मातृपितृतः’ । १३ घ. ‘तृजः । अ’ ।

पैठीनसिश्च “ असमानार्थेषां कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त
पितृतः । त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा ” इति ।

अत्र च समानजातीये पञ्च । असमानजातीये त्रीनिति व्यवस्थितो
विकल्पः । न च सप्तमे पञ्चमे वा भवति विवाहा । यथा—

“ सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ये च संतानजास्तेऽपि पतिताः शूद्रतां गताः ” इति विष्णुः॥

किं च यद्यसमानगोत्रत्वान्मातुलसुतापरिणयनं तदा मातृष्वसा-
(सु)दुहितुरपि स्यात् । समानन्यायात् । एतद्यदि स्मृतीनामेव केवलानां
प्रामाण्यम् । यावता शिष्टस्यापि प्रामाण्यम् । यथाऽऽह मनुः—

“ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनां वेदवित्स्मृतिशीलता ” ।

• व्यतिरेकेण साधूनामाचारं दर्शयति येन तस्य शास्त्रविरोधेऽपि प्रामाण्यं
स्यात् । इतरथा शीलं चेष्टितमाचारश्चैव साधूनामिति भेदेन ग्रहणं न स्यात् ।
साधवश्च दर्शिताः—“ न्यायेनाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिशुद्धः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ” इति ॥

न च तत्र वेदविदो न सन्ति न च तैरेतन्न चरितम् । यथा च
बौधायनेन स्पष्टमेवंविधस्याऽऽचारस्य प्रामाण्यं दर्शितम्—

“ पञ्चविधा विप्रतिपत्तिः । दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्यु-
षितभोजनमृच्छिष्टभोजनं पितृष्वसा(सु)मातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः
पञ्च । ऊर्णाविक्रयः शीघ्रपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयान-
मिति । इतर इतरस्मिन्कुर्वन्द्रुप्यतीतर इतरस्मिन्देशे प्रामाण्यादित्याचारबले-
नैव प्रामाण्यमुक्तं स्यात् । एतद्यद्यनन्तरं न ब्रूयान्मिथ्यैतदिति गौतमः ।

उभयं त्वेतन्नाऽऽद्विद्येत । शिष्टस्मृतिविरोधात् ” इति ।

स्मृतिविरोधश्च दर्शितः—“ ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ” इति । शिष्टविरोधश्चा-
विगमात् । यत्पुनरुक्तं “ न तत्र शिष्टा न सन्ति ” इति, तदसंबद्धम् । “ शिष्टः पुन-
रकामात्मा ” इति वसिष्ठस्मरणात् । न शिष्टाः कामकारेण शास्त्रविरोधे प्रव-

(विवाहप्रकरणम् २)

तेन्ते । गौतमग्रहणमेकवाक्यप्रतिपादनार्थम् । अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः—“ देशकुलाचारा आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् ” इति । आम्नायो वेदः । तदविरोधोऽस्तीति चेत्, नैतत् । भगिन्यादिगमनेऽपि तदविरोधदर्शनादतिप्रसक्तेः । तस्मान्नान्धपरम्परया न्यायागतस्य व्यवहारस्य प्रामाण्यम् ।

यदपि—“ आयाहीन्द्र पातीभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो वाजसातौ जुषस्व ।

तृप्तां जहुर्मतुलस्येव ते तव भागः पैतृष्वसेयीमपामिवौघः ” ॥

इति, तन्मन्त्राणामविधायकत्वे सत्यपि परिणयननिराकरणं द्योत्यते । कथम् । कश्चित्प्रार्थयते । आयाहीन्द्रास्मदीयं यज्ञमन्यैरपि सोमपतिभिरीळितेभिः स्तोत्रार्हैः सह । आगत्य च वाजसातौ सोमरूपान्नभोजनप्रस्तावे जुषस्व । सोममिति संबध्यते । एवं प्राथ्येन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपानुवादं करोति—ये ते सोमपतयो भवता सहाऽऽयातास्ते सकृत्सोमपानेन तृप्ताः सन्तः सोमं जहुस्त्यक्तवन्तः । किमिव, यथा पैतृष्वसेयी भगिनी भार्यात्वेनात्यन्तानभिर्लषणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुलस्य संबन्धायोग्यतया, तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षतया । तव पुनरयं सोमभागोऽपामिवौघः सातत्येनाऽऽ कर्मसमाप्तेरिति । ततश्चानेन प्रतिषेधो दर्शितः । यदपि श्रुतौ “ तृतीयं पुरुषं गच्छामहे ” इति । तदपि स्मृग्व्यूहनपरत्वेनान्यार्थत्वा(व)त् । अपि च “ प्रजापतिः स्वां दुहितरमभिधायत तस्यां रेतोऽवाकीरत् ” इत्यादिश्रवणादतिप्रसक्तिं करोति । प्रायश्चित्तदर्शनाच्च—

“ पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरौप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

भगिनीग्रहणं संदेहनिरासार्थम् । न चापरिणीताविषयत्वमाशङ्कनीयम् । येनानन्तरं वक्ति—

“ एतास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ” इति ॥

तथा कन्यादातुरपि नियमोऽस्ति । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

“ सगोत्रेभ्यो दुहितरं न प्रयच्छेन्मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्च सप्तमात् ” इति ।

प्रायश्चित्तस्मरणाच्च—

“ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

१ क. घ. ‘मिलाष’ । २ ख. तदुद्भ’ । ३ क. घ. ‘त्येन क’ । ४ क. घ. ‘क्ति प्राप्नोति ।

५ क. घ. ‘रासस्य ग’ ।

मातृगोत्रग्रहणं पितृसगोत्रवन्निराकरणार्थम् । जन्यजनकसंबन्धस्योभयस्यो-
भयत्राविशिष्टत्वात् ।

शातातपोऽपि—“ एकगोत्रां विवाह्यैव समानप्रवरां तथा ।

मातुलस्य सुतां चैव युक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

यदा चेत्थं तदा न कुतश्चिद्भ्रान्तिबुद्धिर्व्याख्यानात्तत्प्रवृत्तेर्वा संदेहः कार्यः
शास्त्रस्य विविक्तत्वात् ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

दश पूरुषा मातृतः पञ्च पितृतश्च ख्याता यस्मिन्कुले तस्मात्कन्या ग्राह्येति
नियम्यते ।

यथाऽऽश्वलायनः—“ कुलमग्रे परीक्षेत मातृतः पितृतश्च ” इति ।

इदमपरं विशेषणं श्रोत्रियाणां महाकुलात् । “ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते [पा०
सू० ५-२-८४] ” इत्यध्ययनश्रुतेन श्रोत्रियो भवतीति श्रुतं लक्षयति ।
महाकुलात्पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामौदिसमृद्धादिति । एवं सर्वप्राप्तौ सत्यामपवाद-
माह—स्फीतादपि न ग्राह्या संचारिरोगान्वितात् । संचारिणः शुक्रशोणितानुयाता
रोगाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः[तैः], दोषैश्च निष्पुरुषत्वादिभिरन्वितात् । अत
एव मनुः—

“ महान्त्यापि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ” इति ॥

“ हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोलोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ” इति ॥

हीनक्रियं यथाविहितगर्भाधानादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं कन्याजन्मादि-
बहुलम् । निश्छन्दो वेदाध्ययनरहितम् । लोमशमत्युल्बणलोमयुक्तम् । अर्श-
समशोव्याधियुक्तम् ।

हारीतोऽपि—

“ श्वित्रिकुष्ठशृदरियक्षमामयाव्यरूपायुरनौर्श(रर्श)स(सा) [नार्षेया]ब्रह्मसमानार्षेयं
चेत्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्ती-
स्यादितः षट् । अयज्ञियत्वादनार्षेयम् । अदैवत्वादब्रह्म । एककुलत्वात्समानार्षेय-

(विवाहप्रकरणम् २)

मिति । तस्मात्सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नशिकां श्रेष्ठां भ्रातृमतीं
भार्यां विन्देत् । तस्मात्कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ” ।

आमयावि अत्रोक्तेतरसंचारिरोगवत् । अत्र च श्वित्र्यादीनि षड्वर्जनीयानि ।
अत्र हेतुः—कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति । अनार्षेयमस्मर्यमाणगोत्रप्रवरम् ।
तस्य च वर्ज्यत्वमयज्ञियत्वात् । अयज्ञियत्वं च यज्ञेष्वस्मर्यमाणगोत्रप्रवरस्या-
नधिकारात् । अब्रह्माविद्यमानवेदाध्ययनम् । तद्वर्ज्यत्वे हेतुः—अद्वैतत्वादिति,
दैवकर्मशून्यत्वात् । “ नशिकां दशवर्षा ” इति भविष्यत्पुराणम् ।

यमश्च—“ चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां च विवर्जयेत् ॥
अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।
सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशानां च यत्कुलम् ॥
अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डु कुलं भवेत् ” ।

ऋत्विजोऽत्र निन्द्ययाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलम् । अतिवर्णमति-
कृष्णमतिगौरं वा ॥ ५४ ॥

किंच—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव गुणैः पूर्वोक्तैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । सवर्ण उत्कृष्टो
वा यदि श्रोत्रियो भवति । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे पुरुषार्थस्य तन्मूलत्वात् ।
परीक्षा च नारदोक्ता—

“ परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गैर्लक्षणैः ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
सुवद्वजत्रुजान्वस्थिसुवद्धांसशिरोरुहः ।
स्थूलघाटस्तनूजत्वगविलग्नगतिस्वरः ॥
रेतोऽस्य प्लवते वाऽप्सु हादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेभिर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥

चतुर्दशविधः पण्डः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

निसर्गपण्डो वध्रश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरो रोगोद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

आक्षिप्तमोघबीजौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

तत्राऽऽद्यावत्प्रतीकारौ पक्षौख्यं मासमाचरेत् ।

अनुक्रमात्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥

ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।

त्यक्तव्यास्ते पतितवत्क्षतयोऽन्याऽपि च स्त्रिया ॥

आक्षिप्तमोघबीजाम्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।

पतिरन्यस्ततो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥

शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यति द्वि(ध्र)जः ।

तं हीनविषयं तु स्त्री वर्षं क्षिप्त्वाऽन्यमाश्रयेत् ॥

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।

लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ” ॥

सुवर्द्धं सुश्लिष्टं, जत्रु ग्रीवास्कन्धयोः संधिः । घाटा ग्रीवापश्चाद्भागः ।
निसर्गपण्डो लिङ्गवृषणहीन एवोत्पन्नः । वध्रश्चालिताण्डः । पक्षपण्डो यस्य
पक्षान्तरिता रतिशक्तिः । गुरोरभिशापादेव, देवक्रोधादेव देवनिन्दाजनित-
क्रोधात् । ईर्ष्यापण्डः स्वस्त्रीविषय ईर्ष्यास्तम्भितरेताः । सेव्यः स्त्रिया बहुप्रकारं
सेव्यमानो जातरिरंसः । वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गेन वातनिःसरणपात्रम् ।
मुखेभगः, यः परमुख एव भगकार्यं करोति । आक्षिप्तेता विसर्गसमये
यस्य रेतः प्रत्यक्प्रवर्तते । मोघबीजो यस्य गर्भाधानसमर्थं रेतो न भवति ।
शालीनो यस्य धृष्टस्त्रीसंनिपाताल्लिङ्गपातो भवति । अन्यापतिः—यस्य भार्याव्य-
तिरिक्तायामेव योषिति पुंस्त्वम् । मासमाचरेत्, मासं यावत्प्रतीक्षेत ।

१ ग. पण्डः । २ ख. 'रेतो मु' । ३ क. घ. 'बीजोशं शा' । ४ क. पक्षक्षेमा° । ५ घ.
'क्षक्षेमा° । ६ ख. 'व्यः सुयो' । ७ क. घ. 'नः । नधो मलि' । ८ ख. वध्रः शालि° । ९ क.
घ. 'धानिन्दादेवज' । १० क. घ. 'स्य पृष्ट' । ११ क. घ. 'इसंनिपातः । भ° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

[* एतेभ्यः पूर्वज्ञातेभ्यो न कन्या देया (+ यदि त्वज्ञानादद्याच्चिकित्स्येषु चिकित्सां यावत्प्रतीक्षेत ।] अचिकित्स्यत्वे दत्त्वाऽऽच्छिद्यान्यस्मै देया । युवा न वृद्धः । धीमानभ्रान्तचित्तः । सर्वस्य चित्तमूलत्वात् । अत एव “ बुद्धिमते कन्या-मुपयच्छेत् ” इत्युक्तम् । जनप्रियो न विरक्तजनः । दृष्टादृष्टस्य तन्मूलत्वात् । गौतमोऽपि—“ विद्याचारित्रबन्धुशीलसंपन्नाय दद्यात् ” इति ॥ ५५ ॥

किं च—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ॥

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽऽत्मा जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य तिस्रो राज्ञो द्वे वैश्यस्येति शूद्रादारो-
पसंग्रहः । नैव मम तन्मतम् । किमिति । यस्मादयं तत्र जायते स्वयं तस्मा-
ज्जाया भवति । “ यदस्यां जायते पुनः ” इति श्रुतेः ।

मनुरपि—“ हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रतमम् ” इति ॥

तथा—“ शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनायित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ” इति ॥

यत्पुनरुक्तं—“ न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ” ॥

इति, तत्तयोरत्यन्तप्रतिषेधार्थं न वैश्यादिप्राप्त्यर्थम् ॥ ५६ ॥

अनुकल्पक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

यदा पुनरुक्तलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वा च विनष्टा[न] चानाश्रमिणा
स्थातव्यं न चाऽऽश्रमान्तरेऽधिक्रियते सामर्थ्याद्बहुधनो बालापत्यश्च तदा
तस्यामवस्थायां तिस्रो द्वे एका च ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या वर्णानुपूर्व्येण
स्वा शूद्रस्य सवर्णा पुनश्चतुर्थी मुख्या स्थितैव । यथाऽऽह मनुः—

“ शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

* अनुशिद्धान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । + एतच्चिद्धान्तर्गतग्रन्थः क. घ. पुस्तकयोर्न ।

१ ग. घ. ङ. “ त्रायं जा ” । २ क. ग. घ. शूद्रदा । ३ क. घ. “ द्य च न चाऽऽश्रमिणा
स्था ” । ४ ग. “ द्य तदा नाऽऽश्र ” । ५ घं. नवाऽऽश्रमान्तरो विधीय ” । ५ क. विशिष्यते । ते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्र्यजन्मनः ॥

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ” इति ।

कामतः प्रवृत्तानां न धर्मतः, अत एव ता जघन्याः । क्रमशो न व्युत्क्रमेण, व्युत्क्रमे च दोषो मनुना दर्शितः—

“ शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतय्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ” इति ॥

अत्रिगौतमयोरिदं मतं शूद्रावेदी पतति वेदनमात्रेणैव । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तस्यापत्येनेति भृगोः । तच्च व्युत्क्रमेणेति द्रष्टव्यम् । इतरथा—

चतुस्त्रिव्येकमागी ना वर्णशो ब्राह्मणात्मजा ” ।

इति भागविभागौ न स्याताम् । न च तत्प्रधान्यं श्राद्धादिदानेषु कार्यम् ।

“ दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्नन्ति पितरस्तस्य न च स्वर्गं स गच्छति ”

इति वचनात् ॥ ५७ ॥

विवाहानाह—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलंकृता ॥

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मो नाम विवाहो ब्राह्मणानामुचित इति । तस्मिन्नाहूय पूर्वोक्तलक्षणं वरं वरो(रे) वरयितव्यः अ(व्येऽ)र्थित्वे ज्ञाते शक्याऽलंकृत्य कन्या दीयते ।

मनुरपि—“ आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ” इति ॥

देवलोऽपि—“ ततो विनीतां कल्याणीं कन्यां कुलवयोन्विताम् ।

अलंकृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते ” ॥

यमश्च—“ अद्भिर्या दीयते कन्या ब्रह्मदायेति तां विदुः ” ।

ब्रह्मदायेतिसंज्ञां श्राद्धे पङ्क्तिपावनत्वव्यवहारार्थम् । तस्यां जातः पुनात्युभयत्र मातापितृकुले पुरुषानेकविंशतिम् । यदि यथोक्तकारी भवति । तथा च गौतमः—“ पुनन्ति साधवः पुत्राः ” इति ।

अत्र मनुः—“ दश पूर्वापरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ” ॥

(विवाहप्रकरणम् २)

सुकृतं विहितकरणं प्रतिषिद्धवर्जनं चोच्यते ।

आश्वलायनः—“ तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः ” इति ॥५८॥

यज्ञस्थऋत्विजे दैवः

विवाह इत्यनुवर्तते, दीयते शक्यलंकृत्येति च । ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते दक्षिणात्वेन यथाशक्यलंकृत्य कन्या दीयत एष दैवो विवाहः ॥

आदायाऽऽर्षस्तु गोद्वयम् ॥

वराहोमिथुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशक्यलंकृत्य कन्या दीयत इत्येष आर्षो विवाहः । शौनकः—“ गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः ” इति ॥

अनयोः फलमाह—

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

प्रथमविवाहजातो दैवविवाहोत्पन्नः सप्त पूर्वान्सप्तावरान्पुरुषान्पुनाति । उत्तर आर्षो विवाहस्तज्जस्त्रीन्पूर्वोस्त्रीनवरानित्येवं षट्पुरुषान्पुनाति ॥ ५९ ॥

*सहोभौ चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने ॥

स कायः

उभौ सह धर्मे चरतामित्येवं कन्यावरानुक्त्वा यथाशक्यलंकृत्य कन्या कन्यार्थिने दीयते यत्स कायः प्राजापत्यो विवाहः ॥

तस्य फलमाह—

पावयेत्तज्जः षड्वंश्यान्सह चाऽऽत्मना ॥ ६० ॥

तस्यां जातः षट्पूर्वान्षडपरान्पुरुषानात्मानं च त्रयोदशं पावयेत् ।

अत्र देवलः—“ एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रधानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥

चतुर्ष्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नास्तनयाः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ” इति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानात्

वराद्रविणमादायाऽऽत्मार्थं कन्यार्थं च पित्रादिभिर्यत्कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाहः ॥

* एतदर्थस्थानेऽयं पाठो रु. पुस्तके—“ इत्युक्त्वा चरतां धर्मे सह या दीयतेऽर्थिने ” ।

गान्धर्वः समयान्मिथः ॥

कन्यावरयोरन्योन्यसमयास्त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरित्येवंरूपादाननिरपे-
क्षायः कन्यास्वीकारः स गान्धर्वो विवाहः ॥

राक्षसो युद्धहरणात्

युद्धेन कन्यावन्धूञ्जित्वा यत्कन्याहरणं कन्यास्वीकारः स राक्षसो विवाहः ॥

पैशाचः कन्यकां छलात् ॥ ६१ ॥

कन्यकां छलादपहृत्य यत्स्वी करोति स पैशाचो विवाहः । केचित्पठन्ति
“ कन्यकाछलात् ” इति । तस्यार्थः—कन्यकाछलनात्तत्स्वीकारः पैशाचो
विवाह इति । एतेऽष्टौ विवाहाः । विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः सप्तपदाति-
क्रमेण(मणे)मुख्यस्तथाऽपि ऋत्विज्या*यात्तत्तद्ब्रह्मादिशास्त्रविहितभार्यात्वसाधके
कर्मसमुदाये वर्तते । स च समुदाय उपाधिभेदाद्ब्राह्मादिव्यपदेशं लभते । तदु-
पाधित्वेनैव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् ।

यथा—“ अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः ” इति^१ ।

न पुनरेव विवाहशब्दार्थः । तथा सति हि—

“ उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकमोर्पनयनगोदानविवाहाः ”

इत्युक्त्वा यदुक्तं—

“ तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुह्यात् ”

इति, तन्नोपपद्यते । न हि कन्यादानात्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति ।
तस्मादानविवाहयोर्भेदात्तदभिधानयोः पदयोः सामानाधिकरण्यमुपचारेणैव
व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहोऽत एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु
दानमन्तरेणैवोपयमनं कन्यास्वीकारात्मकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः—

“ मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः ” ।

मिथः परस्परं कन्यावरावहं ते भर्ता त्वं मे भार्येति संप्रतिपत्तिं कृत्वा

* ऋत्विक्प्रयुक्ततत्तदिति पाठो युक्त इति भाति ।

१ क. छ. ‘न्यकाछ’ । २ क. ‘कां बला’ । ३ ग. ‘न्याया दानपरस्तथाऽपि स’ । ४ ग. ‘मेणै-
व मुख्य ऋत्विक्प्राया’ । ५ घ. ‘हिते भा’ । ६ घ. ‘ति पुनर्दानमेव’ । ७ क. ग. ‘हशब्दयो’ ।

(विवाहप्रकरणम् २)

कन्यामुपयच्छेत स्वी कुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो भेदको धर्मः कन्यावरयोर्भिथः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाचयोरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव द्रष्टव्यम् । युद्धं छलनं च तयोर्भेदकौ धर्मौ । तदाह—

“ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदञ्च हरेत्स राक्षसः ” ।

तथा पैशाचमपि मनुराह—

“ सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपैयच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ” ॥

एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्दवैत्परिणयनशब्दोऽपि दण्डिन्यायेनैव कर्मसमुदाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते ।

एषां विवाहानां मध्येऽयमस्य धर्म्यो वर्णस्यायमधर्म्य इत्याह मनुः—

“ षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विद्यूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्राक्षसान् ” ॥

ब्राह्मादीन्गान्धर्वपर्यन्तान्विवाहान्पट्टब्राह्मणस्य धर्मादनपेतान्विद्यात् । अवरान्पश्चादुक्तानासुरादीन्पैशाचान्तांश्चतुरो विवाहान्क्षत्रियस्य । वैश्यशूद्रयोरपि तानेव राक्षसवर्जितान्विद्याज्जानीयादित्यर्थः ।

एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह—

“ चतुरो ब्राह्मणस्याऽऽद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ” ॥

ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चत्वारो विवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । आसुरगान्धर्वौ तु न प्रशस्तौ, न निन्दितौ । क्षत्रियस्य पुनराक्षस एकः प्रशस्तः । आसुरगान्धर्वौ तु पूर्ववत् । वैश्यशूद्रयोस्त्वासुर एकः प्रशस्तः । गान्धर्वस्तु पूर्ववत् । पैशाचः पुनः सर्ववर्णानां निन्दित एव ।

“ स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ” ।

इत्यविशेषस्मृतेः ।

यस्तु मनुनैवोक्तं—“ क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विद्यूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्राक्षसान् ”

इति, तत्पैशाचस्य ब्राह्मणादन्येषां वर्णानामत्यन्तापद्यनुग्रहार्थम् । तस्मा-
द्ब्राह्मणस्याऽऽपद्यपि पैशाचानुग्रहो नास्तीति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

पाणिग्रह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ॥

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णायामुल्लमानायां वरेण तस्याः पाणिग्रह्यः । क्षत्रिया ब्राह्मणेनोल्लमाना
शरं गृह्णीयात् । य(त)था तस्याः पाणिमिव तं शरं वर उपाददीत । वैश्या तु
विप्रेण क्षत्रियेण वा परिणीयमाना प्रतोदं बलीवर्दस्वेदनमाददीत । अग्रज-
न्मशब्द उत्कृष्टवर्णमात्रपरः । मनुः—

“ वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ” ॥ ६२ ॥

कन्याप्रदानाधिकारिणस्तत्क्रमं चाऽऽह—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सैत्यप्रकृतिस्थत्वे तू(चो)त्तर
उत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो भवति । अविश्रुतबुद्धिः प्रकृतिस्थः । अप्रकृति-
स्थेन पित्राऽपि कृतं कन्याप्रदानमकृतमेव,

यदाह नारदः—“ स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ” ॥

स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वादिना स्वातन्त्र्यार्होऽपि यद्यप्रकृतिस्थत्वेन परतन्त्रो
भवति तदा तत्कृतं कार्यं वाग्दत्तादिकर्माकृतं वेदितव्यम् ।

तथा—“ पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

मात्र(ताऽ)भावे तु सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ” ॥

विष्णुः—“ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता च ।

इति कन्याप्रदाः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः ” इति ॥ ६३ ॥

(विवाहप्रकरणम् २)

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥

कन्यायाः प्रदाताऽधिकारी तामददद्गर्भहत्यां प्रत्युत समाप्नोति संपूर्णां प्राप्नोति ।

यस्तु मनुप्रवचनं—“ काममा मरणातिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हि चित् ” ॥

इति, तद्गुणवद्भरसंभवे गुणहीनाय न दातव्येत्येवंपरं न तु कन्यर्तुदर्शनमदोष इत्येवमर्थम् । तथा हि सति वचनान्तरविरोधः ।

तथा च काश्यपः—“ पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ” ॥

वृषली धर्मानधिकारिणी ।

“ यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्ग्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ” ।

कन्यया चाहमृतुमतीति बान्धवेभ्यो निवेदयितव्यमित्याह नारदः—

“ कन्या नैर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेत्प्रदद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्ब्रह्महभिः समाः ” इति ॥

अत्र संबर्तः—“ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ” ॥

गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

दातॄणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं गमनार्हं सवर्णमुत्कृष्टवर्णं वा पातित्यादिदोषरहितं वरं भर्तारं कुर्यात् । एतच्च प्राग्रजोदर्शनात् । दृष्टे तु तस्मिन्पित्रादिषु सत्स्वपि स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात् । न पित्रादिशासनमपेक्षेत । यदाह बौधायनः—

“ त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमानं(ने) सदृशं(शे)गुणहीनमपि व्रजेत् ” ।

सदृशो गुणवान् । यस्तु विष्णुनोक्तम्—

“ ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ”

इति, तद्गुणवद्भरलाभे सति द्रष्टव्यम् । तदलाभे तु वर्षत्रयमुपासनीयम् ।

अत्र मनुः—“ अलंकारं नाऽऽददति पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेयं स्याद्यदि ते हरेत् ” ॥

वरमपि प्रति स एवाऽऽह—

“ पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमर्तो हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ” ॥

शुल्कं मूल्यम् ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ॥

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

पित्रादिना कन्या सकृदेव देया तां दत्त्वाऽपहरन्वक्ष्यमाणेन कन्यास्तेष-
दण्डेन युज्यते । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्प्रशस्तं तरो लभ्यते ततस्त-
स्मै देया न तु पूर्वस्मै ।

अत्र गौतमः^१—“ प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न देयात् ” इति । दद्यात्

नारदः—“ स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः संबन्धोऽयं त्रिलक्षणः ” ॥

वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रिविधः संबन्धः ।

“ तयोरनियतं प्रोक्तं वरणादोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥

तेषां निष्ठा तु विद्वद्भिर्विज्ञेया सप्तमे पदे ” ॥

अस्यार्थः—तयोः कन्यावरयोरनियतमनियमः । दृताऽपि^२ न परिणीयते
वाग्दत्ताऽपि न प्रदीयत इत्येवंरूपः, तस्य कालं कारणं च वक्तुमुक्तम्—
वरणादोषदर्शनादिति । वरणादूर्ध्वं कन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादनियमो
भवाति । वरणादिति सौवधारणं वचनम् । वरणादेवोर्ध्वं न विवाहादित्यर्थः ।
अत्र हेतुः—पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति । तैर्मन्त्रैरुत्पादितभार्यात्वरूपसंस्का-
रायाः परित्यागो न युक्त इति ।

तथा—“ प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

अनृतून्समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ” ॥

कात्यायनः—“ वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।

रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ” ॥

(विवाहप्रकरणम् २)

वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यद्वयम् । रक्तागमो रजोदर्शनम् ।

“ प्रदाय गच्छेच्छुल्कं यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ” ॥

एतदपि प्राग्विवाहाद्द्रष्टव्यम् ।

वसिष्ठः—“ अद्भिर्वाचा च दत्तायां त्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।

थ/

(१७ अध्याये) न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ” इति ॥

न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवता विवाहकर्मणोपनीता प्राप्ता, संस्कृता न भवतीत्यर्थः ।

कात्यायनः—“ पूर्वदत्ता तु या कन्या अन्येनोदा यदा भवेत् ।

संस्कृताऽपि प्रदेया स्याद्यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ” ॥

चेदुणवत्तर इति शेषः ॥ ६५ ॥

अनाख्याय दददोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ॥

कन्याप्रदः कन्यादोषं स्वयं जानन्वरेणाविदितं तस्य च प्रत्यक्षायोग्यमक-
थयित्वा तस्मै यदि प्रयच्छति तदाऽसावशीतिपणसहस्रं दण्ड्यः ।

कन्यादोषं नारद आह—

“ दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्येङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

धृष्टान्यगतमावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ” ॥

सुमन्तुः—“ कन्या कुत्सितोऽन्यजातिकर्मशीला व्याध्युपहता परिणीता
यद्यक्षतयोनिः स्यात्परित्यक्तव्या ” ।

क्षतयोनिस्तु भर्तव्या पोषणीयैव ।

यस्तु नारदेनोक्तं—“ यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ”

इति, एतस्यागनिमित्तदोषव्यतिरिक्तविषयम् । पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं
पूर्वसाहसः ।

अत्र मनुः—“ विधिवत्परिगृह्यापि त्यजेत्कन्यामनिन्दिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां च च्छद्मना चोपपादिताम् ” ॥

विविधं प्रकर्षेण च दुष्टां विप्रदुष्टाम् । वरत्यागहेतून्दोषानाह नारदः—

“ उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेप दोषगणो वरे ” ॥

दीर्घकुत्सितरोगित्वं व्यङ्गता च पूर्वदोषौ ॥

अदुष्टां च त्यजन्दण्ड्यः ।

अदुष्टां त्यागदोषरहितां कन्यां त्यजन्नुत्तमसाहसं वरो दण्ड्यः ।

अत्र नारदः—“ प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।

विनेयः सोऽन्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ” ॥

विनेयो दण्ड्यः ॥

दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

अशस्तेयं कन्येति मिथ्या वदन्पणशतं दण्ड्यः । यस्तु विष्णुनोक्तम्—
“ अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसं दण्ड्यः ” इति तदपरिणेत्यापादकदोषा-
भिधानविषयमिति ॥ ६६ ॥

पुनर्भूलक्षणमाह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ॥

या कृतविवाहा सती क्षतयोनिरक्षतयोनिर्वा कौमारेण भर्त्रा भर्त्रन्तरेण वा
यथाविधि पुनरुह्यते सा पुनर्भूः । यथाऽऽह मनुः—

“ सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्राऽसौ पुनः संस्कारमर्हति ” ॥

अस्यार्थः—क्रीवपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु जीवत्स्वकुष्ठे वा भर्तरि मृते
यमन्यं पतिं विन्दते स पौनर्भवो भर्ता । तेन पुनर्ब्रवाहिकविधिसंस्कृता पुनर्भूः ।
यद्वा क्लेशादिदोषरहितं पोषणादिसमर्थं कौमारं पतिमुत्सृज्यान्वैः सह सुरत-
माचर्य पुनः पूर्वमेव पतिं परिगृह्णाति सा गतप्रत्यागता क्षतयोनिश्च । स
च भर्ता पौनर्भवः ।

पुनर्भूद्वयस्य चास्य स्वरूपं वसिष्ठ आह—

“ पुनर्भूया कौमारं भर्तारमुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव कुटुम्बमावि-
शति सा पुनर्भूभवति । या वा क्लीवं पतितमुन्मत्तं भर्तारमुत्सृज्यान्वयं पतिं
विन्दते । मृते वा सा पुनर्भूभवति ” इति ।

तस्मात्पुनःसंस्कृतत्वं पुनर्भूलक्षणम् ॥

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

या पतिं परित्यज्य सवर्णमन्यं रागतो विवाहं विनैवोपभोगायाऽऽश्रयेत्सा

(विवाहप्रकरणम् २)

स्वैरिणी । स्वैरिणीग्रहणं तद्वैलक्षणेन पुनर्भूशानाय । तज्ज्ञापनं च पौनर्भवस्य
भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ॥ ६७ ॥

पुनर्भूषसङ्क्रात्क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिविधानमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ॥

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आ गर्भसंभवाद्रच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजः स भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

मृते जीवति पत्यौ वा गर्भाधानाक्षमे स्त्रियमनपत्यां पुत्रकामां तदुत्पत्ति-
योग्यां गुरुभिः प्रजोपर्यर्थमनुज्ञातो भर्तुर्ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता वा तदलाभे
सत्सपिण्डः सगोत्रो वा तामत्य(भ्य)क्तसर्वाङ्ग ऋतुकाले गच्छेत् । गर्भे जाते
निवर्तेत । उक्तप्रकारातिक्रमेण गच्छन्पतितो भवेत् । इत्थमुत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रज-
संज्ञो भवति ।

अत्र च बृहस्पतिः—“ उक्त्वा नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगहासादशक्योऽयं कर्तुं सर्वैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते त्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्विनिर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः ” ॥

मनुः—“ क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ” ॥

अथ ब्रह्मपुराणम्—“ मृते मर्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्णाज्जनयेद्गर्भं भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥
यदि सा बालविधवा बलात्त्यक्ताऽथ वा क्वचित् ॥
तदा मूर्ध्नि संस्कार्या गृहीता येन केनचित् ।
त्यक्ता मर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ॥
मर्त्रा सा संस्कृत(स्कर्त)व्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ।

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः ॥

स्वातन्त्र्यं च कलियुगे कर्तव्यं न कदाचन ।

यतः पातकिनो लोके नराः सन्ति कलौ युगे ” इति ॥६८॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रति यत्कार्यं तदाह—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

परिभूतामधः शय्यां वासयेद्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

धने च धर्मे च निरस्तैश्वर्या मलिनशरीरवस्त्रां देहधारणसमर्थान्निमात्रोपजी-
विनीमवज्ञातां क्षितिशायिनीं च कृत्वा व्यभिचारिणीं गृहैकदेशे वासयेत् ।

अत्र मनुः—“ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम् ॥

नारदः—“ व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधः शयनमेव च ” ।

कृतप्रायश्चित्ता तु संव्यवहार्या भवति—

“ कृतनिर्णेजनैश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ” इति मनुवचनात् ॥ ७० ॥

स्त्रीप्रशंसामाह—

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ॥

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

सोमो देवः स्त्रीणां शुचित्वं दत्तवान् । गन्धर्वश्च कल्याणीं गिरम् । पावकः
सर्वयज्ञार्हत्वम् । अतो हि ता मेध्या यज्ञार्हा योषितः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ७१ ॥

व्यभिचारः ऋतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधे चाऽऽसां तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

व्यभिचारे सत्यासां रजोदर्शने शुद्धिर्भवति । एतच्च मानसे व्यभिचारे ।
यदाह मनुः—“ रजसा स्त्री मनोदुष्टा ” इति । ततश्च रजोदर्शनात्प्रागसंव्यवहार्या ।
संव्यवहार्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्या ।

यदाह वसिष्ठः—“ मनसा भर्तुरेभिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरौदनं वा भुञ्जानाऽधः
शयीत । ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्ना गायत्र्या अष्टशतेन
शिरोभिर्जृहुयात् । पूता भवतीति विज्ञायते ” इति ।

१ ख. ग. °मनुज्ञा° । २ ख. स्त्रियं मौण्ड्यम् । ग. स्त्रियो मौण्ड्यम् । ३ क. °नां चैव । ४ ख.
ग. °वसेव्यत्वं । ५ ड. °चारादतौ । ६ ड. °वधादी च त° । ७ क. ख. घ. चासी त° । ८ घ. °य
वा प्रा° । ९ ख. °रभीचा° । १० ख. ग. °न जुहु° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

गर्भे त्यागो विधीयत इति शूद्रगर्भविषयम् ।

यदाह वसिष्ठः—“ ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ” इति ॥

स्वस्य गर्भस्य भर्तुर्वा वधे भर्त्रा बन्धुभिश्चाऽऽसां त्यागः कार्यः । चकारः शास्त्रान्तरोक्तत्यागहेतुसंग्रहार्थः ।

अत्र मनुः—“ ऋतुस्नाताऽथ या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु विवासयेत् ” ॥

वसिष्ठः—“ चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुह्तिनोपगता च या ” ॥

शिष्योऽत्र भर्तृशिष्यः । गुरुः पिता । जुह्तिः पतितः, पतिलोमजो वा ।

“ त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ” ॥

तस्यास्त्यागकारणेषु महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु(?), प्रातिस्विकेषु तु स्त्रियास्त्यागहेतुषु शिष्यगमनादिषु सर्वात्मना त्याग इति । अथ वाऽयमर्थः—
व्यभिचारे सति यदि रजोदर्शनात्मकमृतुप्रवृत्त्या गर्भाभावनिश्रये शुद्धिः
शुद्धिहेतुः प्रायश्चित्तक्रिया कार्या । गर्भे तु व्यभिचारनिमित्ते व्यभिचारिण्या-
स्त्याग एव न प्रायश्चित्तम् । न केवलं तस्मिन्गर्भे किं तु स्वकीयस्य यथा-
कथंचिदुपात्तस्य गर्भस्य स्वभर्तुश्च वधे त्यागो न प्रायश्चित्तम् । महापातके तु
त्यागोऽभिहितो विशेष इति । महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु सत्सु संभो-
गसंस्पर्शसंभाषणसहाधिकारविषयस्त्यागः कार्यः, न पुनर्गृहान्निर्वासनरूपः ।
यदाह मनुः—

“ एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वापि ।

वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुस्तु गृहान्तिके ” इति ॥ ७२ ॥

अधिवेदनीया आह—

सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्याऽर्थहिन्यप्रियंवदा ॥

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

[*सुरापीप्रभृतयोऽधिवेदनीयाः । एवंविधासु भार्यासु भार्यान्तरं कर्त-

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. घ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ क. ग. °ता तु या । २ क. गं. घ. छ. ज. °पु प्रातिद्विष्टिके° । ३ क. °तुकेषु । ४ क. °णमहा° ।
५ क. घ. °न्ध्या कु(द)टाऽग्नि° ।

व्यमिति यावत् ।] सुरापी मद्यपी । सुराशब्देनात्र मद्यं प्रतिपाद्यते न सुरा ।
तत्पानं हि महापातकत्वाद्यागस्यैव हेतुः स्यात्, नाधिवेदनमात्रस्य । अतः
एव मनुः—

“ मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या मवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ” ॥

व्याधिता दीर्घरोगा । धूर्ता प्रतारिका । बन्ध्याऽनपत्या । अर्थघ्नी, अर्थना-
शिका । अप्रियंवदा परुषभाषिणी । स्त्रीजननी चाधिवेत्तव्या । एतासु विद्यमा-
नास्वपि भार्यान्तरं परिणयेयमित्यर्थः । अत्र मनुः—

“ बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ” ॥

तथा—“ या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावज्ञेया कथंचन ” ॥

रोगिणीग्रहणमप्रजसं स्त्रीप्रजां चोपलक्षयति । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

“ व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थतो न तु धर्मतः ” ॥

तीर्थं योनिः । एतच्चाकामविषयम् । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तं—

“ धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीत । अन्यतरापाये कुर्वीत । प्रागग्न्याधेया-
दाधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते ”

इति, तत्र प्रागग्न्याधेयादिति न विधिः । किं त्वौचित्यप्राप्तानुवादः ।

अत एवाऽऽह बौधायनः—“ एतयैव यजेत दारव्यतिक्रम ऋत्विग्व्यतिक्रमे
च ” इति ।

एतया पवित्रेष्ट्या शास्त्रीयाधिवेदननिमित्तमन्तरेण यदधिवेदनं स दारव्य-
तिक्रमः । तस्मिन्नेव निमित्ते यजेत न चैतत्प्रागग्न्याधेयादुपपद्यते । त्रेतासाध्य-
त्वात् । तेनाऽऽहिताग्नेरधिवेदनमस्तीति सिद्धम् । प्रागग्न्याधेयादधिवेदने
द्वितीयादिकाऽप्यग्निहोत्रादिभिः कर्मभिरधिकारितया संबध्यते ।

यदाहाऽऽपस्तम्बः—“ आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते ” इति ।

१ ख. 'नने स' । २ क. घ. 'र्म एव प्र' । ३ ग. 'ग्न्याधानादादाने' । ४ ग. 'दाने' ।
५ क. घ. दानव्यतिक्रमे । ६ ख. न च त' । ग. न च ततः प्रा' । ७ क. घ. सिद्धः । ८ क. घ.
'याऽधिका' । ९ ग. 'कार्या' । अग्नि' । १० ग. आदाने हि सति क' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

यत्तु विष्णुवचनम्—“ अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीया न सहाऽऽचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि ”

इति, तज्ज्येष्ठायामदुष्टायां सत्यां केवलद्वितीयासहाधिकारविषयम् । असव-
र्णद्वितीयाविषयं वा । यद्वाऽऽहिताग्निपरिणीतद्वितीयाविषयम् । एतद्विषयमे-
तदपि—

“ प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्वितीया रतिवर्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ” इति ॥

यत्तु द्वितीयभार्यापरिग्रहे पुनराधानवचनं, तत्पूर्वभार्यायामधर्मसंपन्नायां
मृतायां वेति वेदितव्यं, न तु द्वितीयविवाहमात्र इति ।

मनुः—“ अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्गुप्तिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ” ॥

पित्रादिकुलसंनिधावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

स्वगृहे पितृगृहे वा वसन्तीति शेषः ॥

यत्राऽऽनुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । स दंपत्योरानुकूल्ये संप्रतिपत्तौ वर्धते, अतस्तदर्थं
यतितव्यमिति तात्पर्यार्थः । मोक्षो ब्रह्मज्ञस्यैव गृहस्थस्य न सर्वस्येत्यभिप्रा-
येणोक्तं—त्रिवर्ग इति ॥ ७४ ॥

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ॥

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अतिरोहितमन्यत् । नित्यस्यापि पत्यव्यभिचारस्याऽऽ-
नुषङ्गिकं फलमेतदुच्यते । पतिरपि भार्या न व्यभिचरेदिति मनुराह—

“ अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ” इति ॥

उभयोरव्यभिचारविधिर्नित्यः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ७५ ॥

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ॥

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञाकारित्वादिगुणोपेतां भार्या परित्यजन्धनस्य तृतीयांशं तस्यै दाप्यः ।
राज्ञेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । भरणमात्रपर्याप्तधनस्तु भरणमात्रम् । स्त्रिया इति
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ७६ ॥

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ॥

भार्याभिर्भर्तृवचसोऽर्थः कार्यः । तत्करणं दृष्टप्रयोजनायोपयोगतां साध-
यति, स्वयं धर्मश्च भवति । नचान्यैः स्त्रीधर्मेस्तुल्योऽयम् । येन तैर्विकल्पेत ।
किं तु तत उत्कृष्टस्तेनैतदनुरोधेनैवान्यधर्मकरणम् । अत एव तद्विरोधिनोऽधर्मा-
न्निषेधति मनुः—

“ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ” इति ॥

भर्तृशुश्रूषणेनाविरुद्धं व्रतादि पत्यनुज्ञया कार्यम् ।

यदाह शङ्खः—“ कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनामारम्भः ” इति ।

एतदुपोषितभर्तृकाविषयम् । यतः उपोषितभर्तृकां विष्णुधर्मेषु स्त्रियमधिकृत्य—

“ भर्तुर्येवं प्रवासिते त्यक्तव्या +पतिना शुभा ।

कुर्वीताऽऽराधनं नारी उपवासादिना हरेः ”

इति श्रुतादि दृश्यते । शुभाऽस्खलितचरित्रा ॥

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

पतिश्चेन्महापातकी तदा प्रायश्चित्तापवर्गं यावत्प्रतीक्ष्यः । महापातकयुक्तो
न शुश्रूष्य इत्यर्थः । एतच्च विवाहोत्तरकालं भर्तुः पातित्ये सति द्रष्टव्यम् ।
विवाहात्पूर्वं पतितेनोढाऽपि न भार्या शास्त्रीयोद्वाहाभावात् ॥ ७७ ॥

लोकानन्त्यदिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोकाश्चाऽऽनन्त्यं च द्यौश्चेति समाहारे द्वन्द्वः । ततः षष्ठ्येकवचनम् ।

+ भार्यश्चायं प्रयोगः ।

१ क. 'द्रव्यभ' । घ. 'द्रव्यं भ' । २ क. घ. 'योगिनीं सा' । ग. 'योगितां' । ३ क. घ.
'वा धर्मकार' । ४ ग. 'धर्मः कार' । ५ ख. ग. 'पेवते । म' । ६ क. ख. भर्तुर्ये' । ७ क. घ.
त्यक्ता वा ९' । ८ क. श्रुत्यादि । ९ ख. ग. 'गे ताव' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

तच्च लोकप्राप्त्यानन्त्यप्राप्तिद्युप्राप्तयो यथासंख्यं पुत्रपौत्रैर्मपौत्रकैर्भवन्ति ।
यस्मादेवं तस्मात्पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्या ऋतुकाले कर्तव्याश्च सुर-
क्षिताः । व्यभिचारपरिहाराय रक्षाविधानाच्च गमयति व्यभिचारोत्पन्नैर्नैतत्फलं
जन्यत इति ।

तथा च श्रुतिः—“अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतमा वः क्षेत्रे परे बीजान्यवाप्सुः ।

जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतम्” इति ॥

द्युशब्दश्चात्र सूर्यलोके वर्तते । तथा च मनुः—

“पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्यै पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽप्नोति विष्टपम्” ॥

ब्रध्नः सूर्यः । पितरं प्रति विवाहितायाः पुत्रोत्पत्तेस्तत्पितृपितामहगामि
फलमिदं श्राद्धस्येव पुत्रं प्रति विहितस्य पित्रादितृप्तिः ॥ ७८ ॥

एवं पुत्रस्य श्रेयस्करत्वेऽभिहिते तज्जननोपायमाह—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ॥

रजोदर्शनप्रभृतिषोडशाहोरात्रात्मकः स्त्रीणामृतुर्गर्भग्रहणकालः । तं कालं
प्रसिद्धमनूय विदधाति—“तस्मिन्युग्मासु संविशेत्” इति । संविशेत्पुत्रं जन-
यितुम् । “लक्षण्यं जनयेत्सुतम्” इति वाक्यशेषात् ।

तथा च मनुः—“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्” इति ॥

ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मचार्येव मैथुनविमुख एव पर्वणि पञ्चदशीद्वये भवेत् । “ऋतुकालाभि-
गामी स्यात्” “यथाकामी भवेद्वाऽपि” इति प्रसक्ते रुयुपगमने पर्वपर्युदासोऽ-
यम् । ब्रह्मचार्येव पर्वणीति पर्वग्रहणं तिथ्यन्तराणि शास्त्रान्तरपर्युदस्तानि
संगृह्णाति ।

तत्र मनुः—“अमावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः” ।

अत्रामावास्याशब्दसाहचर्याच्चतुर्दश्यष्टमीशब्दौ सितासितपक्षयोश्चतुर्दश्यष्टः
स्यावाहतुः, न त्वृतौ । अपिशब्दादनृतावप्येतास्तिथयो वर्ज्याः । तथा, ऋतो-
राद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयेत् ।

तथा च मनुः—“ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ।
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ” ॥

एकादशीत्रयोदश्यावृत्तोर्न पक्षस्य ।

अत्र शङ्खलिखितौ—“ न दिवा मैथुनं व्रजेत्क्रीडा अल्पवीर्याश्च दिवा
प्रसूयन्तेऽल्पायुषश्च । तस्मादेतत्परिवर्जयेत् ” इति ।

अनृतावप्येतत् । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

“ गृहमेधिनो व्रतम्—अहन्यसंवेशनम् । नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपे-
यात् । न श्राद्धे भुक्त्वा न दत्त्वा नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे न व्रती न दीक्षि-
तश्च । न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु न वृक्षमूलेषु न दिवा न संध्ययोर्न
मलिनां न मलिनो नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न रोगार्तां न रोगार्तो न हीनाङ्गीं
तथैव च वयोधिकां नोपेयाद्गर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ” ॥

व्रतं प्रायश्चित्तम् । गर्भिण्यामिच्छन्त्यां न दोषः । तथा च वसिष्ठः—

“ अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते । अपि नः श्रो विजनिष्यमाणाः पतिमिः
सह शयतामिति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ” इति ।

वौधायनः—“ यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजौपतिः ” (?) ॥

हारीतस्तु चतुर्थ्यां गर्भाधानमिच्छति—

“ चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानवदुपेतब्रह्मगर्भं स ददाति ” इति ।

ततश्च विहितप्रतिषिद्धत्वाच्चतुर्थ्यां स्रुपगमनं वैकल्पिकम् । व्यवस्थितवि-
कल्पश्चायम् । रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः । तदनिवृत्तौ प्रतिषेधः ।

तथा च मनुः—“ रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ” इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

देवलः—“ यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ” ॥

योनिशब्दलक्षितस्य त्रोरनेकभार्यासु यौगपद्ये वर्णक्रमेण वा विवाहक्रमेण
वा भार्या संगच्छेदपुत्रां वाऽग्रं इत्यर्थः ।

१ क. घ. 'मू । विष्णुः । ना' । २ ख. 'लिनो नाभ्यक्तो । ३ क. घ. 'ङ्गी नाधिकाङ्गी त' ।
४ ख. ग. च नो' । ५ ग. बृहस्पतिः । ६ क. घ. 'र्भादान' । ७ ग. 'र्भ संदधाति' । ८ ग.
स्नायेत । ९ ख. ग. 'येन व' । १० क. 'ग्रत इ' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

आपस्तम्बः—“ मिथुनीभूय च तथा सहं न रात्रिं शयीत ” ।

वृद्धशातातपः—ऋतौ तु गर्भशक्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु स्त्रियं गत्वा स्नानं मूत्रपुरीषवत् ॥

द्वावेतावशुची स्यातां दंपती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥ ” ॥

भर्तुः शौचमापादयन्तीति शेषः । गौतमः—“ न मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बेत ” ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

आहारलाघवादिना स्त्रियं क्षामां कृत्वा मघामूले विहाय नक्षत्रान्तरे सुस्थे चन्द्र उक्तप्रकारेण सकृदृतौ गच्छन्प्रशस्तलक्षणयुक्तं पुत्रं जनयेत् । चन्द्रसौ-
स्थित्येन च ज्योतिःशास्त्रयुक्तं पुत्रजन्मप्रदं तत्कालीनं ग्रहसंस्थानं लक्ष्यते ।

मसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि कथ्यन्ते । तत्र पैठीनसिः—

“ त्रिरात्रं मलवद्वस्त्रधारणम् । न स्नायान्नाभ्यञ्ज्यान् न स्ना-
न्निक्नुन्तेन रज्जुं सृजेन्न दन्तान्धावेन्न स्रजं धारयेन्न
गन्धान्सेवेत न वृष्याणि न खर्वेण पिबेत् ” इति ।

वृष्याणि वीर्यवर्धकानि द्रव्याणि । खर्वो वामहस्तः ।

वसिष्ठः—

“ त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्ज्यान्नाभ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायादधः
शयीत न दिवा स्वप्यात् । नाग्निं स्पृशेत् । न रज्जुं सृजेन्न मांसमश्रीयान्न
ग्रहान्निरीक्षेत् न हसेन्न किञ्चिदाचेरन्न खर्वेण नाञ्जलिना पिबेत् ।
पाक्षिकम् । अञ्जलिना वा पिबेदिति श्रुतेः । लोहितायसेन वा ” ।

लोहितायसं ताम्रम् । एतच्च व्रतजातं त्रिरात्राशौचनिमित्तायां रजःप्रवृत्तौ
द्रष्टव्यं न रजोमात्रप्रवृत्तौ । तत्र या रात्रिस्त्रिरात्राशुचित्वनिमित्तं भवति,
तामाहात्रिः—

“ रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

१ क. घ. °ह सर्वा रा° । २ क. घ. °थुननिःसृत° । ३ क. घ. तु सदा कार्यं शौचं म° ।
४ ग. °नृ । ततः शौ° । ५ क. ग. घ. स्वस्थे । ६ ग. °सौस्थ्येन । ७ ग. °न्धावयेन्न स्त्र°
८ ख. रात्रीन्नि° ।

* एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो द्यहम् ।

त्रिंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥

एषा च दिनसंख्या स्नानदिनपूर्विका । “ स्नातायाः ” इति वचनात् ।

यत्तु—“ चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ”

इति स्मृत्यन्तरं, तेन सहर्तुप्रवृत्तिस्वभाववशाद्व्यवस्थामाश्रित्याविरोधः
कार्यः । पुंसा स्वस्य बलौधानमपि कर्तव्यम् । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

“ स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान्पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्माच्छुक्रप्रवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ॥

लब्धाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् ” ॥ ८० ॥

अधुनाऋ(ऽनृ)तुगमननिमित्तमाह—

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

स्त्रीणां काममिच्छामनतिक्रमन्नृतावपि गच्छेत् । यतः स्त्रीणामिन्द्रदत्तो
वरः । उक्तमिन्द्रं स्त्रियश्च प्रकृत्य तैत्तिरीयके—

“ ता अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः संभ-
वामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवन्ति
वारेवृतं ह्यासाम् ” इति ।

स्वदार(रा)व्यभिचारी भवेत् । स्त्रियो व्यभिचाराद्रक्षणीया यतः स्मृताः ।
तद्रक्षणं च पत्युरव्यभिचारित्वेन स्त्रीषु यथाकामित्वेन च भवति । वाशब्दोऽ-
नृतुगमनं वैकल्पिकमाह । ततश्चागच्छतोऽपि स्त्रीरक्षणसामर्थ्यं यस्यासावृतावेव
गच्छेत् । तस्य च फलातिशयं वसिष्ठ आह—

“ ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च जुह्वन् ब्राह्मणश्चयवते ब्रह्मलोकात् ” इति ।

इतरस्तु यथाकामी भवेत् ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ॥

बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

* इत आरभ्य न विद्यत इत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

(विवाहप्रकरणम् २)

भर्त्रादिभिर्भूषणवस्त्रान्नदानैः स्त्रियो माननीयाः । एतच्चाऽऽवश्यकम् ।
अस्याकरणे प्रत्यवायमाह मनुः—

“ यत्र नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ” इति ॥

जामयो भगिन्यः । एतच्च जुवादुहित्राद्युपलक्षणम् । यदाह बृहस्पतिः—

“ भर्त्रा पत्नी समभ्यर्च्या वस्त्रालंकारभूषणैः ।
उत्सवे पितृमातृभ्यां श्वश्रूश्चशुरबन्धुभिः ” ॥

भूषणादीनां समुच्चयो भर्तृविषय इतरविषयौ तु विकल्पसमुच्चयौ
यथासामर्थ्यम् ॥ ८२ ॥

स्त्रीधर्मानाह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ॥

कुर्याच्छ्रुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

उपस्करो गृहोपकरणं दर्वीपिठि(ठ)रादिः । संयतः संक्षिप्त उपस्करो यथा सा
संयतोपस्करा, दक्षा शीघ्रकारिणी, हृष्टा यथोत्पन्नेन द्रव्येण संतुष्टा, असम्य-
यपराङ्मुखी च भवेत् । श्वश्रूश्चशुरयोश्च पादवन्दनं कुर्यात्प्रत्यहम् । भर्तृतत्परा
भर्तृप्रधाना ।

अत्र विष्णुः—

“ अथ स्त्रीधर्माः । भर्तुः समानव्रतचारित्वं श्वश्रूश्चशुरगुरुदेवतातिथीनां पूजनं
सुसंयतोपस्करताऽमुक्तहस्तता सुगुप्तमाण्डता मूलक्रियास्वनभिरतिर्मङ्गला-
चारतत्परता ” ।

मूलक्रिया वशीकरणम् ।

तथा पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीवाक्यम्—

“ नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तमाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सुस्पष्टवेशा(षा)सु जितेन्द्रियासु कलिन्यपेतास्वविलोलुपासु ।
धर्मन्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं जगतां विधात्रि ” ॥

शङ्खः—“नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेत् । नानुत्तरीया । न त्वरितं व्रजेत् । न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिकप्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । आ गुरुफाद्वासः परिदध्यात् । न स्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हसेदनपावृतं, न मर्तारं न तद्धन्धून्वा विद्विषेत् । न गणिकाधूर्ताव्यभिचारिणीप्रव्रजितेक्षणिकामायामूलकुहिकाकारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यतीत्यादिशन्ति ” इति ।

व्यासः—“ द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षावेक्षणं तथा ।

असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम् ” ॥

मनुः—“ पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरेहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीसंदूषणानि षट् ” ॥ ८३ ॥

किं च—

क्रीडाशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ॥

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

क्रीडा घृतादिक्रिया, शरीरसंस्कारः स्नानानुलेपनादिः । समाजो जनमेलकः । उत्सवः कौमुदीप्रभृतिः । तयोर्दर्शनम् । हास्यं परगृहे यानमेतत्सर्वं प्रवसिते भर्तरि त्यजेत् ।

अत्र शङ्खलिखितौ—

“ प्रेङ्क्षाताण्डवविहारचित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयानविवृतासनोत्कृष्टपानभोजनकन्दुकक्रीडनगन्धमाल्यालंकारदन्तधावनाञ्जनादर्शप्रसाधनानामस्वतन्त्राणां प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणामनारम्भः ” ।

“ विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियमसंस्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ” ॥

जीवनार्थं वृत्तिं विधाय प्रोषिते भर्तरि सति तद्भार्या तयो वृत्त्या स्वल्पाहाररूपं नियममास्थाय जीवेत् । तामविधाय प्रोषिते जीवेच्छिल्पैरगर्हितैरिति । यैर्न गर्हा जायते तैरेव शिल्पैर्जीवेदित्यर्थः ॥ ८४

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ॥

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्रियाः ॥ ८५ ॥

१ ग. 'कादुः' । २ क. ख. घ. 'रहेऽट' । ३ ग. 'हारादिचि' । ४ क. ग. घ. 'ममास्थि' ।

५ ख. 'या प्रवृ' । ६ क. 'षां न स्वातन्त्र्यं परं स्त्रि' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

कन्यां कुमारीं पिता रक्षेत् , पालयेत् । विन्नां परिणीतां पतिः । वार्द्धके तु पुत्रः । तेषां पित्रादीनामभावे ज्ञातयो बान्धवा रक्षेयुः । एवमुक्तेऽपि पारतन्त्र्ये यः स्वातन्त्र्यनिषेधः सोऽसत्सु ज्ञातिषु राजपारतन्त्र्यविध्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युताम् ” इति ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ॥

हीना न स्याद्विना भर्ता गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

भर्तारं विना वर्तमाना पित्रादीनामन्यतमेन रहिता न स्यात् । यदि स्याच्छिष्टगर्हणीया भवेत् । पूर्वेण वाक्येन पित्रादिभिः स्त्रीरक्षा कार्येत्युक्तम् । अनेन भर्तुरसंनिधौ पित्रादिरहिता स्त्री न भवेदिति विधीयते ॥ ८६ ॥

उक्तानां स्त्रीधर्माणां फलमाह—

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया ॥

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

प्रियं च हितं च प्रियहिते । या पत्युः प्रियहितयोरुद्युक्तोक्तस्त्रीधर्मचारिणी संयतेन्द्रिया च साऽत्र लोके कीर्तिमती भवति, प्रेत्य च सर्वोत्कृष्टां लोकगतिमवाप्नोति । समनन्तरसुखदं कर्म प्रियम् । परिणति-सुखदं हितम् ।

अत्र मनुः—“ दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा ” ॥

बृहस्पतिः—“ आर्ताऽऽर्ते मुदिते दृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।

मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ” ॥

मृते मरणं तेन सहाग्निप्रवेशनेनैव । यथाऽऽहाङ्गिराः—

“ सर्वासामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥

सद्वृत्तभावाश्रितभर्तृकाणां स्त्रीणां वियोगैक्षतकातराणाम् ।

तासां प्रमावस्तमिते गते कं नाग्निप्रवेशादपरोऽस्ति मार्गः ” ॥

अस्तमिते प्रभौ भर्तरि, कं गते स्वर्गे गते मृते भर्तरि ।

हारीतः—“ मृते भर्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।

तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मन्त्रग्राही यथा सर्पं बलाद्बद्धरते बिलात् ।

तद्वद्भर्तारमादाय मृतं याति तपोबलात् ॥

* मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं याऽनुगच्छति ” ॥

व्यासः—“ पूर्वं मृता हरेदग्निमन्वारूढा हरेदधम् ।

भर्तुर्धनमभावे तु जीवन्ती सत्सु बन्धुषु ॥

ब्रह्मघ्ने वा कृतघ्ने वा मित्रघ्ने यच्च दुष्कृतम् ।

भर्तुः पुनाति सा नारी तमादाय मृता तु या ” ॥

आदायाऽऽलिङ्गयेत्यर्थः । अत एव कल्पसूत्रकारो भर्तृशरीरेण सह संवेश-
नमाह—“ उत्तरतः पत्नीं सह संवेशयन्ति ” इति ।

“ दयितं याऽन्यदेशस्थं वृत्तं श्रुत्वा पतिव्रता ।

समारोहति दीप्तेऽग्नौ तस्याः शक्तिं निबोधत ” ॥

वृत्तं मृतमित्यर्थः ।

“ यदि प्रविष्टो नरैके बद्धपाशैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिंकरैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टयमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा सर्पं बिलाद्बद्धात्यशङ्कितम् ॥

तद्वद्भर्तारमादाय दिवं याति तपोबलात् ।

तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥

मोदते +पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ” ।

मोदते पतिना सार्धमिति वचनात्सह पत्या स्वर्गोपभोगः पत्नीगाम्येव
फलमिति तत्कृतस्याग्निप्रवेशस्य फलमकर्ता भर्ता भुङ्क्त इति विरोधः सुपरि-

* इत आरभ्य तस्मादेताः श्रुतयः प्रमाणमित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः क. घ. पुस्तकयोः ।
+ आर्धः प्रयोगोऽयम् ।

१ ख. ग. कोट्यर्धं । २ क. ग. घ. पत्नीसं । ३ क. “रकं बं । ४ क. ग. घ. “ङ्कितः ।
तं । ५ क. घ. “शधर्मस्य । ६ ग. विशेषः । सपं । ७ क. घ. “धः स पं ।

(विवाहप्रकरणम् २)

हा(ह)रः । यस्तु भर्तरि सुखसमवायः, स भर्तृगतादेव धर्मात् । तत्प्रतिबन्धकं पापं पत्नीकृतो धर्म उद्धरति । न च प्रतिबन्धकोद्धारकः कार्यपरः । यस्तु पत्युः पापक्षयः पत्नीकृतस्य धर्मस्य फलमिति श्रूयते तस्यापि न मुख्योऽर्थः, किं तु गौणः, क्षय इव क्षयः पत्नीधर्मेण पतिपापस्यानन्तरं फलेदानप्रतिबन्धरूपः ।

बृहस्पतिः—“ शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ।
अन्वारूढा जीवती(न्ती) च साध्वी मर्तुर्हिताय सा ” ॥

अन्वारोहणं च काम्यत्वादनित्यम् ।

अत एव विष्णुः—“ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ” इति ।

न चान्वारोहणस्मृतीनां “तस्माद्द(दु) ह न पुराऽऽयुषः स्वःकामी प्रेयात् ” इति-श्रुतिविरोधो वाच्यः । भिन्नविषयत्वात् । सामान्येन श्रुतिः स्वेच्छया मरणं निषेधति । स्मृतिस्तु मृते भर्तरि बहिःप्रवेशमरणविशेषं विधत्ते । अतो भिन्नविषयत्वादविरोधः । “ स्वर्गकामो यजेत ” “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ” इत्येवमादिकया श्रुत्या सामान्यविषयया न विरोधः ।

तथा च ब्रह्मपुराणम्—“ मृते भर्तरि सत्स्त्रीणां न चान्या विद्यते गतिः ।

नान्यद्भर्तृवियोगार्तिदाहैप्रशमनं भवेत् ॥

देशान्तरमृते तस्मिन्साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥

ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।

अर्हच्छौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शीघ्रतम् ” ॥

“ इमा नारीरविधवाः ” इत्यादयो वेदश्रुतयः । तस्मादेताः स्मृतयः प्रमाणम् । न च “ न हिंस्यात् ” इत्यनेनान्वारोहणं शक्यं निषेद्धम् । अनेन हि हन्तुः सकाशादन्यस्य हन्तव्यस्य हिंसा प्रतिषिध्यते, न तु स्ववधरूपा । सा तु “ तस्माद्दु ह न पुराऽऽयुषः ” इत्यनेन निषिध्यते । इदं च सामान्यविषयत्वादि-शेषविधेययाऽन्वारोहणस्मृत्या तदतिरिक्तस्ववधनिषेधकत्वेन संकोच्यत इत्युक्तम् । न च सामान्यविषयश्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणमिति वाच्यम् । सामान्यविशेषरूपविषयभेदेन विरोधाभावात् । विषयाभेद एव हि विरोधो न तु

१ घ. °ति । य° । २ ग. °ल्वान्प्रति° । ३ क. ग. ‘स्माद्दहनपरा’ । ४ क. घ. निषेधते । ५ क. घ. ‘हस्य श°’ । ६ क. घ. ‘हाशीचे’ । ७ ख. °ते श्राद्धं प्रा° । ८ ख. ग. श्राद्धवत् । ९ क. न घ. °पया° ।

विशेषविषयभेदे । ततश्च विशेषविषयया स्मृत्या स्वमूलभूता श्रुतिर्विशेषविषयै-
वानुमीयते । सा च सामान्यविषयश्रुतेर्वलीयसी सती तस्याः संकोचहेतुर्भवति ।

ननु च ब्राह्मण्या अन्वारोहणप्रतिषेधं स्मरन्ति, यथा तावत्पैठीनसिः—

“ मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती ” ॥

विराट्—“ अनुवर्तेत जीवन्तं न तु यायान्मृतं पतिम् ।

जीव(वे)द्भर्तुर्हितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी ” ॥

अङ्गिराः—“ या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत् ” ॥

व्याघ्रपात्—“ न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ” ॥

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः ।

सत्यमेवं स्मरन्ति किंतु स्मरणान्तरेणैतेषां विषयो व्यवस्थाप्यते । यथाऽऽ-
होशना —

“ पृथक्चित्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ” इति ॥

ततश्च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधः पृथक्चित्तिसमारोहणविषयः । अत एव रामा-
यणादौ ब्राह्मण्यादीनां स्वभर्तृशरीरालिङ्गनपूर्वकं स्वशरीरदहनमुपाख्यायते ।
अत एव कल्पसूत्रकारः प्रेतस्योत्तरतः पत्न्याः संवेशनमविशेषेण नित्यवद्वि-
दधाति । देवरादिना तूत्थापनं तस्याः पुत्रकामनायां वा जीवलोककामनायां
वा सत्यामाहुः । किं च न ब्राह्मणीत्वेन निमित्तेनानुगमननिषेधो भवति ।
किं त्वसौ ब्राह्मण्याः शोकनिमित्तकः । यत्तु वैराजमाङ्गिरसं च वचनं ब्राह्म-
ण्या अनुगमनमात्रप्रतिषेधकमिव प्रतिभाति । तद्विशेषविषयैः प्रतिषेधैरुप-
संहियते । तस्माद्विधितः प्रवर्तमानाया ब्राह्मण्या अनुगमनादोषो न विद्यते,
शोकादिप्रवृत्तायास्तु भवत्येवेति ॥ ८७ ॥

सत्यामन्यां सवर्णीयां धर्मकार्यं न कारयेत् ॥

(विवाहप्रकरणम् २)

सवर्णायां सत्यां विद्यमानायां भार्यायामन्यामसवर्णां धर्मकार्यं न कारयेत् । तथा सह धर्मं नाऽऽचरेदित्यर्थः । अभावेऽपि (वे तु) सवर्णाया इतर-याऽपि सहाऽऽचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव शूद्रयैव सह धर्मानुष्ठाननिषेधमाह वसिष्ठः—“ कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव न धर्माय ” इति । कृष्णवर्णा शूद्रा ॥

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णानेकत्वे तु ज्येष्ठायां चाबुष्टायां तथा विना नेतरया सह धर्ममाचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्मं कारयितव्याः ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीत । प्रागन्याधेयादाधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते ” इति ।

बौधायनः—“ पत्नीनां सह संनहनमिति स ह स्माऽऽह बौधायन एकैकामेव संनह्येदेकैकां गार्हपत्यमीक्षयेदेकैकामाज्यमवेक्षयेत् ” इत्यादि ।

कात्यायनः—“ नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्याया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्सर्वा न(ना)न्वारमन्ति यत् ” ॥

तस्माज्ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी नेतरेति व्याख्यानं कल्पसूत्रधर्मशास्त्रविरुद्ध-त्वादनादरणीयम् ।

यत्तु विष्णुवचनम्—“ अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीयां न सहाऽऽचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि ”

इति, तदसवर्णद्वितीयाविषयं, सत्स्वग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । अग्निषु नष्टेषु पुनराधानं तस्या अधिकर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः ।

कात्यायनः—“ अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्याः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वे तु ज्येष्ठा याऽगर्हिता भवेत् ॥

या वा स्याद्दीरसूरासामाज्ञासंपादिनी च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तितः ।

विमज्ज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाठ्यतः ” ॥

दक्षः—“ धर्मपत्नी समारूपाता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता ” ॥ ८८ ॥

* परस्मैपदमार्घम् ।

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवद्दाराग्रींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

यथा सहाग्न्याधानं तामुक्तवृत्तवतीं मृतां पतिर्वैतानैरग्निभिर्यथाविधि दाह-
यित्वाऽसवर्णभार्यश्चेद्विधिवद्दाराग्रींश्चैवाविलम्बयन् । तत्र सवर्ण-
दारालाभे शूद्रावर्जमसवर्णयाऽपि सहाऽऽधानादि कार्यम् ।

यदाह विष्णुः—“ मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।

उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ” ॥

अस्यार्थः—वैदिकैर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य न तान्परित्यजेत्, पुनरादधीत ।
सवर्णदारालाभविषये उपाधिनाऽपि असवर्णयाऽपि भार्यया यावज्जीवं कर्म
समापयेदिति । न पुनरयमर्थो मृतायामपि भार्यायां वैदिकोऽग्निर्न त्याज्यः, न
तेन तां दहेदिति । यतस्तथा सति—

“ शवाग्नयो वो एते भवन्ति ये मृतायां भार्यायां भ्रियन्ते ” ।

इति काठकैर्गृह्यश्रुतिविरोधो दुष्परिहा(ह)रः । तथा “ उपाधिनाऽपि तत्कर्म ”
इत्यस्य कुशमय्या काञ्चनमय्या वा पत्न्या कर्मसमाप्तिः कार्येति नार्थः ।
पत्न्या अप्रतिनिधेयत्वात् । यदाह सत्याषाढः—

“ न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने—

देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते ” इति ।

पत्न्याः ऋत्वर्थकर्मकारि रूपं तद्यद्यपि शक्यं प्रतिनिधातुम् । तथाऽपि
कुशादिमय्याः प्रतिकृतेस्तत्कार्यकारित्वाभावान्न तत्प्रतिनिधित्वम् । न हि
समीपस्थितिमात्रं पत्नीकार्यम् । किं तु फलीकरणाज्यावेक्षणादि तत्कार्यम् ।
तदाक्षिप्ता च समीपस्थितिः । तेन पूर्वोक्त एवास्यार्थो न्याय्यः ।

यत्पुनः—“ अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमूर्पासन्ते× यावज्जीवमतन्द्रिताः ” ॥

इति वचनं, तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमेव न स्वार्थविधायकमुक्ताद्धेतोः ।

+ उपासीरन्येति पाठो युक्त इति भाति ।

१ ख. 'तु । रूपादिना° । २ क. घ. 'विर्वर्जयेत् । पु° । ३ ख. घ. 'षये रूपादिना° । ४ क.
घ वा च ते । ५ ख. 'यां भ्रिय° । ६ क. घ. 'कश्रु' । ७ क. घ. 'निधातुम् । न° । ८ क.
'पासीत या' ।

(विवाहप्रकरणम् २)

ननु च पुनराहूतानां दाराणामग्निहोत्राद्यधिकारोऽनुपपन्नो होतृहोमोन्वार-
म्भणीयजन्यसंस्कारविरहात् । न च संस्कारार्थमन्वारम्भणीयादिकं स्वात-
न्त्र्येण शक्नोति भार्या कर्तुम् । तस्याः सहाधिकारनियमात् । नापि पतिः
संस्कृतत्वात् । संस्कृतत्वं च तस्य संस्कारारम्भकाणामन्वारम्भणीयादीनां
कृत्वङ्गभूतानामनुष्ठितत्वात् । न ह्यन्वारम्भणीयादिसंस्कारवानन्वारम्भणीयादौ
शास्त्रेण प्रयुज्यते । [*तस्मादपत्नीकेनैवाग्निहोत्रमाहर्तव्यम् । तथा च बह्वृ-
चब्राह्मणम्—] “ तस्मादपत्नीकोऽग्निमाहरेत् ” इति । तदयुक्तम् । सर्वाः खलु
श्रुतयः सपत्नीकस्याग्निहोत्रादि विदधति । बह्वृचब्राह्मणं स्तुतिपरत्वेनाप्युप-
पद्यते । किं च रजस्वलायां मृतिकायां च पत्न्यामेतद्वचनम्—“ अपत्नीकोऽग्नि-
माहरेत् ” इति, न पुनरविद्यमानायां भार्यायाम् । एवं च सति न श्रुत्यन्तरवि-
रोधः । नास्य वाक्यस्य विधायकत्वम् । तस्माच्छ्रुतिविरोधाभावात् “ आह-
रेद्विधिवद्दारान् ” इति स्मृतिवचनं प्रमाणमेव । ततश्चैतद्वचनसामर्थ्यात्पूर्वसंस्का-
रापभ्रंशकल्पनयाऽन्वारम्भणीयादावस्ति भर्तुरधिकार इत्याश्रयणीयम् । अत
एव बौधायनः पुनर्दारक्रियाविषयमाह—

“ ईजानस्य पुनर्दधानस्य संनयेन संनयेदिति । संनयेदित्येक आहुः ।

अथैक आहुर्न संनयेदिति [*शरीरसंस्पर्शी ह यज्ञो भवति । यदैव
+पुनर्यजेताथ संनयेत् ” इति ।]

अस्यार्थः—ईजानस्य कृतसोमयागस्य पत्न्यां मृतायामप्यन्यस्यां चाऽऽहूता-
यामग्नीनादंधानस्याऽऽहितवतोऽध्वर्युः संनयेन वेति संदेहमुपक्रम्य पूर्व-
पक्षमाह—संनयेदित्येक आहुः । तेषामभिप्रोषः—यद्यपि पत्न्याः सोमयाग-
जन्यः सांनाय्याधिकारहेतुः संस्कारो नास्ति, तथा सह सोमयागाकरणात् ।
तथाऽपि तस्या यजमानं प्रति गुणभावाद्यजमानस्य च संस्कारवत्त्वात्संनयेदे-
वेति । सिद्धान्तमाह—अथैक आहुर्न संनयेदिति शरीरसंस्पर्शी ह यज्ञो
भवतीति । शरीरशब्देन च शरीर्यात्मा लक्ष्यते । यज्ञेन खलु सांनाय्यप्रयोगा-

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । * धनुर्विहान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते ।
+ पुनः सोमेन यजेतेति पाठो युक्तः, अग्निप्रतीकानुरोधात्, इति भाति ।

१ क. घ. न च पुनरावृत्ता° । २ ख. ग. घ. मार° । ३ ख. ग. °णीयाज° । ४ क. ग. घ.
भार्या । ५ ख. घ. °केन नै° । ६ क. घ. °तु स्तु° । ७ क. घ. °स्कारमात्रं संक° । ८ ख. °ददान° ।
९ ग. °येदिति । अस्या° । क. घ. °ये । सायंदोहप्रातर्दोहयोरभिसमीपनयनं संनयनम् । न संन-
येदिति । १० ख. °ददानस्य हि° । ११ ग. °प्रायोऽयम् । य° । १२ क. ग. घ. °आहुः । सं° ।
१३ क. घ. °शरीरात्मा ।

नुर्गुणः संस्कार आत्मन्याधीयते । न च यजमाने पत्न्यां च वर्तमानः सोम-
 यागसंस्कारः सांनाय्ययागोपयोगी, न चाभिनवा पत्नी तत्संस्कारवैतीति नैव
 संनेयम् । यदैव पुनः सोमेन यजेताथ संनयेदिति ।

ततश्चोत्तरकर्मकर्तृत्वयोग्यतालक्षणसंस्काराधायकतया सोमयागतुल्यत्वाद्धो-
 तृहोमान्वारम्भणीययोरेषैव कल्पना युक्ता । तस्मात्कृताग्न्याधाना मृता पत्नी
 वैतानैरग्निभिः संस्कार्या । अविद्यमानधर्मानुष्ठानयोग्यभार्यश्चेत्तद्योग्यभार्यान्तर-
 माहृत्याऽऽधानं कुर्यादितरस्त्वाधानमेवेति सिद्धम् ॥

यत्तु—“ द्वितीयां वै तु भार्यां यो दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

तिष्ठन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ” ॥

इति देवलवचनं, तदकृताग्न्याधेयद्वितीयाविषयम् । अन्यथाऽऽहिताग्निमग्नि-
 भिर्दहन्तीति श्रुतिविरुद्धमप्रमाणं स्यात् । न च श्रुतिगत आहिताग्निशब्दः
 स्मृतिवशाद्विशेषविषयो भवतीति वाच्यम् । उपात्तोद्देश्यसमर्पकत्वेन विशेषं
 प्रत्यनपेक्षितत्वात् । “ ग्रहं समाष्टि ” इतिग्रहश्रुतिवत् ॥ ८९ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
 त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धे विवाह-

प्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।] (३)

उक्तविवाहासु पतिसवर्णासु तदसवर्णासु चोत्पन्नानां तथा स्वैरिणीषु प्रति-
 लोमोत्पन्नानां संव्यवर्हारोपयोगिसंज्ञापरिज्ञानाय प्रकरणमार्थंभ्यते—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णाभ्यां दंपतिभ्यां जनिताः पुत्रास्ताभ्यां समानजातयो भवन्ति । पुत्र-
 ग्रहणमपत्यमात्रपरम् । अनिन्द्येषु विवाहेषूढायामुत्पन्नाः पुत्राः संतानस्य ब्रह्म-
 वर्चसादिगुणवृद्धिहेतवो भवन्ति । अत्र मनुः—

१ ग. 'गुणसंस्कार' । २ क. घ. 'ते । तेन य' । ३ क. घ. 'वर्तीति' । ४ ख. ग. 'कर्तृ-
 कर्मत्व' । ५ क. घ. स्थितम् । ६ क. घ. भविष्यतीति । ७ ख. 'मूतान्व' । ८ ख. 'हारयो' ।
 ९ क. घ. 'रभते' । १० क. घ. 'धकाः । स' ।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

“ ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ” ॥

ब्राह्मणविषयमेतत् ।

“ अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ” ॥ ९० ॥

अनुलोमजानाह—

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ॥
अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियादिषु भार्यासु मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादसंज्ञकाः पुत्रा
भवन्ति । निषादस्यै पारशव इति च संज्ञा परा ।

गौतमः—

“ अनुलोमानन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोऽग्रनिषाददौष्मन्तर्पां-
शवाः । असवर्णभार्योत्पन्ना अनुलोमजाः । ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया ।
तस्यां तेनोत्पन्नः सवर्णः । क्षत्रियादनन्तरायां वैश्यायामम्बष्ठः । वैश्यात्तदन-
न्तरायां शूद्रायामुग्रः । ब्राह्मणादेकान्तरायां वैश्यायां निषादः । क्षत्रियादेका-
न्तरायां शूद्रायां दौष्मन्तः । ब्राह्मणाद्व्यन्तरायां शूद्रायां पारशवः ” इति ।

अत्र संज्ञाविकल्पे न विरोधः कार्यः ।

विष्णुः—“ समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा एव भवन्ति ।

अनुलोमास्तु मातृसवर्णाः ” ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ॥

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

क्षत्रियाद्वैश्यायां जातो माहिष्यः । शूद्रायामुग्रः । वैश्याच्छूद्रायां करणः ।

१ ग. 'पु ब्राह्म' । २ ख. 'म्' । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोऽ' । ३ ग.
पारशवोऽपि' । ४ ख. 'संज्ञा भ' । ५ क. घ. 'स्य पर' । ६ ग. घ. 'पारश' । ७ क. घ. 'लोमाः ।
ब्रा' । ८ क. घ. 'कल्पनविरोधः परिहार्यः ।

“ सवर्णेभ्यः सवर्णासु ” इत्यादिना य उक्तो विधिः स विन्नासु परिणीतासु स्मृतो मुनिभिः । अविन्नास्यपि जातानां क्षेत्रजादिपुत्राणां वर्णत्वाभ्युपगमाद्विन्नास्येति शास्त्रविहितपुत्रोत्पत्तिप्रकारोपलक्षणार्थम् । यत एव तेषां ब्राह्मणत्वमस्ति अत एव—

“ ब्राह्मणा ऋत्विजः ” इत्यभिधायै “ शात्रलेयवाहलेयपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोदकानीनानुजावरैर्द्विप्रवरान्परिहोष्य ”

इति बौधायनः परक्षेत्रोत्पन्नानां पर्युदासमाह ।

यत्तु देवलेनोक्तम्—“ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।

अवैरीट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः ” ॥

तथा—“ व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ।

उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इति बहिष्कृताः ”

इति, तच्छास्त्रस्वीकृतक्षेत्रजकानीनसहोदगूढोत्पन्नपौनर्भवव्यतिरिक्तनियोगव्यभिचारोत्पन्नपुत्रविषयम् । एते च मूर्धावसिक्तादयो न क्षत्रियादिभ्यो भिन्नाः । किं तु तत्तद्ब्राह्मणादिजनितोपाधिभेदान्मूर्धावसिक्तादिनामभेदभाजो भवन्ति । यदाह शङ्खः “ ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव मत्रति । क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव । वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव ” इति ॥ ९२ ॥

प्रतिलोपजानां नामान्याह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥

शूद्राजातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ॥

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्यो यथाक्रमं सूतवैदेहचण्डाला भवन्ति । एषां मध्ये चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः । सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः, तेष्वनधिकारी, न पुनः सर्वेषु धर्मेष्वनधिकारीत्यर्थः । यत आह देवलः—

“ स्वजातिशोधनं सर्वप्रणामस्तितिक्षा व्यवहारशुद्धिरपरावमानं स्वभृत्यपोषणं स्वकर्मनिष्ठानं प्रधानकर्मवर्जनमिति चण्डालधर्माः ” ।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

ततश्च वर्णधर्मः प्रधानकर्म, स्वकर्म स्वकीयवृत्तिः । क्षत्रिया वैश्यान्मागधं जनयति, शूद्रात्सत्तारम् । वैश्या स्त्री शूद्रादायोगवम् । एताभिः संज्ञाभिः शास्त्रान्तरे संव्यवहारः । तत्र मनुः—

“ सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥

मत्स्यघातो निषादानां मायोगव्यस्यं लक्षणम् । ”

तथा—“ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतेः ।

स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ” ॥

उपस्कारो मूल्यग्रहणम् । अभ्यवपत्तिरनुग्रहः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

माहिष्येण करण्यां च रथकारः प्रजायते ॥

उक्तो माहिष्यः । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना करणी । तस्यां माहिष्योत्पन्नो रथकारो भवति । वैदिककर्माधिकारित्वादस्य संकीर्णयोनीनां मध्ये पृथग्गभिधानम् ।

तथा च शब्दः—

“ क्षत्रियवैश्यानुलोमनिन्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कार-

क्रियाः । [+अश्वप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च ” इति ॥]

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णायां जनिताः प्रतिलोमजाः । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्ना अनुलोमजाः । तत्र प्रतिलोमजा असन्तोऽसाधवः, वर्णव्राणा इत्यर्थः । अनुलोमजास्तु सन्तः साधवः, मातृसमानवर्णत्वात्क्षत्रियादिधर्माधिकारिणो भवन्ति ॥ ९५ ॥

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वां ॥

युगं जायापत्योर्युग्मम् । तत्र सप्तमे पञ्चमेऽपि वा पितृसमानवर्णभावो ज्ञेयः । एतच्चानुलोमजस्त्रीविषयम् । तस्यां भार्यात्वसंभवात्, न तु प्रतिलोमजाविषयम् ।

+ धनुर्विद्वान्तर्गतमन्यो ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ क. घ. स्वकी' । २ ग. 'तिः । प्रधानकर्मोत्कृष्टजातिवृत्तिः । क्ष' । ३ क. घ. वैश्यस्त्री तु शू' । ४ ख. 'नादायो' । ५ क. घ. 'स्य का' । ६ ग. 'कृतः । स्त्री' । ७ क. ग. घ. मूलप्र' । ८ ख. 'मानुलोमान' । ९ क. घ. 'वृत्ता च । १० ग. वा । न्यत्यथे कर्मणा साम्यं पूर्ववचोत्तराधरम् । वर्णजातिविवेकप्रकरणम् । यु' ।

तस्या वर्णवाह्यत्वेनाजायात्वात् । गुणापेक्षो विकल्प उदाहरणम् । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायामुत्पन्ना सा(या) स्त्री सोत्तमवर्णादनिपिद्धमार्गेण स्त्रियं जनयति । साऽप्येवं साऽप्येवमिति सप्तमे स्त्रीपुंसयुगले जातमपत्यं समानवर्णं पित्रा भवति ॥

व्यत्यये कर्मणां साम्यम्

ब्राह्मणक्षत्रियादीनां यानि वृत्तिरूपाणि कर्माणि तेषां व्यत्यये व्यतिक्रमे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वोपजीवतो जाताः पुत्रपौत्रादयो यदि तामेव वृत्तिमुपजीवन्ति तदा सप्तमे पञ्चमे वा जातमपत्यमुपजीव्यमानसंबन्धि-वर्णात्मकं भवति ॥

पूर्ववच्चोत्तराधरम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

पूर्ववद्वर्णसंकरवद्वृत्तिसंकरस्याप्युत्तरार्धं वेदितव्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । ततश्चोत्तरत्वमधरत्वं वा वेदितव्यमित्यर्थः । आनुलोम्येन वृत्ति-संकरस्योत्तरत्वम् । यथाऽऽह वसिष्ठः—

“ आजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसी वृत्तिमातिष्ठेरन् ” इति ।

वृत्तिसंकरे प्रातिलोम्यमधरम् । यथा—वैश्यस्य क्षत्रवृत्त्युपजीवनं क्षत्रियस्य ब्राह्मणवृत्त्युपजीवनम् । अत एव “ वृत्तिमातिष्ठेरन् ” इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—
“ न तु कदाचिज्जयायसी ” इति ॥ ९६ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धे वर्णजाति-
विवेकप्रकरणम् ॥ ३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।] (४)

सभार्यस्य गृहस्थस्य धर्मेऽधिकार इति भार्यापरिग्रहं सप्तसङ्गमभिधाया-
धुना गृहस्थधर्मानाह—

१ ख. ग. 'त्वेन जा' । २ क. घ. वर्धयति । ३ ख. 'नि निवृ' । ४ क. घ. 'नवृत्ति-
संबन्धव' । ५ ड. 'वद्याधरोत्तरम्' । ६ क. घ. 'धरत्वं वे' । ७ क. ख. घ. 'ष्टः । अजी' । ८ क.
घ. 'कटे प्रा' । ९ क. घ. 'त्तौ न ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥

दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मार्तं गृह्योक्तं कर्म वैवाहिके विवाहसंस्कृतेऽग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं नित्यम् ।
गृही गृहवान् । गृहशब्दोऽयं भार्यामाचष्टे, न शालाम् । “ विवाहाग्नौ ” इति
वदन्विवाहकर्मणाऽग्नौ कोऽप्यतिशयो गृह्यकर्मानुकूलो जायत इति दर्शयति ।
न ह्यन्यथा विवाहाग्नौ कर्मसंपत्तिर्भवति । अग्नेः प्रतिक्षणं प्रध्वंसितत्वा(सित्वा)त् ।
विवाहसंस्कारस्य स्थायितया तद्विशिष्टो विवाहाग्निर्भवति स्थायी । ततश्च
नष्टोऽसौ वैवाहिककर्मणोत्पाद्य इति सूचितं भवति । तत्र विवाहसंस्कारकार-
णान्प्राह कात्यायनः—

“ विवाहाग्निं समार्यश्चेत्सीमामुलङ्घ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।

पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते ” ॥

मरीचिः—“ दूरस्थेऽपि यदाऽकस्माद्धोमलोपः प्रजायते ।

कर्तव्यं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥

प्रवृत्तिरिति यजमाने सर्मारूढाग्निविषयमेतत् ।

बौधायनः—

“ अमेध्योभ्याधाने समारोप्य निर्मथित्वां पवमानेष्टिः ” ।

वैतानाग्निविषयमेतत् ।

“ विवाहाग्निश्चेदराणिमांस्तथा पूर्ववन्निर्मथ्य तदां पवमानेष्टिर्देवताभ्यश्चेत्स्वपूर्णा-
हुतीर्वा कुर्यात् । अनराणिश्चेत्लौकिकमग्निमानोय चरुप्रवृत्तिं कुर्यात् ” ॥

“ अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ।

लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥

दायविभागकालाहृते चाग्नौ गृह्यं कर्म कुर्वीत ” ॥

दायः पितृधनम् । आहृत आहितः । श्रौतमग्निहोत्रादिकर्म वैतानि-
केषु गार्हपत्यादिष्वग्निषु कुर्वीत । एतच्च कल्पसूत्रगृह्यशास्त्रेभ्यः प्राप्तमेवानूच्यते,
धर्मशास्त्रपुराणविहितानां ग्रहयज्ञादिकर्मणां वैवाहिकश्रौताग्निसंबन्धनिवृत्त्यर्थम् ।

१ क. ख. घ. ‘कादिषु’ । २ क. घ. ‘मो कर्म’ । ३ ग. ‘संप्रतिप’ । ४ ख. ग. ‘होमः का’ ।

५ क. ग. घ. ‘रस्थोऽपि’ । ६ ख. ‘यथाऽक’ । ७ क. ‘वसिते य’ । ८ क. ‘मानरु’ । ९ घ.

‘ध्यायाधा’ । १० क. घ. ‘त्वा पाव’ । ११ क. ख. ‘ष्टिदेव’ । १२ क. ग. घ. ‘थरुः पूर्णा’ । १३ क.

घ. ‘गृही कु’ । १४ क. घ. ‘मिनि’ ।

कात्यायनः—“ निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमुपाचरेत् ” इति ॥

हारीतः—“ नाग्निवेल्योः प्रवसेत्पर्वसु च ” । अग्निवेल्योरग्निहोत्रवेल्योरित्यर्थः । प्रायौयुकादिमधिकृत्य लौगाक्षिः—“ सायमाहुतिं हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् ” ।

वैत्रायणीयपरिशिष्टम्—

“ ऋषयो ह स्म प्रायौयुका आसंस्तेऽग्निहोत्रेणातप्यंस्ते समस्तहोमानपश्यन्नथो द्विरात्रार्यं त्रिरात्राय षड्रात्रायाष्टरात्रायार्धमासायाग्निहोत्रमाजुहुवुः । तस्माद्यायावर आमयौव्यार्तो वाऽर्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्वणोऽन्ते च सायं च प्रातरेव च चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयनमेका समित्सर्कृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनमित्येवं प्रातः ” ।

अस्यार्थः—ऋषयः प्रायौयुकाः प्रवासशीला अग्निहोत्रेण स्वकाले क्रियमाणेन हेतुर्नाऽर्तो(त)प्यन्नापद्धर्ममपेक्षन्त ते समस्तहोमानेकदैव प्रयोज्यान्पश्यन् । तत्र पक्षान्त्यद्विरात्रे त्रिरात्रे षड्रात्रेऽष्टरात्रे पक्षेऽर्धमासकाले ये होमास्तान्सकृदेव जुहुवुः । तस्मादन्योऽपि प्रवासी व्यौध्यार्तो वाऽर्धमासहोमं कुर्यात् । तस्य प्रयोगः—पक्षादौ यजनीयेऽहनि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयति । उपलक्षणार्थं चैतत् । यथाऽऽगामिनः पक्षस्यान्ते यथापार्वणमौर्ष्वसथ्यमहस्ततः पूर्वसायंकालहोमोऽन्तिमेन सायंहोमेन व्याप्तो भवति । तथा चतुर्गृहीतसंख्यं संपादयेत् । एवमौर्ष्वसथ्यस्याहः प्रातःकालस्य होमव्याप्तिसंपादिका चतुर्गृहीतसंख्या प्रातर्होमसमये कार्या । प्रायेण चतुर्दशसंख्या तथा भवतीति तद्गृह्यं कदाचित्तु त्रयोदशसंख्या पञ्चदशसंख्या वा यथा स्यादित्युपलक्षणम् ।

प्रायौयुकमधिकृत्य श्रुतिः—“ यावतीर्वाऽऽहुतीर्होप्यन्त्स्यात्तावन्ति चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयेत् ” ॥ ९७ ॥

१ क. 'त् । हारीतः । म° । २ ख. 'योः प्राव' । ३ क. घ. 'यायूका' । ४ क. घ. कृत्वा । ५ क. घ. 'यायूका । ६ क. घ. 'य प' । ७ ख. 'यान्य(व्य)तोवारमा' । ८ क. घ. 'दौ पार्वणान्ते । ९ ख. 'कृत्पा' । १० क. घ. 'यायूकाः । ११ ग. 'नाऽप्यनाप' । १२ क. 'तावन्ना' । १३ क. 'मपेक्षन्ते स' । १४ ग. 'मानने' । १५ क. ख. 'व प्रायो' । १६ क. व्याध्यन्तो । १७ ख. 'ध्यान्तो वाऽ' । १८ ख. ग. 'पस' । १९ ग. 'पूर्व सायंकालहोमातिक्रमेण सायंहोमे' । २० क. 'होमेन । घ. 'होमान्तिमेन व्या' । २१ क. घ. 'संख्यां सं' । २२ क. ख. ग. 'पस' । २३ ख. घ. समासे का' । २४ क. घ. 'हणे क' । २५ घ. 'यायूक' ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ७)

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ॥

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तां शरीरस्य सामयत्वनिरामयत्वाविषयां चिन्तां निर्वर्त्य कृत-
शौचक्रियो द्विजातिर्गृही प्रातःसंध्यां दन्तधावनपूर्विकामुपासीत । दन्तानां
धावनं शोधनं तत्पूर्वं यस्याः सा दन्तधावनपूर्विका । अत्र ब्रह्मचारिणो
विहिता संध्या गृहस्थं प्रत्यापि सा प्राप्ता । “ उत्तरेषां चैतदविरोधि ” इति
ब्रह्मचारिधर्मातिदेशाद्भौतमवाक्यात् । तस्या दन्तधावनपूर्वकत्वमनेन
विधीयते ।

शङ्खः—“ ब्राह्मे मुहूर्ते तूत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ प्रतिश्रयादक्षिणपश्चिमेन क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्य ।

कुर्यात्पुरीषं तु शिरोऽवगुण्ठ्य न तु स्पृशेज्जातु शिरः करेण ” ॥

अङ्गिराः—“ कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेनै निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषं तु शुचौ देशे समाहितः ” ॥

दक्षः—“ उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ” ॥

वृद्धपराशरः—“ मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ” ॥

कात्यायनः—“ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं मे देहि वनस्पते ” इति ॥

मार्कण्डेयः—“ प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च संत्यजेत् ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कर्षीयतिक्तकण्ठकम् ॥

कनिष्ठाग्रसमस्थौर्ल्यं सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम् ” ॥

गर्गः—“ दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् ॥
 चतुरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः ।
 प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ॥
 दक्षिणेन तथा कुष्ठं पश्चिमेन पराजयः ।
 उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां पारिजनस्य च ” ॥

विष्णुः—

“ न पालाशं दन्तधावनमद्यान्न चैव श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनजम् । न
 कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुगुलुजम् । न बन्धूकनिर्गुण्ठीशिग्रुबिल्वक-
 तिन्दुकजम् । न पारिभद्रवाल्मीकमोचैक्यशल्मलीशणजम् । न मधुरं
 नाम्लं नोर्ध्वशुष्कम् । न सुशिरं नै पुतिगन्धि न पिच्छिलम् ” ।

मोचक्यं कदलीजमित्यर्थः ।

व्यासः—“ प्रतिपद्दर्शपष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
 पूर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखैस्तृणैश्च वा ॥
 कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।
 कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥
 दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ।
 शुद्ध्यर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 श्राद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात्प्रोषितमर्तृका ” ॥

श्राद्धकर्तुर्निषेधोऽयं न भोक्तुः ।

“ अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डुपैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ” ॥

पुराणम्—“ प्रतिपद्दर्शपष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ” ॥

यमः—“ चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।

क्षुरस्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ” ॥

उशना—“ न दन्तकाष्ठं पाटयेन्नाङ्गुलीभिर्दन्तान्प्रक्षालयेत् ” ।

स्मृत्यन्तरे—“ पालाशं काकुभं दार्भं नैवाद्याद्दन्तधावनम् ।

अद्याच्चेन्निष्कृतिं तस्य वच्मि गामवलोकयेत् ” ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

कात्यायनः—“ यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं छायादतन्द्रितः ।
दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे वै तदमर्च्यवत् ” ॥

अमर्चवदिति मन्त्रविस्तरनिषेधपरम् । यतोऽयमेवाऽऽह—

“ अल्पत्वादोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ” ॥

विष्णुः—“ य इच्छेद्विपुलान्मोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ” ॥

यमः—“ प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
देवान्पितृन्समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥ ९८ ॥

हुत्वाऽग्नीन्सूर्यदै(दे)वत्याञ्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ॥

श्रौतस्मार्ताभिह्वनं स्वशास्त्रानुसारेणानुष्ठाय स्वशाखाधीतान्सूर्यदै(दे)वत्या-
न्मन्त्रान्समाहित एकाग्रमना जपेत् ।

नृसिंहपुराणे—“ पूर्वा संध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
सावित्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥
तत आवसथं प्राप्य होमं कुर्यात्सदा बुधः ।
संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥
स्वयंहोमफलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ।
ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विद्वतिः ॥
एतैरेव हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु ” ।

विद्वतिर्जामाता । श्रौते त्वाधानर्त्विजा मध्य एकोऽन्तेवासी वा जुहु-
यात् । यथाऽऽहाऽऽभलायनः—

“ स्वयं पर्वणि वा जुहुयात् । ऋत्विजामेक इतरं कालमन्तेवासी वा ” ।

मनुः—“ नैव कन्या न युवतिर्नल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नाऽऽर्तो नासंस्कृतस्तथा ” ॥

यस्तु शौनकवचनम्—

१ ग. 'अकम् । अ' । २ क. ग. 'ज्ञानेन शुध्यति । प्रा' । ३ ख. 'धीनान्सु' । ४ क. घ.
'भो न विद्यते । स्व' । ५ ख. 'नैकक' ।

“ पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचेरत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा, ”

तद्वैतानविषयेण मानवेन न विरुध्यते । गृह्यविषयत्वात्तस्य । एवंमनाम्ना-
(मात्रा)तदक्षिणानि ऋत्विजैव कार्याणि । अनाम्नातदक्षिणानि स्वयमापघृ-
त्विजा ।

कात्यायनः—“ असमक्षं तु दंपत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिनां ।

भवेदप्यसमक्षं तु तयोर्हुतमनर्थकम् ” ॥

वराहपुराणे—“ उदयान्निःसृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विजः ।

दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रसन्नस्य ह्यशुभं यत्समार्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्देयं मस्मी भवति तस्य तत् ” ॥

दक्षः—“ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमण्डलं दर्शनम् ।

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विधीयते ” ॥

विष्णुपुराणम्—“ स्वार्चारांश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमेङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“ स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

कात्यायनः—“ पापिष्ठं दुर्मगं मत्तं नश्नमुत्कृत्तनासिकम् ॥

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् ।

श्रोत्रियं सुमगं गां च ह्यग्निमग्निचितं तथा ॥

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापञ्चः स प्रमुच्यते ” ॥

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

वेदार्थानधिगच्छेदिति साध्यस्य निर्देशः । शास्त्राणि विविधानीति साध-
नस्य । शास्त्राण्यधिगच्छेद्वेदार्थानधिगन्तुमिति वाक्यार्थो भवति । एवं च वेदा-
र्थानधिगमोपायभूतानामेव निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसादीनां शास्त्राणां परि-
ग्रहो न बौद्धशास्त्रादीनाम् । अत एव तदधिगममुपपातकत्वेन वक्ष्यति ।
स्मृत्यर्थो वेदार्थशब्देनैव गृहीतः । वेदार्थानुष्ठानत्वात्तदधिगमस्य वेदादिधार-
णमर्थसिद्धम् । अत एवोपपातकवर्गे “ अधीतस्य च नाशनम् ” इति वक्ष्यति ।

दक्षः—“ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ” ॥

१ क. ख. घ. ‘येन मा’ । २ क. घ. ‘न वि’ । ३ क. घ. ‘वचस्मात्’ । ४ क. अनाम्नातद-
क्षिणानि स्व’ । घ. अम्नातदक्षिणानि स्व’ । ५ क. ख. ‘णा स्व’ । ६ क. घ. ‘ना । द्वयोरप्यसमक्षे
तु भवेद्भुत’ । ७ घ. ‘लविक्षणम्’ । ८ ख. ग. ‘चारश्च’ । ९ ख. ‘सादन’ । १० क. ‘नमाङ्ग’ ।
११ क. ग. घ. ‘ल्यर्थश्च वे’ ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ५)

अत एव मनुः—

“ बुद्धिवृद्धिकराण्यां धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
वेदस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तमभ्यसेत् ।
शास्त्रं च विमलं कुर्यान्नि चाधीत्य त्यजेत्पुनः ” ॥

निगमाः पदार्थनिर्णयहेतवो निघण्टुप्रभृतयः ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ॥

योगोऽपेक्षितलाभः, क्षेमस्तद्रक्षणम् । योगक्षेमार्थसिद्ध्यर्थमीश्वरं तत्प्रयोजनसंपादनसमर्थमुपेयादुपगच्छेत् ।

गौतमः—“ योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेन्नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ” ।

मनुः—“ देवतान्यधिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ” ॥

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

मध्यंदिने यथाविधि स्नात्वा यथाविधि देवान्पितृंस्तर्पयेत् । चकारादृषी-
न्मनुष्यांश्च । तथा देवादीनर्चयेत्पूजयेत् ।

शाङ्खः—“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चण्डालशैवयूपादि स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु यतः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्प(प्य)स्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥

जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिर्प्यन्देवताः पितृन् ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु(त्तु) क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

१ क. ख. धान्यानि । २ क. घ. 'न् । दक्षः । वे° । ३ क. घ. 'श्वरमुक्तप्रयोजनसं' ।
४ क. घ. 'रं दैव' । ५ क. घ. 'ष्ठं पौर्णस्ना' । ६ ग. 'वधूमादि' । ७ क. दृष्ट्वा ।

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र क्रिया मता ” ॥

स्नानमेतत् । क्रिया कार्यतया विहितेत्यर्थः ।

“ तत्र काम्यं तु कर्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।

नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ॥

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ।

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात्स्नानं पुण्यतमं स्मृतम् ” ॥

दक्षः—“ चतुर्थे तु तथा मागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वा कृत्रिमे जले ॥

मृत्तिका सप्त न ग्राह्या बल्मीके मूषिकास्थले ।

अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये ॥

परस्नानावशिष्टा च श्रेयस्कामैः सदा बुधैः ” ॥

अष्टथा विभक्तस्याहश्चतुर्थभागे मृदाहरणं कुर्यादित्यर्थः ।

शातातपः—“ शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ शृणुष्व वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

मृत्तिकां गोमयं दर्मान्पुष्पाणि सुरभीणि च ॥

आहरेद्यावदर्थानि स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।

गत्वोदकान्तं विधिवत्स्थापयेत्तु पृथक्क्षितौ ॥

त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तु विचक्षणः ।

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः ॥

भागैः पृथक्पृथक्कुर्यात्क्षालने मृदसंकरः ” ।

दक्षः—“ मलापकर्षणं पार्श्वे मन्त्रतस्तु जले स्मृतम् ।

संध्यास्नानं तूभयतः स्नानदेशाः प्रकीर्तिताः ” ॥

पार्श्वे तटे ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम्)

शौनकः—“ नदीतीरे शुचौ देश आहरेन्मृत्तिकां कुशान् ।
प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयान् ॥
एकदेशे ततः कुर्यान्मृदा स्नानं ततः परम् ” ॥

वासिष्ठः—“ मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कायः षड्भिः पादौ तथैव च ।
क्षालयेत्सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि ” ॥

शौनकः—“ गायत्र्याऽऽदित्या अव हि ख्यातातो देवा इति मृदमभिमन्त्रयेत् ” ।

गायत्र्या ऋष्यादि प्रसिद्धम् । आदित्या अव हि ख्यातेति त्रित ऋषिः ।
आदित्या देवता । जगती छन्दः ।

“आदित्या अव हि ख्याताधि कूलादिव स्पर्शः । सुतीर्थमवतो यथाऽनु नो नेषया
सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ” ।

अतो देवा इति मेधातिथिऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः ।
“ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्वि चक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ” ।

ततः—‘यत इन्द्र’ ‘स्वस्तिदा विशस्पतिः’ ‘वि रक्षो वि मृधः’ ‘इदं सु मे जनितः’ इति
इदं प्रतिमच्चं प्रतिदिशं क्षिपेत्पूर्वादिक्रमेण । ततो यत इन्द्रेति भर्ग ऋषिः ।
इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ।

“ यत इन्द्र मयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवञ्छाग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ” ॥

स्वस्तिदा विशसो भारद्वाजऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

“ स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ” ॥

“ वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ” ॥

इदं सु मे विमद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।

“ इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ” ॥

वासिष्ठः—“ ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरा ॥

उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

मृत्तिके त्वां च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ॥
 मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ।
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ” ।

अश्वक्रान्त इत्यादीनां यज्वक ऋषिः । मृत्तिका देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

“ पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
 तासामृषमपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद गोमय ” ॥

अग्रमग्रमिति विश्वामित्र ऋषिः । गोमयो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

“ काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ” ।

दूर्वयेति शेषः ।

“ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषः पारि ।
 एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥
 या शतेन प्रतनोपि सहस्रेण विरोहसि ।
 तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ” इति ॥

अग्निर्ऋषिः । दूर्वा देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

तथा—“ अपाञ्चमयकिल्बिषमपकृत्यमपोरपः(?) ।

अपामार्गं त्वमस्माकमप दुःस्वप्न्यं(प्रियं)सुव ”

इति च सिन्धुद्वीपदृष्ट्याऽपामार्गदेवतयाऽनुष्टुभा मार्गेणाङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

शौनकः—“ अथ हिरण्यशृङ्गयाऽऽपो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय सुमित्रा
 न इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रा इति बहिः क्षिपेत् ” ।

हिरण्यशृङ्गयेति दीर्घतपा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । आपो
 देवीरुपह्वय इति मेधातिथिर्ऋषिः । आपो गायत्री । अप्स्वन्तरिति शुनःशेषः,
 सुमित्रा न इति दुर्मित्रा इति च वामदेवः, आपो देवताः । यजुषी छन्दः ।

ततः—“ इन्द्रशुद्धादयश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
 तत्रैव गायेत्सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ॥
 शिवेन मेति(मा) जपित्वेदमाप इत्यप आप्लवेत् ” ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

आपो अस्मानिति शेषः ।

“ या सूर्य इति समापयेत् । ‘ तरत्समन्दी ’ ‘ समुद्रज्येष्ठा ’ इति सूक्ताभ्यां यत्किंचेदमिमं मे गङ्गा इति पावनम् ” ।

कुशैरिति शेषः । तत्र—“ एतो न्विन्द्रम् ” इति ऋचस्तिरथीनाङ्गिरस इन्द्रोऽनुष्टुप् । शिवेन मा चक्षुषेत्यग्निः । आपो जगती । इदमाप इत्यम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपोऽनुष्टुप् । आपो अस्मानिति वामदेव आपस्त्रिष्टुप् । याः सूर्यो रश्मिभिर्वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् । [*तरत्समन्दीरिति गायत्री । समुद्रज्येष्ठा इति चतुर्ऋचं सूक्तम् । वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् ।] यत्किंचेदमिति वसिष्ठो वरुणस्त्रिष्टुप् । इमं मे गङ्गा इति सिन्धुक्षित्पैयमेधो नद्यो जगती । ततः—

“ स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणम् । ”

“ ऋतं च ” इति वृचा(चेना)घमर्षणम् । अस्या अघमर्षण ऋषिः । भाववृक्षम् । अनुष्टुप् ।

चतुर्विंशतिमतात्—“ स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उत्तीर्य पीडयेद्ब्रह्मं संध्याकर्म ततः परम् ” ॥

पुराणात्—“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ” ॥

कार्ष्णाजिनिः—“ नामिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्ब्रह्ममानसः ” ॥ तर्पयेच्चेति शेषः ।

नृसिंहपुराणम्—“ पित्रार्पे(तृषि)गणदेवादीनद्भिः संतर्पयेत्ततः । देवान्देवगणांश्चैव मुनीन्मुनिगणानपि ॥ पितृन्पितृगणांश्चैव नित्यं संतर्पयेत्ततः । दद्यात्सर्वग्रहेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च जलं ततः ॥ कृतापसव्यः स्वधया पितृभ्यस्तदनन्तरम् । ”

पुराणात्—“ तर्पणं देवतानां तु कृत्वा वै प्राङ्मुखः शुचिः । अधिकारी भवेत्पश्चात्पितृणां तर्पणे सदा ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ अतोऽन्यथा चेत्सव्येन तिष्ठान्कृत्वा विचक्षणः । दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ” ।

अतः स्थलस्थतर्पणात् । अन्यथा जलस्थतर्पण इत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ ख. ग. घ. तर्पणे । २ ख. ग. घ. ‘मात्रं ज’ । ३ ग. पितृर्षे ।

“ बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितृन् ।
स्थलस्थेन न कर्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥
मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाग्रसंयोगः ।

व्याघ्रः—“ उमाम्यामथ हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ” ॥

यमस्तु—“ द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ” ॥

अत्र व्यवस्थामाह कार्णाजिनिः—

“ श्राद्धे विवाहकाले तु पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ” इति ॥

अथर्वाऽऽश्वलायनीया दक्षिणेनैकहस्तेन कुर्युर्दक्षिणं प्रतीयादनादेश इति
परिभाषाबलात् ।

गोवि(भि)लः—“ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्शबलैस्तिलैः ।
पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयंस्तु सदा द्विजः ॥
अङ्गस्पर्शैस्तिलैः कुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं प्रदाता किल्बिषी भवेत् ॥
रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ” ॥

ततश्चालोमकाङ्गस्थतिलैस्तर्पणं न दोषाय । स्थलैस्तर्पणविषयमेतत् ।

मरीचिः—“ तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥
सप्तम्यां रविवारे च गृही जन्मादिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
पक्षयोरुभयोर्जन्मसप्तम्यां निशि संध्ययोः ।
विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान्पञ्चसु वर्जयेत् ।
निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ॥
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनम् ” ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ५)

षट्त्रिंशन्मतात्—“ गजाश्वरथपृष्ठे तु नाव्यङ्गे चेष्टकाचिते ।

न तर्पयेत्पितृन्देवान् स्थलस्थः स्थले क्वचित् ” ॥

हारीतः—“ आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ” ॥

विष्णुः—“ स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम् ॥

यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ” ॥

काष्णार्जिनिः—“ देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः ” ॥

ततश्च स्थलस्थितेनासंस्कृताय जलाञ्जलिर्देय इत्यपि श्रेयम् ।

“ स्नानवस्त्रं ततः पीड्यं पुनराचमनं चरेत् ।

ये चैवास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः ॥

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ” ।

इति वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः ।

हारीतः—“ जलाद्र्द्रवासाः स्थलगो य आचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिबन्ति हि ” ॥

दक्षः—“ स्नात्वाऽऽचामेद्यदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो भवेत् ” ॥

व्याघ्रः—“ जलाशयाद्भजेत्तत्रमापो अस्मानृचं पठन् ।

ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् ” ॥

जाबालिः—“ स्नात्वा संगृह्य वस्त्रं च जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा ।

स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विष्मूत्रं कुरुते यदि ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति ” ।

गोवि(भि)लः—“ स्नातो न मार्जयेदङ्गं नापसव्येन पाणिना ।

न च निर्धु(धू)नयेत्केशानाचामेनैव चोत्थितः ” ॥

व्यासः—“ न चानुलिम्पेदस्नातो वासोऽप्येवं न निर्धुनेत् ।

आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

यत्स्नानवस्त्रेण मुखं विमृज्यते स्नात्वा च यत्त्वादति दन्तधावनम् ।

अन्योन्यपृष्ठेन यदोपलिप्यते(?) तदेति कृत्वा प्रजहाति लक्ष्मीः ” ॥

सत्यव्रतः—“ ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।

चण्डालोऽपि स शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ” ॥

व्यासः—“ आदाय परया मक्त्या गङ्गातीरोद्भवा मृदम् ।

यैश्चर्चयति गात्राणि तस्य धर्मो महान्भवेत् ” ॥

उशाना—“ स्नात्वा शिरो नावधुनेनाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।

न च पूर्वधृतं वासो न तैलं न वसां स्पृशेत् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन तद्भवेत् ” ॥

कुतपः कम्बलः । उत्तरीयविषयमेतत् ।

तथा—“ योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तो स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ” ॥

तथा—“ असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं मौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रं मृदालम्बश्च पार्थिवम् ।

आग्नेयं मस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण तद्दिव्यं स्नानमुच्यते ।

वारुणं चावगाहं तु (हस्तु) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

शस्तस्नानं समुद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।

कालादेशादसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ” ॥

तथा—“ शं न आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठावमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्ऋष्यन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ” ॥

जांबालः—“ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कामिकम् ।

आर्द्रेण वाससा वाऽपि मार्जनं दैहिकं विदुः ” ॥

कात्यायनः—“ मार्सेद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

स्वर्धुन्यम्मःसमानि स्युः सर्वाण्यम्मांसि भूतले ॥

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ” ॥

स्वर्धुनी गङ्गा ।

देवलः—“ राहृदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

नद्यामस्तमये स्नानं वर्जयेत्तु सदा बुधः ।

नद्यां स्नात्वा नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ” ॥

पनुः—“ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नाऽऽतुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ” ॥

नारायणः—“ उपवीती बद्धाशिखः सर्मागम्य यथागमम् ।

पवित्रपाणिरोत्कारं यज्ञेशं मनसा स्मरेत् ॥

प्रातःसंध्याविधानेन छन्द आर्षं च दैवतम् ॥

स्मृत्वा चाऽऽयम्य च प्राणानाचामेद्दर्भपाणिना ।

आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपो हि छेति मार्जनम् ॥

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदु त्वं चित्रमित्यपि ।

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ॥

एवं जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन्समाहितः ।

गायत्र्या तु यथाशक्ति ह्युपस्थाय दिवाकरम् ॥

नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात्सावित्र्या च विशेषतः ” इति ।

बृहस्पतिः—“मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥

अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ” ॥ १०० ॥

ब्रह्मयज्ञमाह—

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ॥

जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ॥१०१॥

वेदानृग्वेदादीनथर्ववेदपुराणानीतिहासान्भारतादीन्विद्यामाध्यात्मिकीमध्या-
त्मसंबन्धिनीम् । उपनिषद्ग्रन्थमित्यर्थः । शक्तितो यथाशक्ति जपेत् । जप-
यज्ञार्थसिद्ध्यर्थं ब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थम् । अध्यात्मविद्यायाः पृथगुपादानं प्राधान्या-
र्थम् । वेदेत्युक्तेऽथर्वग्रहणं वृत्तपुरणार्थम् । तथाऽङ्गिरसामुपलक्षणार्थम् । श्रुती-
“यदथर्वाङ्गिरसो मेदसः कुल्याः ” इति श्रवणात् ।

मनुः—“अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥

आदावारम्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ।

यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ” ॥

शौनकः—

“ प्राग्वोदम्ना ग्रामान्निष्क्रम्याप उत्प्लुत्य यज्ञोपवीत्यङ्गिन्नवासा दर्माणां
महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थानं कृत्वा दक्षिणोत्तरी
पाणी संधाय सपावित्रपाणिर्द्यावाष्ट्रयिव्योः संधिमीक्षमाणः संमौल्य यथा वा
युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् । ओपूर्वा व्याहृतीः
सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धचर्शः सर्वाभिति तृतीयाम् ” ।

युक्तः समाहितः ।

तथा—“ स यावन्मन्येत तावदधीत्य(त्यै)तथा परिदधाति नमो ब्रह्मण इति ” ।

परिधानशब्दान्निरभ्यासो भवति ।

१ क. घ. त्वं मित्रं । २ क. ग. घ. ‘जपं बु’ । ३ क. ‘यज्ञप्रसि’ । ४ ग. ‘यज्ञसि’ ।
५ क. ख. घ. छ. ज. ‘म् । अथ’ । ६ क. ग. घ. छ. ज. ‘म् । अथाङ्गि’ । ७ ग. यथा ।
८ ग. ‘धीयीत त’ ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् *)

बृहस्पतिः—“ स चार्वाक्कर्षणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदेति निमित्ततः ” ॥

सः, ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः ।

मनुः—“ नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्ममन्त्रं हि तस्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ” ॥

तथा—“ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ” ॥

वेदोपकरणं वेदाङ्गम् ।

आपस्तम्बः—

“ अथ यदि घातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतते वा विस्फूर्जे^१द्वैकामृचमेकं वा
यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति
वैतत्ते नो हैवास्यैतदहः स्वाध्यायतपासो भवति ” ।

अत्र च घातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं देवादितर्पणं कार्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

“ ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वा वा प्रणवं वाऽपि ततस्तर्पणमारभेत् ॥
वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥
पात्राद्वा मूलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षितौ ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ यद्युद्धृतं निषिञ्चेत् तिलान्संमिश्रयेज्जले ।
अन्यथा वामहस्ते तु ततस्तर्पणमाचरेत् ” ॥

तथा—“ अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण चाप्यथ ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशाञ्जुमान् ॥

प्रागग्नेषु सुरा^२न्देवान्दक्षिणाग्नेषु वै पितॄन् ।

सव्यं जौनु तथो^३ऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ” ॥

१ ख. प्रादुरा । २ क. घ. “द्वैकं वाच” । ख. “द्वैकां वर्चमे” । ३ क. ग. घ. शुद्धाया ।
* ग. “मृ । जपय” । ४ क. घ. “स्तीर्य व” । ५ क. घ. तु अयाविधि । पा° । ७ ग. “स्तेन
ततस्त” । ८ क. घ. न पाणिना दक्षिणेन तु । आ° । ९ क. घ. “र्यं वर्हिषः शुभा” । १० ग.
“न्देयादक्षि” । ११ क. ख. घ. जान्वत° । १२ ग. “था द्वाभ्यां पा° ।

पूर्व(र्वे)वन्मन्त्रैः पूर्वयाज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्धप्रकरण उक्तैः “ विश्वे देवास आगत ” “ उशन्तस्त्वा ” इत्याद्युक्तैः (दिभिः) ।

“ विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम् ।

एदं वह्निर्निषीदत ” ॥

“ उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आ वह पितृन्हविषे अत्तवे ” इति ॥

कात्यायनः—“ देवास्तु देवतीर्थेन तर्पयेदक्षतोदकैः ” ॥

व्यासः—“ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ” ॥

लिसितः—“ उमाभ्यामपि हस्ताभ्यां संवृताङ्गुष्ठकाभ्यां प्राङ्मुखो

यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात् ” ।

योगयाज्ञवल्क्यः—“ ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥

तथा देवान्नगान्नागान्सागरान्पर्वतांस्तथा ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षाच्चक्षांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।

वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ” ॥

विष्णुसमुच्चयात्—“ ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ” ॥

कार्णार्जिनिः—“ सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कापिलश्चाऽऽसुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥

एते ब्रह्मसृताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः ” ॥

पद्मपुराणात्—“ मरोचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ” ॥

वौधायनः—“ अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहा-

न्स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । मातृः

स्वधा नमस्तर्पयामि ” इत्यादि ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

तथा—

“ अनुतीर्थमप उपसिञ्चति ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्रुतं
स्वधाःस्थ पितृन्मे तर्पयत तृप्यत तृप्यत ” इत्यादि ।

पुराणात्पुनरेवसानाञ्जलिपत्रः—

“ ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा मूनीलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु मदत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

नरकेषु च सर्वेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनयेतद्दीयते सलिलं मया ॥

येऽवान्धवा वा न्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।

अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥

यदि स्याज्जीवपितृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ।

येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदापयेत् ॥

वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्मस्कारस्वधान्वितान् ।

एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ” ॥

तर्पयेदिति शेषः । कव्यवाहमनलं तर्पयामीति प्रयोगः ।

असमर्थस्य संक्षेपतर्पणमाह विष्णुपुराणम्—

“ आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

दद्यात्पयोञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ निष्पीड्य स्नानवल्लं तु प्रक्षार्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

+ स्य तर्पयत मे पितृन् ” इति पाठो बोधायनधर्मशास्त्रे दृश्यते ।

१ क. ग. घ. “त तृप्यत तृ” । २ क. घ. “रर्धस्नाना” । ३ क. ग. “वा अवान्धवा ये” ।

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ” ॥

पूजायामसमर्थस्यैतत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं नृसिंहपुराणे—

“ ततोऽर्घ्यं मानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्क्षिप्य मूर्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधेः पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ” ॥

हंसः शुचिषदिति वामदेव ऋषिः । जगती छन्दः । सूर्यो देवता ।

तथा—“ अप्स्रग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।

प्रतिमास्वरूपबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

आप आयतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।

तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनः ॥

अ(आ)नुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभ(व)न्तस्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्धीजमृषिनारिणः स्मृतः ॥

प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामकुक्षौ तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ तु द्वादशीम् ॥

त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।

अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्भक्षणं समाचरेत् ।

आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥

द्वितीययाऽऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अर्घ्यं चतुर्थ्या दातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ॥

षष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥

पुष्पं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम् ।

द्वादश्या दीपकं दद्यात्रयोदश्या निवेदनम् ॥

चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।

अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या च विसर्जनम् ॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति एवमेव समर्चयन् ॥

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।

*केयूरवान्कनककुण्डलवान्किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ” इति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।

ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यूचा ॥

स याति ब्रह्मणः सन्न स्नात्वेक्षित्वा न यात्यधः ” ।

नरसिंहपुराणे—“ अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहं तथा स्वयम् ।

गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः ॥

सर्वार्थदायी मन्त्रोऽयं सर्वपापहरः परः ।

सर्वदुःखहरः श्रीमान्सर्वशान्तिकरः स्मृतः ॥

अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिनारायणः स्मृतः ।

छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

गन्धपुष्पादिसकलमनेनैव निवेदयेत् ।

प्रतिमाभ्यर्चितो विष्णुः प्रीतो भवति तत्क्षणात् ॥

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्मलैः ।

ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ” ॥

पुराणात्—“ शिवं मास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि ।

तायिनं चार्चयेन्नैति देवलोकादधो गतिम् ” ॥

* रवान्मकरकुण्डलेति पाठोऽपि प्रसिद्धः ।

कौशिकी दुर्गा । तायी बुद्धः ॥ १०१ ॥

ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा महायज्ञानाह—

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ॥

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । पितृभ्योऽन्नादिदानं स्वधाशब्देनो-
पलक्ष्यते । लौकिकेऽग्रावु(वौ)पासने वा सायं प्रातरत्र होमो देवयज्ञः ।
स्वाध्यायोऽध्ययनविशेषो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । एषामेव
संज्ञान्वयमाह मनुः—

“ अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

जपोऽहुतो हुवो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्मं हुतं द्विजाभ्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ” ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ॥

देवेभ्योऽन्नेष्टौ * हव्यं हुतशेषादन्नाद्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नमत्र पक्कम् ।

तथा—“ शालाग्नौ विपचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ॥

लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ” ॥

आश्वलायनः—“ अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ” ।

कात्यायनः—“ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्वर्गौरादीन्सर्वाणामेऽपि वर्जयेत् ” ॥

आपस्तम्बः—

“ न क्षारलवणहोमो विद्यते । परान्नसंसृष्टस्य हविष्यस्य होमः । उदीचीनं

मस्मापोह्य तस्मिञ्जुहुयात् । तद्धुतमहुतमग्नौ भवति ” इति ।

तस्यार्थः—क्षारलवणपरान्नसंसृष्टहविष्येण होमोऽग्नौ न कार्यः ।

“ आर्या अन्नसंस्कर्तारः स्युः । हासं श्वासं क्षवथुमभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ।

* हव्यं हुत्वा हुतेति पाठो युक्त इति भाति ।

१ ग. 'पितृसुर' । २ ख. ग. 'ध्यायाध्य' । ३ क. ख. ग. घ. 'देवतेष्टिहु' । ४ ख. 'तः
समिद्ध' । ५ क. घ. 'वकौरादीन्सर्वला' । ६ क. घ. 'ते । तथा प' । ७ क. घ. 'चीनमुष्णं भ' ।
८ क. 'सं कासं । ख. 'सं हासं ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ५)

केशानङ्गं वासश्चाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् । आर्याधिष्ठिता वा गूद्राः संस्क-
र्तारः स्युः ” ।

तथा—“ परोक्षमर्त्तं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदेव पवित्रमित्याचक्षते ” ।

दक्षः—“ पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ” ॥

व्यासः—“ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।

संस्कृतान्नैर्हविष्यैश्च हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥

तैरेवान्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा ।

कृतापसव्यः स्वधया सर्वं दक्षिणतो हरेत् ” ॥

आपस्तम्बः—

“ बलीनां तस्यै देशसंस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्ये न्युप्य पश्चात्परिपेचनम् ” ॥

अन्नं भूमौ श्वचण्डालवायैसानां विनिक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

श्वादीनामन्नं भूमौ निक्षिपेत् । चण्डालशब्दः पतितादिपरिग्रहार्थः ।

तथा च मनुः—“ शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ” ॥

अत्र पतितग्रहणं कपालपाण्यादिपरिग्रहार्थम् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

“ पूर्वं देवैर्जिता दैत्याः सङ्ग्रामाच्च पराजिताः ।

कपालपाणयो जग्मुः केचिन्नग्नव्रतास्ततः ॥

केचिन्मुण्डास्त्वञ्जिताक्षाः कषायवसनास्ततः ।

सान्त्व(त्व)ताश्च दुराचाराः शौचाचारैर्वहिष्कृताः ॥

नरास्थिकेशसंछन्नाः केचिद्याजेन दानवाः ।

अनाश्रमी व्रतस्यश्च जटी मुण्डी वृषा च यः ॥

प्रायश्चित्तोदिकं यश्च मूर्येन कथयेन्नरः ।

निर्वृणो भिन्नमर्यादो नास्तिको वेदानिन्दकः ॥

रोगिणां व्रतिनां यश्चै सत्रिणां वाऽथ निन्दकः ।

ऋषीणामथ देवानां निन्दत्यात्मानमेव यः ॥

१ ख. 'मार्गे सं' । २ ख. 'थाऽऽहतः' । ३ ग. 'स्य सं' । ४ ग. 'स्य प' । ५ ड. 'यसेभ्यश्च नि' । ६ क. घ. 'ब्रह्मपु' । ७ ग. 'रविवर्जिताः' । ८ क. घ. 'संछिन्नाः' । ९ क. घ. 'ताधिकं' । १० ख. 'निन्दितः' । रो' । ११ क. ग. 'योगिनां' । १२ क-घ. 'य मन्त्रिणां' ।

प्रख्यापयति यो विप्रो नामिमानश्च वेदयेत् ।
 कितवो मध्यपश्चैव क्रतूनां क्रयविक्रयी ॥
 वणिग्वार्धुषिको ग्रामप्रेषकः पिशुनस्तथा ।
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
 सामुद्रकृच्छिद्रकृच्च तैलिकः कूटकारकः ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धी गुरोर्वञ्चयिता खलः ॥
 मत्तश्चोज्झितवेदश्च घातको गुरुतरुपगः ।
 संकरस्त्रीरतो बन्धुनारीणां लम्पटस्तथा ॥
 निक्षेपहारी मायावी तथा कायचिकित्सकः ।
 क्रीणन्यो निन्दते(ति) द्रव्यं विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥
 स्त्रीबालब्राह्मणानां च हन्ता गोघ्नः प्रपञ्चवान् ।
 वर्णसंकरकृद्यश्च कारुकश्च विकर्मकृत् ॥
 स्वजातिधर्मसंत्यागी परैकर्मरतश्च यः ।
 पिबेच्छुक्रं च यः पुंसां स च दुष्टो मुखेमगः ॥
 एते दैत्याः समारव्याता न तु सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 यज्ञेषु रक्षसां भागो देय इत्येव संस्मरन् ॥
 विघ्नेभ्यो मूर्तिमन्त्रश्च तेभ्यो दद्याद्गृहाह्नलिम् ।
 ब्राह्मणः स्यात्कृतयुगं पितरस्तत्र देवताः ॥
 त्रेतायुगं क्षत्रियश्च तत्र पूज्याश्च देवताः ।
 विज्ञेयं द्वापरं वैश्यस्तत्र बुद्धस्तु पूज्यते ॥
 शूद्रः कलियुगं तत्र पूज्याः पाषण्डिजातयः ” इति ॥

भूतबलिदाने मन्त्रः—

“ ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेण्याः ।
 तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ” इति ॥

व्यासः—“ ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋतास्तथा ॥
 वायसाः प्रतिगृह्णन्तु इमं पिण्डं मयाऽर्पितम् ।
 श्वानौ द्वौ शाव(श्याम)शबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥
 ताम्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावर्हिंसकौ ।
 दत्त्वाऽनेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् ” ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

अन्नहोमप्रभृति आदिभ्योऽन्नप्रक्षेपपर्यन्तं वैश्वदेवारूपं कर्म सायं प्रातः कर्तव्यम् । यदाह मनुः—

“ सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्नं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ” ॥

कर्तृणां पुंसामलाभे पत्नी वैश्वदेवं मन्त्ररहितं कुर्यात् । बलिग्रहणं वैश्वदे-
चोपलक्षणार्थम् । तथा च गौतमः—

“ सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ” ॥

तस्य प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदाह लौगाक्षिः—

“ दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा । नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्य इति नक्तम् ” ॥१०३॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ॥

अन्नं पित्रादिभ्योऽन्वहं प्रतिदिनं देयम् । पुत्रिकापुत्रेण तु मातामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो व्यामुष्यायणैस्तृभ्येभ्यः ।

तदाह व्याघ्रः—“ दद्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः ।

उभयोरथ संबन्धाकुर्यात्स उभयोरपि ” ॥

अस्यामुत्पन्नमपत्यं तव मम स्वधाकरं भवत्विति कन्यादातुर्वरेण सह संप्र-
तिपत्तौ कृतविवाहायाः पुत्र उभयसंबद्धः । मनुष्येभ्योऽतिथिभ्योऽन्वहं प्रतिदिनं
देयम् । अन्वहमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अन्नाभावे जलम् । अत्रान्वहमिति
विधीयतेऽन्यदनूच्यते ।

मनुः—“ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ” ॥

लघुहारीतः—“ नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात्पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ” ॥

कात्यायनः—“ अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो मोक्ता मोज्यमथापि वा ॥

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारं च कारयेत् ” ।

अदैवमित्यन्तमेकं वाक्यम् । नास्ति चेदन्य इत्यपरम् ।

देवलः—“ अघृतं भोजयन्विप्रः स्वगृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदशनं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयन्विप्रो निरयं चिरमावसेत् ” ॥

शातातपः—“ भूतयज्ञस्तथा श्राद्धं नित्यं त्वतियितर्पणम् ।

क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं सदा ” ॥

नित्यमिति श्राद्धविशेषणम् ।

प्रचेताः—“ नाग्नौकरणं नाऽऽवाहनं न पिण्डा न विसर्जनम् ।

अनुव्रज्या दक्षिणा च त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ” ॥

त्रिभ्यश्चाधिकस्य विप्रस्याधिगतस्यातिथित्वं कल्प्यम् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—“ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रास्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ” ॥

नारायणः—“ नियुज्यैकमनेकं वा श्रोत्रियं प्राङ्मुखं सदा ।

निवीती तद्गतमना ऋषीन्ध्यायन्समाहितः ॥

आसनं चार्घ्यदानं च भुक्तवैद्वाचनं ततः ।

स्वशक्त्या चान्नमुद्धृत्य हन्तेत्येवं प्रकल्पयेत् ” ॥

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्नि पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

स्वशाखाध्ययनं स्वाध्यायो न तु स्वशाखैव, तस्या अकार्यत्वात् । ततश्च स्वशाखाध्ययनमन्वहमनुदिनं कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञस्यैतत्पुनर्वचनमन्वहमिति गुण-विधानार्थम् । तथाऽऽत्मार्थमन्नं न पचेत् । अत्राऽऽत्मनः कैवल्यं विवक्षितम् । तेन देवादीनामात्मनश्च कृते पाको न दोषाय । यदाह मनुः—

“ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ” ॥

एवं च—“ अयं स केवलं मुञ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ”

इति स्ववाक्येनाविरोधः । अत एव श्रुतिः—“ केवलाघो भवति केवलादी ”

इति ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

बालादीनतिथींश्च भोजयित्वा भुक्तावशिष्टं दंपती भुञ्जीयाताम् । अस्मा-
मध्याह्नालस्तथा वृद्धः, परिणीता कन्या पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी, गर्भपु-
ष्ट्यर्थं गर्भिणी क्षीणत्वादातुरो वचनादतिथिर्गृहव्यापारसाधकत्वाद्भृत्याः ।

मनुः—“ सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽग्न एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं मुञ्चेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ” ॥

अभिर्गृध्रैश्चाऽऽत्मानं भक्ष्यमाणं न जानातीत्यर्थः । ततश्च बालप्रभृतिभिः
सह भोजनं न प्रत्यवायायेति ॥ १०५ ॥

अपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्चैव भुञ्जता ॥

अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

अपोऽशानेत्युपनेता माणवकं प्रेष्यति । तेन च प्रेषेण तदर्थोऽत्र लक्ष्यते—
अपोशानेनेति । ततश्चापोशानेन भोजनादूर्ध्वं पुरस्ताच्च क्रियमाणेनान्नमनग्न-
ममृतं च द्विजातिना कार्यम् ।

वृद्धशतातपः—“ परिधानमपोशानं पूर्वमाच्छादनं परम् ।

भवत्यन्नमनग्नं हि सोत्तरीयं तथाऽमृतम् ” ॥

बौधायनः—“ उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते ।

चतुरंशं त्रिकोणं तु वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ” ।

ब्रह्मपुराणे—“ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति मकत्याऽथ वन्दयेत् ” ॥

बौधायनः—

“ सर्वावश्यकवसरेषु प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृत्ते देशे
प्राङ्मुख उपविश्योद्धृतमाह्वयमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छे-
द्व्यस्तं तु महाव्याहृतिभिः । प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणि-
नाऽविमुञ्चन्नमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाहुती-

१ ड. बालः सुवासिनी वृद्धो ग° । २ ख. 'ता । सुवा' । ३ क. ख. घ. 'नी च ग' ।
४ क. ग. 'नुः । स्ववा' । ५ ग. घ. 'ति । आपो' । ६ ड. 'पोशने' । ७ ड. 'स्तादश्रता तथा ।
अ° । ८ ख. 'प्रेषणत°' । ९ ग. 'रसं त्रि°' ।

जुहोति श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशाप्रदाहाय
प्राणाय स्वाहा ” ।

अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादि यथालिङ्गमनुषङ्गः ।

“ एवं पञ्चान्नेन तूष्णीं मूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति—आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत् ॥

सर्वमक्षापूपकन्दमूलैर्मांसानां दन्तैर्नावद्येन्नैतिसुहितोऽमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठा-
दपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा
विशान्तर्गत(क)स्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं स्राव-
यति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष अङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ इति ।

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । श्रद्धायां निविश्यामृतं हुतं शिवो
मा शिवमा(?)विश प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्व” ।

श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुदाने श्रद्धायां समाने निविश्ये-
त्यादि यथालिङ्गमनुषङ्गः ।

“ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यक्षरेणाऽऽत्मानं योजयेत् । सर्वत्र क्रतुयाजिनामा-
त्मयाजी विशिष्यते । स एवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुह्यादद्धिर्वा सायम्” ।

तथा—“ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ” ॥

“अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधानम्” ।

प्रायश्चित्ते तदेव विधानमिति, प्रायश्चित्ते कर्तव्यमित्यर्थः ।

“ अथाप्युदाहरन्ति—अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ” ॥

आपस्तम्बः—“आचम्य चोर्ध्वं पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् । ततोऽग्निमुपस्पृशेत्” ।

प्रगतमुदकं याभ्यां तौ प्रोदकौ ।

हारीतः—“ न कार्णायसे मृन्मये वाऽश्रीयत् ” ।

विष्णुः—

१ क. ग. घ. 'ति प्रा° । २ क. ग. घ. 'लमासा° । ३ ग. 'आभिसु° । ४ क. 'तिसहि° ।
५ क. घ. 'णि नित्वा° । ६ घ. हुत्वाऽन्नम् । ७ क. घ. 'श्रन् । प्रा° । ८ घ. 'व प्रधानमिति
प्रायश्चित्तक° । ९ क. 'म् । इति प्रायश्चित्तं क° । १० ख. घ. 'ये नाश्री° ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

“ न गोब्राह्मणोपरागेऽश्लीयात् । न राजव्यसने प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाऽग्नि-
होत्रं हुतं मन्येत तदाऽश्लीयात् । यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि पर्वणि च
यदा पर्वकृतं मन्येत । नाश्लीयाच्चाजीर्णे नार्धरात्रे न मध्याह्ने न संध्ययोः ।
नाऽऽर्द्रवासा नैकवासा न नम्रो न भिन्नासनगतो न शयनगतो न भिन्नमा-
जने नोद्धृतस्नेहं न दिवा धाना न रात्रौ तिलसंबद्धं दधि न सक्तून्
कोविदारवटपिप्पल्लशणशाकं नादत्त्वा नाहुत्वा नाऽऽर्द्रपादो नानार्द्रकरमु-
खश्च नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् । न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत न मूर्धानं स्पृशेत् ।
स्वग्व्यनुलिप्तश्च न निःशेषकृत्स्यादन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपललोदकेभ्यः ।

नाश्लीयाद्धार्यया सार्धं नाऽऽकांशे न तथोत्थितः ॥

बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन्बहवस्तथा ।

शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथंचन ॥

ताम्ररजतसुवर्णशङ्खस्फटिकाश्मनां भिन्नमभिन्नमित्यदोषः ” ।

मार्कण्डेयः—“न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विप्रुषां चोपसंस्पर्शः पादचैलरजस्त्वधेः ।

मुखेन मुङ्गे विप्रोऽपि पित्रर्थे न तु लिप्यते ” ॥

पैतृके भोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं नं लेपनीयमित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—“ अश्लीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्लीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ” ॥

शातातपः—“ विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयं पिबति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

सदेवांश्च पितृंश्चैव आत्मानं चैव घातयेत् ” ॥

गण्डूषो भोजनोन्नचुलकः ।

१ ग. न ब्रा° । २ ख. 'मग्निप°' । ३ ख. ग. 'वा न रा°' । ४ ग. 'त्री न ति°' । ५ क. घ. 'धिस°' । ६ ग. 'लशाण°' । ७ क. 'काले न' । ८ क. घ. न । पैठीनसिः—ता° । ९ क. घ. 'इ शुक्तिस्क°' । १० घ. न लोप° । ११ क. ख. प्राक्पूर्वे पु° । १२ क. ख. ग. 'नाप्रचु°' ।

ब्रह्मपुराणे—“ यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
 प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
 नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्स्याच्चेन्नातिबुभुक्षितः ।
 हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न मक्षयेत् ॥
 श्मशानाम्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽपि वा ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं नै चाऽऽसने ॥
 नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिरा न वाऽयज्ञोपवीतवान् ।
 न प्रसारितपादो न पादारोपितपादकः ॥
 नावसाक्षिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः ।
 न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकूर्तमाजनः ॥
 नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ।
 न चर्मोपरि संस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ॥
 ग्रासशेषं च नाश्नीयात्पीतशेषं पिवेन्न च ।
 शाकमूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदेन मक्षयेत् ॥
 सेचयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रसंस्थितम् ।
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्स्वरान्वितः ॥
 वृषा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्व्रजेत् ” ।

शङ्खः—“ नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् । नाग्रासनस्थः प्रथममश्नीयात् ।
 नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् ” ।

बृहस्पतिः—“ न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादं न शिरो वर्त्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ” ॥

आपस्तम्बः—“ मनाग्भुञ्जीत तथा प्रासादकृतभूमौ भुञ्जीत ” ।

देवलः—“ मुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मार्त्किंचिदाचमेत् ।
 उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ” ॥

अत्र मन्त्रः—“ रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मानुदनिवासिनाम् ।
 प्राणिनां पूर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ” इति ॥
 “ भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरथ ” ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

व्यासः—“ अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्धेण पाणिना ॥
आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ” ॥

विष्णुपुराणे—“ स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अमीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अग्निराप्याययन्धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दैन्तावकाशं नमसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
भवत्वेतत्परिणतौ ममास्तु विहितं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्तु विहितं सुखम् ॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं जरयन्त्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छन्त्वरोगो मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहभेदप्रधानभूतो मगवान्यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमन्तरादारोग्यदो मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥
नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमहि सायं शशिग्रहात् ।
ग्रहकाले च नाश्रीयत्स्नात्वाऽश्रीयच्च मुक्तयोः ॥
स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्न्यद्याद्ग्रस्तास्तमितयोस्तथा ” ।

सत्यन्तरम्—“ भुक्त्वाऽङ्गुलितलं वृद्धा नेत्रयोर्यत्प्रदीयते ।
अचिरेणैव तद्वारे तिमिराणि व्यपोहति ” ॥

तथा—

“ शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।
भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं चक्षुरोगैर्न बाध्यते ” ॥ १०६ ॥

अतिथिर्त्वे तु वर्णानां देयं शक्याऽनुपूर्वशः ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामतिथिभावे सति ब्राह्मणादिक्रमेण ते भोजयितव्याः, यदि शक्नुयात् । अशक्तस्य ब्राह्मणातिथिभोजनं नियतम् । यदाह बौधायनः—

“अथातः पञ्च महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि, देवयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्म-
यज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इत्यहरहर्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादिकाष्ठादथैनं देवयज्ञं
समामोति । अहरहः पितृभ्यः स्वधा कुर्यादोदपात्रादथैनं पितृयज्ञं समा-
मोति । अहरहः स्वाध्यायमधीयीताऽऽ प्रणवादथैनं ब्रह्मयज्ञं समामोति ।
अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदा पुष्पेभ्योऽथैनं भूतयज्ञं समामोति । अहरह-
र्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समामोति ” ।

अतश्चातिथिपूजाया अकरणे निन्दा ब्राह्मणातिथिपूजनाकरणविषयैव ।
यदाह विष्णुः—“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात्सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति ” ॥

अत एव मनुः क्षत्रियादीनामिच्छयाऽऽतिथ्यं कार्यमित्याह—

“यदि त्वातिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ” इति ॥

आनृशंस्यमनैष्ठुर्यम् ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

सायमागतोऽतिथिरप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः । आशयितव्य इत्यर्थः ।

यदाह मनुः—“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृही वसेत् ” इति ॥

अशनाभावे तु वाग्भूतृणोदकैरप्यप्रणोद्यः । अप्येतैरातिथ्यं कुर्यादित्यर्थः ॥
तथाचाऽऽपस्तम्बः—“काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयातामन्नाभावे
भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि ” ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सत्रताय च ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

भिक्षवे यतये सत्रताय ब्रह्मचारिणे च सत्कृत्य पूजयित्वा भिक्षा देया ।
ग्रासपरिमितमन्नं भिक्षा ।

वृत्तिहपुराणे—“ भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ॥
अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ” ॥

गौतमः—“ स्वस्तिवाच्यं भिक्षादानमपूर्वम् ” अपूर्वमुदकपूर्वम् । यतिविष-
यमेतत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—“ ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणं तत्तु हन्तकारं विदुर्वृधाः ॥
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ” ॥

नित्यश्राद्धातिथ्याभ्यां कर्मान्तरमेतत् ।

विष्णुः—“ भिक्षुकामावे चाग्रं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेत् । मुक्तेऽप्यन्ने
विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षति ” ।

गृहस्थेन भुक्तेऽप्यन्ने तस्मिन्विद्यमान इत्यर्थः । चकाराद्गोप्रासादिसंग्रहः ।
यदाह ऋष्यशृङ्गः—“ गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव दिने दिने ” ।

महाभारते—“ घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।
अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ सौरभेयैः स्वर्गहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रासं सदैव हि ।
गवां कण्डूयनं घासं ग्रासमाह्निकमेव वा ॥
दत्त्वा भवेत्तृणां पुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ” ।

भिक्षादानं नैवेद्यादिदानोपलक्षणम् । यद्ब्रह्मपुराणम्—

“ विप्रेभ्यश्चाथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।
वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शांभवम् ॥
सौरं गोभ्यश्च शाक्तेभ्यो देवीभ्यो यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यद्यत्किञ्चिन्निवेद्यते ॥

भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तद्भूमौ निधापयेत् ” ॥

भोजयेच्चाऽऽगतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

सखा मित्रम् । संबन्धिनः श्वशुरविवाह्यादयः । बान्धवा मातृपक्ष्याः ।
एतान्भोजनकाले प्राप्तान्भोजयेत् । भुक्तवति गृहस्थे प्राप्तान्प्रति मनुराह—

“ इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्याऽन्नं यथाशक्ति भोजयेत्सहै भार्यया ” ॥

अतश्च वाक्याद्भूम्यते भुक्तवति भर्तरि भार्या भुञ्जीतेति ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ॥

सत्क्रियाऽन्वासनं स्वादुभोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं बलीवर्दं तदलाभेऽजं श्रोत्रियाय मधुपर्कार्हाय गृहमागतायो-
पकल्पयेत्पचेत्संस्कुर्यादिति यावत् । तथा च श्रुतिः—

“ अतिथिर्वा एष एतस्याऽऽगच्छति यः सोमः क्रीतस्तस्मादेतद्यथा राज्ञे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदु ह मानुषम् ” इति ।

तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—

“ यावन्तः खलु वै राजानमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियतेऽग्निं मन्यन्ति
सोमे राजन्यागते तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाऽर्हत्युक्षाणं वा
वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्क्षदन्ते यदर्घिं मन्यन्त्यग्निर्हि देवानां पशुः ” ।

ततश्च यः कश्चिदाह श्रोत्रियायोपकल्पयेद्वाचा प्रतिपादयेन्न तु हिंस्यादिति,
तच्छ्रुतिविरुद्धम् । न “न हिंस्यात्सर्वभूतानि” इति निषेधो मधुपर्कार्हाभूतां हिंसा-
मुपसंक्रामत्यग्नीषोमीयाहिंसामिव । अत एव मनुः—

“ मधुपर्के च सोमे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ” ॥

तथा च गृह्यकृच्छ्रौनकः—

“ आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वो कुरुतेति
कारयिष्यन्माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्नामांसो
मधुपर्को भवति ” ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अत्र महोक्षमहाजोपकल्पनमुखेन मधुपर्को विधीयते । तथा सत्क्रिया पूजा,
अन्वासनं तस्मिन्नुपविष्ट उपवेशनम् । स्वादुभोजनं सर्पिष्मदन्नम् ।
तथा च वसिष्ठः—

“ अथाप्युदाहरन्ति—क्षत्रियायाम्यागताय सर्पिष्मदंजं पचतीति ” ॥

मूत्रतं वचः कल्याणी वागित्येतानि कर्तव्यानि ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ॥

प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

प्रत्यब्दं स्नातकादयोऽर्ध्या मधुपर्केण पूज्याः । स्नातकः समावृत्तः । आ-
चार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो राजन्यः । प्रियो मनोज्ञः । विवाह्यः स्नुषाया
जामातुश्च पिता । ऋत्विज उक्तलक्षणाः । ते सांवत्सरिकमधुपर्कपूजिताः प्र-
तियज्ञं पुनरर्ध्याः । चकारः श्वशुरादिपरिग्रहार्थः ।

तथा च शौनकः—“ ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । स्नातकायोपस्थिताय
राज्ञे चाऽऽचार्यश्चशुरपितृव्यमातुलानां च ” इति ।

अत्र चोपस्थितग्रहणात्स्नातकादयो गृहमागता एवार्हणीया इति गम्यते ।
स्नातकपार्थिवादीनां श्रोत्रियत्वे सत्यर्हणम्, अन्यथा—

“ महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ”

इति विरोधः स्यात् ॥ ११० ॥

अतिथौ श्रोत्रिये च यथा वर्तितव्यं तथोक्तम् । अधुना तयोर्लक्षणमाह—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥

तथा च मनुः—“ एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ” ॥

यश्च यथाविधि वेदाध्ययनस्य पारं गतवान्स श्रोत्रियः । वेदशब्देनात्र
स्वशाखोच्यते ।

तथाचाऽऽपस्तम्बः—“ धर्मेण वेदानां चैकैकमधीत्य श्रोत्रियो भवति ” ।

अध्येतृभेदेनैकमिति वीप्सोपपत्तिः ।

अत एव बौधायनः—“ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति ” इति ॥

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

एतावतिथिश्रोत्रियौ ब्रह्मलोककामेन गृहस्थेन मान्यौ पूज्यौ । नित्यस्याप्य-
स्याऽऽनुषङ्गिकं फलमेतदिति वचनसामर्थ्याद्भ्रम्यते । श्रोत्रियस्य स्नातकपा-
र्थिवत्वादिविशिष्टस्य मधुपर्करूपमर्हणमुक्तं श्रोत्रियत्वमात्रेणातिथित्वमात्रेण वा
विशिष्टस्य माननमनेन फलाय विधीयत इत्यनुसंधेयम् ॥ १११ ॥

किंच—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

अनिन्द्याममन्त्रयितारं वर्जयित्वा परस्यान्नं नाभिलषेत् । कात्यायनः—

“ अनिन्द्येनाऽऽमन्त्रितो नापक्रमेत् । आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् ” ॥

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

वागादीनां चापल्यमसंयतत्वं वर्जयेत् ।

अत्र गौतमः—“ न शिशोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात् ।

अतिभोजनं च वर्जयेत् ” ।

अनारोग्यादिहेतुत्वात् ।

तथा च मनुः—“ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—कुर्यात्क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिबेद्दधि ।

जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्मणिं जलेन च ॥

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ” ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ॥

अतिथिं श्रोत्रियं च तृप्तं सन्तमासीमान्तं सीमान्तं यावदनुव्रजेत् ।
त्रिविधा सीमा—वास्तुसीमा, ग्रामसीमा, क्षेत्रसीमेति । सा चानुव्रजनीय-
गुणापेक्षया व्यवस्थापनीया ।

यदाह मनुः—“ आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ” * इति ॥

गच्छतोऽनुव्रज्योक्ता । यदि कुतोऽपि हेतोर्निवसति तदा यत्कार्यं
तदाह शङ्खः—

* इत आरभ्य निवसतीत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके न ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

“ सहाऽऽसीत प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत पूर्वं प्रतिबुध्येत प्रस्थितमनुव्रजेत् । सम-
भ्यनुज्ञातो निवर्तेत ” ॥

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

अहःशेषमवशिष्टदिनभागं शिष्टैरुक्तलक्षणैरिष्टैः प्रियैश्च बन्धुभिश्च संव-
न्धिभिरासीत ।

अत्र दक्षः—“ भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः संध्या ततः परम् ” इति ॥

लोकयात्रा लोकस्थितिः ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च ॥

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्त्याऽथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

पश्चिमां सायं संध्यां यथाविधि उपास्य वन्दित्वाऽग्नीन्वैतानानौपासनं
वा विधिवद्धुत्वा तानुपास्याऽऽराध्य तद्दे(दे)वत्यमन्नजपादिना भृत्यैः पुत्रादिभिः
परिवृतः समावृतोऽनतितृप्त्या भुक्त्वाऽऽवश्यककार्यान्तरं कृत्वा संविशेत्,
स्वापार्थं शय्यायामङ्गयष्टिं विन्यसेत् ।

दक्षः—“ होमो भोजनकालश्च यश्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।

कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ” ॥

आपस्तम्बः—“ सदा निशायां दारान्प्रत्यलंकुर्वीत ” ।

दारशब्देनात्र ज्येष्ठो सद्भार्योच्यते । तां प्रत्येवाऽऽत्मानमलंकुर्वीत । नान्यां
प्रतीत्यर्थः ।

विष्णुः—

“ नाऽऽर्द्रपादः स्वप्यान्नोत्तरापरशिरा न नग्नो नानुवंशं नाऽऽकाशे न पौलाशे
शयने न पञ्चदारुकृते न गजमग्नकृते न विद्युद्गन्धकृते न छिन्ने नाग्निप्लुष्टे
न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु न चपलमध्ये नारिमध्ये न

धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् । न संध्यायां
न समस्मनि देशे नाऽऽर्द्धे न पर्वतमस्तके ” ।

उक्षाना—“ न तैलाम्यक्कशिराः स्वपेत् । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ” ।

कृष्णोऽत्र हरिणः ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

रात्रेरुपान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः, तस्मिन्नुत्थाय निद्रां हित्वाऽऽत्मनो हितं
चिन्तयेद्विमृशेत् । श्रेयश्च त्रिवर्गात्मकम् । यदाह मनुः—

“ धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयांस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ” ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । तथैतच्च श्रेयोऽद्येत्यं मया साधनीयमिति चिन्तये-
त्परिभावयेत् ।

“ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ” ॥

व्यासः—“ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

इति संचिन्त्य कार्याणि धीरः कुर्वीत वा न वा ॥

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक्सत्या वाऽपि माषिता * ॥

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥

यस्यां राज्यां व्यतीतायां न किञ्चिच्छुभमाचरेत् ।

तमेव बन्धं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ” ॥

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥११५॥

धर्माद्भूते काले धर्मं कुर्यात् । न तद्वाध(धे)नार्थकामौ । एवं धर्माविरुद्धेऽर्थकालेऽ-

* एतदग्रेऽधिकोऽयं ग्रन्थो घ.छ.म. पुस्तकेषु । स यथा—“कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थ-
मेव च । मत्स्यपुराणम्—कर्तव्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रयुक् । योगं संकीर्तयेन्नागं कालमुत्थाय
मानवः ॥ न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः । इति नन्दीश्वरं प्रतीश्वरवाक्यम् । स्कन्द-
पुराणे—अनामयधेतनवान्नाम कीर्तयिता तव । सोऽप्यश्वमेधस्य फलं लप्स्यते नात्र संशयः ॥
व्यासः—”इति ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ५)

धर्मेव । तथा तदुभयानवरुद्धे काले कामम् । इत्थं यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यो न हापिता भवन्ति । तथा च गौतमः—

“ न पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु तु धर्मोत्तरः स्यात् ” ।

मनुः—“ परित्यजेदर्थकामौ स्यातां धर्मविवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकसंक्रुष्टमेव च ” ॥ ११५ ॥

मान्यत्वनिमित्तानि सक्रमकान्या(ण्या)ह—

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ॥

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥११६॥

विद्यादिभिस्तद्वन्तो वयोबन्धुवित्तैर्यथानिर्देशक्रमं मान्या भवन्ति । कर्मवयोबन्धुवित्तवैद्भिर्विद्यावान्मान्यो वयोबन्धुवित्तवैद्भिः कर्मवान्बन्धुवित्तवभ्यां वयस्वान् । एवं वित्तवता बन्धुमान्न पुनरन्यथा । विद्या पुराणन्यायेत्यश्रोक्ता । कर्म विहितक्रिया । वयो मानयितृवयोपेक्षयाऽधिकम् । बन्धवो ज्ञातयः । वित्तमर्थः । एतैर्युक्ता द्विजा मान्या भवन्ति । विद्यादिमतां समवाये यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण मानः कार्यः, पूर्वं पूर्वमुत्तराद्गरीय इत्यर्थः । एतैः कर्मादिभिर्गुणैः प्रत्येकं प्रभूतैर्युक्तो वार्धके सति शूद्रो नमस्कारव्यतिरिक्तं मानमर्हति । वार्धकमत्राशीतेरुत्तरम् । यदाह गौतमः—“ शूद्रोऽप्यशीतिको वरः ” इति ।

तथा जातिरपि मान्यत्वहेतुरित्याह स एव—

“ वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि ।

श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य ” ।

जातिर्मान्यत्वकारणम् । उत्कृष्टगुणविद्यायुक्तस्तु हीनजातिरप्युत्कृष्टजातेर्मान्यो भवति ।

यदाह मनुः—“ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽपि मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः ” ॥

वर्षशतस्योत्तमो दशमो भागो दशमी । संख्यातो भूयांसि, प्रकर्षतो गुण-

१ क. 'वित्तं न । २ क. 'मौ यौ स्यातां धर्मव' । ३ क. 'वभ्यो विद्या' ४ । क 'वभ्यः क' । ५ ग. 'येभ्योऽन्यत्रोक्तक' ।

वन्ति । तेन जातिमनाहत्य बहुविद्योऽल्पविद्येन मान्यः । प्रकृष्टविद्यश्चाप्रकृष्ट-
विद्येन । एवं कर्मादिष्वपि ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ॥

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातंस्तु भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धो दशमीस्थः, “चक्रिणो दशमीस्थस्य” इति[स्मृतिः] । वयसोऽन्तिमावस्था
दशमी । भारी भारवान् । नृपो राजन्यः । स्नातः स्नातकः ।
स्त्रीरोगिणौ प्रसिद्धौ । वरः कन्यामुद्रोदुं प्रवृत्तः । चक्री शकटवाहकः । एषां
पन्था देयः । पथि मिलितेष्वेतेषु मार्गादपसर्तव्यमिति । पथि तेषां समवे-
तानां नृपो मान्यः । नृपस्य च स्नातको मान्यः स चेद्ब्राह्मणः ।

यदाहाऽऽपस्तम्बः—

“राज्ञः पन्था ब्राह्मणेन समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्था यानस्य भारामिनिहित-
स्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दतिव्यो वर्णज्यायसां चेतरेर्वर्णैरशिष्टपतितम-
त्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ” इति ।

स्त्री चात्र गर्भिणी ज्ञेया । यदाह बौधायनः—

“पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।

वृद्धाय भारतसाय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ” ॥

शङ्खलिखितौ—“पन्था देयो बालप्रव्रजितविद्याशिरपगुणप्रकृष्टेभ्यः” इति ॥ ११७ ॥
धर्मार्थानां वृत्त्यर्थानां च कर्मणां व्यवस्थामाह—

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ॥

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

इज्यादिकर्माणि वैश्यक्षत्रिययोः, चकाराद्विप्रस्यापि धर्मसाधनानि । प्रति-
ग्रहादीनि तु विप्रस्यैव वृत्तिसाधनानि । अधिकत्वं प्रतिग्रहादेरप्यसाधार-
ण्यम् । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिरित्यर्थः । अत एव विप्र इति विषयसप्तमी ।
अनन्यत्र भा(न्यभा)वैश्च विषयः । अतो ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिवृत्तित्रयम् । यत्पु-
नः—“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ” इति, तदध्यापनमात्रकर्तृत्वमब्राह्म-
णस्याभ्यनुजानाति, न तु वृत्तित्वमपि । अत एवानन्तरमाह मनुः—

“अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ” इति ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

अनुव्रज्यैव शुश्रूषेत्यर्थः । अब्राह्मणो ब्राह्मणस्य यावदध्ययनं तावदेव गुरुः । पश्चाद्ब्राह्मण एवाध्यापितो गुरुः ।

यदाह गौतमः—“ आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगस्तदनुगमनं शुश्रूषा । समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः ” इति ।

एवं च—“ अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं
वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदा विज्ज्यायसीम् ”

इति वसिष्ठवचनम(नं ना)समञ्जसं भवति । इज्याध्ययनमित्यत्रेज्याग्रहणेन दानाध्ययनव्यतिरिक्ता द्विजातिधर्मा लक्ष्यन्ते ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥

प्रधानं मुख्यं क्षत्रिये प्रजानां परिपालनम् । प्रधानं प्रजापरिपालनाख्यं कर्म धर्महेतुत्वाच्च । वक्ष्यति हि—पुण्यषड्भागमादत्त इत्यादिना प्रसङ्गतः पुण्यषड्भागस्यार्थषड्भागस्य चोपादानमिति ॥

कुसीदं कृषिवाणिज्ये पाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

कुसीदं स्वर्णादेर्वृद्ध्युपजीवनम् । कृषिः प्रसिद्धा । वाणिज्यं वणिक्कर्म । ततश्च धान्यादि समर्थं गृहीत्वा महार्घं दीयत इति वाणिज्यम् । पाशुपाल्यं पशुरक्षणम् । तत्सर्वं वैश्यस्य मुख्यं वृत्तिकर्म ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् ॥

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरेत् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा मुख्या वृत्तिः । ब्राह्मणशुश्रूषा तु धर्मोऽपि ।

[* यदाह मनुः—“ विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यदतोऽन्यद्भि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ” ॥

विशिष्टमुत्कृष्टम् । धर्मवृत्तिहेतुत्वात् । निष्फलं धर्मरहितमित्यर्थः ।

ततश्च क्षत्रियवैश्यसेवा शूद्रस्य वृत्त्यर्थैव । तदाह स एव—

“ शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं चाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषुः ॥

* एताद्विहान्तर्गतग्रन्थः शृण्वन्त्येकाग्रतस्थिता एतदग्रे वर्तते घ. पुस्तके ।

स्वर्गार्थमुपयार्थं वा ब्राह्मणं न विरोधयेत् ।

या तु ब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ” ॥

द्विजैश्च तस्य यथाशक्ति वृत्तिर्विधेयेत्याह स एव —

“ प्रकल्प्यतेऽस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ” ॥

अपुष्टतण्डुलानि धान्यानि पुलाकाः । परिच्छद उपकरणम् । तथा द्विजशु-
श्रूषया न जीवंस्तदा वणिग्भवेत् । वणिज्यया जीवेदित्यर्थः । शिल्पैर्वा विवि-
धैश्चित्रकर्मादिभिर्जीवेत् ।

“ अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्यये प्राप्ते जीवेत्कारुककर्मभिः ” ॥

इति च स्मरणान्तरात् । तथा—

“ यादृशेन कर्मणा क्रियमाणेन द्विजातिशुश्रूषानर्हो न

भवति तानि कर्माणि प्रचरणीयानि । यैः प्रचरितैः शुश्रू-

प्यन्ते द्विजातयस्तानि शिल्पानि कारुकर्माणि च ”

इति, तत्रापि द्विजातिहितमाचरणीयम् । तथा च देवलः—

“ शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनमारोद्धह-

नपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि ” इति ।]

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणम्—

“ अयाचितः प्रदाता स्यात्कृपिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयाच्चैव नरसिंहस्य पूजनम् ” ॥

महाभारते—“ दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ” ॥

पुराणश्रवणविधौ भविष्यत्पुराणे—

“ शूद्राणां पुरतो वैश्या वैश्यानां क्षत्रियास्तथा ।

क्षत्रियाणां तथा विप्राः शृण्वन्त्येकाग्रतः स्थिताः ” ॥ १२० ॥

शूद्रवृत्तीरभिधाय धर्ममाह—

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ॥

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

भार्यायामेव रतिर्यस्य स तथोक्तः । अनेन च भार्याव्यभिचारपरिहारो धर्मत्वेनास्य विधीयते । शुचिः शास्त्रीयशौचकर्ता स्यात् । भृत्यभर्ता भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनां पोषकः । श्राद्धक्रियापरः श्राद्धानुष्ठाननिष्ठः । उक्तान्पञ्च यज्ञान्नमस्कारात्मकेन मन्त्रेण कुर्यात्, न पुनरनधीतमन्त्रत्वेन तान्हापयेत्त्यजेत् । मन्त्रशब्दोऽत्र सकलमन्त्रकार्यनमस्कारविनियोगार्थः । अन्यथा समानार्थतया स्वाहाकारस्वधाकारयोरेव कार्ये स्यात् । ननु च शूद्रोऽनग्निः कथमग्निसाध्यक-
र्माधिकारी स्यात् । न चास्य विवाहाग्निरस्तीति वाच्यम् । शूद्रस्य विवाहहो-
माभावात् । न ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमः । न च शूद्रो मन्त्रवान् । नमस्कारश्च पञ्च-
यज्ञेष्वेव मन्त्रकार्ये विधीयते । न विवाहेऽपि । तस्मादग्निसाध्येषु कार्येषु वक्त-
व्योऽस्याधिकारहेतुः । उच्यते—अनग्निरपि शूद्रस्य वैश्वदेवादिकर्माणि
लौकिकेऽग्नौ कार्याणि तं प्रत्येवेह विहितत्वात् । यथा निषादस्थपतीष्टिः ।
किञ्चिद्विजातीनामपि वैश्वदेवकर्म न विवाहाग्निनियतं किं पुनः शूद्रस्य ।
यस्तु गौतमेन शूद्रमधिकृत्योक्तम् “ पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके ” इति, तल्लौकि-
काग्निविषयम् ॥ १२१ ॥

अधुना सर्ववर्णसाधारणं धर्ममाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

अहिंसाऽविहितवधवर्जनम् । सत्यं यथार्थवचनम् । तच्च भूतहितमेव
योज्यम् । “ सत्यं भूतहितं प्रोक्तम् ” इति व्यासवचनात् । सत्यमपि प्रिय-
मेव वाच्यम् ।

“ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ” इति मनुवचनात् ।

अस्तेयपदत्तास्वीकारः । शौचमभक्ष्यपरिहारादि ।

तथा—“ शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ” ॥

इन्द्रियनिग्रहो निषिद्धेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणम् । दानं

प्रत्युपकारानपेक्षया पात्रे स्वधनप्रतिपादनम् । दमो निषिद्धान्मनोव्यापारो-
परमः । दया भूतहितैषित्वम् । क्षान्तिः क्षमा कोपवर्जनम् । “ क्षमा द्वन्द्वसहि-
ष्णुत्वम् ” इति स्मृत्यन्तरम् । दमः क्षमाऽऽर्जवं दानमिति तु पाठे—
आर्जवमकौटिल्यं, समचित्तता वा । “ आर्जवं समचित्तता ” इति वचनान्तरात् ।
सर्वेषामेव वर्णानामहिंसादि प्रत्येकं धर्मसाधनं भवति । तेषामेवात्र प्रकृतत्वात् ।
धर्मोऽत्रापूर्वात्मकोऽभिमतः । अत्र व्यासः—

“ आनृशंस्यमहिंसा च प्रसादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्माऽऽतिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ” ॥

तथा—“ सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ॥
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकैरैवर्जनम् ॥
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥
ज्ञानं तत्त्वार्थसं बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वमेष धर्मः सनातनः ” ॥

बृहस्पतिः—“ दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् । ५. स्मृतिः सम्प्रदायः १. १. २. ३.
अकार्षण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि तु ॥
परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥
बाह्ये चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तौति भून्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५)

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।

अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥

प्रशस्ताचरणं नित्यं नाप्रशस्तप्रवर्तनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।

अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्षण्यं तदुच्यते ॥

यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो ह्यनवत्तु वा ।

परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता ” ॥

शरीरमत्यन्तं पीड्यते येन तन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

वयोबुद्धयर्थवाग्वेशश्रुताभिजनकर्मणाम् ॥

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयः शरीरावस्था बाल्ययौवनादिः । बुद्धिः प्रज्ञा । अर्थो वित्तम् । वाग्भाषणम् । वेशो वस्त्रकचादिविन्यासः । श्रुतं गुरुतः पुराणादिविद्याधिगमः । अभिजनः कुलम् । कर्म योगादि । एषां वृत्तिं स्थितिं सदृशीं परस्परानुरूपाममत्सरामजिह्मामकुटिलामशठां वाऽऽचरेत् । एतदुक्तं भवति—वयःकर्मार्थश्रुताभिजनानां प्रत्येकमनुरूपवेशभाषणबुद्धिवृत्तिः कार्येति ।

तथा च बृहस्पतिः—“ यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः ।

जनैस्तथैव वर्तेत वेशादिभिरनुद्धतः ” ॥ १२३ ॥

एवं प्रसङ्गेनाभिधाय प्रकृतं द्विजं प्रत्याह—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं हि पिबेद्द्विजः ॥

वर्षत्रयं यावद्धृत्यभरणपर्याप्तादन्नादधिकं यस्य विद्यते स द्विजः सोमं पिबेत् । सोमेन यजेतेत्यर्थः । मनौ तु विशेषः—

“ यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यतृप्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ १२४ ॥

अतस्त्वरूपीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याऽऽप्नोति तत्फलम् ” ॥ १२४ ॥

१ घ. 'नातिक' । २ क. घ. नित्यमप्रशस्तविवर्जनं । ३ ग. प्रोक्तं विद्वद्भिस्तं । ४ क. घ. 'ते । अर्थो' । ५ क. ह्यर्थवर्तु वा । ग. 'ह्यर्थवर्तु वा । घ. ह्यर्थवर्तया । ६ ग. घ. 'ग्वेषधु' । ७ क. जने तथे' ।

नित्यसोमयागविषयमेतत् । यत आह विष्णुः—

“ त्रैवार्षिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन यजेत । अमावे वैश्वानर्या ” इति ।

ननु “ द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं चिन्वीत ” इति विधिसामर्थ्याद्याचितेनैव ऋत्विजां भृतिः कार्येति व्यर्थत्वेवार्षिकाधिकान्नो य इति वचनारम्भः । मैवम् । एतद्वाक्यारम्भसामर्थ्यादेवैतद्द्रव्यते—भिक्षमाणस्यालाभेऽल्पलाभे वा पूर्वार्जितेनापि धनेन यथोक्तं दक्षिणादानं कार्यं न पुनरदानं, दक्षिणाल्पदानं वेति । यत्तु कल्पसूत्रादौ श्रुतौ च “ दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकाऽपि ” इत्यादिवचनं, तत्रैवार्षिकाधिकान्नेनाधिकारिणा प्रारब्धे ऋतौ विनष्टे पूर्वार्जिते धने भिक्षितस्य चापर्याप्तौ द्रष्टव्यम् । अथ वा सदस्यप्रसर्पकात्रेयादिभ्यो दानं ब्राह्मणभोजनं च प्रागर्जितेनैव धनेन कार्यं न तु याचितेन । तस्य दक्षिणादान एव नियोगादित्यर्थवान्नियमाय वाक्यारम्भः ॥

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

सोमयागानुष्ठानात्प्राग्याः क्रिया अग्निहोत्राद्यास्ताः सति वार्षिके भृत्य-भरणसमर्थेऽन्ने कार्याः । एतच्च काम्यविषयं न नित्यविषयं तच्छ्रुतिविरो-धप्रसङ्गात् ॥ १२४ ॥

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ॥

कर्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कर्तव्यः । पशुयागश्चायनेऽयने । तथाऽऽग्रयणे-ष्टिर्नवैत्रीहिभिः श्यामाकैर्यवैश्च कुर्यात् । “ सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या ” इत्यत्र च सस्यशब्देन शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । प्रायेण हि तत्र(स्य) शरद्वसन्तयोः पुराणयो-रन्तो भवतीति । अत एवाऽऽश्वलायनः—“ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाऽऽग्रय-णेन यजेत ” इति । एतच्च त्रीह्याग्रयणविषयम् । यवाग्रयणं तु वसन्त एव । तत्रैव हि तेषां नवत्वम् । श्यामाकाग्रयणं शरदि वर्षासु वा । उभयत्र तेषां नवत्वात् । तथा चातुर्मास्यानि स्वकाले कर्तव्यानि । “ अथ चातुर्मास्यानि चैत्र्यां पौर्ण-मास्यां फाल्गुन्याम् ” इति लौगाक्षिः । एतावता सोमयागादीनि कर्माण्य-

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

नूद्याल्पधनत्वेनैषामसंभवे तत्कार्ये वैश्वानरीं वैश्वानरदै(दे)वत्यामिष्टिं कुर्या-
दिति विदधाति । इष्टिशब्दः सोमकार्ये क्रियमाणायामपि वैश्वानर्या श्रौत-
वैश्वानरेष्ट्यङ्गवर्गप्राप्त्यर्थः । अन्यथा “ तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलामः ” इति
न्यायात्सौमिकधर्मप्राप्तिः स्यात् । स्मार्तत्वेन वा स्मार्तीतिकर्तव्यता स्यात् ।
यत्तु मनुवाक्यम्—

“ इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

कृसानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ”

इति, तदपि सोमादिकार्य एवेष्टिं विदधाति । न तु पश्चात्करणप्रायश्चित्त-
तया निष्कृतिशब्दस्तु(श्रु?)तेर्निष्कृतिसंभवेनावश्यकर्तव्यतामिष्टेराचष्टे । अत
एवानन्तरमाह—

“ आर्षेत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

सै नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥

विश्वेभ्य देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाद्धीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ” इति ॥

अतश्च वैश्वानरीयेष्टिः प्रतिनिधिर्न तु प्रायश्चित्तमिति गम्यते । अत्र
चैषामिति सोमादीनां चातुर्मास्यान्तानां परामर्शो न तु पशुसोमयोरेव । प्रक-
रणाविशेषात् । यत्तु मनुनोक्तं—“ कृसानां पशुसोमानाम् ” इति, तत्प्रदर्शनार्थ-
म् । अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः । सोमादीनां प्रत्येकसंभवभेदेनेष्टिः प्रयोज्या
द्रव्याभावात्पाश्चात्यसंभवे वैश्वानरी न तु हत्वन्तरात् ।

तथा च शङ्खः—“ त्रैवार्षिकाधिकान्नस्तु पिबेत्सोममतन्द्रितः ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तथैवाल्लपधनो द्विजः ” इति ॥ १२५ ॥

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

अधिकारिणं प्रति सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगविधिः शक्याङ्गोपसंहारी च । तत्र
शक्याङ्गोपसंहारिणः प्रयोगविधेर्यद्विषयीभूतं कर्म तद्धीनकल्पम् । यत्र तत्फ-
लप्रदं काम्यं कर्म तद्धीनकल्पं न कार्यम् । अत्र हेतुः सति द्रव्ये फलप्रदमिति ।
द्रव्ये सति फलप्रदं यस्माद्भवति । द्रव्यशब्दः सर्वाङ्गोपलक्षणार्थः । सति
द्रव्ये सति सर्वाङ्गानुष्ठाने कर्म फलप्रदं भवति यस्मात् । अत्र च फलप्रद-

१ ग. घ. इतिश । २ क. ख. घ. छ. म. 'संस्तवे' । ३ ख. ग. 'तामाच' । ४ ग. घ.
'यत्कालेन १५ ग. स प्र'प्रो' । ५ ग. 'विधिः प्र' । ६ ख. ग. 'यथा वैश्वानरीष्टिः । ८ क. हेतुत्वात् ।
त' । ९ ग. 'ति । तस्मा' ।

शब्दः सकृदुच्चारितः काकाक्षिन्यायेन हेतुहेतुमभ्यां सह संबध्यते । फलप्रदं कर्म हीनकल्पं न कार्यम् । सति द्रव्ये तत्फलप्रदं भवति । [* तथा च मनुः—

“ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन(न) वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥]

अत्र च सति द्रव्य इति प्रथमकल्पसामर्थ्योपलक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ॥

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यो यज्ञार्थं शूद्राद्विशेत स प्रेत्य चण्डालो भवति* ।

तथा च मनुः—“ न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

ये शूद्रादभिगम्यार्थं ह्यग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्रस्य ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततयज्ञानां वृषलानुपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ” ॥

शूद्राद्धनमुपादायाग्रीन्य उपाधत्ते तद्विषयमेतद्वाक्यद्वयम् । तथा च यज्ञार्थं लब्धं धनं समग्रं यज्ञोपयोगि य्ने न करोति स भासः काको वा भवेत् । भासः पक्षिविशेषः ।

अत्र मनुः—“ यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ” ॥ १२७ ॥

कुसूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ॥

जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

कुसूलं कोष्ठिका तत्परिमितमेव धान्यं यस्य स कुसूलधान्यः, कुसूलावून-परिमाणं धान्यावपनं कुम्भी तत्परिमाणधान्यो वा गृहस्थो भवेत् । ज्याहनिर्वा-

* धनुर्विहान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । * इत उत्तरमेतदर्थं ग. पुस्तके—“यज्ञार्थं लब्धाप्रदाता भासः काकोऽपि वा भवेत् ” इति ।

१ क. ख. ग. ‘भिक्षुकः । २ ग. घ. ‘र्थं याचकोऽदाता भासः । क. ‘र्थं लब्धाप्रदाता भासः । ३ क. घ. ‘लाग्न्युप’ ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

हपर्याप्तमेव धान्यं यस्य स ज्याहिकः, स वा स्यात् । अश्वस्तननिर्वाहैधान्यं विद्यते यस्य सोऽश्वस्तनः, स वा स्यात् । परित्यक्तव्रीह्यादिकणश उ(णिशो)-पादानं शिलम् । पतितै[कै]ककण[स्योपादान]मुञ्छम् । शिलं चोञ्छं च शिलो-ञ्छं, तेन वा जीवेत् । एषामुक्तवृत्तिमतां परः परः पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छ्रेयान्, अतिशयेन प्रशस्तः । स्वर्गादिलोकजयकारणम् । धर्मातिशयवत्त्वात् ।

अत्र च मनुः—“कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

ज्यहौहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकैजित्तमः ॥

षट्कर्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ” ॥

षट्कर्मशब्देन यजनयाजनादीनि ब्राह्मणकर्माणि निर्दिशति तदन्तर्गतस्य प्रतिग्रहादिवृत्तित्रयस्य विधानार्थम् । त्रिभिरन्यः प्रवर्तते इति कुम्भीधान्यस्यापि वृत्तित्रयविधिः । द्वाभ्यामेक इति ज्यहौहिकस्य याजनाध्यापनानुज्ञा । प्रतिग्रहोऽपि कुत्सितादपि स्यादिति तद्वर्जनम् । चतुर्थोऽश्वस्तनः स ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवेदिति । एवं च ब्राह्मणस्यैव कुसूलधान्यत्वादयो धर्माः । न ह्यन्यस्य प्रतिग्रहादिवृत्तिसंभवः ॥ १२८ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे गृहस्थधर्म-
प्रकरणम् ॥ ४ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[स्नातकव्रतप्रकरणम्] (५)

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ॥

न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

स्वाध्यायाधिगमविरोधिनमर्थं नेच्छेत् । तदविरोधिनमपि यतस्ततो नेहेत, यतस्ततो निषिद्धादातुरित्यर्थः । न च विरुद्धेन कर्मणा द्यूतादिना प्रसङ्गेन च गीतादिना । प्रसङ्ग आसक्तिः । तद्धेतुत्वाद्गीतादिः प्रसङ्गः । अथवा प्रसङ्गोऽनिष्ठा-

येतेः, यद्यस्मै नैतद्दामीदं मेऽनिष्टमेष करिष्यतीत्येवं भयजननरूपः । यथोत्प-
न्नेन च संतोषी संतुष्टो भवेत् । अत्र च मनुः—

“ संतोषं परमास्थाय सुखार्थं संयतो भवेत् ।

संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ” ॥

अत्र च प्रकरणे प्रतिवाक्यमिदं कार्यमिदं वर्जनीयमिति प्रतिपादनद्वारेण
तद्विषयः संकल्प इदं करिष्ये नेदं करिष्य इति मनोव्यापाररूपो व्रतशब्द-
वाच्यो विधीयते । “ तस्य व्रतम् ” इत्युपक्रम्य श्रुतावेषां विधानात् । अत एव
वसिष्ठः—“ अथातः स्नातकस्य व्रतानि ” इत्यारभ्यैतानि विहितवान् । एते च
संकल्पाः समावर्तनानन्तरमेव कार्याः स्नातकं प्रति विहितत्वात् ॥ १२९ ॥

यतोऽर्थ ईहितव्यस्तमाह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्वनं क्षुधा ॥

क्षुधाऽवसीदन् राजादीनामन्यतमाद्धनमिच्छेत् । प्रतिग्रहादिना लिप्सेत । राज-
ग्रहणं विशुद्धस्य दातुरूपलक्षणार्थम् ॥

दम्भिहेतुकपाषण्डिकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

लोकैवशीकरणार्थं धर्मकारी दम्भी, हेत्वाश्रयणेन श्रुतिस्मृत्युक्तधर्मदूषयिता
युक्तिबलेन सर्वत्रसंशयकारी च हेतुकः, वेदवाह्यागमविहितकारी पाषण्डी ।
उक्ताश्रमव्यतिरिक्तश्च बकस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य स बकवृत्तिः । एतान्वर्ज-
येत् । एभिर्न संव्यवहरेयुरित्यर्थः ।

मनुः—“ पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालैर्व्रतिकाञ्छठान् ।

हेतुकान्वकवृत्तींश्च बाङ्मात्रेणापि वर्जयेत् ” ॥

निषिद्धकारिणो विकर्मस्थान् । बैडालव्रतिकादीन्स एवाऽऽह—

“ धर्मध्वजो सद्बालुब्धश्छात्रिको लोकदाम्भिकः ।

बैडालैर्व्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधिकः ॥

यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ” ॥

शठः स्तब्धः ।

(स्नातकघृतप्रकरणम् ५)

अत्र विष्णुधर्मेषु पृष्टपाषण्डिलक्षणं कथंचित्पाषण्डिदर्शनसंलापस्पर्शनप्राय-
श्चित्तसंजातजिज्ञासं दालभ्यं प्रति पुलस्त्यं उवाच—

“ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागजम् ।
उल्लङ्घ्य ये प्रवर्तन्ते स्वेच्छया कूटयुक्तिभिः ॥
विकर्माभिरता मूढा युक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः ।
पाषण्डिनस्ते दुःशीला नरकार्हा नराधमाः ॥
तांस्तु पाषण्डिनः पापान्विकर्मस्यांश्च मानवान् ।
वैडालव्रतिनश्चैव नित्यमेव च नाऽऽलपेत् ॥
संभाष्यैताञ्शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।
इदं चोच्चारयेद्भक्त्या कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥
शरीरमन्तःकरणोपघातैर्वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पाषादनन्ते हृदि संनिविष्टे ॥
अन्तः शुद्धिं बहिः शुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः ।
स करोत्वमले तस्मिञ्शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥
बाह्योपघातादनघो विद्वांश्च भगवानजः ।
शुद्धिं नयत्वेनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥
एतत्संभाष्य जप्तव्यं पाषण्डिमिरिहाधमैः ।
नमः शुचिपदे चोक्त्वा सूर्यं पश्येच्च वीक्षितैः ” ॥

तथा—“ पाषण्डिनो दुराचारा दुष्टान्नगुणवादिनः ।
असंस्कृताक्षमोक्तारो ब्राह्म्याः संस्कारवर्जिताः ॥
पाषण्डाः पापकर्माणो दाम्भिकाः शठबुद्धयः ।
वर्णसंकरकर्तारो धर्मव्याजोपजीविनः ॥
निःशौचा वक्रमतयो नान्यदस्तोति वादिनः ।
एवंविधास्ते सन्मार्गाद्वेदप्रोक्ताद्वहिष्कृताः ॥
क्रियाकलापं निन्दन्त ऋग्यजुःसामलक्षणम् ।
आत्मानं च परांश्चैव कुर्वन्ति नरकस्थितौ ॥
तेषां दर्शनसंभाषस्पर्शनानि नरैः सदा ।
परित्याज्यानि दृष्टे च प्रोक्तं संभाषणे तथा ॥
संस्पर्शं च बुधः स्नात्वा शुद्धे(ध्ये)च्छुचिषदं स्मरेत् ।
अधमानां सदैवैषामालापस्पर्शनं त्यजेत् ॥

प्राकृतोऽपि जनः किं तु यः सदाचारपालकः ।

यतस्ते वैदिकं कर्म निन्दन्त्यकृतबुद्धयः ॥

पापण्डिनामशेषाणामप्रीतिर्वेदकर्मणि ।

ते ह्यधोगामिनः प्रोक्ता आसुरं भावमाश्रिताः ” ॥

तथा—“ तन्मोहितानामचिराद्विवेको याति संक्षयम् ।

क्षीणज्ञाना विकर्माणि कुर्वन्त्यहरहर्नराः ॥

निजवर्णात्मकं धर्मं परित्यज्य विमोहिताः ।

धर्मबुद्ध्या ततः पापं कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ॥

ज्ञानावलेपस्तत्रैव ततस्तेषां प्रजायते ।

सुहृद्भिर्वार्यमाणास्ते पण्डितैश्च दयालुभिः ॥

प्रयच्छन्त्युत्तरं मूढाः कूटयुक्तिसमन्वितम् ।

ततस्ते स्वयमात्मानमन्यं चारुपमर्ति नरम् ॥

विकर्मणां योजयन्तश्चयावयन्ति स्वधर्मतः ” ।

विष्णुपुराणम्—

“ क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमान्नरः ॥

किं पुनर्यस्तु संत्यक्तत्रयोः(यिः) सर्वात्मना द्विजः ।

पापण्डियोगिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥

पापण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ।

हेतुकान्वकवृत्तींश्च बाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

बुधैरालापसंसर्गसहास्याश्चातिपापिभिः ।

पापण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥

एते नैशास्तथा ख्याता दृष्ट्वा श्राद्धोपघातकाः ।

एषां संभाषणात्पुण्यं दिनमेकं प्रणश्यति ॥

एतान्पापण्डिनः पापान्नित्यमेव तु नाऽऽलपेत् ।

पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ” ॥

स्कन्दपुराणे—“ कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नारकेष्वपि कुत्सितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासंभवं विकल्पः ॥ १३० ॥

(जातकमतप्रकरणम् ५)

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ॥

शुक्लवस्त्रधरो भवेत् । तथा नीचकेशादिश्च भवेत् । नीचानि कृत्तानि केशश्म-
श्रुनखानि यस्य स तथोक्तः । तथा शुचिः प्रयतः सर्वदा स्यात् ।गौतमः—“ न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वा वासो
विभृयात् । निर्णिज्य तु कामम् ” ।

अन्यधृतं तु प्रक्षाल्य कामं विभृयादित्यर्थः । मानवेऽपरो विशेषः—

“ न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ” ।

तथा—“ उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलंकारं छत्रं कनकमेव च ” ॥विष्णुपुराणे—“ सदाऽनुपहृतं वस्त्रं प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।
गारुडानि च रत्नानि विभृयात्प्रयतो नरः ” ॥मार्कण्डेयपुराणे—“ न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा ।
न च कुर्याद्विपर्यासं वाससोर्न च भाषणे ॥
वर्ज्यं च विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहृतं च यत् ” ।महाभारते—“ अन्यदेव भवेद्वासः शयनीयेऽन्यदेव तु ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ” ॥

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

भार्या पश्यंस्तया च दृश्यमानस्तथैकवासाश्च तिष्ठन्नाश्रीयात् ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ॥

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी ॥ १३२ ॥

संशयं जीवनसंशयं न प्रपद्येत । अथ वा निश्चितेऽर्थे संशयमतिशङ्कां न
कुर्यात् । अप्रियमहितम् । अनृतं च शास्त्रीयकारणं विना न वदेत् । स्तेनो वा
वार्धुषी वा न स्यात् ।

मनुः—“ नाविनीतैर्ब्रजेद्भुर्यैर्न चक्षुर्व्याधिपीडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥

नातिकार्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।

नाज्ञातेन च संगच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥

गवां च यानं पृष्ठेन सर्वदैव विगर्हितम् ” ।

विष्णुः—

“ न रात्रौ वृक्षमूलमधितिष्ठेत् । न सूनाबन्धनागारौ न वृथा च नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय कूलमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोकयेत् ।
न लङ्घयेत् । नैकोऽध्वानं प्रपद्येत । नाधार्मिकैः सार्धं न द्विषद्भिः । न
संध्ययोर्नासंनिहितपानीयं नातितूर्णं न संततम् ” ।

वौधायनः—“ न पतितेन स्त्रिया चाध्वानं व्रजेत् ” ॥

विष्णुपुराणे—“ वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी राज्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा निरीक्षन्पर्यटेद्बुधः ।
युगमात्रं महोत्सृष्टं नरो गच्छेद्विलोकयन् ” ॥

तथा—“ न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ।
नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्ये गृहे वसेत् ” ॥

देवीपुराणे—“ नासहायो व्रजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे ” ।

आपस्तम्बः—“ न श्रोत्रियमनमिषाण्य व्यतिव्रजेदरण्यं न स्त्रियम् ” ॥

पैठिनासिः—“ न गोब्राह्मणान्यन्तरेण व्यपेयात् । अनुज्ञाप्य वा व्रजेत् ” ।

यमः—“ संनिकृष्टावधीयानौ योऽन्तरा व्रजति द्विजः ।
स मासरासमानां च योनिं व्रजति पापकृत् ” इति ॥

“ नाकस्मादप्रियं वदेत् ” इत्युक्तं तत्प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते—

तत्र “ दोषाः ” इत्यनुवृत्तौ देवलः—

“ तत्र परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरमिति वाङ्मयाश्च
पट् । परेषां देशकुलजातिविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरक-
र्माजीवनानां तत्प्रत्यक्षं दोषवचनम् ।

यच्चान्यत्क्रोधसंत्रासजननं निन्दितं वचः ।

परुषं तच्च विज्ञेयं तथाऽन्यच्च तथाविधम् ॥

अक्षुप्मानिति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।

प्रशंसानिन्दनं द्वेषात्परुषात्तद्विशिष्यते ॥

वृषलं वृषलेत्युक्त्वां पतितं पतितेति वा ।

सत्येनापि च दोषः स्यान्मिथ्या द्विगुणभाग्यवेत् ॥

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरुनृपतिबन्धुभर्तृभिन्नस-

(आप्तकवतप्रकरणम् ५)

काशेऽर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यापनं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधम्—
असत्यं विसंवादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतानुमितानामन्यथा वचनमसत्यम् ।
प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्तनं विसंवादः ” इति ।

“ रागाद्वेषाद्भयाल्लोमाद्दक्षिण्याच्छङ्कया हिया ।
दम्मात्प्रमादतश्चापि नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥
परप्राणोपघाताच्च परद्रव्यापहारतः ।
विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथा कथनादिषु ॥
तस्मादनृतहेतून्स्तान्नाऽऽत्मन्युत्पादयेत्कचित् ।
उत्पन्नान्वा प्रशमयेत्कारणैस्तद्विघातिभिः ॥
देशराजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थमाषणम् ॥
गुह्याङ्गनाङ्गसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मैथुनाश्रयम् ।
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य माषणम् ॥
इह चामुत्र तत्त्यक्त्वा नाना(न)र्थमधिगच्छति ॥
हिताहितं मनुष्याणां केवलं वचसि स्थितम् ।
तस्मात्संयोजयेद्वाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥
दुश्चिकित्स्यतमं पश्चाद्गुरुक्तं हि वचो मवेत् ।
क्षिप्रं विनिपतेष्वापि वचनं दोषसंहितम् ” ॥

अत्र यमः—“ प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मनः^१ ” ॥

केनापि प्रमाणेन विदितं पतितं न प्रत्यादिशेत्, न कथयेदित्यर्थः । तत्सं-
योगादात्मानं रक्षेत् ।

“ यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तूर्णं मिथ्याभिज्ञासिनाम् ” ॥

दक्षः—“ अनृतं पारदार्यं च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।
अगम्यागमनं चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥
अश्रौतधर्माचरणं मैत्रधर्मबाहिष्कृतम् ।
एतानि नव कर्माणि निषिद्धानि विवर्जयेत् ” ॥

मैत्रं मैत्री । बहिष्करणं त्यागः ।

देवलः—“ गृहे पररहस्यानि नैवोपशृणुयात्कचित् ।
न ब्रूयात्पररन्ध्राणि प्रकाशे जनसंसदि ” ॥

यमः—“ नैव ब्रूयान्न शृणुयाद्दुष्टवाक्यं कथंचन ।
ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ॥
दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन ।
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात्किंचिदुत्तरम् ॥
ब्राह्मणानां परीवादं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
यद्ब्राह्मणेषु कुशलं तदेवाऽऽशु समाचरेत् ॥
ब्राह्मणानां परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ” ॥ १३२ ॥

किंच—

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ॥

दाक्षायणं सुवर्णं, ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं, वेणुर्वेशः । एतद्दान्कमण्डलुसहितश्च भवेत् ।

मनुः—“ वैणवीं धारयेद्याष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ” ॥

वेदो दर्भमुष्टिः । रौक्मे सौवर्णे ।

लौगाक्षिः—“ अनुपसृष्टं सुवर्णं धारयेत् ” । अनुपसृष्टं कालिकारहितम् ।

वौधायनः—

“ स्नातकोऽन्तर्वासाः सोत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुम् ।
द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमुपर्युपानहौ छत्रं च ” ।

अपि च—

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्रोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

देवादीन्प्रदक्षिणं कुर्यात् । दक्षिणहस्तभागे कुर्वन्गच्छेदित्यर्थः ॥

मनुः—“ मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ” ॥

मृदमुद्धृताम् ।

माकण्डयः—“ चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रख्यातांश्च वनस्पतीन् ।

(आतकव्रतप्रकरणम् ५)

मङ्गल्यानि च सर्वाणि पथि कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥
 अमङ्गल्यानि वामानि कर्तव्यानि विजानता ॥ इति ॥
 " औषधानि नियुक्तानि धान्यं कृष्णं च यद्भवेत् ।
 कार्पासं च तृणं शुष्कं शुष्कगोमयमेव च ॥
 इन्धनं च तथाऽङ्गारं यत्र सपौ तथाऽशुभौ ।
 अम्यंक्तो मलिनः पाण्डुस्तथा नम्रश्च मानवः ॥
 मुक्तकेशो गर्दार्तश्च कषायाम्बरधारकः ।
 उन्मत्तकस्तथा पण्डो दीनश्चाथ नपुंसकम् ॥
 अयः पङ्कं तथा चर्म केशाबन्धनमेव च ।
 तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥
 चण्डालश्चपचाद्याश्च नरा बन्धनपालकाः ।
 वर्धकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथाऽऽतुरः ॥
 तुषमस्मकपालास्थिभिन्नमाण्डानि यानि च ।
 रिक्तानि चैव माण्डानि मृतं साक्रन्दमेव च ॥
 एवमादीनि चान्यानि अशस्तान्यभिदर्शने ।
 अशस्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नमैरवैश्वर्जरः ॥
 एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
 गच्छेति पश्चाद्धर्मज्ञ पुरस्तात्तु विगर्हितः ॥
 क यासि तिष्ठ मा गच्छ किं ते तत्र गतस्य च ।
 अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टास्ते विपत्तिकराः स्मृताः ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादीनां विगर्हितम् ।
 स्वलनं वाहनानां च वस्त्रसंघस्तथैव च ॥
 निर्गच्छतश्च द्वारादौ शिरस्याहननं भवेत् ।
 छत्रध्वजादिवस्त्राणां पतनं चाशुभं भवेत् ॥
 वायुश्च कर्कशो रूक्षः सर्वदिग्म्यः समुत्थितः ।
 प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्विजः ॥
 अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः शुभावहः ।
 क्रूरा रूक्षस्वराश्चण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ॥

१ ग. 'हलानि' । २ ग. गर्दभश्च । ३ ग. 'मैकक्षव' । ४ ख. 'धर्माप' । ५ ख. 'स्तोयाय' । ६ क. घ. 'वज्रर्जरः' । ७ ग. 'ताः' । वज्रादि ।

अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेश(ष)प्रवर्षणे ।

दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ॥

शंकरं संस्तुयाद्विद्वास्तथैव मधुसूदनम् ।

द्वितीयं^१ तु ततो दृष्टे प्रतीपं प्रविशेद्गृहम्^२ ” ॥

सहजं नपुंसकम् । पुमानेव कारणान्तरादपेतपुंस्त्वः षण्डः ।

“ अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गलानि तथाऽनघ ।

श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

जलजानि च पुष्पाणि मांसं मत्स्याश्च मार्गव ।

गावस्तुरङ्गमातङ्गौ बद्ध एकपशुस्त्वजः ॥

त्रिदशाः सुहृदो विप्रा ज्वलितश्च हुताशनः ।

गणिकाश्च महाभाग दूर्वा चाऽऽर्द्रं च गोमयम् ॥

* रुक्मं रूप्यं तथा ताम्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ ।

ओषध्योऽपि च धर्मज्ञ वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥

नृवर्धमानयानं च^३ भद्रपीठं तथैव च ।

खड्गं चक्रं पताकां च मृदमायुधमेव च ॥

राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् ।

घृतं दधि पयश्चैव फलानि विविधानि च ॥

स्वस्तिकं वर्धमानं च नन्द्यावर्तं सकौस्तुभम् ।

नद्यश्च चित्रविन्यस्ता मङ्गलानि पराणि च ॥

अक्षताश्च तथा मुख्यास्तथा दर्पणमेव च ।

अञ्जनं रोचना चैव भृङ्गारं माक्षिकं तथा ॥

शङ्खमिक्षुस्तथा भक्ष्या वाचश्चैव तथा शुभाः ।

वादित्राणां शुभः शब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥

गान्धारषड्जक्रुषभा ये च शब्दास्तथा स्वराः ।

मेघाः शस्ताः शुभाः स्निग्धा गजवृंहितैश्च विदिताः ॥

अनुलोमा तडिच्छस्ता शक्रचापं तथैव च ।

अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः ।

आस्तिक्यं श्रद्धाधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥

+ इत आरभ्य सार्वश्लोको न विद्यते ग. पुस्तके ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

शस्तान्येतानि धर्मज्ञ यच्च स्यान्मनसः शुभम् ।

मनसस्तुष्टिरेवात्र परं व्रजनकारणम् ॥

एकतः सर्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ।

यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः सुखप्रलाभो विजयप्रवादः ।

मङ्गल्यसिद्धिप्रवणं मनश्च ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ” ॥

आरूढनरं यानं नृवर्धमानम् । देवस्तानार्थं पीठं भद्रपीठम् । नन्द्यावर्तादयः
सुवर्णदार्वादिकृताः संनिवेशा ज्योतिःशास्त्रवास्तुविद्याप्रसिद्धाः ।

विष्णुः—

“ व्यङ्गं दृष्ट्वा निवर्तेत विरक्तमुण्डजटिलवामनैः प्रव्रजैतांश्च लवणरज्जुनिग-
डांश्च । वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालकांरकुमारीस्तु प्रस्थानकालेऽभिन-
न्देत ” इति ॥ ११३ ॥

न मेहेत नदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ॥

नद्यादिषु मेहनं मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यात् । नद्यामनुदकायाम् । सोद-
कायां पुनरम्बुग्रहणादेव निषेधः सिद्धः । छायायां लोकोपजीव्यायाम् ।
तथा च वसिष्ठः—“ न नद्यां मेहनं कुर्यान्न पथि न च मस्मनि

न गोमये न कृष्टे नोप्ते न शाद्वलोपजीव्यच्छायासु ” ।

गोष्ठो गोव्रजः । तथा मनुः—

“ न मूत्रं पथि कुर्वीत न मस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदा चन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पथि स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ” ।

पर्वतग्रहणे सत्यपि यत्पर्वतमस्तकग्रहणं तदत्यन्तापदि मस्तकादन्यत्रानुग्रहा-
र्थम् ।

यमस्तु—“ तृपाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ” ॥

देवैलः—“ न चत्वारोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । न कृष्टक्षेत्रे न सस्य-
पूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ” ।

विष्णुः—“ नोषरे न पराशुचौ । नोद्यानोदकसमीपयोः ।

नाऽऽकाशे मूत्रपुरीषे कुर्यात् ” ।

शङ्खलिखितौ—“ नासंवृते मूत्रपुरीषे उत्सृजेत् । न सान्तर्वासा न निर्वासाः ” ॥

किंच—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

अग्न्यादीन्प्रति अग्न्याद्यभिमुखस्तान्पश्यन्वा न मेहेत् । तथा च गौतमः—

“ न वाय्वग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रति पश्यन्वा मूत्रपुरीषामे-
ध्यान्युदस्येत् । नैता देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत् ” ।

यमः—“ प्रत्यादित्यं न मेहेत् न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजम् ।

प्रति सोमं प्रति जलं प्रति संध्ये च नित्यशः ॥

हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रति पन्थानमेव च ।

मेहयान्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ” ॥

आपस्तम्बः—“ न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ”

किंच—

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संस्पृष्टमैथुनाम् ॥

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

सूर्यं विवस्त्रां स्त्रीं स्त्रियं, तथा संबद्धमैथुनां, मूत्रं पुरीषं च न पश्येत् । अशु-
चिश्चेद्राहुतारकाश्च ।

मनुः—“ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदा चन ।

नोपस्पृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ” ॥

विष्णुः—“ नाऽऽदित्यमीक्षेत वाससाऽतिरोहितं न चाऽऽदर्शजलाद्युपगतम् ” ।

हारीतः—“ न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा वीक्षेत नोदयास्तैर्मयौ चन्द्रार्कौ ” ।

गौतमः—“ न नग्नां परयोषितमीक्षेत ” ।

आश्वलायनः—“ न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् ” ।

स्वभार्याविषयमेतत् ।

मनुः—“ नाश्वर्यान्द्रार्या सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् ।

क्षुवन्ती(तीं) जृम्भमाणां वा न चाऽऽसीनां यथासुखम् ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।

न पश्येत्प्रसुवन्तीं वा तेजस्कामो द्विजोत्तमः ” ॥

विष्णुः—“ न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखमीक्षेत । न तैलोदकयोः स्वां छायां न मल-
वत्यादर्शं न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नग्नां कं चन मेहमानं
न चाऽऽलानभ्रष्टं कुञ्जरं न च विषमस्थं वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न
मत्तम् ” ।

देवलः—“ पतितव्यङ्गचण्डालोच्छिष्टान्वा नावलोकयेत् ।

अनुदृष्टिगतैरेतैरसंभाषो नृणां वरम् ” ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

देवे वर्षत्यप्रावृतशिराः—“ अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनत् ” इति मन्त्रमुच्चार-
यन्गच्छेत् । प्रत्यक्शिराः स्वापं च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

अपि च—

ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्रेविषाण्यप्सु न निक्षिपेत् ॥

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

ष्ठीवनं मुखेन त्यज्यमानं लालादि, असृग्मुधिरं, शकृत्पुरीषं, मूत्रविषे प्रसिद्धे ।
रेतांसीति पाठे रेतोऽपि प्रसिद्धम् । एतान्युदके न संक्षिपेत् । पादप्रतापनाभि-
लङ्घने अग्निं प्राति न कुर्यात् ।

यमः—“ चैत्यवृक्षं न वा छिन्द्यान्नाप्सु श्लेष्माणमुत्सृजेत् ।

न शुक्रं न विषं मूत्रं न पुरीषं न लोहितम् ॥

नास्थिमस्मकपालानि न केशान्न च कण्टकान् ” ।

चितौ भवो वृक्षश्चैत्यः । [चितिः] श्मशानम् ।

मनुः—“ नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।

नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।

न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् ” ॥

कात्यायनः—“ जुहूषंश्च हुते चैव पाणिसूर्भोस्फयदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्यजनादिना ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेष व्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिकं योजयन्ति तत् ” ॥

विष्णुः—“ नासृङ्गं विषमग्नौ प्रक्षिपेत् ” ।

देवलः—“ अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निमद्भिर्न शमयेत्तथा ” ।

आपस्तम्बः—“ अग्निं नाप्रयत आसीदेदिषुमात्रादित्येके खट्वायां च नोपदेध्यात् ” ।

गौतमः—“ नाग्निमपश्च युगपद्धारयेत् ” ॥ १३७ ॥

अपि च—

जलं पिबेन्नाञ्जलिना शयानं न प्रबोधयेत् ॥

नाक्षैः क्रीडेत् धर्मघ्नैर्व्याधितैश्च न संविशेत् ॥ १३८ ॥

सव्यदक्षिणौ हस्तौ युक्तावञ्जलिः । तेन जलं न पिबेत् । शयानं निद्रितं न प्रबोधयेत् । अक्षैर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पतितादिभिर्व्याधितैश्च पुरुषैः सह न संविशेत् । अत्र च संवेशनं संकरोपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

“ न संविशेत् पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कसैः ।

न मूर्खैर्न वालितैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥

सहाऽऽसनं भोजनं च पतितैः सह वर्जयेत् ।

उपपातकिमिश्रान्यैः कुर्वद्भिः कर्म निन्दितम् ” ॥

क्रीडाग्रहणं व्यसनमात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

“ न नृत्येनैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत् ।

नाऽऽस्फोटयेन्नै क्ष्वेडेच्च न च रक्तं विरागयेत् ” ॥

रक्तमनुरक्तम् । अनिषिद्धेऽर्थे न विरागयेत् । विरागयुक्तं न कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—“ न कुर्वीत वृथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।

नोत्सङ्गे मक्षयेद्भक्ष्यं न जातु स्यात्कुतूहली ” ॥

नित्ययोगेऽतिशये वा *प्रत्ययः ॥ १३८ ॥

किं च—

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

केशभस्माङ्गारजलकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

* कुतूहलीत्यत्रेतिप्रत्ययो भूमनिन्देत्यत्रोक्ते नित्ययोगेऽतिशये वाऽर्थे इत्यर्थः ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

आयुरारोग्यादिविरुद्धं कर्म प्रेतधूमं नदीतरणं च केशादिष्ववस्थानं च वर्जयेत् । मनुः—

“ नालातपं प्रेतधूमं वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥
न मृच्छोष्टं न मृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ” ॥

आपतिः परिणामः । कर्मशब्देनात्र संकल्प उच्यते । तस्य निष्फलतां मिथ्यात्वं संकल्पितानुष्ठानरूपं न कुर्यात् । लोष्टमर्दनादिषु ताच्छील्यं वर्ज्यम् ।

तथा—“ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेताऽऽत्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैनदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ” ॥

ततः शिरसा विनेत्यर्थः ।

“ केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ” ॥

तैलेन शिरःस्नातस्तेनैव तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेदित्यन्वयः । अथ वाऽन्येनापि तैलेन तदहरङ्गं नोपस्पृशेत् ।

विष्णुः—“ न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेत ” ।

नदीतरणं चात्र बाहुभ्यां सांशयिकप्लवेन[च] वर्जयेत् ।

तथा च मनुः—“ न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ” ।

वसिष्ठः—“ नावं च सांशयिकीं नाधिरोहेत् ” ।

मनुः—“ अधितिष्ठेन्न केशांश्च न भस्मास्थिकपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ” ॥

तथा—“ उद्वर्तनमपस्थानं भैक्तं विष्मृत्रमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठश्चूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ” ॥

विष्णुः—“ न चतुष्पथमधितिष्ठेन्न रात्रौ वृक्षमूलं न शून्यालयं
न सूनाबन्धनागारम् ” ।

गौतमः—“ अमेध्यं नाधितिष्ठेत् ” । शङ्खलिखितौ—“ नाहेः पदमधितिष्ठेत् । न तृणशर्कराकूटेषु तिष्ठेत् । ” पदं स्थानम् ।

आपस्तम्बः—“पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत् ” ।

ब्राह्मणेन पाणिनोपलिप्तमप्रोक्षितं नाधितिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३९ ॥

किंच—

नाऽऽचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेषकचित् ॥

न राज्ञः प्रतिगृहीयात्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं गां परस्मै नाऽऽचक्षीत न कथयेत् । द्वारं विहाय ग्रामं न प्रविशेत् । लुब्धस्य सति धने व्ययमकुर्वाणस्योच्छास्त्रवर्तिनोऽति-
क्रान्तशास्त्रस्य च राज्ञो धनं न प्रतिगृहीयात् ।

वौधायनः—“ गां पाययन्तीं न परस्मै ब्रूयात् ” ।

मनुः—“ अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म नाऽऽवृत्तम् ” ॥

गौतमः—“ न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा
९ भाष्ये ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत । अधेनुं^१ धेनुं^२ मव्येति
ब्रूयात् । अमद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । कपालं मगालमिति । मणिधनु-
रितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाऽऽचक्षीत । न चैनां वारयेत् ” ।

विष्णुः—“ न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत नोत्पातं प्रदर्शयेत् ” ।

मनुः—“ कुलाकुलं रहस्यार्थं संचरेन्नानिमित्ततः ” ।

कुलं गृहम् ।

वसिष्ठः—“ नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि ब्रजेत्प्रदक्षिणं पुनराब्रजेत् ” ।

गौतमः—“ न यज्ञमवृतो गच्छेद्दर्शनाय तु कामम् ” ।

मनुः—“ नमस्कृतुं ब्रजेत्कामं दिदृक्षुर्यज्ञकर्म वा ” ॥ १४० ॥

उच्छास्त्रवर्तिनो राज्ञः प्रतिग्रहे दोषभूयस्त्वमाह—

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहविषये सूनिप्रभृतीनां यो य उत्तरः स पूर्वस्मादशगुणदोषो भवति ।

(ज्ञातकत्रयप्रकरणम् ५)

अतस्तत्प्रतिग्रहो दशगुणदोषो भवति । अतस्तत्प्रतिग्रहं वर्जयेत् । सूना प्राणिवधस्थानं, तद्वान्सूनी प्राणिघातकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । परहृदयं विवशयतीति वेश्या । यद्वा वेशेन जीवतीति वेश्या । वेशः शृङ्गारः । नराधिपो राजा । स च पूर्वोक्तविशेषण एव दुष्टः । तदीयस्य प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वात् ।

तथा च मनुः—“ दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
 तेन तुर्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥
 तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रं महारौरवरौरवौ ।
 नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥
 संजीवनं महावीचितापनं संप्रतापनम् ।
 संघातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥
 लोहशैर्ङ्कुमृवीसं च पन्थानं शौल्मलां नदीम् ।
 असिपत्रवनं चैव लोहचारकमेव च ॥
 एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ” ॥ १४१ ॥

अध्ययनविध्यङ्गान्याह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ॥

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥१४२॥

अधीयन्त इति अध्यायाः स्वाध्यायाः । तेषां संस्कारकमुपाकर्माख्यं कर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां कार्यम् । चन्द्रमसा युक्तः श्रवणो नक्षत्रं यस्यां सा श्रावणी । अथवा श्रवणे नक्षत्रे सप्तम्यर्थे श्रवणशब्दादेर्नप्रत्ययः । अथवा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्ते नक्षत्रे चोपाकर्म कार्यमौषधिभावे सति । औषधीनां व्रीहिप्रभृतीनां भावः प्रादुर्भावोऽङ्कुरोदय इति यावत् । एतच्च विशेषणं श्रावणीश्रवणयोरपि ग्राह्यम् । यदा श्रावण्यां न प्रादुर्भावस्तदा भाद्रपदश्रवणेन कार्यम् । अत्र मनुः—

१ क. °प्रहे द° । २ ग. विवेश° । घ. विशती° । ३ घ. °शङ्खं सभीमं च । ४ ग. °ङ्कु-
 मनीसं । ५ क. ग. शल्मलां । ६ क. ख. °नशब्दः । अ° ।

“ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तच्छ(श्छ)न्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ” ॥

छन्दांस्युपाकृत्य तानेव पञ्चमानेव मासानधीयीत । अर्धः पञ्चमो मासो येषां ते तथोक्ताः । उपाकर्मप्रभृति सार्धोऽथतुरो मासाञ्शुक्लकृष्णपक्षेषु निरन्तरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः ।

पुराणात्—“ उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्ममयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ” ॥

तथा—“ गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्द्विजः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वचमुद्धरेत् ” ॥

गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनाधिकारं ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

अत एव शौनकः—

“ समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे । जायोपेयेत्येके ” इति ॥१४२॥

उत्सर्जनविधिमाह—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ॥

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रुहिः ॥ १४३ ॥

पुष्येण युक्ता पौर्णिमासी पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषः । तस्य रोहिण्यां चन्द्रयुक्तायां तस्यैव चाष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः । जलान्ते जलसंनिधौ ग्रामाद्ब्रुहिश्छन्दसां वेदानामुत्सर्गं परित्यागं कुर्यात् । अत्र च्छन्दोभिस्तदध्ययनं लक्ष्यते । येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृति शुक्लकृष्णपक्षेषु वेदाध्ययनं कृतं तत्प्रकारमिदानीं परित्यजेत्, न तु सर्वात्मना । अत एव मनुः—

“ अतः परं तु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ”

इत्युत्सर्गानन्तरं कर्माध्ययने प्रकारान्तरमुक्तवान् । उत्सर्गश्च यथाविधि यथा-
गृह्यशास्त्रात्कर्तव्यः ।

अत्र च मनुः—“ पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्ब्रुहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ” ॥

श्रावण्यां यद्युपाकरणं तदोत्सर्जनं पौषस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे । अथ प्रौष्ठपद्यां तदा माघस्य ।

(ज्ञातकर्मप्रकरणम् ५)

उपाकर्मण्युत्सर्गे च कृतेऽध्ययनकालविधिशेषत्वेन दिनविशेषपर्युदासमाह—

अयं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

अयमहोरात्रत्रयमनध्यायोऽध्ययनवर्जनं कार्यम् । अत्र निमित्तं शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु प्रेतेष्विति । गुरुराचार्यो ग्राह्यः । तथा च मनुः—

“ त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ” इति ।

बन्धवोऽत्रासपिण्डाः । सपिण्डेषु दशाहादिविधानात् । उपाकर्मोत्सर्गयोः कृतयोस्त्रिरात्रमनध्याय इत्यनुषङ्गः । मनुस्तूत्सर्गे पक्षिणीमेकाहं त्रिरात्रं च विकल्पेनानध्यायमाह—

“ यथाशाखं तु कृत्वैवमुत्सर्गं विधिवद्ब्रूहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ” इति ॥

स्वशाखायाः श्रोत्रियेऽध्येतरि मृते तथा अयमनध्याय इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

“ श्रावण्यां पौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्य मांसं प्रदोषे नाधीयीत । तथा प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् । तथोपाकरणादि । आ उत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्रोद्धं मैथुनं वर्जयेत् । ऋतावेव जायां यायात् ” ।

ऋतुकालाहीत्यर्थः ।

“ यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात् ।

एवं वर्तमानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ” ।

गौतमः—

“ श्रावणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदी चोपाकृत्याधीयीत । छन्दांस्यर्धपञ्चमान्मासान्पञ्च दक्षिणायनं वा मास्युत्सृष्टलोमौ न मांसं भुञ्जीत द्वैमास्यो वा नियमैर्मैथुनवर्जौ ” ।

समावृत्तविषयमेतत् । अत एव शौनकः—

“ अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकरूपेण यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येके,

प्राजापत्यं तत् ” इति ।

तज्जायोपगमनं प्राजापत्यमित्यर्थः ॥ १४४ ॥

१ ख. ग. “शाखाश्रो” । २ ख. ग. घ. च. श्राद्धे । ३ ग. घ. “मानं मां” । ४ क. “त” ।
द्वौ मासौ वा । ५ क. घ. “यमः” । ब्रह्मचारी मैथुः ।

किं च—

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ॥

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

सायं प्रातः संध्ययोर्मेघध्वनावसंध्ययोरपि निर्घाते भूमिचलन उल्कापाते वेदाध्ययनं समाप्याऽऽरण्यकवेदभागं चाधीत्य द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः कार्यः ।

हारीतः—“सायंसंध्यास्तनिते रात्रिं नाधीयोरन् । प्रातःसंध्यास्तनिते चाहोरात्रम्” ।

आपस्तम्बः—

“संधावनु स्तनिते रात्रिं स्वप्नपर्यन्तं विद्युत्युपव्युषं यावैता गां कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायो दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुनोर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ” ।

अस्यार्थः—संधावनु अहोरात्रसंधिलक्षिते काले स्तनिते मेघध्वनौ रात्रिमन्तरां नाधीयीत । स्वप्नपर्यन्तं स्वप्नवर्जनान्तं यावत् । आन्याट्यादुत्थानादित्यर्थः । उपव्युषमपव्युषसि विद्युति द्योतमानायाम् । अथ वा शम्याप्रासपरिमिते देशे स्थिता गौः कृष्णा लोहितेति वा विज्ञायते । यदाऽपररात्रे द्योतमानायां विद्युति प्रदोषसहितमहरनध्यायः । दहेऽल्पेऽपररात्रे स्तनयित्नुना गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः । अथ बोर्ध्वमर्धरात्रात्स्तनयित्नुना जाते सप्रदोषमहरनध्याय इति ।

मनुस्तु निर्घातादिष्वाकालिकमनध्यायमाह—

“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चापसर्जने ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ” ॥

ऋतावपि वर्षास्वपीत्यर्थः । आकालिको निमित्तसमयपर्यन्तः । तथा—

“चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ” इति ॥

ततश्चाऽऽकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः । एवं कल्पान्तरेष्वपि ।

यमः—“शक्रध्वजनिमित्तेषु उल्कापाते तथैव च ।

अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ” ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

वसिष्ठः—“ उल्काविद्युत्समासे त्रिरात्रमुल्काविद्युत्सज्योतिषमपर्तावाकालिकम् ” ।

उल्कायां वसन्ते वर्षासु विद्युति दृष्टायां सज्योतिषमनध्यायः । दिवेत्यर्थः । अपर्तावुक्तादतोरन्यत्र विद्युत्युल्कायां वा द्योतमानायामकालिके द्वितीयेऽहनि दर्शनकालं यावदनध्यायः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अपि च—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ॥

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य वा ॥१४६॥

शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च तथा राहुसूतके चन्द्रसूर्योपराग ऋतुसंधिषु ऋतूनां वसन्तादीनां परस्परसंधिषु श्राद्धिकं भुक्त्वा प्रतिगृह्य चाहोरात्रमनध्यायः कार्यः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् । श्राद्धसंबद्धं श्राद्धिकम् । तत्पक्षं भुक्त्वाऽऽमं च प्रतिगृह्याहोरात्रं नाधीयीत ।

नृसिंहपुराणात्—“ महानवम्यां द्वादश्यां मरण्यामपि चैव हि ।
तथाऽक्षततृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्विजः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथारूपायां तु वर्जयेत् ।
नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमः ” ॥

महानवमी, अश्वयुजशुक्लपक्षस्य । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लपक्षस्य । भरणी प्रोष्ठपक्षनन्तरा । अक्षततृतीया वैशाखशुक्लपक्षस्य । रथारूपा सप्तमी माघशुक्लपक्षस्य ।

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ गौतमः—

“ कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेके ” ।
उक्तपौर्णमासीप्रभृतित्रिरात्रमित्यर्थः । अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्माद्भिभूतं सप्तम्यादित्रिरात्रमुपलक्ष्यते । अन्त्याऽष्टका माघी । तामेवानध्ययननिमित्तामेक आहुः ।

पैठीनासिः—“ पौषप्रभृतयः कृष्णे मवास्तिस्रोऽष्टका मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके ” ।

शौनकस्तु—“ हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ” इत्याह ।

श्रीतातपः—“ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यापि ॥

मेधाकामस्त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां च सर्वदा ।

सप्तम्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्नापि कीर्तयेत् ” ॥

मनुः—“ प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

ज्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ” ॥

केतनं निमग्नम् । एकानुदिष्टमेकोद्दिष्टम् । एवं च राहुसूतक एकाहत्रि-
रात्रयोर्विकल्पः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् ।

अत एव हारीतः—

“ उपाध्याये राजनि च मृते श्रोत्रिये च मृतैः सव्रक्षचारिणि च चन्द्रार्कयो
राहुदर्शने शक्रध्वजपतन आचार्ये च मृते त्रिरात्रम् ” इति ॥ १४६ ॥

किं च—

पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः ॥

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अन्तरं शिष्योपाध्याययोर्मध्यतो गमनम् । तस्मिन्पशुमण्डूकादिभिः कृतेऽ-
होरात्रमनध्यायः । मध्यगमनात्प्रभृति सूर्योदयं यावदित्यर्थः । तथा शक्रपाते
शक्रोच्छ्रायोपलक्षिते काले । प्रोष्ठपद्यनन्तरं भरण्यां शक्रपातः । प्रोष्ठपदस्यैव
शुक्रद्वादश्यां शक्रोच्छ्रायः । तदाह गर्गः—

“ सिंहं गते दिनकरे सितचौरुपक्षे हर्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्के ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरवृन्दवन्द्यो याम्यां ततो दिशि निषीदति वज्रपाणिः ” इति ॥

अत्र च हरिशब्देन हरिदैवतं श्रवणमुपलक्ष्यते । तदपि च प्रदर्शनार्थम् ।

यतः स एवाऽऽह—

“ द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासैवे ” इति ॥

विश्वशब्देन वैश्वदेवमुत्तराषाढानक्षत्रमुपलक्ष्यते । वासैवशब्देन वसुदैवतं
धनिष्ठानक्षत्रम् । तेन द्वादश्यामेव शक्रोच्छ्रायः ।

गौतमः—

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

“ अन्तरागमने पुनरुपसदनम् । श्वनकुलमण्डूकमार्जाराणां ज्यहमुपवासो विप्रवा-
सश्च । प्राणायामो घृतप्राशनं चेतरेषाम् । श्मशानाध्ययने चैवम् ” ।

येन केनचिदन्तरा गमने कृत उपसदनं कार्यम् । उपसदनं च पाणिना
पाणिमुपसंगृह्णेत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं तदेव पुनः कर्तव्यम् । आद्यन्तराग-
मने त्रिरात्रमुपवासः । ज्यहं च विवसेदिति ।

यस्तु वसिष्ठः—“ अधीयानानामन्तरागमनेऽहोरात्रमभोजनम् । त्रिरात्रमभिषेको
विवासा(स)श्चान्योन्येन श्वमार्जारनकुलशीघ्रगाणां त्वहोरात्रम् ”

इत्याह, तत्रिरात्रोपवासासमर्थविषयम् । प्राणायामो घृतप्राशनं चेतरेषा-
मिति । आदिव्यातिरिक्तानामन्तरागमन इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

किं च—

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने ॥

अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ॥

भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु ॥

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ॥

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

आदीनां निःस्वने शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनध्यायः । क्रोष्टा गोमायुः ।
उलूकोऽमङ्गल्यपक्षी । बाणो वीणाविशेषः । आर्तो दुःखितः । आदयः प्रसिद्धाः ।
तथाऽमेध्यादीनामन्तिके संनिधाने । अन्त्यः शूद्रान्निष्कृष्टः । तथा देशस्याऽऽत्म-
नश्चाऽऽशौचे, तथा विद्युत्संप्लवे । संप्लवः पुनः पुनर्भवनम् । तथा भुक्त्वा यावदार्द्र-
पाणिः । तथाऽम्भसो मध्ये, अर्धरात्रे रात्रेर्मध्यमे यामद्वये च, तथाऽतिमारुतेऽ-
तिशयेन वाति वायौ । तथा पांसुवर्षेऽद्भुतविशेषे दिशां दाहे च तथा संध्ययोः,
तथा नीहारे धूमिकायां, भीतौ च चौरादिकृतायाम् । तथा धावतोऽनध्यायः ।
तथा पूतिगन्धे, तयोक्तलक्षणे शिष्टे गृहमागते, खरादीनामारोहणे च । यानं रथा-
दि । इरिणमूपरम् । एताञ्चक्रोष्टुप्रभृतिनिःस्वनादिनिमित्तान्सप्तत्रिंशदनध्या-
यांस्तात्कालिकान्निमित्तकाले कर्तव्यान्विदुर्मुनयः । अत्र विशेषः । तथा मनुः—

“ सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदा चन ” ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायनः—

“ नृत्यगीतवादित्ररुदितशब्देषु तावन्तं कालमार्तौ च ” ।

आपस्तम्बः—“ श्मशाने सर्वतः शम्पाप्रासात् । श्मशानवच्छृद्रपतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः । ब्रह्माध्येष्यमाणौ मलवद्वा^१ससेच्छन्संमाषितुं ब्राह्मणेन संमाष्य तयौ संमाषेत संमाष्य तु ब्राह्मणेनैव संमाष्याधीयीत ” ।

यमः—“ श्लेष्मातकस्य च्छायायां शल्मलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ” ।

तथा—“ न सङ्ग्रामे न सेनायां विवादे कलहे तथा ” ।

हारीतः—“ ब्राह्मणागमनेऽर्घ्यादीनि दत्त्वाऽनुज्ञाप्याधीयीन् ” ।

तथा—“ न वृक्षस्थो न तीर्थस्थो न चाप्सु न समासु च ।

बहुसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदा चन ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसंक्थिकाम् ।

नाधीयीताऽऽमिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ” ॥

तथा—“ श्वखरोष्ट्रे च रूदति पङ्क्तौ न च पठेद्विजः ।

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ” ॥

तथा—“ रुधिरे च सुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ” ।

गौतमः—“ ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य निशायां चतुर्मुहूर्तं नित्यमेके नैग-

रोत्सवे । उपनयनादूर्ध्वं भोजनादहोरात्रमनध्यायः प्राधीतस्याध्य-

यने प्रथमं प्रवृत्तस्य भोजनादूर्ध्वमनुत्सवेऽपि पूर्ववदनध्यायः ” ।

निशायां चतुर्मुहूर्तम् । एतच्च त्रयोदश्याम् ।

तथा चोशना—“ त्रयोदश्यां प्रथमांश्चतुरो मुहूर्तान्नाधीयीत ” ।

तस्यानध्याय इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

“ मिथुनव्यपेतायां च शय्यायां वाससा च मिथुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन ” इति ।

सर्वे चैतेऽनध्याया धर्मनैपुणकामेन विद्यानैपुणकामेन च वर्जनीयाः । प्रत्य-
वायाविशेषात् । तथा च यमः—

१ क. ग. 'नृत्यगी' । २ क. घ. 'णो मूल' । ३ घ. 'द्वासेच्छन्दं च भा' । ४ ख. 'च्छन्दं भा' ।
५ घ. 'गेनै' । ६ ख. तथा सं' । ७ क. ख. 'सक्तिका' । ८ क. ग. 'रुवति' । ९ क. 'गरे' ।
उत्सव उप' । ख. गरे उत्सवेऽपि । १० क. ख. 'न च व' । ११ क. घ. 'वायवि' ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

“ छिद्राण्याहुर्द्विजातीनामनध्यायान्मनीषिणः ।

छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृन्तामि सुकृतं च यत् ।

अनध्यायेष्वभ्यसतो ब्रह्म व्याहरतस्तथा ” ॥

यस्तु मनुवचनम्—“ द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ”

इति, तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयम् । तत्प्रकरणार्थितवचनमूलत्वात् । ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य हि तैत्तिरीयकाः समामनन्ति—

“ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः ” इति ॥

१४८॥१४९॥१५०॥१५१॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतमाह—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ॥

नाऽऽक्रामेद्रक्तविण्मूत्रघ्नीवनोद्धर्तनानि च ॥ १५२ ॥

देवादीनां छायां रक्तादीनि च नाऽऽक्रामेन्नाधितिष्ठेत् । ऋत्विगाचार्ययोः स्नातकोपादानेनैव ग्रहणसिद्धौ पृथगुपादानात्स्नातकशब्दोऽचिरसमावृत्ते वर्तते । यद्वा ऋत्विगाचार्याभ्यामन्यस्नातकस्य च्छायायामनाक्रमणं मन्तव्यम् । देवा देवप्रतिमाः । घ्नीवनं मुखप्रच्युतं लालादि । उद्धर्तनमङ्गोत्सादनद्रव्यम् ।

अत्र मनुः—“ देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाऽऽक्रामेत्क्रामतच्छा(श्छा)यां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ” ॥

बभ्रु कपिलं गवादि ।

यपः—“ देवद्विजगुरुप्राज्ञस्नातकाचार्यमन्त्रिणाम् ।

नाऽऽक्रामेत्क्रामतच्छा(श्छा)यां कपिलस्य च गोरपि ॥

स्वां तु नाऽऽक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन च ।

चण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च ” ॥

विष्णुः—“ ब्राह्मणदेवगुरुबभ्रुदीक्षितानां छायां नातिक्रामेत् ” ।

प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते, तत्र मनुः—

“ मध्यंदिने च रात्रौ च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ” ।

तथा—“ वैरिणं नोपसेवेत सहायांश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ नोद्धतकुहकैः सहैकतास्तिष्ठेत् ॥ १५२ ॥

किं च—

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कथं चन ॥

विप्रसर्पक्षत्रिया आत्मा च नावमन्तव्याः । अत्र मनुः—

“ क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदा चन ॥

एतन्नयं हि पुरुषान्निर्दहत्यवमानितम् ।

तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥

नाऽऽत्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

आत्मानं न शपेद्रोषान्नीरुक्को न स्वपेद्दिवा ॥

न नक्तं विलिखेद्गूर्मिं गाश्च रात्रौ न संस्पृशेत् ” ।

तथा—“ ब्राह्मणानृपतीन्वृद्धान्स्वांश्च शान्ताञ्छिशूनापि ।

नाऽऽकोशेनावमन्येत पूजयेद्देवतं तथा ” ॥

किं च—

आ मृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

यावज्जीवं श्रियमन्विच्छेत् । ततश्च तां दुर्लभां मत्वा तदुपायानुष्ठाने मन्दादरेण न भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः । तथा च कमपि शत्रुमुदासीनं वा मर्मणि न स्पृशेत् । परदोषप्रकाशनं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च मनुः—

“ हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाऽऽक्षिपेत् ” ॥ १५३ ॥

अपि च—

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ॥

दूरतो गृहादुच्छिष्टादीनि प्रक्षिपेत् ॥

किं च—

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

तथाऽऽचारो नाम लौकिककर्माश्रयः पुरुषनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

प्रतिषेधो वा । तत्र श्रुतिविहिता आचारा गोलक्षणप्रभृतयः । यथा कर्तरी कर्ण-
कर्तव्य इत्यादयः । आचारविषयाणि तु स्मृतिवाक्यानि प्रदर्श्यन्ते ।

तत्र व्यासः—“ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताऽऽमलकैर्नरः ।

सप्तमीं पञ्चमीं चैव पर्वकौलं विवर्जयेत् ” ॥

पर्वात्रामावास्या । यदाह स एव—

“ अमावास्यानवम्योश्च सप्तम्यां च विशेषतः ।

धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् ” ॥

धात्री—आमलकी ।

तथा—“ सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।

न धात्र्यामलकैः स्नायान्न कुर्यात्कलहं नरः ॥

वीर्यहानिः प्रजाहानिर्यशोहानिस्तथैव च ।

हन्त्येतन्नित्यं यस्मात्तस्माद्धात्रीं विवर्जयेत् ” ॥

तथा—“ षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी ।

अत्र संनिहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

चतुर्दश्यां कामभोगममावास्याक्षुरक्रिया ॥

मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत् ” ॥

ग्राम्यधर्मो मैथुनम् ।

“ तैलं न संस्पृशेदामं वृक्षादींश्छेदयेन्न च ।

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां विरिक्तायां तथा तिथौ ॥

दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा न स्नायौदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

मोहात्प्रतिर्षदं षष्ठीं कुहूं रिक्तां तथा तिथिम् ।

तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिरपहीयते ॥

पञ्चमीं दशमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम् ।

तृतीयां चैव यस्तैलं नरः समुपसेवते ॥

अभ्यङ्गात्स्पर्शनाद्वाऽपि मक्षणाच्च तथैव च ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्धनापत्यवलायुषाम् ॥

उपोषितस्य व्रतिनः कृत(कृत्त)केशस्य नापितैः ।
 तावच्छीस्तिष्ठते(ति) प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥
 नखकृत्यकृते श्मश्रुशिरोरुहनिकर्तने ।
 न स्नायीत नरः शेषे तैलस्नानं विधीयते ॥
 कषायेण शिरः कृत्वा अभ्यक्तो येन केनचित् ।
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्निर्णिज्यते न तत् ॥
 न चाभीक्षणं शिरःस्नानं कार्यं निष्कारणं नरैः ।
 दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दधिशमीषु च ॥
 धात्रीफलेषु सप्तम्यामलक्ष्मीर्वसते सदा ।
 चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ॥
 पर्वाण्येतानि वर्ज्यानि रविसंक्रान्तिरेव च ।
 तैलस्नानांसंभोगी पर्वस्वेतेषु यो भवेत् ॥
 विष्णुत्रयोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ।
 सायंसंध्यां पराजं च तिलपिष्टं तथैव च ॥
 अमावस्यां न सेवेत रात्रौ मोजनमैथुने ।
 अमावस्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।
 सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥
 द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदा चन ।
 शुभसंतानमिच्छद्भिरपवर्गिनरैरपि ” ॥

स्मृत्यन्तरात्—“ भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकैर्नरैः ।
 तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकं न तु ” ॥

गर्गः—“ क्रियते वा न वा यत्तु शास्त्रयन्त्रणया विना ।
 मलव्यपोहनं मलस्नानं यादृच्छिकं तु तत् ॥
 तत्र कुर्यात्त्रयोदश्यां तृतीयायां तथा तिथौ ।
 शाश्वतीं मूर्तिमन्विच्छन्दशम्यामपि पण्डितः ॥
 दशमी पुत्रनाशाय स्त्रनाशाय त्रयोदशी ।
 तृतीयोभयनाशाय स्नानतो वर्जयेन्नरः ” इति ॥
 “ त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वशः ।
 शूद्रविद्वत्त्रियाः स्नानं नाऽऽचरेयुः कदा चन ॥
 जपहोमतपोदानैर्विप्रे स्नानं समाप्यते ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

इतरेषां तु वर्णानां दानात्परिसमाप्यते ॥
नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकं च यत् ।
दशम्यादिषु कर्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्वचित् ” ॥

पैठीनसिः—“ पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथियोगो न विद्यते ” ॥

वसिष्ठः—“ पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ” ॥

व्यासः—“ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥
ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्थे प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्या दत्तमक्षयम् ।
उपरागविवाहेषु प्राणोर्तिषु विशेषतः ” ॥

दानवत्स्नानमपीष्यत एव—

“ उच्छिष्टाद्युपघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् ।
चन्द्रसूर्योपरागे च तथैव ग्रहसूतके ” ॥

ग्रहसूतकं राहुदर्शनम् ।

“ अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
पराम्मसि तथैवारूपे नाशिरस्कं कथं चन ” ॥

मार्कण्डेयः—“ महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।
नैमित्तिकं तदा कुर्यात्काम्यं न तु मनागपि ॥
महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शौचमाचमनक्रियाम् ॥
मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्यान्नाऽऽचमनं तु यः ।
प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्यार्धमर्हति ॥
चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च तुरीयकम् ॥
आहाराज्जायते व्याधी रौद्रो गर्भश्च मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ” ॥

वृद्धमनुः—“ आहारं मैथुनं निद्रां संध्याकाले विवर्जयेत् ।
 कर्म वाऽध्ययनं वाऽपि तथा दानप्रतिग्रहौ ॥
 आहाराद्याभिमाप्नोति गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
 स्वपनः स्यादलक्ष्मीकः कर्म चैवात्र निष्फलम् ॥
 अध्येता नरकं याति दानान्नाऽऽप्नोति तत्फलम् ।
 प्रतिग्रही भवेत्पापी तस्मात्संध्यासु वर्जयेत् ।

शातातपः—“ अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥
 अमावास्या भवेद्द्वारो यदा भूमिसुतस्य वै ।
 जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं भवेत् ” ॥

वृद्धवसिष्ठः—“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 सचैलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् ” ॥

सूतकान्नं राहुसूतकान्नम् ।

तथा—“ त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।
 मनुष्या मध्यकाले च मोक्षकाले च राक्षसाः ” ॥

स्पर्शकाल एव देवपितृदै(दे)वत्यै कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—“ प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ।
 तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ” ॥

तथा—“ एका गौः स्वस्थचित्तस्य आतुरस्य च यच्छतम् ।
 सहस्रं म्रियमाणस्यै तच्च तानि च तत्समम् ” ॥

तथा—“ कनकाश्चतिला नागा दासीगृहमहीरथाः ।
 कन्यका कपिला चेति महादानानि वै दश ॥
 दत्त्वा योऽनुस्मरेद्दानं प्रतिगृह्य च याचते ।
 उभौ तौ नरकं यातः *प्रतिग्राहकयाचकौ ” ॥

अनुस्मरणं पश्चात्तापः ।

तथा—“ सर्वत्र गुणवद्दानं श्रपाकादिष्वपि स्थितम् ।
 देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

* णिजन्ताण्वुल् । दातेत्यर्थः ।

१ ग. दाता नाऽऽप्नो° । २ ख. ग. °संध्यां वि° । ३ क. ग. घ. °मावस्या । ४ ख. ग. घ. °हुसूतके । स° । ५ ख. ग. घ. °त्यं कु° । ६ ग. °सि चातिगु° । ७ क. °स्य यच्च । ग. °स्य दत्त्वा ता° ।

(क्रातकव्रतप्रकरणम् ५)

असतोऽपि समादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
धनस्वामिनमात्मानं स तारयति दुस्तरात् ” ॥

तथा—“ द्वावेवाप्सु प्रवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा महाशिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ” ॥

तथा—“ उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥
पुष्पालंकारवस्त्राणि गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्येत्तु दन्तधावनवर्जितम् ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै ” ॥

ततश्च पत्रादिनोपवासे दन्तधावनं कार्यम् । श्राद्धे भोक्ता च न तु काष्ठेन ।

देवलः—“ ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥
स्त्रीणां तु प्रे(वी)क्षणात्स्पर्शान्तामिः संकथनादपि ।
निष्यन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंक्रमात् ” ॥

अत्रायमर्थः—स्त्रीणां परस्त्रीणां वीक्षणात्स्वभावेन चित्तेनेत्यर्थः । ताभिर-
न्यस्त्रीभिरेव संकथनात्संयोगप्रलापाच्च ब्रह्मचर्यं दशम्याद्युपवासनिमित्तं
निष्यन्दते नश्यतीत्यर्थः । न दारेष्वृतुसंक्रमादिति । दारेषु वीक्षणात्स्पर्श-
त्संकथनात्स्वगृहव्यवहारकथाप्रपञ्चाच्च तद्ब्रह्मचर्यं न नश्यति । तथर्तु-
संक्रमात् । संक्रमणं संतानोत्पादनार्थं संभोगः क्रतोः संक्रमस्तस्मादपि व्रतादौ
सेव्यमानाद्ब्रह्मचर्यं न निष्यन्दते न नश्यतीति । स्वदारेषु वीक्षणादेर्ब्रह्मचर्यनि-
ष्यन्दाभाव उपवासेष्वसिधाराव्रतनिमित्तत्वादिति ।

“ असकृज्जलपानाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात् ।
उपवासः प्रदुष्येत्तु दिवा स्वापाच्च मैथुनात् ” ॥

मैथुनं चात्रर्तुकालव्यतिरिक्तविषयम् ।

“ सायमाद्यन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
धर्मोपवासी कुर्वीत नैव भक्तचतुष्टयम् ” ॥

धर्मग्रहणं प्रायश्चित्तस्य व्युदासार्थम् ।

“ दशम्यामेकमक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।
 एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥
 गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासं तु गृहीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः ॥
 देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं तस्य सिध्यति ।
 अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्लिश्यन्ति स्वल्पबुद्धयः ” ॥

औदुम्बरं ताम्रम् । यद्वोपवासादन्यद्द्रुतं संकल्पयेदित्यर्थः ।

“ एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहमपरेऽहनि ।
 मोक्षयामि पुण्डरीकाक्ष-गतिर्मम भवाच्युत ” ॥

पुराणात्—“ केशवो मार्गशीर्षे स्यात्पौषे नारायणः स्मृतः ।
 माधवो माघमासे तु गोविन्दः फाल्गुने तथा ॥
 चैत्रे मासे भवेद्विष्णुर्वैशाखे मधुसूदनः ।
 त्रिविक्रमो ज्येष्ठमास आपादे वामनो भवेत् ॥
 श्रावणे श्रीधरो ज्ञेयो हृषीकेशस्ततः परम् ।
 पद्मनाभश्चाऽऽश्वयुजे ततो दामोदरो मतः ॥
 सर्वेष्वेव तु मासेषु नरकारिर्मल्लिङ्गुचे ।
 श्रीर्वै वागीश्वरीकान्ताक्रियाशक्तिविभूतयः ॥
 इच्छा प्रीति रतिश्चैव माया धीर्महिमेति च ।
 एताभिः शक्तिभिः शुक्लद्वादशीषु सह क्रमात् ॥
 वासुदेवो द्वादशसु पूजनीय उपोषितैः ।
 तथैव कृष्णपक्षे तु शक्तियुक्तोऽर्च्यते द्विजैः ॥
 कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
 उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
 योगीश्वरो द्वादशमः(कः) पुण्डरीकाक्ष एव च ।
 रुक्मिणी च प्रिया प्रीतिः शक्तिः सिद्धिश्च पञ्चमी ॥
 तथा श्रीर्महिमा लक्ष्मीः कान्तिश्च नवमी मता ।
 प्राप्तिः प्राकाम्यसंज्ञा च लघिमा द्वादशी स्मृता ॥

तथा—“ उच्चारयेद्ब्रतस्यान्ते देवस्य पुरतः स्थितः ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

प्रसादाभिमुखो भूत्वा ज्ञानचक्षुःप्रदो भव ।

यज्जन्मनः प्रभृति देहलयान्तमज्ञः पापं करोमि वपुषा मनसा च वाचा ।

क्लेशोपतापितमतिस्त्रिपदैस्त्रिरूपं तन्नाशयाच्युत मम व्रतमुप्रसन्न ॥

अज्ञानान्धेन यत्किञ्चिन्मया खण्डं व्रतं कृतम् ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥

यथाऽखण्डं जगत्सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।

तथा खण्डमखण्डं मे व्रतं भवतु केशव ” इति ॥

तथा—“ न शङ्केन पिबेत्तोयं नाश्नीयात्कूर्मसूकरौ ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ” ॥

एतत्पुत्रवद्बृहिव्यतिरिक्तविषयम् । यत उक्तं स्मृत्यन्तरे—

“ कृष्णपक्षे तु संक्रान्त्यां ग्रहणे वाऽपि पुत्रवान् ॥

उपवासं न कुर्वीत सुतवन्धुधनक्षयात् ” ॥

भारते—“ आदित्येऽहनि संक्रान्तावर्कपुत्रेऽपि वा भवेत् ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रदारक्षयावहः ” ॥

मत्स्यपुराणात्—“ दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ” ॥

कूर्मपुराणात्—“ संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं सपारणम् ” इत्यादि ॥

यत्तु—“ ब्रह्महा स सुरापः स्यात्स्वस्तेयो गुरुतरुपगः ।

विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ”

इति पुराणवचनम्, यत्तु(च्च) विष्णुधर्मोत्तरे—

“ अतिक्रामति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ।

उपवासे स मूढात्मा विष्णुलोकं न पश्यति ”

इति, यच्च मत्स्यपुराणम्—

“ एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत् ”

इति, तत्पुत्रवद्बृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । यथा कृष्णैकादश्यादौ पुत्रवतो गृहस्थस्यानधिकारः, तथा दिनक्षयेऽपि । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

“ द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन्स्यात्स दिनक्षयः ।
तस्मिन्ज्ञानं जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे ” ॥

प्रक्रान्तैकादशीव्रतस्यासामर्थ्ये वराहपुराणम्—

“ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा नियमान्वितम् ” ॥

एकादशीव्रतं सूतके मृतकेऽपि न त्याज्यम् । यत उक्तं तत्रैव—

“ परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ” ॥

तथा—“ सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥
द्वादश्यां तु तथा भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।
पूजयित्वा विधानेन भोजयेच्च द्विजोत्तमम् ॥
मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।
द्वादश्यां तु समश्नीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य च ” ॥

एकादशीव्रतस्य कथंचिदतिक्रमे यत्कार्यं तद्वराहपुराण एवोक्तम्—

“ एकादशी विष्णुना चेत्परतो द्वादशी स्थिता ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ” ॥

विष्णुता केनापि हेतुनाऽतिक्रान्तोपवासा ।

नित्यं चैकादशीव्रतमिति तत्रैवोक्तम्—

“ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
एकादश्यां तु भुञ्जानो विष्णुलोकं न पश्यति ” इति ॥

काम्यस्याप्यसमापने दोषमाह—

“ परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यामुपोषणम् ।
न समापयते यस्तु स याति नरकं नरः ” ॥

व्रतान्तरेऽप्याह—“ यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादश्यादिकं नरः ।
न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ” ॥

अनुत्पन्नपुत्रेणाविशेषेणैकादशीव्रते प्रक्रान्ते सति पुत्रे जाते प्रतिषिद्धोप-
वासरेषु यत्कर्तव्यं तदुक्तं वायुपुराणे—

(ज्ञातकव्रतप्रकरणम् ५)

“ उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ” ॥

भक्ष्यप्रकल्पनामिति(मपि) तत्रैवोक्तम्—

“ नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाऽऽज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ” ॥

नक्तं चा(च) नियत एव काले कार्यम् ।

“ यदा तु प्राङ्मुखी छाया पुरुषाद्विगुणा भवेत् ।

तदा नक्तं विजानियादनक्तं त्वन्यथा भवेत् ” ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदपि स्मृत्यन्तरमुक्तम्—

“ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लमेव सदा गृही ”

इति , तत्रापि गृहिशब्दः पुत्रवद्गृहिविषयः । पूर्वोक्तवचनानुरोधात् । वन-
स्थादिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेनापुत्रं गृहिणमपि संगृह्णाति । दिनक्षयविशेषे
नक्तविधिमाह—

“ एकादशी कला मात्रा द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ” ॥

पुत्रवद्गृहिविषयश्चायं नियमः । अपुत्रस्तूपवसेदेव । तदुक्तं पुराणे—

“ एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च त्रयोदशी ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ” इति ॥

“ दशम्यैकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासो विधीयते ” ॥*

अयमर्थः—एकादशीदिने दशमी विद्यते द्वादशीदिने तु नैकादशी
त्रयोदशीदिने च न द्वादशी तत्र नक्तं कुर्यान्नोपवासमिति । + इति
श्लोकद्वय एक एव विषयोऽपुत्रवत्पुत्रवद्गृहिभेदेनोक्त इति विचार्यम् । यदा
पुनः संपूर्णैकादशी भूत्वा द्वितीयदिने पुनर्भवेत् । तृतीयदिने च द्वादशी तदा
पूर्वमेकादशीं हित्वा द्वितीयामुपवसेत् । यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

* एतदग्रेऽधिकमेतत्—“ अत्रोदाहरणम्—द दि ए दि २ त्र्यहः ओ शे + ” इति ग. पुस्तके ।

+ इत आरभ्य विचार्यमित्यन्तं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

“ कला काष्ठाऽपि द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीह(र्ह)न्ति पूर्वस्यां पारणे कृते ” इति* ॥

अस्मिन्नेव विषये यदि तृतीयेऽहनि द्वादशी न दृश्यते तदा गृहिणः पूर्व-
स्यामेकादश्यामुपवासः । यतेरुत्तरस्याम् । यदुक्तं पुराणे—

“ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ” ॥

अस्मिन्नेव विषये यतेः पारणानुग्रहं स्मरति—

“ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ” इति ॥

तथा च स्कन्दपुराणे—“ कलाऽप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।

दिनक्षयेऽपि सा पूज्या यतीनामुत्तमा तिथिः ” ॥

यदपि बौधायनेनोक्तम्—“ कलाऽप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ” इति,

“ एकादशीं कलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।

त्रयोदश्यां तु यो भुङ्क्ते विष्णुसायुज्यमृच्छति ” ॥

इति, तदपि यतिविषयमेव । विष्णुसायुज्यफलश्रवणात् । क्रतुशतपुण्यविधानं
तु स्तुतिपरं न स्वार्थविधिपरम् । यदपि स्कन्दपुराणे—

“ दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासस्तु कर्तव्यो विष्णुसायुज्यमि(मृ)च्छति ”

इति, तदपि पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तमुमुक्षुपुरुषविषयम् । एकस्मिन्नेव श्लोके चैते
श्लोकास्त्रयोदशीपारणनिषेधसूचकाः पुत्रवतो गृहस्थस्येति ज्ञेयम्+ ।

इति अत्र गृहस्थयतिव्यवस्था । यदपि कूर्मपुराणे—

“ द्विष्टुगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः ”

इति, तदपि पूर्वेण समानविषयम् । ये तु पुत्रिणो गृहिणस्तेषामस्यां
नक्तविधिरित्यनुसंधेयम् । दशमीं द्वादशीं च या स्पृशति सा द्विस्पृक् । *

* एतदग्रेऽधिकमेतत्—“ अत्रोदाहरणम्—द शे ४ ए शे २ ए दि ३ द्वा दि ४ इत्यर्थः ” इति
ग. पुस्तके । + “ एतच्छ्लोकोदाहरणम्—द शे २ ए शे १ त्रिस्पृक् ए दि १ त्र्यहः त्रो शे २ ”
इत्यधिकं ग. पुस्तके । * एतदग्रेऽधिकमेतत्—“ अत्रोदाहरणम्—द दि २ त्र्यहः द्वा शे ” इति ग. पुस्तके ।

(ज्ञातकव्रतप्रकरणम् ५)

यत्तु नारदेनोक्तम्—“ दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्य द्वादशीं किल ।
संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते ” इति,

तथा—“ दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ”

इति, तद्वितीयेऽहन्येकादश्यां सत्यां वेदितव्यम् । तदभावे तु पुत्रवतां
गृहिणां दशमीविद्धैकादश्यां नक्तमन्येषामुपवास इत्युक्तं भवेत् । अत एव
महाभारतम्—

“ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ” ॥

शल्यपरिहारे तु फलमविकलम्* ।

“ विशल्या द्वादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।
उपोष्यैकामपि हि तां गर्भवासं न पश्यति ”

इति तत्र स्मरणात् । यस्तु त्रयोदश्यां पारणनिषेधो यथा कूर्मपुराणे तावत्—

“ एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्याद्द्वादशद्वादशीक्षयात् ” ॥

स्कन्दपुराणे—“ उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु ”

इत्यादिः, स गृहिविषयः । त्रयोदशीपारणं यत्रैकादश्यामाश्रीयमाणायां
प्रसज्यते तां गृही नोपवसेदिति तस्यार्थः । अत एवोक्तम्—

“ उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ” इति ।

यस्तु त्रयोदशीपारणविधिः, यथा तावद्विधायनीये—

“ कलाऽप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत् ”

इत्यादिः, स ब्रह्मचारिवनस्थविषयः । एकादशीद्वैधे सति द्वितीयैकादशीं
व्रात्यादिना कार्येति तस्य तात्पर्यम् । त्रयोदशीपारणनिषेधश्चोदयव्यापिन्यां
द्वादश्यामसत्यां वेदितव्यः, न पुनस्तस्यां सत्यामपि त्रयोदशीसमये पारणनि-
वारणपरः । तथा सत्यदृष्टार्थः स्यात् । अन्यथा पुनरेकादशीद्वैधे सत्येकस्यां
गृहिणोपवासः कार्य इत्यपेक्षितार्थविधायकः सन्दृष्टार्थः ।

* इत आरभ्य स्मरणादित्यन्तं न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः ।

१ क. ग. घ. 'त्युक्तम् । अ' । २ ग. घ. 'शम्येकादशीयु' । ३ ग. घ. 'शीमतादि' ।

४ क. सति क' ।

मार्कण्डेयः—“ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ” ॥

अत्रैकभक्तादिविधानमुपवासासमर्थं प्रतिपिद्धोपवासं वा प्रति द्रष्टव्यम् । पुत्रवतो गृहिणो यस्यामेकादश्यां कृष्णपक्षार्कसंक्रान्तिदिनक्षयवशादुपवासो निषिद्धस्तस्यापि कृच्छ्राद्यनुषङ्गप्राप्तौ न निषिध्यते । यदाह स्मृतिमीमांसायां जौमिनिः—

“ आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतेर्नित्यमुपोषणम् ” इति ॥

तन्निमित्तोपवासस्येत्ययंशब्दः प्रकृतत्वादेकादशीविषयः, न शुद्धादित्या(त्य)दिनादिविषयः । आदित्यदिनसंक्रान्त्योरेकादश्युपवासनिषेधं प्रति निमित्तत्वेनात्रोपादानाद्ध्यप्रकृतत्वम् । राहुदर्शनस्य त्वेकादश्यामसंभवात्पृथगेवोपवासनिषेधहेतुत्वम् । तन्न कृच्छ्राद्यनुषङ्गप्राप्तोपवासकृतो निषेधोऽत्र ग्राह्यः । यतः परित्राजकस्य नित्यमनिषिद्धमुपोषणम् ।

अन्ये पुनरन्यथा पठन्ति वर्णयन्ति च—

“ आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहो ” ॥

तन्निमित्तोपवासस्याऽऽदित्यवारोभि(दि)निमित्तस्योपवासस्य निषेधो नैकादशीनिमित्तस्यावर्जनीयादित्यवारोद्यनुषङ्गतस्य । यस्मान्नित्यमेकादश्यामुपोषणमिति । अत्र व्याख्यायते—आदित्येऽहनीत्यादिवाक्यमेकादश्युपवासप्रकरणपठितमसति विरोधे प्रकरणं बाधित्वा व्याख्येयम् । हेतुश्चोपवासनित्यत्वरूपो न समञ्जसः । यतो नित्यस्यापि षोडशिग्रहणादेर्दृश्यते प्रतिषेधः । न चास्य नर्वः प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । किं तु पर्युदासवृत्तित्वम् । तथा सत्युपवासविधिनैकवाक्यता । प्रतिषेधे तु नानावाक्यत्वम् । यस्मात्सदृशवस्तुपरिग्रहकारी पर्युदासः । अपि च—

“ प्रधानत्वं विधौ यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ” ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

यथाऽब्राह्मणमानय ।

“ अप्राधान्यं विधौ यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ” ॥

यथाऽश्राद्धभोजी । पर्युदासवृत्तिश्चैवं व्याख्येया । पुत्रवद्गृहिण्यति-
रिक्त आदित्यवारादियुक्तायामेकादश्यामुपवसेत् । अथ वा पुत्रवान्गृहस्थ
उपवासादन्यत्तदा व्रतं कुर्यादिति । एवं च तस्यामादित्यदिनादियुक्तायामेका-
दश्यामुपवासविधिरेव नास्तीति “ न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ” इत्यनेन प्रतिपाद्यते ।
यथा “ दीक्षितो न ददाति न जुहोति ” इति न पुनर्विहितः सन्प्रतिषिध्यते ।
तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

“ त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयम् ।

दशम्यैकादशी मिश्रा सैवोपोष्या सदा तिथिः ” इति,

यदपि ऋष्यशृङ्गेणोक्तम्—

“ पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयाऽपि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ” इति,

यदपि मत्स्यपुराणम्—

“ एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्धते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ”

इति, तत्सर्वमपुत्राणां गृहिणामुपवासविधायकं वचनजातं द्रष्टव्यम् । सपु-
त्राणां पुनरस्मिन्विषये नक्तविधिः प्रदर्शित एव ।

कूर्मपुराणम्—“ कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परान्नं च उपावत्स्यन्विवर्जयेत् ” ॥

उपावत्स्यन्नुपवसन्नित्यर्थः । कांस्यं कांस्यपात्रे भोजनम् । ततश्च दशम्यामे-
तद्व्रतम् । मत्स्यपुराणम्—

“ कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवा स्वप्नमथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ” ।

त्यजेदिति शेषः ।

“ *कांस्यमांसपरकीयभोजनक्षारतैलमधुमद्यमैथुनम् ।

द्वादशीषु परिवर्जयन्नरः कंसमूदनतनौ निलीयते ” ॥

* न विद्यतेऽयं श्लोकः ख. पुस्तके ।

१ ख. ग. “रिक्ता आ” । २ ख. “कं कुरुदू” । ३ ख. उपवास्यन्वि” । ४ ग. घ. “वस्यन्वि” ।

विष्णुः—“ मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां मगवन्तं वासुदेवमभ्य-
र्चयेत् । पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैश्च व्रतमेतत्संव-
त्सरं पूर्णं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति । यावज्जीवं कृत्वा
श्वेतद्वीपमाप्नोति । उभयपक्षे द्वादशीत्येवं संवत्सरेण स्वर्ग-
लोकं प्राप्नोति । यावज्जीवं विष्णुलोकम् ” ।

तथा—“ पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमीद्वादशीद्वयम् ।
संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति ” ॥

पुराणात्—“ चैत्राषाढाश्रयुक्पौषद्वादश्यः सितपक्षगाः ।
एता विशिष्टा उभयद्वादश्यो नामतः स्मृताः ” ॥

तथा—“ माघमासस्य शुक्ला या द्वादशी परमा तिथिः ।
मीमसेनद्वादशी सा द्वादशीभ्यो विशिष्यते ” ॥

यमः—“ अयने विपुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
कृतोपवासः स्नातस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृतोपवासाः सलिङं ये युगादिदिनेषु च ।
दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥
दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता सांवत्सरेण सा ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥

सांवत्सरो ज्योतिर्वित् ।

स्मृत्यन्तरे—“ मासाख्यर्क्षे चन्द्रगुरु तस्मात्पञ्चदशे रवेः ।
पूर्णिमा जीववारे तु महाशब्दा तु सा तिथिः ॥
हरिक्षेत्रे च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।
महाशब्दतिथौ स्नानं दानं श्राद्धमनन्तकम् ” ॥

अथ श्रीश्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

“ यदा च शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

(सातकव्रतप्रकरणम् ५)

यदाऽन्यस्यामपि तिथौ शुभायां श्रवणं भवेत् ।
होमस्तत्रोपवासश्च सहस्राश्वफलप्रदः ॥
श्रवणे संगमाः पुण्याः कुरुक्षेत्रसमा मताः ।
विशेषाद्बुधसंयुक्ते तृतीयायां विशेषतः ॥
बुधश्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते ।
तत्र दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ॥
श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी लभ्यते क्वचित् ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भारिम् ॥
याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना ” ॥

श्रवणद्वादश्यां विहितमेकादश्यां कुर्यादित्यर्थः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भारिम् ” ॥

एतच्चैकादश्यविद्धायां श्रवणद्वादश्यां वेदितव्यम् । तद्विद्धा तु द्वादश्यैवो-
पोष्या । तदुक्तं तत्रैव—

“ द्वादशी श्रवणास्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ” ॥

श्रवणास्पृष्टा श्रवणसंयुक्ता । श्रवणाशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । श्रवण(णा)-
स्पृष्टेति वदन्स्वरूपेऽपि श्रवणयोगे द्वादश्युपवासादियोग्या भवतीति गमयति ।
तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ द्वादशी श्रवणास्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा स्मृता ।
न तु सा तेन संयुक्ता तावैत्येव प्रशस्यते ” ॥

एकादशीरहिताऽपि श्रवणद्वादश्युपोष्या । यदाह मार्कण्डेयः—

“ श्रवणर्क्षसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ” इति ॥

अयमनुपक्रान्तैकादशीव्रतविधिः । तदुपक्रमे त्वेकादश्यामेवोपवासः ।
द्वादश्यां तु पूजामात्रविधिः । तदुक्तम्—

“ असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्भ्रतान्तरम् ” इति ।

यस्तूपवासद्वेयासमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे विहितम्—

“ +उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।

एकादश्यो(श्यु)द्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

एवमेकादशीं मुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासजं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ” ॥

न हि श्रवणद्वादश्यां पारणासंभवाच्चोपवासजो दोषः ।

“ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ”

इति विष्णुशृङ्खलपक्षे पुनरेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणद्वादशीव्रतकार्यं च प्रस-
ङ्गात्सिध्यति ।

विष्णुरहस्यम्—“ द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ” ॥

तथा—“ श्रवणेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे हि या ।

द्वादशी सा महापुण्या नाम्ना तु विजया स्मृता ॥

तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।

अर्चयित्वाऽच्युतं मक्त्या लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् ” इति ॥

तथा श्रीजन्माष्टमीविचारः—

“ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता या स्यान्नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत उपोष्या सा महाफला ” ॥

प्राजापत्यर्क्षं रोहिणी । नभसि श्रावणे ।

तथा—“ मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तैव लभ्यते ।

अष्टमीं रोहिणीमृक्षं सुपुण्यां तामुपावसेत् ” ॥

अत्राष्टम्याः प्राधान्यम् । रोहिणी तु तद्विशेषणम् । न च सार्तत्येन नक्ष-

+ इत आरभ्य दोष इत्यन्तग्रन्थः क ग घ पुस्तकेषु न विद्यते ।

(ज्ञातकमतप्रकरणम् ५)

त्रयोगोऽत्रापेक्षणीयः । मुहूर्तमपीति वचनात् । न च सप्तमीविद्धाऽप्येषा त्याज्या । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

“ कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणीसहिताऽष्टमी ।
तत्रोपवासं कुर्वति तिथिमान्ते च पारणम् ” इति ॥

अस्यार्थः—यदि सप्तमी मुहूर्तमात्रं परतो रोहिण्याऽल्पकालव्याप्ताऽष्टमी द्वितीयदिने तु नैवाष्टमी रोहिणी च कंचित्कालं विद्यत एव, तदा सप्तमीविद्धाऽष्टमी कार्या । पारणं तु नवमीदिने नक्षत्रे व्यतीत इति + । यदा पुनर्द्वितीयदिनेऽल्पमपि कालमष्टमी विद्यते तदा सप्तमीविद्धाऽष्टमी त्याज्या । तदुक्तं पद्मपुराणे—

“ वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।
अविद्धायां स कृष्णायां जातो देवकिनन्दनः ॥
पूर्वविद्धा यथा नन्दा वर्जिता श्रवणान्विता ।
तथाऽष्टमी पूर्वविद्धा सऋक्षाऽपि हि वर्जिता ॥
पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये प्रथमेऽहनि ।
मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ॥
सप्तमीसंयुताष्टम्यां मूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्तं वै भवेद्यदि ॥
तदा व्रतं द्वितीयेऽह्नि प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ” इति ॥

पूर्वविद्धाऽष्टमीति । अष्टमीदिने ऋषिमात्रेणापि सप्तम्या विद्धा सूर्योदयस्पृष्टाऽष्टमी चेत्स्यान्नाष्टमीत्वेन ग्राह्या । नवमीदिने घटिकाद्वयमपि चेत्स्यात्सैव परिपूर्णाऽष्टमी भवेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणम्—“ अष्टम्यां चाथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं कचित् ।
हन्यात्पुरा कृतं कृत्स्नमुपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिमान्ते च पारणम् ” ॥

भान्तो नक्षत्रान्तः ।

+ इत उत्तरमधिकमेतत्—“अत्रोदाहरणम्—त्रि० षदि ४ सदि २ ज्यहः नक्षे ५ नदि कदि ६ रोदि ४ ” इति ग. पुस्तके ।

तथा—“ जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।

स कार्यः सुमहामकृत्या पूजनीयश्च केशवः ” ॥

श्रावणकृष्णाष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

इति श्रीजन्माष्टमीनिर्णयः ॥

मार्कण्डेयः—“ सिंहादित्ये कृष्ण(शुक्ल?)पक्षे चतुर्थ्या चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ” ॥

पुराणात्—“ शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्दीप्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

वैयाघ्रपेद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे ॥

कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथाबलम् ।

शोभनं खञ्जनं पश्येज्जलगोष्ठादिसंनिधौ ॥

नै रक्तं खञ्जनं पश्येन्न पीतं कृष्णमेव वा ।

पूर्णस्वस्तिकमद्राणां पश्येदन्यतमं नृपः ” ॥

पद्मपुराणात्—“ तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

ब्रह्मचर्यं हविष्यान्नं महापातकनाशनम् ” ॥

तथा—“ तुलायां तिलतैलेन सायंसंध्यासमागमे ।

अष्टाङ्गदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ॥

सम्यक्श्रीपतये भक्त्या स श्रिया न वियुज्यते ।

वामोदराय नमसि तुलायां लोहया सह ॥

प्रदीपं तु प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ” ॥

इति दीपदानमन्त्रः । नभस्याकाश इत्यर्थः ।

तथा—“ कार्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय सा ।

तस्यां स्नानं हुतं दत्तमनन्तफलदं भवेत् ” ॥

लिङ्गपुराणात्—“ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः ।

मुमुक्षुः पूजयोनित्यं स लभेतेप्सितं फलम् ” ॥

विष्णुः—“ सूर्यग्रहणतुल्या च शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ” ॥

(ज्ञातकप्रकरणम् ५)

तथा—“ माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनम् ” ॥

तथा—“ पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमाससिताष्टमी ।
स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
अशोकैरर्चयेदुग्रमशोककलिकां पिबेत् ” ।

उग्रः शिवः ।

“ चैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
त्वामशोक शिवामीष्टं मधुमां(मा)ससमुद्भवम् ।
पिबामि शोकसंत्यक्तं मामशोकं सदा कुरु ” ॥

इति पानमन्त्रः ।

तथा—“ चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्भङ्गायां स्नानमोजनात् ” ॥

मार्कण्डेयः—“ एकादश्यां सिते पक्षे ऋक्षं चैव पुनर्वसुः ।
नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यर्क्षं यदि सत्तम ।
द्वादश्यां वा तदाऽशेषपापक्षयकरं द्वयम् ” ॥

व्यासः—“ शुक्लपक्षे तृतीयायां चतुर्थ्यां चैव भारत ।
पञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य स्नातः किमनुशोचते ॥
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।
भौमवारेण पुण्याऽसौ सोमवारे कुहूर्यथा ” ॥

तथा—“ अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥
सिनीवाली कुहूर्वाऽपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥
द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पारिपूर्णा सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसंपदः ” ॥

द्विजेन्द्रसुतः सोमसुतः । बुध इति यावत् ।

तथा—“ बृहस्पतिद्वितीयायां शुक्लायां विधिपूजनम्—
कृत्वा नक्तं समशीयाल्लभेद्भूमिमभीप्सिताम् ” ॥

विधिर्ब्रह्मा, तत्पूजनं च गायत्र्या कार्यम् ।

अथ प्रसङ्गात्खण्डतिथिविषयाणि कानिचिद्वाक्यानि लिख्यन्ते ।

तत्र प्रतिपदादितिथिषु यान्यवश्यकार्याणि कर्माणि तानि तासां द्वैविध्ये सति किं सूर्योदयव्यापिनीषु कार्याणि किं वा तदस्तमयव्यापिनीष्विति संशये पक्षद्वयेऽप्यनुग्राहकाणि कानिचिद्वाक्यानि दृश्यन्ते ।

यदाह देवलः—“ यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकलौ ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

* आगतां तिथिमुत्सृज्य तिथिशेषं न योजयेत् ।

उवलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ” ॥

एतद्विरोधपरिहाराय विष्णुधर्मोत्तरे शिवगीताः—

“ एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ” ॥

अत्र कृष्णपक्षस्यैव त्रयोदशीचतुर्दश्यौ ग्राह्ये । तथा च निगमः—

“ षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ” ॥

परा उत्तराः । ततश्च षष्ठ्यादीनां यथासंख्यं पराः सप्तमीनवमीचतुर्दशी-
प्रतिपदो भवन्ति ।

तथा—“ एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूज्याः परेण संयुक्ताः ” ॥

परेण तिथिनेत्यर्थः ।

तथा—“ युग्माग्नियुग्मभूतानां पण्मुन्योर्वसुरन्धयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

* नास्त्ययं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

(ज्ञातकव्रतप्रकरणम् ५)

प्रतिपत्स्वप्यमावस्या तिथ्योर्युगं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अत्र तिथ्योर्युगमित्यभिधानाद्युगमाग्न्यादिशब्दा द्वितीयातृतीयादितिथिविशेषोपलक्षणार्था विज्ञायन्ते । ततश्च युगमाग्न्योर्द्वितीयातृतीययोर्युगमभूतानां चतुर्थीपञ्चम्योर्युगमित्येवं तिथियुगमनिर्देशो द्रष्टव्यः । एवं च सति दशमीशुक्लत्रयोदशीशुक्लप्रतिपदां पूर्वोत्तरतिथियुगमानि त्याज्यानि भवन्ति । यच्च देवलवचनम्—“ यां तिथिं समनुप्राप्य ” इत्यादि तद्यासां तिथीनां द्वितीयादीनामुत्तरतिथिविद्धानामुपादेयत्वमुक्तं तद्विषयं ग्राह्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्—

“ यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ”

इति, तदपि यास्तिथयः पूर्वतिथिविद्धाः सत्यो ग्राह्यास्तद्विषयम् । यच्च बौधायनेनोक्तम्—

“ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्धमानस्य पक्षस्य ह्रासेऽप्यस्तमयं प्रति ” ॥

तत्परविद्धत्वेन पूज्यानां द्वितीयादितिथीनामुदयव्यापिनीनामुपादेयत्वमनूय तासामेव क्षयगामित्वेनोदयव्यापित्वेऽसति पूर्वविद्धत्वेऽप्युपादेयतां विधत्ते । यदा पुनर्द्वितीयादिविहितं कर्म समग्रमुदयव्यापिद्वितीयादौ कर्तुमशक्यं तद्विपरीतायां च शक्यं तदा किं कार्यमित्यपेक्षिते भविष्यत्पुराणम्—

“ व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीताऽपि पैतृके ” इति ॥

यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्—“ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ”

इति, तत्र शुक्लपक्षशब्देन देवकार्यमुपलक्ष्यते । तस्य प्रायः शुक्लपक्षे विहितत्वात् । कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्यम् । देवकार्यं च ऋदुदयव्यापिन्यां विधीयते तत्प्रतिपिद्धतिथिवेधानतिक्रमेण ग्राह्यम् । पितृकार्ये पुनरपराह्व्यापिनी वेधविधिमनादृत्यैव ग्राह्या । यत्स्मृत्यन्तरे—

“ मध्याह्नव्यापिनी या स्यात्तिथिः पूर्वा पराऽपि वा ।

तत्र कर्माणि कुर्वीत वृद्धिह्रासावकारणम् ” इति ॥

इदं चैकोदिष्टविषयम् । तस्य मध्याह्ने विहितत्वात् । “ श्राद्धादावापराह्निकी ” इति वचनात्पैतृके कर्माणि तिथिवेधो न दुष्यतीति गम्यते । अत एवोपवासयोग्यतां वेधविशेषे तिथिविशेषाणामाह गार्ग्यः—

“ एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ” ॥

पारिशेष्यादन्याः पूर्वविद्धा एवोपवासे ग्राह्या इति गम्यते । यत्तु निगम-
वाक्यम्—“ युग्माग्नियुगभूतानि ” इत्यादौ पौर्णमासीतृतीययोः पूर्वविद्धयो-
रुपादेयत्वमुक्तं, तदेकादश्यष्टमीत्यादिगार्ग्यवचनाविरोधेनोपवासव्यतिरिक्त-
कर्मविषयं ग्राह्यम् । चतुर्दश्याश्च शुक्लाया एव परविद्धायाः पूज्यता । यदाह
वौधायनः—

“ एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ” इति ॥

कृष्णचतुर्दशी तु परविद्धा हेयैव ।

“ एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ”

इति वचनसामर्थ्यात् । द्वितीयादितिथीनां पूर्वतिथिवेधे सति द्वितीयेऽहन्य-
वश्यं षष्ठ्यादितिथिर्निःसरतीति तादृशे विषये नागादिवेधो हेय इत्येवंपरम् ।
यदा तु स्वल्पया पञ्चम्यादिकया तिथ्या षष्ठ्यादिविद्धा सती न निःसर-
तीति तदानीमावश्यके कर्मणि पञ्चम्यादिविद्धाऽपि षष्ठ्यादिरुपादेया ।
काम्यान्वपि कर्माणि प्रक्रान्तानि सन्त्यावश्यकान्येव । एवं च सति द्वादशा-
ष्टादशादिशब्दाः षष्ठ्यादीनां परविद्धत्वसंभवज्ञापनार्था न विवक्षितस्वार्था
इत्येवं विधेयम् । “ दिक्पञ्चदशमिस्तथा ” इत्यत्र दिगिति दशमीत्यर्थः ।
नक्षत्रे तूपवसनीये किमस्तमयव्यापि तद्ग्राह्यमन्यथा वेति संशये शंकरगीताः—

“ उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः ।

यत्र वा युज्यते ना(रा)म निशीथं शशिना सह ” इति ॥

एतच्च तिथिविशेषयोगानपेक्षे नक्षत्र एवोपोषितव्ये द्रष्टव्यम् । यत्र तु नक्षत्र-
युक्ता तिथिस्तिथियुक्तं वा नक्षत्रं कर्माङ्गतया विहितं तत्रोदयप्रभृति सातत्येन
तद्योगोऽपेक्षणीयो रोहिण्यष्टमीं श्रवणद्वादशीं च विहाय । ततश्चायमर्थः सिद्धो
भवति—आवश्यकव्रतादिकर्मकाले लभ्यमाना तिथिर्निषिद्धवेधा हेया । उपा-
देयवेधा तु कर्मकालाव्यापिन्यपि स्वीकार्येति । नित्यं नैमित्तिकं च कर्माऽऽ-
वश्यकं प्रक्रान्तं च सदाऽऽवश्यकमेव । प्रक्रम्यमाणं तु तत्संकल्पकालव्यापि-

१ ग. घ. 'गमानि यु' । २ ख. 'सकान्तिक' । ३ क. ग. 'शीथे श' । ४ घ. 'शेषायो' ।

५ ख. घ. 'पेक्षो न' । ६ घ. 'तव्यो द्र' । ७ क. 'यकालप्रभृ' । ८ ग. घ. 'कालव्या' । ९ क.
'कं काम्यं प्रक्रा' ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

न्यामेव विहितायां तिथावारम्भणीयम् । संकल्पस्यैव व्रतत्वात् । स चौचि-
त्यात्मातरेव कार्यः ।

मनुः—“ वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन्मयाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ” ॥

नित्यमकाम्यमित्यर्थः । परमा गतिर्मुक्तिः । कर्म च परमात्मज्ञानसहितं
क्रियमाणं मुक्तये कल्पत इति व्याख्येयम् । वचनान्तरवशात् ।

तथा—“ इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ” ॥

तथा—“ अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शने(र्शेन) चार्धमासान्ते पूर्णमासेन चैव हि ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वंन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यादियागैः ॥

पशुना ह्ययनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः । ”

अहोर्निशायाश्चाऽऽद्यन्तावग्निहोत्रप्रयोगं प्रति कालत्वेन विधानायोग्या-
विति ताभ्यां स्वसंवन्धी पूर्वं उत्तरश्च काल उपलक्षितोऽत्र विधीयते । अतः
एवापराह्णे सायंहोमस्योपक्रमः । प्रदोषे तु समाप्तिः । उदितहोमिनां पुनरु-
दित आदित्ये । एवमर्धमासान्तस्याप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वादर्शपूर्णमासप्रयोगसमर्थ-
काललक्षकत्वम् । अत एव कल्पसूत्रकाराः—

“ पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ” इति ।

पक्षान्तः पञ्चदशी, पक्षादिः प्रतिपत् । तत्रोपवासस्तीर्थस्नानाङ्ग्यन्वाधानादि-
कर्मकलापः पाणिसंस्पर्शनादिप्रयोगोऽभीज्या । एतच्च प्रतिपत्पञ्चदश्योः सूर्यो-
दयास्तमयव्यापित्वे सति तर्था कृष्णशुक्लप्रतिपदोश्चन्द्रस्यादर्शनपूर्णोदयवत्त्वे
सति द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेकस्मिन्नेवाहनि पूर्णश्चन्द्र उदेति न दृश्यते वा तदा
तदहरेव यागः । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

“ यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्तां पूर्णमासीमुपवसेच्छ्रुः पुरितेति वा ” ।

तथा—“ यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्या वा श्वो न द्रष्टार इति वा ” इति ।

यद(द्य)प्युपवासश्चन्द्रमसं वाऽविज्ञाय संपूर्णं वा विज्ञायाग्नीनन्वादधातीत्यादि-

१ ग. घ. द्विजेश्वरैः । २ क. 'न्ते मासान्ते । ३ ग. घ. 'क्षान्त उपवस्तव्यः प° । ४ ख.
'क्षान्ताः प° । ५ क. 'नाग्न्याधा° । ६ क. ग. घ. 'था शुक्लकृष्णप्र° । ७ ख. ग. 'न्द्रमा उ° ।
८ ग. 'ष्टा इ° ।

भिर्वचनैश्चन्द्रादर्शनसंपूर्णोदयवत्यहनि विहितः । तथाऽपि यागस्य प्राधान्यात्तत्काले दर्शनादिभिर्यथा न बाध्यते तथोपवसथस्य कालो ग्राह्यः, “ अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यात् ” इति न्यायात् । तस्मादतिक्षये तिथीनां यस्मिन्नेवाहोरात्रे चन्द्रस्यादर्शनं पूर्णोदयो वा भवति तदाऽदृश्यमाने चन्द्रमस्यमावास्याोपवासः । चतुर्दशकलोदिते च पूर्णमासोपवासः । यदा तु दिनद्वयव्यापि चन्द्रादर्शनं पूर्णोदयो वा भवति तत्रैव वा विषये प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दिवा संधिश्चेत्स्यात्तदा पूर्वद्युरुपोष्य दिवासंधिमत्यहनि यष्टव्यं नोत्तरेद्युश्चन्द्रदर्शनादियुक्तेऽपि संधिमत्यहनीज्यया हि संधिसंनिधिरनुगृहीतो भवति । चन्द्रादर्शनादियुक्तोत्तरेद्युरिष्टौ च विप्रकृष्टः । विप्रकृष्टश्च(एाच्च) यागकालात्संनिकृष्टो यागकालो ज्यायान् ।

“ दिवासंधियुक्तायां हविषा पौर्णमास्यां यजेतामावस्यममावास्यायां यजेत ”

इति श्रुतिः । पूर्णमास्यमावास्याशब्दौ हि पञ्चदशयोः प्रसिद्धौ न तु प्रतिपदि । अत एव “ संधिमभितो यजेत ” इति श्रुत्यन्तरम् । अभित उभयत इत्यर्थः । तत्र दिवासंधौ संधेः पूर्वत्र यागो रात्रिसंधौ तूत्तरत्र पूर्वाह्णे । सर्वेष्वपि च पक्षेषु यागः प्रातःकाल एव, ‘ अथ प्रातः प्रातर्हुतेऽग्निहोत्रे ’ इत्यादिवाक्यात् ।

अत एव बौधायनः—

“ अत्रोदाहरन्त्यूर्ध्वं मध्यरात्रात्पूर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते । स एतं चापररात्रं पूर्णो भवति । सर्वं चाहरुत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्रादधामावास्यायामौपवसथ्येऽहन्यूर्ध्वं मध्यंदिनाच्चन्द्रमैसाऽऽदित्यो रभते स एतं चापराह्णं न भवति । सर्वा च रात्रिमुत्तरस्य चाह्ण आमध्यंदिनादेतं संधिमभितो यजेत ” इति ।

अस्यार्थः—अत्रोदाहरन्ति श्रुतिमिति शेषः । पूर्णमास्यामिति विषयनिर्देशः । ऊर्ध्वं मध्यरात्राच्चन्द्रमाः पूर्यते पूर्णमासी प्रवर्तते इत्युक्तं भवति । सैतमपररात्रमनन्तरं च सर्वमहरुत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्रादनुवर्तते ततो विच्छिद्यते सोऽयं रात्रिसंधिरुक्तः । अथामावास्याविषये । औपवसथीयेऽ(थ्येऽ)हनि यागदिनात्पूर्वद्युरुर्ध्वं मध्यंदिनाच्चन्द्रमैसाऽऽदित्यो रभतेऽमावास्या प्रवर्तते । सैतमपराह्णमनन्तरां सर्वा रात्रिमुत्तरस्याह्ण आमध्यंदिनादनुवर्तते । ततः प्रतिपद्भवति । स एष दिवासंधिरेतं रात्रि-

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

संधिमभिध्याप्य संधेः पूर्वद्युरग्नीनन्वाधायोत्तरेद्युर्यजेत । तथैतं दिवासंधिमभिलक्ष्य तदहः प्रातर्यजेत इति । एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्वतौ मध्यरात्रमध्यंदिनशब्दौ व्याख्यातुमाह—

“ रात्रिर्हि पूर्णमास्यां संधेया भवत्यहरमावास्यायाम् ” इति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्यरात्रमध्यंदिनशब्दौ रात्रिसंधिदिवासंध्योरुपलक्षकौ न विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति । अनयोश्च पूर्णमास्यामावास्याविषयश्रुत्योः प्रदर्शनार्थत्वं वक्तुमुत्तरं सूत्रम्—

“ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये पूर्वा पूर्वा
पौर्णमासीमुत्तरामुत्तराममावास्याम् ” इति ।

अयमर्थः—रात्रिसंधिदिवासंधिमत्यौ द्वे पूर्णमास्यौ । तत्र दिवासंधिः पूर्वाऽमावास्या पूर्णमासी वा, रात्रिसंधिस्तूत्तरा । तत्र पूर्वाऽमावास्योक्ता न तु पूर्णमासी तामुपमाख्याजेनाऽऽह—पूर्वा पूर्वा पूर्णमासीमिति । अयमर्थः—पूर्वाममावास्यामिव पूर्वा पौर्णमासी जानीयादिति । ततश्च दिवासंधिमत्यां पूर्णमास्यां यागः पूर्वद्युरुपवास इति सिद्धम् । तथोत्तरा पूर्णमास्युक्ता न त्वमावास्या तां पूर्णमासीं निरूपयन्नाह—उत्तरामुत्तराममावास्यामिति । उत्तरां पूर्णमासीमिवोक्तामुत्तराममावास्यां जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतममावास्याप्रतिपत्संधिमुपवासयागयोर्मध्ये कुर्यादित्यर्थः । एवं तावत्संधिसंनिधिरेवानुग्राह्यो न तूपवसथस्य चन्द्रादर्शनसंपूर्णोदयकालत्वमिति बौधायनमतम् ।

केचित्तु कल्पसूत्रकारा दिवासंधिमत्यहन्युपवासः कार्यः । उत्तरेद्युश्च यागः । यदि तस्मिन्नहनि चन्द्रस्यादर्शनं संपूर्णोदयो वा स्यादित्योहुः । तत्रोभावपि शास्त्रार्थावविशेषात् । किं तु यत्सूत्रप्रत्ययेन येऽनुतिष्ठन्ति तेषां तदुक्त एव शास्त्रार्थ उदितानुदितशास्त्रार्थवदिति । पिण्डपितृयज्ञे तु यदौपवसथ्य एवाहनि नापरोक्षेऽमावास्याऽस्ति तदा संदेहः । किमौपवसथ्य एवाहनि स कार्य उत यजनीय इति । तत्र केचिदाहुः—

“ तस्मात्पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजन्ते ।

पितृभ्य एतद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते ”

इत्यादिश्रुतिवाक्यवलात्, तथाऽऽन्याधानं प्रकृत्य “ अथापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ” इति कल्पसूत्रकारवचनादौपवसथ्य एवाहनि कार्य इति । यत्पुनः

“ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ” इति वचनम्, तत्रामावास्याशब्द औपवसथ्यदिनोपलक्षणार्थोऽन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधः स्यादिति । तदसत् । न ह्यमावास्यायामपराह्ण इत्यत्रामावास्याशब्द औपवसथ्यमहुरुपलक्षयतीति । किं च न प्रमाणमस्ति । अत्र ह्यमावास्याशब्दार्थोऽङ्गत्वेन विधीयते । न च विधौ लक्षणोचिता । तस्मात् “ पूर्वद्युः पितृभ्यः क्रियते ” इत्यत्र पूर्वद्युःशब्दोऽनुवादकोऽर्थवादत्वात् । अनुवादकस्य यथाप्राप्तिलक्षणाश्रयणमदोषः । तेन पूर्वद्युःशब्दोऽमावास्यामुपलक्षयति । तस्यामेव पितृयज्ञस्य विहितत्वात् । भवति चामावास्या संपूर्णा सती यजनीयदिनापेक्षया पूर्वद्युःशब्दबोद्ध्या । यच्च “ अथापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ” इति, तदौपवसथ्येऽहन्यपराह्णव्याप्यमावास्याविषयं ग्राह्यम् । “ मूते कव्यादिकी क्रिया ” इत्येतदपि ताद्विषयमेव । न पुनः शुद्धचतुर्दश्युपवासदिनविषयम् । अमावास्याविधायकदिनश्रुतिविरोधात् । तस्माच्छुद्धचतुर्दश्युपवासपक्षे यजनीय एवाहन्यपराह्णेऽमावास्यायां दक्षिणाग्निमुद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । क्रमेस्त्वग्न्यन्वाधानेन सह तस्य न कृत्स्नः । अङ्गत्वेऽपि न कृत्स्न एव यतः कालादिविशिष्टतया प्राप्तेषु पदार्थेषु क्रमः कल्प्यते । अत एव “ अमावास्यायां पूर्वद्युर्वेदि करोति ” इति वेदिप्रकर्षे ततः प्राचा पदार्थानामप्रतिकर्ष इति ।

मनुः—“ न शूद्राय मर्ति दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मान्न चास्य व्रतमादिशेत् ॥
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवाऽऽदिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव गच्छति ” ॥

व्रतं प्रायश्चित्तम् ।

यमः—“ वृषलाध्यापकश्चैव वृषलाध्यापितश्च यः ।
तावुमौ नरके घोरे वसेतां शरदां शतम् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ कृसरपायसापूपमांसदधिमधुघृतकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो
न दद्यान्नोपस्कृतं किञ्चिदन्यत्र प्रकृतात् ” ।

आपस्तम्बः—“ नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ।
दन्तांस्थप्त्वा तदेतस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ” ॥

(स्नातकप्रतप्रकरणम् ५)

दन्तांस्यर्प्त्वा दन्तैरवलिरुष्य तदन्तलग्नैर्मन्त्रमुच्छिष्टे विधाय प्रयच्छेदित्यर्थः ।
तथा क्रोधादीन्भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् । तान्स एवाऽऽह—

“ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः क्रोधो हर्षो [रोषो] लोभो मोहो दम्भो
द्रोहो मृषोऽर्थमत्याशपरिवादावसूयाकाममन्युरानात्म्यमयोगः ” इति ।

तत्र पित्रादिष्वननुशासनीयेषु कोपः क्रोधः । हर्षो गर्वः । अनुशासनीयेषु
कोपो रोषः । विहितधनव्ययपराङ्मुखत्वं लोभः । अन्यायार्जनं च । अवि-
वेको मोहः । अत्याशोऽत्यशनम् । मन्युः शोकः । आनात्म्यं नैरात्म्यबुद्धिः ।
विहितेष्वसमाधिरयोगः ।

हारीतः—“ औदररैतसकामजक्रोधजार्थजानग्न्यथावन्नियच्छेत् । औदरात्सर्वका-
मकर्मेन्द्रियमावदोषाः संभवन्ति । यैरुपस्पृष्टो विविधामापदमुपैति ।
तस्माच्छुचिर्यथार्थपरिमिताहारः स्यात् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरि-
त्याचार्याः । अथ पौस्नात्साहसाद्रेतस्तस्य बीजं तदनृतावुत्सर्गे
दोषः स्याद्वैतावुत्सर्गे तद्ब्रह्मचर्येण व्याख्यातम् । तदेवाऽऽदि-
प्रकृतत्वाज्जगतः प्रथमं यज्ञनियमार्थं द्वितीयं तपःसिद्ध्यर्थं तृतीयं
मोक्षसिद्ध्यर्थं चतुर्थं संकल्पात्कामः संभवत्याशयात्प्रवर्तते । स्नेहा-
ग्निवर्धनाति स इच्छालक्षणो नैकविधः कामो येनाभिभूतोऽतृप्त एव
कामानां लोके ह्यनेकजन्मसंसारे कामावर्ते निमज्जति । स एकोऽनलः
कामः । कामो हि भगवान्वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पो
नियमनम् । स व्याख्यातः । कामगीतौ चात्र श्लोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभूरहम् ।

सर्वार्थेषु यथार्थोऽहं मृते नास्ति किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभूतेषु पश्यति ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति नेतरे कामवादिनः ॥ इति ॥

क्रोधाग्निना परिभूतः स्वेषामर्प्यबहुमतोऽनभिगमनीयोऽविश्वसनीयश्च
भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न वितर्कयति । हितवादिनो
गुरूनतिक्रामत्याविष्टः प्रेतलोकायाऽऽत्मानं गमयति । तत्र घोरां
निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रूरक्रव्यादासु तिर्यग्योनिषु जायते ।
तत्र सर्वासां प्रजानां वाच्यो भवति । क्रमशो मनुष्यतां प्राप्य

१ क. ख. 'दवा नखैर' । २ ख. 'मनु' । ३ ग. 'च्छिष्टं वि' । ४ ख. घ. 'मभ्याश' ।
५ क. 'दराः सर्व' । ६ क. 'स्य पुंसो वी' । ७ क. घ. 'दृता तदत्स' । ८ ग. 'शसिद्ध्यर्थं द्वि' ।
९ घ. 'त्कामात्संभ' । १० क. घ. 'नः पर' । ११ क. 'न्यनभिम' ।

सर्वजनविद्विष्टतामुपैति । क्रोधो हि तमोरूपः । तस्य क्षमा नियम-
नम् । स व्याख्यातः । लोभाग्निनाऽभिभूतः पुण्योऽथप्वनुपयुज्यमानम-
तिक्रामन्तमात्मानं मन्यते । नष्टं पुत्रदारबन्धूनामुपयुङ्क्ते । सुहृत्सा-
धुसंबन्धिनामप्यनुपजीवनीयतमो भवति । असद्वित्तानामप्युपादानमि-
च्छति । तत्रार्थानुषङ्गात्सोऽपि तिर्यग्योनिषु जायते । लोभो हि तमो-
रूपः । तस्य संतोषो नियमनम् । सोऽपि व्याख्यातः । एवं ह्याह—

औदरो रैतसश्चाग्निः कामजः क्रोधजोऽर्थजः ।

एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतपाः स्मृतः ॥

वचोवेगं मनसः क्रोधवेगं जिह्वावेगं चोदरोपस्थवेगम् ।

एतान्वेगान्धारयेद्यस्तु विप्रस्तं वै ब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं^१ वा मुनिं वा ” ॥

पौंस्त्रात्पुरुषव्यापारात् । साहसाद्वलोद्भवात् । तस्य पुंसः । तदनृताविति ।
तत्तस्मादेवं तद्ब्रह्मचर्येणेति । तदेवेति । पर्वापर्वसाधारणं स्वदारगमनरूपमाद्यं
तदेव पर्ववर्जनरूपं द्वितीयम् । एवमृतुगमननियमात्मकं तृतीयमूर्ध्वरेतस्कत्वं
चतुर्थम् । संकल्पो विषयसौन्दर्यज्ञानम् । कामो विषयेच्छा । आशयः पौनः-
पुन्येन भावनम् । नष्टं नाशम् । उपयुङ्क्त आकाङ्क्षते ।

विष्णुः—“ त्रिविधं नरकस्येह द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ” ॥

आपस्तम्बः—“ मनसा वाचा घ्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्शिशो-

दरारम्भणानास्त्रावान्परिवृज्जानोऽमृतत्वाय कल्पते ” ।

मनःप्रभृतीनामारम्भाणां व्यापारानास्त्रावान्पुरुषः सङ्गहेतून्परिवृज्जानः
परित्यजन्नमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवति ।

देवलः—“ अथातः पापदोषान्मनोवाक्शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तत्र मोहरागद्वे-
पमानलोभमदशोकममत्वाहंकारमयहर्षमोघचिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां च त्रिविधो मोहः संभवः सर्वपाप्मनाम् ।

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।

दोषैरदर्शनं चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो भवेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम्. ५)

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्या तच्च संशयः ।
उपाम्यामन्यथाज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥
अज्ञानाद्दुःखसंप्राप्तिः संशयाद्बध्यते पुनः ।
मिथ्याज्ञानात्पतत्येवं मूढस्तामिस्रयोनिषु ” ॥

मनुः—“ आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणं गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥
ब्राह्मणायावगूर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
शतं वर्षाणि तामिस्त्रे नरके परिवर्तते ॥
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।
दुःखं सुमहदप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥
न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेदसृक् ॥
अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहन्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ” ॥

देवलः—“ नावगाहेदपो नग्नो वह्निं नाभित्रेजत्पदा ।
शिरोभ्यक्तावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ” ॥

वसिष्ठः—“ नेष्टकाभिः फलानि शातयेत् ।
न फलेन फलम् । न कल्ककुहको भवेत् ” ।

कल्को दम्भः । कुहको वशिकारादिस्तद्वान्न भवेदित्यर्थः ।
“ न म्लेच्छभाषां शिक्षेत ” ।

देवलः—“ नोवेक्षेताशुचिः कूपं घर्षयेन्न पदा पदम् ”

तथा—“ सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान् ।
अतिमोगेन मित्राणि बालिश्यान्नैव पीडयेत् ॥
दाक्षिण्याद्धि दरिद्रोऽपि सहते मित्रपीडनम् ” ।

मनुः—“ यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तद्यत्नेन सेवयेत् ॥
 सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
 यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ” ॥

यत्कर्म धर्ममित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ—“ आपत्स्वपि हि कष्टासु परस्वं कामयेत न ।
 नामक्षयं भक्षयेत्किञ्चिन्न पूर्वचरितं चरेत् ॥
 नर्षिपितृदेवताः कीर्तयेत् ” ।

स्वकीयानृषीनिष्टदेवताः पितृंश्च न कीर्तयेदित्यर्थः ।

तथा—“ नागाधोदकमवगाहेत । न स्त्रियं विवसनामीक्षेत ।
 न पुरुषमन्यत्र स्वामाव्यात् ” ।

स्वाभाव्यादकामत इत्यर्थः ।

“ न पादेन पादं प्रक्षालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् । न महाजनविरोधं
 कुर्यात् । न गोष्ठीभिः संबध्येत । न गणबन्धुसमवायं प्रविशेत् । नायाज्यं
 याजयेत् । नानुयोगं प्रब्रूयात् ” ।

अनुयोगो धनदानार्थमनुवाकमधीष्णेत्यध्ययनादेशः ।

“ न ब्रह्मविक्रयमिच्छेत् । न बाह्यमाने वाहय गामिति
 ब्रूयान्न परिषन्मध्ये स्वैरवाकस्यात् ” ।

परिषत्कार्यानुवादित्वं स्वैरवाकत्वम् ।

“ नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेन्नाभ्यधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् ।

भोज्यमिति शेषः ।

“ नोन्मत्तमूकान्संस्क्रुर्यात् ” । नोपनयीतेत्यर्थः ।

“ न वधवैन्धसमवायं गच्छेत् ” । वधवैन्धप्रयोजनं समवायं मेलकं न गच्छेत् ।

“ न दावम् ” । दावो वनवह्निः ।

“ न दंपत्योरन्तरम् । नर्षीणां प्रमवं न नदीनां न महात्मनाम् ” ।

प्रभव उत्पत्तिस्थानम् ।

(स्नातकप्रतप्रकरणम् ५)

“ न मद्यं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात् । न धर्मं ख्यापयेत् । न धर्मं संवृतं कुर्यात् । नापसव्यं परिदद्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न पादेनाभिहन्यात् । नाङ्गमुखवादित्राणि कुर्यात् । न कूपश्चभ्राणि विलोकयेत् । न लोकविद्विष्टानि समाचरेत् । सर्वं विरुद्धं परिहरेत् ” ।

हारीतः—“ न गोर्मूत्रपुरीषाम्यामुद्विजेत् । न पयि शिखा विस्वजेत् ” ।
शिखाः केशाः ।

“ ब्रीहिनिकषणतृणकुट्टनलोष्टैश्चन्दनलेखनकरजदशनवीणावादनानि वर्जयेत् । आत्मस्तवावमानांश्च मद्यशुक्तविकारांश्च वर्जयेत् । न रक्तामगन्धां स्रजमावधीयात् । अन्यत्र काञ्चनकमलकुवलयेभ्यः । नाशुचिक्लिन्नपूतिभिर्दारुमिरग्निभिन्धीत । नाग्निवेलयोः प्रवसेत् । पर्वसु चाऽऽपत्सु प्रोषितोऽग्निवेलयां वाग्यतस्तां प्रतिदिशं मनसा ध्यायेत् । अनुपस्थाय मन्त्रतो हुतं ज्ञात्वा प्रति व एना इत्युपस्थायाभिमाषेत ।

“ प्रति व एना नमसाऽहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमर्ति तुराणाम् ।
रराण ता मरुतो वेद्याभिर्निहेलो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ।

नादर्भमग्निं परिचरेत् । नायज्ञियैर्जुहुयात् । हुतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् । माषमसूरमधुमांसपरान्नमैधुनानि ब्रत्येऽहनि वर्जयेत् ” ।

ब्रत्यमग्न्यन्वाधानदिनम् ।

“ नोच्चैर्निशायामभिमाषेत । नोत्तरीयान्तरीयविनिमयं कुर्यात् । न देवगुरुब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैषां दीयमानं प्रति वारयेत् । स्तेयिनो हि प्रमीताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते । तस्मान्न स्तेयं कुर्यान्न कारयेत् । नावमन्येत ।

निन्दां मृत्युपदं प्राहुर्निकृतिं तमसः पदम् ।

सर्वमूतात्ममृतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ॥

पापाद्दोषसर्गाद्याधिसंक्रमणयोगात्सिध्यदर्शनाच्च तस्मात्पृथक्शौचाः श्रेयांसः ।

आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।

न चैकभोजनं प्राहुर्ब्राह्मणानां स्वकैरपि ” ॥

व्यासः—“ यूकामत्कुण्डंशादीन्त्वादतः स्वात्मनस्तनुम् ।

पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः(णः) ” ॥

कालिकापुराणे—“ सोपानत्को देवगृहमारुहेद्यस्तु मानवः ।

स याति नरकं घोरं तामिहं नाम नामतः ” ॥

बृहस्पतिः—“ एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

मस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥

अग्निना मस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।

द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ” इति ॥

हारीतः—“ शुचिं देवाश्च रक्षन्ति रक्षन्ति पितरः शुचिम् ।

शुचेर्विम्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहिंसन्तीह राक्षसाः ।

यक्षाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥

ज्ञानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं शेषं यथान्यायं यथावलम् ॥

नस्तनं दमनं बाले वाहनं च न शस्यते ।

वृद्धानां दुर्बलानां च प्रजापतिवचो यथा ” ॥

नस्तनं नासिकाभेदः ।

तथा—“ वृद्धान्नातिवेदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।

नाऽऽसीनः स्यात्स्थितेऽप्येवमायुरस्य निरस्यति ” ॥

तथा—“ गृहे पारावता धन्याः शूका वै शारिकास्तथा ।

गृह एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपायिकाः ॥

उपदीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

निवसेरन्यदा तत्र शान्तिमेव तदाऽऽचरेत् ॥

अमङ्गल्यानि चैतानि दिवाऽऽक्रोशो महात्मनाम् ।

महात्मनां च गुह्यानि वक्तव्यानि न कर्हि चित् ॥

पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ।

भुक्त्वा प्रसाधनं वज्र्यं वज्र्याश्च निशि सक्तवः ॥

प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत्तु सदा नरः ।

उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

तथा—“ सुतस्त्रियांश्च शयनं सह भोज्यं च वर्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां संध्याकाले विवर्जयेत् ॥

कर्म चाध्ययनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।

गोखरोष्ट्रं च नाऽऽरोहेन्न च गच्छेद्दिवा स्त्रियम् ॥

स्नानं चङ्क्रमणं स्वप्नं दिग्वासा न समाचरेत् ” ।

विष्णुः—“ न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् देवब्राह्मणैशास्त्रमहात्मनां परिवारं

वर्जयेत् । पर्वसु न तृणमपि च्छिन्द्यात् ” ॥

विष्णुपुराणम्—“ विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवादश्च विवाहश्च तुल्यरूपैर्नृपेभ्यते ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाऽऽचरेत् ” ।

उशना—“ तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत् ” ।

आपस्तम्बः—“ संपादयति यो विप्रः स्नानं तीर्थफलं जपम् ।

संपादी बध्यते दोषैस्तस्य संपद्यते फलम् ” ॥

पैठी नसिः—“ अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाऽऽचमनक्रिया ॥

मत्तप्रमत्तोन्मत्तपतितैः सह संभाषं न कुर्वीत ” ।

प्रमत्तः प्रमादशीलः ।

“ नापुष्पितं वृक्षमारोहेत् । तथा नान्यस्मै दीयमानं प्रति वदेत् ” ॥

मार्कण्डेयः—“ बलिं स्नानभुवं चैव श्मशानबलिमेव च ।

न गच्छेद्बन्धनागारं वध्यभूमिं च गर्हिताम् ॥

अन्तःपुरं वित्तगृहं परद्यूतगृहं तथा ।

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेद्वत्सतन्त्रीं न लङ्घयेत् ॥

समाख्यो नाऽऽचरेत्स्नानं न द्विवासा विकारणम् ” ।

विकारणं निर्निमित्तम् ।

“ म्लेच्छवेशो न कर्तव्यो म्लेच्छभाषा तथैव च ।

नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यं जृम्भां तथैव च ॥

गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।

वेगरोधो न कर्तव्यस्त्वन्यत्र क्रोधवेगतः ॥

नोपेक्षितव्यो व्याधिः स्यान्मृत्युरत्योऽपि मार्गव ।

न हं कुर्याच्छिवं पूर्वं विभृत्यान्नाग्निवारिणी ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ नापोऽग्निं चैकतो धारयेत् ” । एकत एकस्मिन्हस्तादौ ।

मार्कण्डेयः—“ न भुक्तमात्रस्याऽऽयस्येक्षीचसेवां च वर्जयेत् ।

पादं पदा च नाऽऽक्रामेन्न कण्डूयेन्न शोधयेत् ॥

वेदशास्त्रनरेन्द्राग्निदेवनिन्दां विवर्जयेत् ।

निरासनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ॥

तथा भुक्तवतो नित्यं स्नातस्य रुषितस्य च ।

यात्रायुद्धोत्सुकस्यापि इमश्रुकर्म विवर्जयेत् ” ॥

पुष्पाण्यकालरूढानि फलान्यपि तथैव च ।

विकारवच्च यत्किञ्चित्तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥

विकारवदद्भुतम् ।

“ दिवा कपित्थच्छायां च रात्रौ दधि शर्मी तथा ।

कार्पासं दन्तकाष्ठं च शक्रादपि हरेच्छ्रियम् ॥

अष्टमीं च तथा षष्ठीं नवमीं च चतुर्दशीम् ।

वर्जयेच्छिरसोऽभ्यङ्गं पर्वसंधि तथैव च ॥

तथैवाऽऽमलकैः स्नानं सप्तमीषु विवर्जयेत् ।

विना तु सततं स्नानं न स्नायाद्दशमीषु च ॥

अमावस्यासु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत् ।

गोगजाश्वजपुच्छेषु खरस्य च विशेषतः ॥

यल्लग्नमुदकं तस्माद्विप्रुषं दूरतस्त्यजेत् ।

शूर्पवातनखाग्राम्बु स्नानवस्त्रघटोदकम् ॥

मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ।

माल्यानुलेपनादग्रं न प्रदद्यात्तु कस्यचित् ॥

अन्यत्र देवताविप्रगुरुभ्यो भृगुनन्दन ।

न गच्छेद्गर्भिणीं नारीं मलिनां सितमूर्धजाम् ॥

रजस्वलां भुक्तवतीं नायोनौ न बुभुक्षितः ।

न स्वपेद्येषु देशेषु तेषु देशेषु चाप्यथ ॥

दीक्षितो वर्जयेद्यत्नात्कृत्वा श्राद्धं च मानवः ” ।

(ज्ञातकप्रतप्रकरणम् ५)

दीक्षितोऽनुन्मुक्तदीक्षः ।

पुराणात्—“ क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ” ॥

शातातपः—“ अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ।

श्वकाकोपूखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् ” ॥

वैजवापः—“ रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहिन्यजाविरासमवाससाम् ” ॥

समूहिनी मार्जनी ।

षट्त्रिंशन्मतात्—“ प्रक्षाल्य हस्तौ गृह्णीयादोषध्यामलके नरः ।

शिरसो मुण्डनं कृत्वा पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् ” ॥

मनुः—“ *मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुहुयाच्चैव विनिपातो न विद्यते ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याऽऽहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जार्तिं स्मरति पौर्विकीम् ॥

पौर्विकीं संस्मरज्जार्तिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चानन्तमजस्रं फलमश्नुते ॥

सावित्राज्जातिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ” ।

जातिर्जन्म । सवितृदै(दे)वत्यान्दुरितशान्तिप्रयोजनानाज्यहोमान्कृष्णशुक्लप-
श्चदशीषु सदा कुर्यादित्यर्थः ।

“ अष्टकासु पितृनर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ” ।

स्वगृहोक्तविधानेनेति शेषः । नित्यं सर्वदेत्यर्थः ।

“ अभिवाद्य च वृद्धांश्च दद्याच्चैवाऽऽसनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दा च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं स्तम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ” ॥

* अयमेव श्लोको भट्टयन्तरेण क. पुस्तके पठितः स यथा—“ मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् । जपता जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ” ।

१ ग. प्रामप° । २ क. ग. 'तृदेवतान्दु' । ३ ख. 'नेत्यर्थः । नि° ।

नास्ति दैवमिति मतिर्यस्य स नास्तिकः । तस्य भावो नास्तिक्यम् । वेदे-
र्ष्याप्रामाण्याध्यवसायो निन्दा । देवतानां ब्रह्मादीनां कुत्सनं निन्दनम् ।
यथा—ब्रह्मा दुहितरमगात् । ईशो ब्रह्मणः शिरश्चिच्छेदेति । स्तम्भोऽहंका-
रादमणामः । मानोऽहंकारः । क्रोधोऽक्षमा । तैक्ष्ण्यं वाक्पारुष्यम् ।

“ अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
हिंसारतिश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥
यदि नाऽऽत्मनि पुत्रेषु नो चेत्पौत्रेषु नमृषु ।
न त्वेवं हि कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ” ॥

धर्मच्छलेन प्रायश्चित्तं न कुर्यादित्यर्थः ।

“ अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ” ॥

आश्रमिणो लिङ्गिनः । तेषां लिङ्गैर्दण्डादिभिः स्वयमलिङ्गी तद्वृत्तिं भिक्षा-
प्रतिग्रहादिकां य उपजीवति स आश्रमिणां पापं तिर्यग्योनिं चाश्रुते ।

“ यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥
शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।
व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दश ॥
न विस्मयेत तपसा वदेदृष्ट्वा च नानृतम् ।
नाऽऽर्तोऽप्यपवदेद्विप्रात्र दैतं परिकीर्तयेत् ॥
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रावमानेन दानं तु परिकीर्तनात् ” ॥

(ज्ञातकमतप्रकरणम् ५)

विस्मयः श्लाघा । एवमादिभ्रुतिस्मृतिभ्य आचारो वेदितव्यः । सर्वश्च स्नातकेनावश्यं कार्यः । तदाह मनुः—

“ आचारालुभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखमागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
सर्वलक्षणहीनोऽपि सर्वदाऽऽचारवान्नरः ।
श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ” ॥ १५४ ॥

किं च—

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ॥

उच्छिष्टो गवादि न स्पृशेत् । अनुच्छिष्टोऽपि पदा । उच्छिष्टोऽत्राशुचिः ।

मनुः—“ स्पृष्टैतानि शुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुर्पस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ” ॥

प्राणशब्देनात्र तत्स्थानानि मूर्धन्यच्छिद्राणि श्रोत्रादीनि लक्ष्यन्ते । गात्र-
शब्देनाप्युरोमूर्धस्कन्धा उच्यन्ते । तत्स्पर्शस्याऽऽचमनप्रकरणे शुद्धिहेतुत्वदर्शनात् । शुद्ध्यर्थं चेदं प्राणादिस्पर्शनं विधीयते ॥

किं च—

न निन्दाताडने कुर्यात्

परस्य निन्दां ताडनं च न कुर्यात् ।

अत्रापवादमाह—

पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

शिक्षार्थमनयोस्ताडनानुग्रहो नान्यथा । तदाह मनुः—

“ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडयेत्तु तौ ” ॥

शिष्यः शासनीयः । पुत्रस्य पृथग्रहणं गोवलीवर्दन्यायेन । अत एव
विष्णुः—“ शास्यं शासेत्ताडयेत् ” इति शास्यशब्दमेव प्रयुक्तवान् । अत्र
नियममेवाऽऽह—

“ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्पापयुक्तो भवेन्नरः ” ॥

शरीरस्याधोभागे नाभेरधस्ताच्छाडयेत् । उत्तमाङ्गे शिरसि वक्षसि न ताडयेत् । अधोभागनियमेनैव शिरोवक्षसोऽर्घ्यावृत्तिसिद्धौ तयोः पृथङ्निषेधस्ततोऽन्यत्रोत्तरकायेऽपि ताडनानुग्रहार्थः । अत एव विष्णुः—

“शास्यं ताडयेत्तं तु वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठत एव ” इति । अन्यथा प्रहरन्गुरुरपि पापवान्स्यात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ॥

अत्र यत्नादिति विधीयते । अन्यदनुद्यते । तथा च सति कर्मणेतिपदमनुवाचकत्वाद्वाङ्मनःशब्दसाहचर्याच्च लक्षणया शरीरे वर्तते । ततश्चायमर्थो भवति—शरीरेण यं धर्मं तपश्चर्यादिकमाचरेत्, यं च मनसा यागदानादिकं, यं च वाचा वेदाध्ययनादिकं, तं यत्नादादरात्समाचरेत्, न प्रमाद्येदित्यर्थः । धर्मस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् । अत एव मनुः—

“ धर्मं शनैः संचिनुयाद्धर्मीकमिव वप्रिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ” ॥

वप्रिकाः पिपीलिकाविशेषाः ।

“ नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव विलीयते ।

एकोऽनुमुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥

मृतं शरीरं संत्यज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ” ॥

अत्रापवादमाह—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

अस्वर्ग्यमनामुष्मिकमैहिकफलं लौकिकैर्विद्विष्टं निन्दितं धर्म(र्म्य)मपि शास्त्रविहितमपि नाऽऽचरेदभिचारादिकम् । विहितो हि बौधायनेनाभिचारः कचिद्विषये । यथा—“षट्स्वनभिचरन्पतति ” इति ।

मनुरपि—“ क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ” इति ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

तस्मादभिचारो मधुपर्कादौ गोवधो विधवानियोगः शुद्राविवाह इत्याद-
योऽस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वादिहिता अपि न कार्या विशेषेण कलियुगे ।
अत एव स्मरन्ति—

“ गोपशुं देवरात्पुत्रं सत्रयागं कमण्डलुम् ।
सुराप्रयोगं भिक्षुं च न कुर्वीत कलौ युगे ” ॥

भिक्षुः परमहंसः ।

तथा—“ अक्षता नरमेधश्च गोयज्ञश्च कमण्डलुः ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ” ॥

अत एव मधुपर्केऽनुकल्पस्मरणम् । यन्मार्कण्डेयः—

“ माधुपर्किकपश्वर्थे ततो मात्रां निवेदयेत् ।
साहिरण्यं बीजपात्रं द्रविणेन सदैव तु ॥
पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान्भृगुः ” ॥

माधुपर्किकपशुरत्र गौरेव । मधुपर्के “ तस्मा असिपाणिर्गो प्राह ” इत्यादौ
गोहननक्रियानियोगादेः स्मरणात्कलौ गोहननस्य निषेधोपपत्तेश्च ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ॥

बालवृद्धातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितो मात्यभार्यादाससनाभिभिः ॥

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाँल्लोकाञ्जयेद्गृही ॥ १५८ ॥

मात्रादिभिर्विवादं कलहं वर्जयित्वा सर्वान्भूरादीँल्लोकाञ्जयति भुङ्क्ते ।
जामयो भगिनीप्रभृतयः स्ववासिन्यः । संबन्धिनो वैवाह्याः । वैद्यो
भिषग्वेदविद्यावान्वा । संश्रित आश्रितः शिष्य इति यावत् । सनाभयः
सपिण्डाः । अन्ये प्रसिद्धाः । मनुस्तूक्तविवादान्वर्जयतः सर्वपापक्षयमाचार्या-
दिभिर्जितस्य च ब्रह्मलोकादिजयफलमाह—

“ बालवृद्धातुरेवैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥
एतांस्त्यजन्विवादांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एतैर्जितैश्च जयति सर्वाँल्लोकानिमान्गृही ” ॥

अत्र चैतैरिति वक्ष्यमाणाचार्याभिप्रायम् ।

“ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
 संवन्धिनोऽपां लोकस्य पृथिव्या मातृमातुलौ ॥
 आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्विका तनुः ॥
 छाया स्वो दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ।
 तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ” ॥

कृपाविषयः(?) । असंज्वरोऽसंतप्तः ॥ १५८ ॥

अपि च—

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ॥

परकीयवारिभ्यः पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य बहिरनुत्क्षिप्य तेषु स्नानं न कुर्यात् । अनेन चार्थाद्वक्ष्यमाणमुख्यस्नानाङ्गजलालाभे परवारिष्वपि पिण्डोद्धरणपूर्वकं स्नानं विधीयते । यानि तु जलानि स्वामिना यथाशास्त्रं परोपकारायोत्सृष्टानि तेभ्यः पिण्डा नोद्धर्तव्याः । परकीयत्वाभावात् । अत्र मनुः—

“ परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदा चन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ” ॥

वौधायनः—“ न कदाचिद्बुधः स्नायात्परखाते जलाशये ।

अननुद्धृत्य कूपे वा मृत्पिण्डान्पञ्च सप्त वा ” ॥

इदानीं मुख्यानि स्नानाङ्गजलान्याह—

स्नायान्नदीदेवखातहृदेषु च सरःसु च ॥ १५९ ॥

नद्यादिषु स्नायात् । नदी स्रवन्ती । देवैः खातमिति यत्स्मर्यते तदेवखातम् । नदीजलमविच्छिन्नप्रवाहं हृदः । सरः स्थावरमकृत्रिमं जलम् । चकाराद्वर्तप्रस्रवणादिष्वपि ।

तथा च मनुः—“ नदीषु देवखातेषु हृदेषु च सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणादिषु ” ॥

गर्तस्वरूपमाह कात्यायनः—

“ धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ” इति ॥

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

न ता आपो नदीशब्दवहा इत्यर्थः । पर्वतादेः स्तोको जलप्रवाहः प्रस्रवणम् । अत्र च प्राशस्त्यक्रममाह मार्कण्डेयः—

“ भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायानदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ” ॥

त्रिरात्रफलदास्त्रिरात्रोपवासफलदा इत्यर्थः । एवं पक्षमासयोरपि । प्रसङ्गात्समुद्रस्नानादिविषयं किञ्चिदुच्यते । तत्र स्मृत्यन्तरम्—

“ अश्वत्थसागरो चैव न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।

अश्वत्थं मन्दवारेषु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ” ॥

मन्दः शनैश्चरः । पर्वमावास्या पूर्णमासी च ॥

तथा—“ सिन्धोः सेतोः सरस्वत्या गङ्गायाः पुरुषोत्तमात् ।

नापर्वणि सरिन्नाथं स्पृशेदन्यत्र कुत्रचित् ” ॥

तथा—“ कर्तुं प्रवृत्तो विधिवत्स्नानश्राद्धादिकां क्रियाम् ।

कृत्तिं प्रत्यभिमुख्येह क्षिपेत्पाषाणसप्तकम् ॥

पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ते लोकमयंकारि ।

पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्पितम् ” ॥

व्यासः—“ अग्निश्च ते योनिरिला च देहो रेतोधा विष्णुरमृतं च नाभिः ।

एतद्वृन्वैन्पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

आजन्मशतसाहस्रं यत्पापं कुरुते क्वचित् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वैवं लवणाम्भसि ॥

अन्यथा तु कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः ।

कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ वपनं चोपवासं च सर्वतीर्थेषु कारयेत् ” ॥

मरीचिः—“ नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवार्धिपितृतर्पणम् ” ॥

मार्कण्डेयः—“ आदित्यदुहिता गङ्गा प्लक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ” ॥

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता ।

स्मृत्यन्तरात्—“ कालिन्दी गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता ।

सामान्याद्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यतः ” ॥

निगमः—“ गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाहेषु च चामलाः ” ॥

गार्ग्यः—“ प्रत्यावृत्तेऽम्भसि स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थं च दशहस्तेन चोपरि ” ॥

निगमः—“ प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति स हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यन्मुददर्शनात् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ अग्राह्यास्त्वाग्निमा आपो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि पार्श्वतीर्थविनिःसृताः ” ॥

अग्निमा नद्याः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ” ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

व्यासः—“ नद्या यच्च पारिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितम् ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत्सर्वदा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥

अन्तर्धाय च न स्नायान्नै च तीर्थे जलान्तरे ।

न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीं तरेत् ” ॥

अस्यार्थः—नदीतो भ्रष्टं नद्या विनिर्गत्य ततो विच्छिन्नं नद्या सह संग-
मार्थमभिप्रवृत्तं तदसंगतं यत्तत्तया वर्जितमावर्ते गतप्रत्यागतम् । अन्तर्धाय
वस्त्रादिना । तीर्थान्तरे च तीर्थान्तरजलेन न स्नायादिति ॥ १५९ ॥

किं च—

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ॥

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

अदत्तानि

परशय्यादीनि परेणादत्तानि वर्जयेत् । तदुपजीवनं वर्जयेदित्यर्थः ।
उद्यानमुपवनम् । प्रसिद्धमन्यत् । अत्र मनुः—

“ यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ” ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे स्नातकप्रत-

प्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । (६)

+अधुना भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमारभते । तत्राभोज्याभ्याह—

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

सत्यप्यधिकारे श्रौतस्मार्ताग्निपरिग्रहमकुर्वत उत्सृष्टाग्नेश्चान्नपनापदि न
भुञ्जीत ॥ १६० ॥

कदर्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ॥

वैणाभिश्चस्तवाधुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ॥

क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ॥

शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्चवृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ॥

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेशमनाम् ॥ १६४ ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

+ एतत्प्रकरणं क. पुस्तके न विद्यते ।

कदर्यादीनां सोमविक्रयिणश्चान्नं न भोक्तव्यम् । कदर्यो यो लोभाद्विद्यमानमपि धनं न भुङ्क्ते न च ददाति । तदुक्तम्—

“ आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः ” ॥

वद्धो निगडितः । चौरः स्तेनः । क्लीवः पण्डः । रङ्गावतारी नटादिः । वैणो वीणावादनजीवी, वेणुच्छेदनजीवी वा । अभिशस्तः पापकारित्वेनाधिक्षिप्तः । वार्धुष्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनम् । तेन च तद्वाञ्छितं क्षयते । आत्मस्तुतिपरनिन्दाकर्ता वा वार्धुषिकः । तथा च विष्णुः—

“ यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ” इति ॥

गणिका वेश्या । गणः संघः । तदन्नमन्यस्याभोज्यम् । दीक्षी दीक्षितः, तस्य च प्रागग्नीषोमीयवपाहोमादभोज्यान्नता । तथा च श्रुतिः—“ अशितव्यं वपायां हुतायाम् ” इति । आपस्तम्बस्तु—पूर्वमपि वपाहोमाद्यज्ञार्थे द्रव्ये पृथक्कृते यदवशिष्टं तद्दीक्षितस्यापि भोक्तव्यमित्याह । दीक्षितः क्रीतराजकः । अग्नीषोमीयसंस्थायामेव वपायां हुतायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । “ यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन् ” इति हि ब्राह्मणमिति । चिकित्सकाश्चिकित्सावृत्तिः । असम्यक्चिकित्सक इतरोऽपि । आतुरो रोगार्तः । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो धनादिना । विप्रादन्यो मद्येन वा । विद्विद् शत्रुः । क्रूरः स्थिरक्रोधः । उग्रः परदुःखोत्पादनपटुः । क्षत्रियाच्छूद्रायामुत्पन्नो वा । पतितो ब्रह्महत्यादिकर्ता स्तेनादन्यः । तस्य चौरशब्देन संगृहीतत्वात् । अथ वा पतितादन्यश्चौरशब्देनोच्यते । ब्राह्मणः पतितसावित्रीकः । दाम्भिकः ख्यातिलाभादिप्रयोजनधर्मानुष्ठानः । उच्छिष्टभोजी परोच्छिष्टभोजनशीलः । अवोरा पतिपुत्ररहिता । स्वर्णकारः प्रसिद्धः । स्त्रीजितः स्त्रीपरतन्त्रः । ग्रामयाजकोऽनेकयाजकः । शस्त्रविक्रयी खड्गादिविक्रयजीवी । कर्मारो लोहकारः । तन्तुवायो वस्त्रस्यूतस्य कर्ता, पाटितवस्त्रसंधायको वा । श्ववृत्तवान्सेवकः । यद्वा शुनां वृत्तं वर्तनमस्ति यस्मिन्स श्ववृत्ती श्ववल्लुब्धक इत्यर्थः । स चानिपुचार्येवाभोज्यान्न इत्याह गौतमः—“ मृगयुरनिपुचारी ” इति । इपुचारिणस्तु भोज्यमित्याह विष्णुः—“ न मृगयोरिपुचारिणः परिवर्ज्यमन्नम् ” इति । नृशंसो घातकः । राजा भूपो न तु क्षत्रियः । रजको वस्त्रादिरागकर्ता । कृतघ्न उप-

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

कारनाशकः । वधजीवी प्राणिवधेन यो जीवति । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः ।
सुराजीवः सुराजीविकः । सहोपपतिवेश्मा निजभार्याजारसहितगृहः । सोम-
विक्रयी सोमलताविक्रयी ।

प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते—

भविष्यत्पुराणम्—“ अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ” ॥

पैठीनसिः—“ सांवत्सरघाण्टिकग्रामकूटान्नं विषम् । तथा परिवित्तिपरिविद्वान-
विद्वप्रजननवृषलीपतिदिधिषूपतिपुनर्भूपुत्राणां रुधिरम् ” ।

सांवत्सरो नक्षत्रजीवी । घाण्टिको घण्टाशिल्पः ।

तदुक्तम्—“ राज्ञां संबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ” ।

ग्रामकूटकः प्रसिद्धः । परिवित्त्यादीनां लक्षणं श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते ।

विद्वप्रजननो विद्वलिङ्गः ।

यमः—“ चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी ” ।

चक्रोपजीवी शाकटिकः । गान्धर्वो गायनः । ध्वजी मद्यविक्रयी । तथा—

“ यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं नदीगतं तत्पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिपात्रान्तारितं न दुष्यति ” ॥

निर्गमनानि रथपोदकप्रवाहाः ।

“ ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयात्क्षत्रियस्य तु पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य न शूद्रस्य कदा चन ” ॥

प्रकृतेषूत्सवेषु च ।

“ तथा राजभृतस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुष्टवृत्तस्य दुर्मतेः ।

अन्नमश्रद्धानस्य यो भुङ्क्ते भ्रूणहा तु सः ” ॥

आदित्यपुराणे—“ विष्णुं जामातरं मन्येत्तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

गान्धर्वे चैव राजन्यः कुर्याद्वै गमनागमम् ।

ब्र(वा)ह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्रीयात्कदा चन ॥

अथ मुञ्जीत मोहयः पूयाशी नरके वसेत् ॥

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीतौ ब्राह्मदेया ।

वसिष्ठः—“ श्रद्धाधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेवं बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् ॥

अभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्बः—“ यश्च सर्वान्वर्जयेत सर्वान्नाशी च ” ।

शङ्खलिरितौ—“ भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावाक्कुष्ठक्षुतपरिमुक्तविस्मितोन्मत्ताव-

धूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् ॥

कदर्याद्यन्नभोजने मनुः प्रायश्चित्तमाह—

“ भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नमर्त्या क्षपणं अग्रहम् ।

मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च ॥

अतिकृच्छ्रे कृच्छ्रशब्दः । “ एषामन्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रः ” इति शङ्खवचनात्

॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६५ ॥

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् ॥

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ॥ १६६ ॥

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥ १६७ ॥

गोघ्रातादिकमन्नं वृथामांसं च वर्जयेत् । शकुनः पक्षी । पिशुनो दोषसूचकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक इति भेदस्मरणाच्छाकटिको वा । वन्दी स्तावकः । अनर्चितमवज्ञादत्तम् । वृथामांसं श्राद्धादिप्रयोजनशून्यं मांसम् । शुक्तं कालवशादम्लम् । पर्युषितमन्येद्युः सिद्धम् । उच्छिष्टं भुक्त्वा(क्ता)वशिष्टम् । संघुष्टं को भोक्ष्यत इत्यभिकुष्टम् । पर्यायान्नं क्रमान्नं रविदिनेऽस्य सोमदिनेऽस्य गृहे भोक्तव्यमिति । पर्याचान्तमिति पाठे पर्याचान्तं बाहुलङ्घितम् । श्वग्रहणं काकादीनां प्रदर्शनार्थम् । पतितग्रहणं चण्डालादीनाम् ।

(भोज्याभोज्यमक्ष्यामक्ष्यप्रकरणम् ६)

भविष्यत्पुराणम्—

“ जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयाविदूषितम् ।
संसर्गाश्रयदुष्टं च सहलेखं स्वभावतः ” ॥

जातिदुष्टादीनामुदाहरणान्याह—

“ लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वार्ताकनालिकालावु उपेयाज्जातिदूषितम् ॥
न मक्षयेत्क्रियादुष्टं यदुष्टं पतितैः पृथक् ।
कालदुष्टं च विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥
दधि मक्ष्यं विकारेषु मधुवर्जं तदिष्यते ।
सुरालशुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ॥
संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रेषु दर्शितम् ॥
विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते ।
सहलेखं तु विज्ञेयं पुरीषं तु स्वभावतः ॥
रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति निदर्शनात् ।
पायसक्षीरपूषादि तस्मिन्नेव दिने यथा ” ॥

अलावुरत्र दीर्घालावो(वो)रितरः । दीर्घस्य श्राद्धार्हत्वात् । अदीर्घस्य
जातिदुष्टस्य पलाण्डुवन्निन्दितस्य श्राद्धेयत्वानुपपत्तेः । अत एव—

“ अलावुं ग्रीवकं चाणुं कर्करीं त्रपुसीं तथा ”

इति दीर्घालावोः श्राद्धार्हत्वात् । इतरस्य च—

“ पिप्पलीसमुकैर्मृषभूस्तृणासुरीसर्षपसुरसकूष्माण्डालावुवार्ताकैपा-
लक्यातण्डुलीयैककुसुम्पिण्डमूलकमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् ”

इत्यश्राद्धेयत्वम् ।

हारीतः—“ पलाण्डुं लशुनं शुक्तं निर्यासांश्चेति सर्वशः ।
कुङ्कुमं श्वेतवार्ताकं कुम्माण्डं च न मक्षयेत् ” ॥

कुम्माण्डो दाडिमसदृशः फलविशेषः ।

देवलः—“ न बीजान्युपयुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।
फलान्येषामनन्तानि बीर्जानां हि विनाशयेत् ” ॥

१ ग. घ. 'संज्ञित' । २ ख. 'ष्टं पेयु' । ३ ख. 'कम्' । ४ ख. 'ककपा' । ५ ग.
'यक्यातण्डुलीयकु' । ६ ग. कुचन्दं श्वे' । घ. कुचुन्दं श्वे' । ७ ग. घ. रोगोत्पत्ति' । ८ ग. घ.
'जाशी हि ।

वसिष्ठः—“ उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च ” ।

आपस्तम्बः—

“ अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् । यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यादन्यद्वाऽ-
मेध्यममेध्यैर्वमृष्टं कीटो वाऽमेध्यसेवी । मूषकलाङ्गं वा पदा वोपहतं
सिचो वा शुना वाऽपात्रेण वा दृष्टं सिचा वोपहतं दास्या वा नक्तमाहृतं
भुज्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ भुज्जानेषु वा
यत्रानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सयित्वा वा यत्रानं दद्युर्मनुष्यै-
रवघ्रातमन्यैर्वाऽमेध्यैः ” ।

अस्यार्थः—अप्रयतेनाशुचिना पुरुषेण स्पृष्टमन्नमशुचि भवति, न पुनस्तदभो-
ज्यम् । अप्रयतस्यान्नस्याग्न्यधिश्रयणमद्भिर्वा प्रोक्षणं, हिरण्येन वा छागमुखेन
वा स्पर्शनं प्रयतत्वं करोति । अशुचिशूद्रस्पृष्टं त्वभोज्यमेव । मूषकला मूष-
पुरीषम् । मूषो मूषकस्तदङ्गं वा पुच्छादि यस्मिन्नन्ने तदभोज्यमिति वाक्य-
परिसमाप्तिः । सिचा वस्त्रान्तेनोपहतं दास्या दासेन वा नक्तमाहृतम् ।

देवलः—“ अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषकैः ।

भोजने नोपयुज्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥

विशुद्धमपि चाऽऽहारं मक्षिकाक्रिमिजन्तुभिः ।

केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणात्—“ उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तश्च यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ” ॥

तथा—“ घृद्रमुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि ” ।

वसिष्ठः—“ घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखस्रुतमूर् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुर्यं गोमांसमक्षणैः ” ॥

तथा—“ हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता मुङ्क्ते तु किञ्चिदम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नाऽऽयसेन कदा चन ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ताऽपि न ग्राह्या यत्र कुत्र चित् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् । न द्विः पक्वं न पर्युषित-
मन्यत्र रागचरुषाडवदाधिगुडदधिगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ” ।

शङ्खः—“ अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेषु न चेद्भवेत् ” ॥

आपस्तम्बः—“ द्वावेवाऽऽश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात्सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनो भुङ्क्ते न भूयः पुरुषो भवेत् ” ॥ १६५ ॥

॥ १६६ ॥ १६७ ॥

शूद्रविशेषान्नभोजननिषेधार्थमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रावसूरिणः ॥

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥१६८॥

शूद्रेष्विति निर्धारणे सप्तमी । तेन शूद्राणां मध्ये दासादयो भोज्यान्नाः ।
नान्ये शूद्राः । दासः क्रीतादिः । गोपालो गवां पाता । कुलं स्वक्षेत्रकर्षकः ।
तथा च देवलः—

“ स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ” ॥

यद्वा कुलस्य मित्रं कुलमित्रम् । कुलं वंशः । मित्रं प्रसिद्धम् । अवसूरी संभूय समु-
त्थायितया सहकर्षकः । नापितः प्रसिद्धः । यश्च शूद्रोऽक्रीत एव द्विजायाऽऽ-
त्मानं वा वाञ्छनः कायकर्मभिर्निवेदयति ददाति । दासादयो यदीयास्तस्यैव
ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः—“ कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्ष्यदः शिष्यकः सुहृत् ।

मवेद्यस्य सुखं लाभे मवे त्राता च यो भवेत् ॥

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना मनो यत्र विभाव्यते ” ।

कुलं कर्षकस्तत्पुत्रः कुलपुत्रः । सुहृन्मित्रम् । विभाव्यते प्रसिदति । उक्त-
व्यतिरिक्तशूद्रविषये मनुराह—

“ नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताऽऽममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ” ॥

अश्राद्धी श्राद्धानर्होऽसच्छूद्र इति यावत् । कानिचित्पक्वान्नान्यन्येषां भोज्यानि । यथा सुमन्तुराह—

“ गोरसं चैव सक्तुंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान्मक्षयेच्छूद्राद्यश्चा(च्चा)न्यत्पयसा कृतम् ” ॥

तथा—“ कटु पक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ” ॥

अशूद्रान्नभुजो द्विजस्य ।

अङ्गिराः—“ स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं तच्छुचि नित्यशः ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात्स्वगृहमागतम् ॥

शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ” ॥

निवृत्तेन शूद्रान्नभोजनान्निवृत्तेनेत्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—“ संप्रोक्ष्य विद्वान्गृहीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ” ।

शङ्खः—“ गृहाश्वरथभूम्यर्थे गवार्थे च विशेषतः ।

श्रोत्रियेणापि भोक्तव्यं शूद्रान्नं तु यमोऽब्रवीत् ” ॥

दक्षः—“ शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गस्त्वधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्नुवाऽपि जपन्वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति ” ॥

वसिष्ठः—“ शूद्रान्नेनोदरस्थेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्तते ” ॥

हारीतः—“ शूद्रान्नेन तु मुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुष्ट्वं शूद्रत्वमुपगच्छति ” ॥

अङ्गिराः—“ षण्मासान्यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन्मवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ” ॥

एवं च सति यः शूद्रान्नभोजनानुग्रहः स आपद्विषय एव ज्ञेयः ॥ १६८ ॥

पर्युषितं न भोक्तव्यमित्यस्यापवादमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतम् ॥

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

अन्नं घृतादिस्नेहाक्तं सच्चिरकालसंस्थितं पर्युषितं च भोज्यम् । गोधूमादिविकारा अस्नेहा अपि पर्युषितां भोज्याः ।

यमः—“ शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदा चन ।
प्रक्षालितानि निर्दोषान्यापद्धर्मो यदा भवेत् ॥
मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम् ” ॥

तथा—“ अपूपाश्च करम्माश्च घानावटकसक्तवः ।
शाकं मांसं च यूषे च सूपं कृसरमेव च ॥
यवागूर्यावकं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥
गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि ।
तथैव पानकादीनि मध्वाज्यरचितानि च ॥
राजमाषाः स्थूलमुद्रास्तथा वृषयर्वाशकौ ।
मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥
सैस्थान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्य चित् ” इति ।

ब्रह्मपुराणे मसूरस्याप्यभक्ष्यत्वेन निर्देशः । ततश्च श्राद्धे कलायवन्मसूरभक्षणे न विकल्पः ।

देवलः—“ नाश्रीयत्पायसं नक्तं मुक्तं चेन्न स्वपेज्जिशि ।
न क्षीरमुत्सृजेत्प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ” ॥

तथा—“ दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैवं दधिसंभवम् ।
कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तासवं तु यत् ॥
अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ।
कन्दमूलफलैः पुष्पैः ” इत्यादिः ।

अयमर्थः—यच्छुक्तं कन्दादिभिः कृतं सत्पानं तद्यादि मोहादिविकारकरं न भवति तदा भक्षणीयम् ।

स्मृत्यन्तरम्—“ सफला कुम्भिका यस्य गृहे भवति नित्यशः ।
तस्मात्तु काञ्चिका ग्राह्या नेतरस्मात्कदाचन ” ॥

तथा—“ न भक्षयेदारनालं फलमूलविवर्जितम् ॥ १६९ ॥

किं च—

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ॥

औष्ट्रमेकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाऽऽविकम् ॥ १७० ॥

संधिनी वृषभोपगता । अनिर्दशा प्रसवप्रभृत्यनिर्गतदशरात्रा । अवत्सा मृतवत्सा । आसां गवां प्रत्येकं पयो वर्जयेत् । औष्ट्रमुष्ट्रिकायाः । ऐक-
शफमेकशफाया वडवादेः । स्त्रैणं स्त्रियाः । आरण्यकमारण्याना-
मेण्यादीनाम् । आविकमव्याः । पयो वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंवध्यते ॥

वासिष्ठः—“ गोमहिष्यजानामनिर्दशानां पयः ” । वर्ज्यमिति शेषः ।

मनुः—“ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ” ।

पयो वर्ज्यमिति शेषः । स्त्रैणमिति स्त्रीग्रहणमजेतरद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् ।

+ तथा च शङ्खः—“ सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यम् ” इति ।

क्षीरवर्जने तद्विकारस्यापि वर्जनं वेदितव्यम् । यत आह शङ्खः—

“ क्षीराणि यान्यमक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

ससरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ” ॥

व्रतं गोमूत्रयावकम् ।

हारीतः—“ स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेदुमद्भवति ” ।

गौतमः—“ स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां च ” ।

क्षीरं न पिबेदिति शेषः । स्यन्दिनी स्वतःस्ववत्क्षीरा । यमसूर्यमलवत्सा ।

बौधायनः—“ क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्च ” ।

ब्रह्मपुराणात्—“ घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पेयूषमथ चौऽऽर्द्रगोः ।

सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥

शीर्णं तक्रमपेयं च नष्टास्वादं च फेनवत् ।

प्रमादाद्भक्षितैरेमिर्वने पक्षव्रतं चरेत् ” ॥

पेयूषं नवप्रसूताक्षीरम् । तच्च यावदार्द्रताऽनुवर्तते । आर्द्रता सरजस्कता ।
शीर्णं स्फुटितम् ।

आपस्तम्बः—“ क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः ।

यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ” ॥

+ इत आरभ्य वेदितव्यमित्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

भविष्यत्पुराणात्—“ कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।
हुतशेषं पिबेद्विप्रः विप्रः स्यादेन्यथा पशुः ” ॥

ब्रह्मपुराणात्—“ अपि प्रस्थानसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।
मधुपर्कप्रदानं च वर्जयित्वा तु कामतः ” ॥ १७० ॥

अपि च—

देवतार्थं हविः शिशुलोहितान्ब्रश्चनांस्तथा ॥

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं नैवेद्यं हविश्चरुपुरोडाशादि प्राग्योमादेवतार्थं हविस्तद्धवनार्थं-
मात्तं वा । शिशुः सौभाञ्जनकः । लोहिता लोहितवर्णा वृक्षनिर्यासाः ।
ब्रश्चना वृक्षच्छेदप्रभवा निर्यासा अलोहिता अपि । तथा च मनुः—

“ लोहितान्वृक्षनिर्यासान्ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ” इति ।

अनुपाकृतमांसानि देवाद्यर्थत्वेनानुपाकृतानामसंकल्पितानां पश्वादीनां
मांसानि । विड्जानि विष्टायां जातानि तण्डुलीयकादीनि । कवकानि चैत्यसं-
निभानि । एतानि प्रत्येकं वर्जयेत् ।

बौधायनः—“ अमेध्यभूस्था ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।

तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ” ॥

अनेन चार्यावृक्षव्यतिरिक्तान्यमेध्यभूपरूढानि वर्जयेदिति प्रतिपादितं
भवति ॥ १७१ ॥

किं च—

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ॥

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकावकविष्किरान् ॥

क्रव्यमदन्ति ये पक्षिणस्ते गृध्राद्याः क्रव्यादपक्षिणः । क्रव्यमाममांसम् ।
दात्यूहश्चातकः । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्वेनाद्याः । एकशफा
अश्वाद्याः । ग्रामवासिनः पारावतादयः । कोयष्टिः कोवकः(?) । प्लवेनैव वर्तनम-
स्येति प्लवः पारिप्लवादिः । विकीर्य विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराः । दात्यू-
हादय एकशफवर्जाः सर्वे पक्षिविशेषाः । एकशफाश्चाश्वादयस्तद्भक्षणं वर्जयेत् ।
अत्र ग्राम्यांश्वादयः सप्त ।

१ ख. ग. घ. 'द्विप्रो वि' । २ ख. 'दय वा प' । ३ ख. 'धमवतुं वा' । ४ ग. घ. 'नि नैवे-
द्यार्थ' । ५ ग. घ. 'नि । ए' । ६ ख. 'यं भ' । ७ ख. 'म्याद' । घ. 'म्याः शफाद' ।

तथा च पैठीनसिः—

“ गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः ” ।

तत्राप्यविर्भक्षणीयः । तथा च हारीतः—

“ ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति । अव्यजमेषमाहिपहरिणखङ्गरु-
वृषभक्रुश्यन्यङ्कुमहारण्यवासिनश्च वराहांस्तथा शशकशल्यकमेधागो-
धाकूर्मतिस्तिरिमयूरवाधीणसंलावककुकरकपिञ्जलान्सशरकांश्च मत्स्या-
न्ययो(थो)पपन्नान्मक्षयेत् ” ।

बहुशाखगृह्णो मृग क्रुश्यः, मृदुगृह्ण एण इति प्रसिद्धः । न्यङ्कुः संवर-
सदृशः गृह्णरहितः ॥ १७२ ॥

अपि च—

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ॥ १७३ ॥

पितृदेवप्रयोजनरहितं कृसरादिकं वर्जयेत् । तिलमुद्गमिश्रित ओदनः कृस-
रम् । संयावो गोधूमकणा घृतक्षीरपकाः । गोधूमाविकाराः स्नेहपकाः शष्कुल्यः ।
प्रसिद्धमन्यत् । केवलात्मार्थपाकप्रतिषेधेनैव वृथाकृसरादिवर्जने सिद्धे तेषां
पृथगुपादानं तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविशेषप्राप्त्यर्थम् ॥ १७३ ॥

किं च—

कलविड्कं सकाकोलं कुरुरं रज्जुदालकम् ॥

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वह्नूरमेव च ॥

मत्स्यांश्च

कलविड्को गृहचटको निगदेषूक्तः । तस्य ग्रामवासिनिषेधे सत्युभयच-
रत्वात्पुनर्ग्रहणम् । काकोलो द्रोणकाकः । “ द्रोणकोकिलः ” इति निगमात् ।
रज्ज्वादीन्दलयतीति रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादौ हंसादिव्यतिरेके-
णाज्ञाता मृगद्विजजाताः । अत्रापि कलविड्कादयो ज्ञातैर्मृगव्यतिरिक्ताः पक्षि-
विशेषाः । सौनं सूनागतं मांसं, वह्नूरं शुष्कमांसम् । सौनवह्नूरे भक्ष्याणामपि
मृगादीनां वर्जनीये । मत्स्याः प्रसिद्धास्तान्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

१ ग. 'सकुकरकपि' । २ ख. 'त्स्यानृत्यो' ३ ड. कुकुटं रज्जुदारकं । ४ ख. तस्याग्रामनि-
वासिनि । ५ ग. घ. 'दान्हंसा' । ६ ग. घ. 'द्विजाः । जातितोऽपि । ७ ग. घ. 'तव्य' ।
८ ग. घ. 'र्जयेत् । म' ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

वर्जनीयतयोक्तानां [भक्षणे] प्रायश्चित्तमाह—

कामतो जग्ध्वा सोपवासस्रयहं वसेत् ॥ १७५ ॥

संधिनीक्षीरादीनां मत्स्यान्तानां मध्येऽन्यतमं कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा
त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वेकाहम्—“शेषेषूपवसेदहः” इति मनुस्मरणात् ॥ १७५ ॥
किं च—

पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः कन्दविशेषः । विड्वराहो ग्रामसूकरः । छत्राकं छत्रसदृशम् । ग्राम-
कुक्कुटलशुने प्रसिद्धे । गृञ्जनं कन्दविशेषः । गर्तेनक इत्युदीच्यां प्रसिद्धः ।
एतानि कामतः सकृद्भक्षयित्वा चान्द्रायणं चरेत् । मनुस्त्वेषां कामतो भक्ष-
णाभ्यासे पातित्यमाह—

“छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ” इति ॥

ततश्च सुरापानप्रायश्चित्तप्राप्तिः । अमतिपूर्वे त्वभ्यासे स एवाऽऽह—

“अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं चापि शेषेषूपवसेदहः ” इति ॥

अमतिपूर्वे सकृद्भक्षणे शङ्ख आह—

“लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे
द्वादशरात्रं पयः पिबेत् ” इति ।

सकृद्भक्षणे ब्रह्मपुराणम्—

“लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुश्च परारिका ।

कन्या परारिका चान्या दीर्घपत्रं तदुच्यते ॥

अलम्बुसा च तुष्टैश्च(?) कृतनामा महौषधम् ।

गृञ्जनं यवनेष्टं च शशंसुर्यवनाश्च तत् ॥

सैसकं च सनाशाकं तुम्बुरं च गरेटकम् ।

अथ पूयनकं नाम लवतर्का च दारुणा ॥

त्रयोदशैतास्तस्यापि जातयश्चातिगर्हिताः ।

पिण्डोपमं तु खृक्खण्डं कवकं चैत्यसंनिभम् ॥

छत्राकं छत्रसदृशं त्रयं भूमिसमुद्भवम् ।

१ ग. घ. 'यः' । सन्नेनक इति तद्देशे प्र' । २ ख. 'जे जग्ध्वा त्रिरा' । ३ 'ग. घ. 'र्धपात्र' ।

४ ख. 'य गृ' । ५ ख. घमकं । ६ ग. घ. तुम्बरं । ७ ख. जायतास्तस्य ग' । ८ ख. खृक्खण्डं ।

नानाविधाः शाखिनो ये छत्राकं च तदुद्भवम् ॥

शस्त्रच्छेदेषु वृक्षाणां यश्चोद्भवति कुत्र चित् ।

त्वक्पर्यन्तेषु च रसो लोहितान्यङ्कुराणि च ॥

पलाण्डुप्रमुखैरेभिः प्रमादाद्भक्षितैरपि ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥

वनवासव्रतं मांसं चरेद्वा सुसमाहितः ” ।

असमर्थादिविषयो विकल्पः ।

स्मृत्यन्तरम्—“ हेरण्डुश्च पलाण्डुश्च लवतैर्कः परारिका ।

गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ” ॥१७६॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशंलकाः ॥

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठिनराजीवसशलकाश्च द्विजातिभिः ॥

सेधादयः शशान्ताः पञ्चनखास्तथा मत्स्येषु मध्ये सिंहतुण्डकादयो मत्स्य-
विशेषा द्विजातिभिर्भक्ष्याः । सामान्यतः प्रवृत्तोऽयं पञ्चनखभक्षणनिषेधो
मत्स्यभक्षणनिषेधश्च न तेषु विद्यत इत्यर्थः । सेधादीनां प्रसिद्धमेव पञ्चनखत्व-
मनूयतेऽन्येषां पञ्चनखानां मांसमभक्ष्यमिति ज्ञापनार्थम् । सेधा भ्रावित् । स
च श्वभक्षको व्याघ्रविशेषः । सेधा वल्लीसदृशः प्राणिविशेषः । शशकच्छपौ
प्रसिद्धौ । शल्लुकः शलली । द्विजातिग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥

तथा च देवलः—“ उक्तमेतत्तु सर्वेषां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

वर्णानां सानुलोमानां सस्त्रीणां च विशेषतः ” इति ॥

वसिष्ठः—“ श्वाविच्छल्यकशशकच्छपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः । अर्नुष्ट्रः

पशूनामन्यतोदन्ताश्च मत्स्यानां चाचेटगवयशिशुमारनक्रकु-

लीरा विकृतरूपाः सर्पशीर्षाश्च गौरगवयशरभाजाश्चानुदिष्टा-

स्तथा धेन्वनडुहावपन्नदन्ताः ” इत्यादि ।

अवपन्नदन्ता इत्यन्तमभक्ष्य इति प्रतिपदं संबन्धनीयम् । भक्ष्यौ धेन्व-
नडुहौ मेध्यौ वाजसि(स)नेयकौर्विज्ञायेते । खड्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यसू-
करे च *खड्गे तु विवदन्ते भक्ष्याभक्ष्यतयाऽतो विकल्पः । स च व्यवस्थितः ।
श्राद्धे भक्ष्यो नान्यत्र । अग्राम्यसूकरोऽरण्यसूकरः ॥ १७७ ॥

* खड्गे तु विवदन्त इति पुनरुक्तम् ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जिते ॥ १७८ ॥

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ॥

देवान्पितॄन्समभ्यर्च स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

उक्तं मांसानां भक्षणं वर्जनं चातः परं विधिनिमित्तं वक्ष्यमाणं शृणुध्वम् ।
तत्र प्राणात्ययादि मांसभक्षणे निमित्तं शाब्दं वर्जने तु तदभाव आर्थम् ।
प्राणात्ययो व्याधिनिमित्तोऽन्नाभावनिमित्तश्च । श्राद्धं च मांसभक्षणे निमि-
त्तम् । तदिह श्राद्धभोक्तारं प्रति निर्दिश्यते । तथा च मनुः—

“ नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ” ॥

नियुक्तो निमज्जितो दैवे श्राद्धे वा ।

तथा च यमः—“ आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ” ॥

प्रोक्षितशब्देन निर्वर्तितपशुयागमांसमुपलक्ष्यते । ततश्च पशुयाग ईडा-
रूपमांस ऋत्विग्यजमानैः कार्य एव । द्विजकाम्यया द्विजेच्छया । यं प्रति
द्विजास्त्वया मांसं भक्षणीयमितीच्छन्ति स भक्षयेदित्यर्थः । देवपितृभ्यो दत्तस्य
मांसस्य शेषमशेषमश्रीयात् । एषु निमित्तेषु स्वादन्मांसं न दोषभागभवति
॥ १७८ ॥ १७९ ॥

वर्जनविधिमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥

संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिनोक्तनिमित्तव्यतिरेकेण यो दुराचारो मांसं खादितुं पशुं हन्ति स
पशुरोमसंमितानि दिनानि नरके वसेत् । अनेन च पशुवधस्य प्रतिषिद्धस्य
नरकवासं प्रति निमित्तता बोध्यते । यथा “योऽपशुरातै शतेन यातयात्” इत्या-
दिना ब्राह्मणं प्रत्यवगूरणस्य यातनायाश्च साध्यसाधनसंबन्धः । तेन नेदमर्थ-
वादमात्रं किं तु विवक्षितस्यार्थं वचनम् । अत्र मनुः—

“ अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ” ॥

यमः—“ यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।

हतानां च मृतानां च यथा हन्ता तथैव सः ” ॥

तथा—“ धनेन चोपभोगेन वधवन्धेन चाप्यथ ।

त्रिविधस्तु वधो ज्ञेयो मोक्ता तत्रातिरिच्यते ” ॥

अथ महाभारते—“ चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं नास्ति मानवः ।

चत्वारि मद्राप्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ” ॥

तथा—“ कौमुदं तु विशेषेण शुक्लं पक्षं नराधिप ।

वर्जयेन्मधु मांसानि घर्मो ह्यत्र विधीयते ” ॥

यमः—“ यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयेत्तु यथाविधि ।

न भक्षयेद्दृषामांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ” ॥

पृष्ठमांसं पृष्ठसंधिमांसम् ।

ब्रह्मपुराणे—“ पशोश्च मार्यमाणस्य मांसं न ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ” ॥

नित्यमभोज्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः—

“ उभयतोदन्ता अलोमानः केशिन एकशफाः कलविक्कप्लवचक्रवाकहंसाः ” ।

केशी चमरी ॥ १८० ॥

इदानीं विहितव्यतिरिक्तमांसभक्षणवर्जनस्य फलमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ॥

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

इति भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

गृहस्थोऽपि सन्मांसविवर्जनान्मुनितुल्यो भवति । तापसो भवतीत्यर्थः ।
सर्वान्कामानश्वमेधफलं च प्राप्नोति । अवाप्नोतीति वर्तमाना विभक्तिर्विधिवि-
भक्तित्वेन परिणामयितव्या यथा रात्रिसत्रे ॥ १८१ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रानियन्त्रे [भोज्याभोज्य]-

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । (७)

अधुना द्रव्यशुद्ध्युपायविधिप्रकरणमारभते । द्रव्यस्य दोषापगमः शुद्धिः ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अपेतदोषं हि द्रव्यं शुद्धमित्युच्यते । शास्त्रेण च काकादिसंपृक्तं द्रव्यं प्रक्षालनाच्छुध्यतीति कथ्यते । तेन तत्रापि काकादिसंपर्कजनितदोषापगम एव शुद्धिशब्देन वाच्यः । न च प्रत्यक्षगम्यो दोष इति शुद्धिविधानान्यथानुपपत्त्या काकादियोगात्कोऽपि द्रव्ये दोषो भवतीति परिकल्प्यते । तदपगमोपायो नानाविधः प्रोक्षणप्रक्षालनादिः शास्त्रेण विधीयत इति । अशुद्धेन द्रव्येण न संव्यवहारः पुरुषेण साध्यः किं तु शोधितेनैवेति शुद्धिविधिवलादेव कल्प्यते । तैश्च कर्पटकपालादिना द्रव्यखण्डेनापि यदि व्यवहारसिद्धिरस्ति तदा तदपि यथाविधि शोध्यम् । एवं च यच्छास्त्रकारैरुच्यते प्रोक्षणादिना द्रव्यं शुचितामियात्प्रयतं भवति शुध्यतीत्यादि, तत्र तत्र पुरुषव्यापार एव लाक्षणिको विधेयः, पुरुषस्तथा कुर्याद्यथा द्रव्यं शुचि स्यादित्यर्थः । अशुद्धेन द्रव्येण संव्यवहारतः पुरुषस्याशुचिता विहितकर्मकर्तृत्वयोग्यत्वप्रतिबन्धरूपा प्रत्यवायान्तरहेतुभूता च जायते । तस्याश्च प्रत्यवायकरतामाह मनुः—

“ लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ” इति ॥

तत्र द्विविधा शुद्धिः—शरीरशुद्धिर्वाह्यद्रव्यशुद्धिश्च । तत्र बाह्यद्रव्यशुद्धिं तावदाह—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ॥

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥

चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सुवर्णस्य विकारः सौवर्ण, रजतस्य विकारो राजतम् । अब्जं शङ्खशुक्त्यादि । ऊर्ध्वपात्रं महावीरादि । ग्रहा ऐन्द्रवायवादिपात्राणि । अश्मानः पाषाणाः । विदलं वेणुदलम् । पात्राणि वृष्यादीनि स्नेहरहितानि । चमसा ऊर्ध्वपात्रव्यतिरिक्तानि दारवाणि सोमपात्राणि । प्रसिद्धमन्यत् । एषां वारिणा शुद्धिः शौचमिष्यते । प्रक्षालनरूपा चेयं शुद्धिः, प्रोक्षणरूपा तु स्फयादिपात्रविषयत्वेन पृथगेव वक्ष्यति । चरुर्मृन्मयं भाण्डम् । स्रुग्जुहादिः । स्रुवः प्रसिद्धः । एतदादीनि सस्नेहान्याज्यलिप्तान्युष्णेन वारिणा प्रक्षालनाच्छुध्यन्ति । उच्छिष्टादिनरस्पर्ष्टानां चैषां शुद्धिः । यदाह देवलः—

“ उच्छिष्टाशुचिसंस्पृष्टमद्रवं शुध्यतेऽम्भसा ।

सद्रवं चाभिशुध्येत स्नेहगन्धविवर्जितम् ” इति ॥

अशुचिरत्रोत्स्पृष्टमूत्रादिर्न तु काकादिः । यतः काकमुखसंस्पृष्टपात्रस्य शुद्ध्यन्तरमाह शङ्खः—

“ कृष्णशकुनिमुखावैमृष्टं निर्लिखेच्छापदमुखावैमृष्टं पात्रं न तत्प्रयुज्जीत ” इति ।
सौवर्णादेरलेपस्यैषा शुद्धिः । तथा च मनुः—

“ निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अठजमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ” ॥

अनुपस्कृतं ताम्रादिना यन्न संस्पृष्टम् ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते बौधायन आह—

“ तैजसानां मुत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपेवासितानामावर्तनमल्पसंसर्गे तु परिले-
खनम् । स्पर्शमात्रोपघाते त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परिमार्जनम् । अतैज-
सानामेवंभूतानामुत्सर्गः ” ।

आवर्तनमग्निसंयोगेन द्रवीकरणम् । अत्र हारीतोक्तो विशेषः—

“ अद्भिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जस्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगो-
धूमकलायमाषमसूरमुद्गगोमयचूर्णेर्धावनम् । अम्ललवणाम्ब्यां ताम्राणाम् ।
भस्मना कांस्यानाम् । पाणतैलसिकतावर्षणैः कार्णायसानाम् । शिलाव-
र्षणमार्जनैर्मणिमयानाम् ” ।

यवादिचूर्णानि तुल्यार्थत्वाद्विकल्पन्ते । उदकं तु सर्वैः शोधनद्रव्यैः समुच्ची-
यते । लोहतैक्ष्ण्यसाधनं षाणम् ।

आपस्तम्बः—“ गवाऽऽघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ” ॥

क्षारो भस्म । स्वल्पकालोपघातविषयमेतत् ।

शङ्खः—“ सूर्तिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरार्मद्यहतस्य च ।

त्रिः सप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ” ॥

कांस्यव्यतिरिक्तानां तैजसानां सूर्तिकोच्छिष्टादिके स्वल्पकालोपघाते यव-
चूर्णादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनादेव शुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् । अर्था-
त्कांस्यव्यतिरिक्तानां तापनमपि कार्यमिति गम्यते ।

(इव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

तथा—“ ब्रह्मक्षत्रविशां चैव सकृत्संमार्जनाच्छुचि ” ॥

द्विजोच्छिष्टयुक्तं तैजसं सकृत्संमार्जनाच्छुध्यतीत्यर्थः ।

“ चतुर्थेन तु यद्धुक्तं चतुर्भिस्तत्र मार्जनम् ।

अग्नौ प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्धस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।

गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात् ” ॥

कांस्यव्यतिरिक्ततैजसपात्रविषयमिदम् ।

मनुः—“ तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ” ॥

तैजसानि हैमादीनि । तदुक्तम्—

“ हेम ताम्रं च रजतं कांस्यायस्त्रपुसीसकाः ।

एते च तैजसाः प्रोक्ता धातवस्तैजसोद्भवाः ” इति ॥

शङ्खः—“ उष्णोदकेन कांस्यस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा ।

क्षारेण शुद्धिं कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥

लोहानां दाहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।

दहनात्स्वननाद्वाऽपि शैलानामम्भसाऽपि वा ॥

काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्वोमयजलैरपि ” ॥

महति दोषे दहनं स्वननं च द्वितीयमल्पदोषे ।

वौधायनः—“ तैजसानां पात्राणां गोशकृद्भस्मभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ” ।

उशना—“ सुवर्णरजतताम्रत्रपुसीसकांस्यानामाद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिस्तैजसानां

चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षालनम् । कनकमणिरजतशङ्ख-

शुकत्युपलानां वज्रविदलरज्जुचर्मणां चाद्भिः शौचम् । मृत्पात्र-

शस्त्राणामग्नावुत्तापनम् ” ।

काश्यपः—“ सिकताभिर्दन्तशृङ्गशङ्खशुक्तिमणीनाम् ” ।

यमः—“ रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।

रीत्ययःकांस्यसीसानां भस्मना शौचमिष्यते ” ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।

अञ्जानां चैव माण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ” ॥

विष्णुः—“ ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन ” ।

स्मृत्यन्तरम्—“ भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः ॥

ताम्रमम्लेन शुध्येत्तु न चेदामिषलेपितम् ।

आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुध्यति ” ॥

आदिपुराणात्—“ सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥

निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।

शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः ” ॥

क्षारादिद्रव्यत्रित्वात्रिधात्वम् । मार्जनं तु दशकृत्व एव । वचनान्तरवशात् ।

“ सूतिकाशवविष्मूत्ररजस्वलहतानि च ।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यद्यद्यावत्सहेदपि ” ॥

यद्द्रव्यं यावन्तमग्निप्रक्षेपं सहते यावताऽग्निप्रक्षेपेण न नश्यति तावन्तं कुर्यादित्यर्थः । अल्पोपघातविषयमेतत् ।

शातातपः—“ सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं तथा ।

रौतिकासीसलोहानि शुध्यन्त्यश्मप्रघर्षणात् ” ॥

विष्णुः—विष्मूत्ररेतःशवरक्तलिप्तमावर्तनोल्लेखनतापनैर्वा ।

त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनेन भस्मादिना शुध्यति तैजसं हि ” ॥

तैजसानां रेतोविष्मूत्रासृक्कुणपादिभिश्चण्डालसूतिकोदकयापतितादिभिश्च चिरमुपहतानामावर्तनम् । तदैल्पकालोपहतानां परिलेखनं ततोऽप्यल्पकालोपहतानां प्रतापनम् । स्पर्शमात्रोपहतानामेकविंशतिकृत्वो भस्मादिभिर्मार्जनं प्रतिमार्जने(नं) च प्रक्षालनम् ।

अङ्गिराः—“ गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनश्चाऽऽकारमादिशेत् ” ॥

शातातपः—“ गवाऽऽघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च ” ॥

हारीतः—“ संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।

तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तैत्सृष्टिनामपि ” ॥

शङ्खः—“ मलं संयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।

तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ” ॥

यस्य शोध्यस्य स्वभावजं संयोगजं वा मलं येन भस्मादिना द्रव्येणोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भवतीत्यर्थः ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

बौधायनः—“ दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवलेशनम् ।
उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः ” ।

शूद्राद्युच्छिष्टसमन्वारब्धानामित्यर्थः । अवलेखनं शस्त्रादिना घर्षणम् ।

यमः—“ यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा ।
चैलं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।
छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ” ॥

प्रचेताः—

“ चैलानामुपहतानामुत्स्वेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्रच्छेदनं वा ” ।

पुरीषादिलिप्तवस्त्रविषयमेतत् ।

व्यासः—“ वस्त्रं मृदम्भसा शुध्येद्रज्जुवैदलमेव च ।
रज्ज्वादिकं चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च ” ॥

वैदलं वेणुवेत्रनडादिमयं शूर्पादि ।

ब्रह्मपुराणम्—“ प्रत्यहं क्षालयेद्वस्त्रं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
शवविष्मूत्रशुकैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ॥
शोध्यादौ शोधनीयं च गोमूत्रक्षारवारिभिः ।
रज्जुवल्कलपात्राणां चमरालावुचर्मणाम् ॥
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोवालैर्घर्षणं ततः ।
कौशेयाविकयोर्देयं रजताक्तं जलं लघु ॥
सुवर्णाक्तं तथा दद्यात्क्षौमाणां चाथ वाससाम् ” ॥

कृत्वा शौचं नि(चमि)त्यमनुवर्तते ।

अङ्गिराः—“ शौचं महार्घरोमाणां वायव्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति ” ॥

आविकस्यापि महार्घत्वं विशेषणम् ।

बौधायनः—“ आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।
शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि च ” ॥

हारीतः—“ यानशयनान्यपरिहार्याण्येके मन्यन्ते । तन्न वर्णविशेषाच्छुक्लमलि-
नसंसर्गदर्शनात्पापसंसर्गयोगाच्च तस्मात्पृथक्शौचाच्छ्रेयांसः ” इति ।

अस्यार्थः—पतिताद्युपहतानि तथाऽधोवर्णोपहतान्युत्तमवर्णैर्यानशयनादी-

न्यपरिहार्याणीति पूर्वपक्षमभिधाय तन्नेत्यादिना सिद्धान्तितम् । धर्मशास्त्रेषु वर्णानामुत्तराधरभावेन विशेषदर्शनात् । तथा पातकोपपातककारिभिर्मलिनैस्तद्रहितानां शुक्लानां तुल्यशय्यादियोगेन संसर्गस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयाऽभिधानादकृतैर्नसोऽपि मलिनसंसर्गे पापोत्पत्तिदर्शनात् । यथा व्याधितसंसर्गे नीरोगस्यापि रोगादयो दृश्यन्ते तद्वदत्रापि । तस्मात्पृथक्शय्यादिवशेन पृथक्शौचत्वमेव श्रेय इति ।

पुनर्हारीतः—“ स्वानुपपत्तौ शुच्यन्तर्धाय समामनन्ति
संस्पर्शं सचैलं स्नानमेवं ह्याह ।
आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ” ।

अस्यार्थः—स्वकीयशय्याद्यलाभे कम्बलादिना शुद्धेन तदन्तर्धायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शं सचैलं स्नानमिति ।

शौचाधिकारे शङ्खलिलखितौ—

“ सर्वेषामपो मृदरिष्टेङ्गुदविल्वतण्डुलसर्पपकल्कक्षारगोमूत्रगो-
मयादीनि शौचद्रव्याणि । अहतानां प्रोक्षणमित्येके ” ।

अहतं यन्ननिर्मुक्तम् ।

वायुपुराणात्—“ अरिष्टैश्च तथा विल्वैरिङ्गुदैश्चर्मणामपि ।
वैदलानां च सर्वेषां चर्मवच्छौचमिष्यते ” ॥

तथा—“ तथा चर्मास्थिदारूणां शृङ्गाणां चावलेखनम् ।
मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशङ्खोपलस्य च ॥
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।
स्याच्छौचं सर्ववर्णानामाविकानां च सर्वशः ” ॥

सिद्धार्थका गौरसर्षपाः । कल्को जलमिश्रं चूर्णम् ।

स्मृत्यन्तरम्—“ न्यग्रोधोदुम्बराश्रत्याः प्लक्षश्चैव चतुर्थकः ।
जम्बवाम्रामलकाश्चैव इत्येते चर्मशोधकाः ” ॥

विष्णुः—“ मणिमयमश्ममयमठजं सप्तरात्रं महोनिखननेन मूत्रपुरीषाद्युपहता-
नामेतत् । शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन दारवं मृन्मयं च जह्यात् ।
तथा कार्पासिकानां च मस्मना समुदाहृतम् ” ।

यमः—“ कृष्णाजिनानां विल्वैश्च बालानां मृद्भिरम्मसा ।
गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ” ॥

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

बौधायनः—“ कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः ” ।

पैठीनसिः—“ कृष्णाजिनानां गौरसर्षपै रौरववस्त्राजिनानां बिल्वतण्डुलैः ।

काश्यपः—“ तृणकाष्ठरज्जुमुञ्जजतुर्चर्मवेणुविदर्लफलपत्रवल्कलादीनां चैलवच्छौ-
चम् । मृदारुचर्मणामत्यन्तोपहतानां त्यागः । असंस्कृतायां
भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनम् । परोक्षाहतानामभ्युक्षणम् । एवं क्षुद्र-
समिधामसंस्कृतामेध्याद्युपहतानामेकपुरुषोद्धार्याणाम् ” ॥ १८३ ॥

स्फयशूर्पाजिनधान्यानां मुसलीलूखलानसाम् ॥

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फयादीनामनोन्तानां यज्ञाङ्गभूतानामशुचिस्पृष्टानां प्रोक्षणमेव शुद्धिः । तथा
यज्ञाङ्गभावमन्तरेणापि बहूनां राशीकृतानां धान्यवाससामशुचिस्पृष्टानां
प्रोक्षणमेव शुद्धिः । यच्चर्मणां प्रक्षालनमुक्तं तच्चण्डालादिस्पृष्टानामिदम् । शूद्रा-
दिस्पृष्टानां बहुत्वेन चानेकपुरुषोद्धार्यत्वं लक्ष्यते । अत एव बौधायनोऽनेक-
पुरुषोद्धार्याणामल्पतरमशुचित्वं दर्शयति—“ संहतानां काष्ठादीनां प्रक्षाल्यावशोषणं चण्डालादिस्पर्शे पुरुषवा-
ह्यादर्वाक् । ऊर्ध्वं त्वनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे ” इति ।

लौगाक्षिः—“ चण्डालादिपरामृष्टं प्रोक्षणाद्बहु शुध्यति ।

अल्पं प्रक्षालयेद्धान्यं तण्डुलं तु परित्यजेत् ” ।

सातिशयबहुत्वविषयमेतत् । अत्र धान्यं सतुषं सस्यमात्रं तण्डुलप्रतियोगि-
त्वात् । तण्डुलादीनां च त्यागोऽत्यल्पानाम् ।

बौधायनः—“ ब्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च ।

तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा ” ॥

चण्डालादिस्पर्शेऽनेकपुरुषहार्याणां ब्रीहीणां प्रोक्षणम् । मूत्रादिसंसर्गे
तन्मात्रापहारः । अशुचिपांस्वादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम् ।विष्णुः—“ असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमु-
त्सृज्य शेषस्य खण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ” ।

अल्पद्रव्यविषयमेतत् ।

“ प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैर्ब्रीहियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणैः
फलीकृतानां निघर्षणदलनप्रोक्षणैः शमीधान्यानाम् ” ।

अयमर्थः—अनेकपुरुषोद्धार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं प्रोक्षणपर्य-
ग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । अवगाहनं प्रक्षालनम् । त्रीह्यादितण्डुलानां फली-
कृतानामल्पानां विमर्शनेन । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन । खण्डनेन
शुक्लीकरणं फलीकरणम् । कराभ्यां घर्षणं विमर्शनम् । शमीधान्यानां कोशी-
धान्यानां मुद्गादीनामनेकपुरुषोद्धार्याणां निघर्षणेन । ततोऽल्पानां दलनेन ।
अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन । विमर्शनमेवं विघर्षणम् । यत्तु “ तण्डुलांस्तु
परित्यजेत् ” इति तदल्पपरिमाणविषयम् ।

आदिपुराणात्—“ गृहदाहे समुत्पन्ने विपन्ने पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तद्गतो त्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥
मृन्मयेनावरुद्धानामधोमुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणाशौ स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन् ” ।

षट्त्रिंशन्मतात्—“ शयनासनयानानि द्रव्यं च बहु संहतम् ।
चण्डालादिभिरप्येतत्सृष्टं संप्रोक्षणाच्छुचि ॥
तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।
शोषयित्वाऽऽतपे किञ्चित्करैः संमार्जयेत्पुनः ॥
पश्चाच्च वारिणाऽभ्यूक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।
तान्यप्यतिमलिष्ठानि अन्यैः शोष्यानि शोधनैः ” ॥

उपधानमुच्छीर्षकम् । कुसुम्भपुष्पादिना रक्तं पुष्परक्तम् । तच्चाम्बरं पुष्प-
रक्ताम्बरम् ।

शङ्खः—“ शयनासनयानानां संहतवच्छौचम् ” ॥ १८४ ॥

तक्षणं दारुशृङ्गास्थनां गोवालैः फलसंभुवाम् ॥

दारुप्रभृतीनां मूत्राद्युपहतानां मृदादिभिर्लेपगन्धापनयनाशक्तौ तक्षणमुप-
हतावयवापनयनं शुद्धिः । अस्थिग्रहणं शङ्खदन्तादेरुपलक्षणम् । तथा च मनुः—

“ क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन च ” ॥

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अस्थिमयमश्वपार्श्वदि । फलसंभुवां विल्वनारीकेलालाबुप्रभृतिफलमयानां गोवालैर्घर्षणं शुद्धिः । गोपुच्छाग्ररोमाणि गोवालाः ।

यमः—“ अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।

अत्यन्तोपहतानां च परित्यागो विधीयते ” ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

यज्ञसाधनीभूतानां दार्वादिमयानां पात्राणां यथाविधि प्रोक्षणप्रधावनतक्षण-
रूपां शुद्धिं कृत्वा दक्षिणेन पाणिना संसर्गश्च कार्यः । अयं च विशेषो यज्ञ-
कर्माणि क्रियमाण एव ॥ १८५ ॥

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ॥

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥

ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊषमृत्तिकासहितैरुदकगोमूत्रैः प्रक्षाल्यमानमाविकमू-
र्णमयं कौशेयं च शुध्यति । कौशिकं कोशोद्भवं त्रसरीमयमित्यर्थः । उदकगो-
मूत्रैरिति बहुवचनं दोषानिर्घातेऽपि बहुकृत्वोऽपि क्षालनप्राप्त्यर्थम् । उक्तप्र-
कारेणापेतदोषस्य पुनः केवलोदकेन धावनार्थं च । सश्रीफलैः सविल्वैरुदक-
गोमूत्रैरंशुपट्टं नेत्रपट्टम् । अरिष्टं निम्बं तत्सहितैरुदकगोमूत्रैः कुतपं पार्वती-
यच्छागरोममयं कम्बलवसनम् । अरिष्टं फेनिलफलम् । गौरसर्षपसहितैरुद-
कगोमूत्रैः क्षौममतसीमयं वस्त्रम् । मृन्मयं तु भाण्डं पुनःपाकेन । शुध्यतीति
प्रत्येकमभिसंवध्यते । प्रथमपाकतुल्यो द्वितीयः पाकः पुनःपाकः । श्वादिस्पृष्टमृ-
न्मयपात्रविषयमेतत् । चण्डालादिस्पर्शे तु परित्यागः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ चण्डालाद्यैरुपस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।

प्रक्षालनेन शुध्येत्तु परित्यागान्महीमयम् ” इति ॥

उदकगोमूत्रयोः कार्यभेदात्समुच्चयः । पुरीषाद्युपहतानां वस्त्राणामियं शुद्धिः ।

अन्येषां तु प्रोक्षणादिः ।

देवलः—“ ऊर्णाकौशेयकुतपाः क्षौमपट्टदृकूलजाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तानेवामेध्यसंयुक्तान्क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ” ॥

हारीतः—“ सर्ववाससां प्लावनेन शुद्धिः ” ।

सर्वेषामाविककौशेयादीनाम् । मलेन लिप्तानामपि शुद्धिः ।

अङ्गिराः—“ उदश्विद्वल्मीकमृत्सर्षपैश्चोर्णमियानाम् । स्नेह-
सत्कुक्कुटमाषोन्मर्दनैर्गुरुणामूर्णमियानाम् ” ।

उदश्विचक्रम् । ऊर्णा मेषरोमाणि ।

विष्णुः—“ पद्माक्षैर्मृगरोमिकाणां तथा पुस्तकानामभ्युक्षणम् ” ।

षट्त्रिंशन्मतात्—“ कुमुम्भकुङ्कुमै रक्तं तथा लाक्षारसेन च ।
प्रोक्षणेनैव शुध्येत्तु चण्डालस्पर्शने तथा ” ॥

इदं च यदि प्रक्षालने सत्यत्यन्तरागनाशस्तदा वेदितव्यम् ।

हारीतः—“ क्षारोषाभ्यां कार्पासशणमयानां पुत्रजीवकारिष्टैः क्षौमवरोर्णानां पुत्र-
जीवकोदश्विद्वल्मीकमजिनानां चैलवचर्मणां शुद्धिः । दृतीयां रञ्जनम् ” ।

दृतिश्चर्ममयमुदकादिभाण्डम् । उदकेन समुच्चयः सर्वेषां शोधनद्रव्याणाम् ।

शङ्खः—“ चैलानां मृद्भस्मगोमूत्रक्षारोदकैः । चैलवद्भान्यानां
पक्षचामरचर्मतृणवालवल्कवेत्रजानां च ” ।

गौतमः—“ चैलवद्रज्जुविदलचर्मणामुत्सर्गो वा ” इति ।

उत्सर्गस्त्याग उपहतभागस्य ।

आपस्तम्बः—“ स्नानं दानं तपो होमः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।
पञ्च तस्य वृथा यज्ञा नीलवस्त्रस्य धारणात् ॥
मृते भर्तरि या तु स्त्री नीलवस्त्रं विधारयेत् ।
तावद्भर्ता वसेत्तस्या नरके नात्र संशयः ॥
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ वस्त्रं विण्मूत्रशुकैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ।
शोध्याऽऽदौ शोधनीयं च गोमूत्रक्षारवारिभिः ॥
रज्जुवल्कलपात्राणां चमसालावुचर्मणाम् ।
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोवालैर्ध्वषणं पुनः ” ॥

काश्यपः—“ तृणकाष्ठरज्जुमूर्जशणक्षौर्मचीरचर्मवेणु-
विदलपत्रवल्कलादीनां चैलवच्छौचम् ” ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मनुः—“ मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा श्लेष्मपूयास्तुशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्येत्तु पुनःपाकेन मृन्मयम् ” ॥

उशना—“ मृन्मयानामुच्छिष्टलिप्तानां मार्जनमुच्छिष्टस्पृष्टानां प्रोक्षणम् ” ॥१८६॥

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा ॥१८७॥

कारुः शिल्पी रजकतेन्तुवायादिः । तद्धस्तकृतं द्रव्यं शुचीत्यर्थः । अयं चाशुचित्वापवादः । तेनावरजांतीयानामपि कारूणां शिल्पक्रियया द्रव्यमुत्पादयतां संस्कुर्वतां वा प्रत्यवायहेतुभावः प्रसक्तोऽनेन निवार्यते । तेन रजक-सेवकादिभिः संस्कृतानां वस्त्रादीनां कुविन्दसूपकारादिभिश्चोत्पाद्यमानानां द्रव्याणां शुचित्वमेवेति वाक्यतात्पर्यम् । ततश्च येनान्नादिना द्रव्येण शिल्पि-सृष्टेन विना द्रव्योत्पत्तिसंस्कारौ न भवतः, तदपि शुध्यत्येव यथा वस्त्रो-त्पत्तौ खलिः । अत एव शङ्खः—

“ कारुहस्तः शुचिस्तथाऽऽकरात्तद्रव्याणि प्रोक्षितानि ” इति ।

आकरो द्रव्योत्पत्तिस्थानम् । तद्रव्याणि चाऽऽकरद्रव्याणि तुरीवेमख-लिप्रभृतीनि । पैठीनसिर्विशेषमाह—

“ आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ” इति ।

पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । तच्च प्रसारितमेव शुचि । तथा च मनुः—“ पण्यं यच्च प्रसारितम् ” इति । तस्य चानेकपण्यग्राहकपुरुषसंसर्गादिनिमित्तोऽशुचिभावोऽनेनापोद्यते । भैक्षं भिक्षासमूहः । तच्च यतिब्रह्मचारिगतमेव शुचि । तदाह मनुः—

“ ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ” ।

ब्रह्मचारीति विहितभिक्षावृत्तिपुरुषोपलक्षणार्थम् ।

भिक्षावृत्त्यधिकारिण आह मनुः—

“ सांतानिकं यक्षमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।

गुर्वर्धपितृमात्रार्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभैक्षुकान् ” ॥

सांतानिकः संतानप्रयोजनः । सार्ववेदसो दत्तसर्वस्वः । उपतापी रोगी । अन्ये प्रसिद्धाः । यावत्तैवोपघातेन रथ्याप्रसर्पणादिकेन विना भैक्षं न सिध्यति, तन्मात्रस्यापवादोऽयम् । अत एव तदतिरिक्तोपघाते शुद्धिमाह वसिष्ठः—

“ चरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ” इति ॥

यस्योपहतस्याऽऽचमनाच्छुद्धिस्तदिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । अभ्यवहार्यशब्दोच्च न भैक्षमात्रविषयमेतत् । किं तु परिवेषणादिविषयमपि ।

यत्तु मनुनोक्तम्—“ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ”

इति, तद्वस्त्राद्यपरद्रव्यविषयम् । योपिन्मुखं तथा शुचीत्यर्थः । रतिविषयमेतत् ।

यच्छब्दः—“ नारीणां चैव वत्सानां शकुनीनां शुनां मुखम् ।

रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां सदा शुचि ” इति ॥

यथासंख्यमन्वयः । वृक्षे वृक्षस्थितफलपातने शकुनीनां शकुना(न्या)दीनां मुखं शुचि । तदुच्छिष्टमपि फलं भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्रोकमणात्तथा ॥

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

भूशुद्धिहेतवो मार्जनादयो व्यस्ताः समस्ताश्च । यथोपघातं मार्जनं शलाकाहस्तकेन पांस्वाद्यपनयः । दाहस्तृणकाष्ठादेस्तत्र दहनम् । कालो गन्धार्द्रताद्यपनयनपर्यन्तः । गोक्रमणं गोभिराक्रमणम् । गवां तत्र निवसनमिति यावत् । तदुक्तं मनुना—“ गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति ” इति । सेको जलस्य पञ्चगव्यस्य वा प्रक्षेपः । उल्लेखनं खननं, दुष्टभागापनयनं च । लेपनं गोमयेन सोदकेन । गृहं तु श्वादिस्पृष्टं मार्जनाल्लेपनाच्च । शुध्यतीति शेषः । गृहस्य भुवोऽनन्यत्वेन तच्छुद्धिविधानेनैव शुद्धत्वसिद्धौ पृथग्वचनमुपघाताभावेऽपि तस्य मार्जनं लेपनं च प्रत्यहं कार्यमेव, अन्यथा तदशुद्धं स्यादिति ज्ञापनार्थम् ।

देवलः—“ यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।

चण्डालाध्युषितं यच्च यत्रारिष्टादिसंगतिः ॥

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।

श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दृष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारैर्धूमकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ” ॥

(इत्यनुशुद्धिप्रकरणम् ७)

एवमेध्यादुष्टमलिनसंज्ञा निर्दिश्य भूमेर्व्यवस्थया शुद्धिमाह—

“ खननाद्दहनाच्चैव उपलेपनधावनात् ।

पर्जन्यवर्षणाच्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमेध्या विशोधयते ” ।

ऊनसंख्यापक्षेऽन्त्यावलोकः । इमशानभुवः पञ्चभिः शुद्धिः । तदन्यस्या अमेध्याया वर्षणवर्जितैश्चतुर्भिः ।

“ दुष्टा द्विधा त्रिधा वाऽपि शोधयते मलिनैकधा ” ।

चिरकालं दुष्टाया उपलेपनान्तैस्त्रिभिरल्पदुष्टाया उल्लेखनदाहाभ्याम् ।
चिरकालं मलिनाया उल्लेखनेनैव ।

यमः—“ खननात्पूरणाद्दाहादेभिवर्षणलेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाद्रूमिः शुध्यति सप्तभिः ” ॥

पूरणं खाताया उपरि मृद उपवोपः प्रक्षेप इति यावत् ।

तथा—“ अरध्यावसुधा मेध्या ग्राममध्ये कचित्कचित् ।

सर्वत्र वसुधा मेध्या यत्र लेपो न दृश्यते ” ॥

वौधायनः—“ घनाया उपघाते भूमेरुपलेपनम् । सुषिरायाः कर्ष-
णम् । क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ” ।

मेध्यां मृदमाहृत्य प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

तथा—“ गोचर्ममात्रमविविन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ” ॥

अविविन्दुरुदकविन्दुर्गोः पृथिव्या यावति भूभाग एकोदश गाव उपवि-
शन्ति तावद्गोचर्म तन्मात्रं शोधयति ।

संवर्तः—“ गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूपणे ।

प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।

गोमयेनोपलिप्याथ च्छागेनाऽऽघ्रापयेद्बुधः ॥

ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।

सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयम् ” ॥

वौधायनः—“ उद्धृद्धशवोपघाते वेश्मनो भित्तिवक्षणं सूर्यर-
श्म्यनुप्रवेशोऽग्निज्वालाभिर्मर्शनं वा ” ।

१ ग. घ. ऊहसंख्यापक्षेऽव' । २ ग. घ. 'द्विर्वर्ष' । ३ ख. ग. 'वासः प्र' । ४ ख. 'काश्मशानभुवः पञ्चभिः शुद्धिः । उदन्यस्या अमेध्याया वर्षणवर्जितैश्चतुर्भिर्दश' । ५ ख. प्रोन्मृज्य ।
३४

मसीचिः—“ गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात् ।
 संवासो यदि जायेत दाहतापौ विनिर्दिशेत् ॥
 धान्यानि सर्वबीजानि गुडादिरस एव च ।
 कुसुम्मकार्पासमथो शुध्येद्वार्यग्निशोधनात् ” ॥

अजातिश्चण्डालादिः । संवासश्चिरसंवसनम् । [दाहो] दीपनं ज्वलनम् । वार्य-
 ग्निशोधनम् । वारिणाऽभ्युक्षणेनाग्निना पर्यग्निकरणेनेति द्रष्टव्यम् ।

बौधायनः—“ अनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च शङ्कुलीकृताः ।

मुधादिप्रतिबद्धाः । एतानि भूमिसमानि ” ।

चण्डालादिस्पर्शे भूमिशुद्धिबद्धेषां शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ॥

सलिलं भस्म मृदाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्ये ॥ १८९ ॥

गवा प्रयत्नत उपात्तगन्धे तथा केशादिसंयोगदूषिते समुद्धृतोपहतभागेऽन्ने
 सलिलादीनामेकं शुद्ध्ये प्रक्षिपेत् । मक्षिकाशब्देनात्र नीलमक्षिकोच्यते ।

तथा च बौधायनः—“ अथ हविर्दोषान्व्याख्यास्यामः । यथैतन्नीलमक्षि-
 काऽऽशातिका मत्कुणाश्चैलशिरसो यूतिकेति ” ।

आशातिका मक्षिका या विष्टाक्रिमिहेतुः । कीटोऽत्रामेध्यसर्पी । तथा
 चाऽऽपस्तम्बः—

“ यस्मिंश्चानेकशः स्यादन्यद्वा मेध्यममेध्यैरवमृष्टं कीटो वाऽमेध्यसर्पी ” इति ।

यस्तु शात्तातपत्रचनम्—“ दन्तधावनमङ्गुल्या प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतम् ”

इति, तैद्रोगप्राप्तकेवलमृद्भक्षणविषयम् । यस्तु गौतमेनोक्तम्—“ नित्यम-
 भोज्यं केशकीटावपन्नम् ” इति, तदकृतसलिलादिप्रक्षेपविषयम् । केशग्रहणं
 नखादेरुपलक्षणम् । तथा च बौधायनः—

“ केशकीटनखरोमाखुपुरीषाण्यन्ने दृष्ट्वा तन्मात्रमन्नं परित्यज्याद्भिः

संप्रोक्ष्य भस्मना संस्पृश्य पुनः प्रशस्तवचसाऽनुगृह्णीयादौ भूर्भुवः

स्वरोमित्युपरिष्ठाज्यात्वा पुनरेव भुञ्जीत ” ।

यमः—“ मक्षिकाकेशमन्ने तु पतितं यदि दृश्यते ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मूषकस्य पुरीषं वा क्षृतं यच्चावधूतम् ॥

मस्मना स्पृष्टमश्लीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा ।

अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् ।

अलातमस्मान्बुहिरण्यभागैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम् ” ॥

अवधूतं यदुपरि वस्त्रावधूननं कृतम् । अवक्षुतं यदुपरि क्षवथुः क्रियते ।

शातातपः—“ केशकीटयुताघ्रातं मलिकोपहतं च यत् ।

ह्रीबाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीतविशेषतः ॥

मस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुदकेन वा ।

सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातमजेन वा ” ॥

केशकीटयुतं वाऽऽघ्रातं वा गवादिनाऽपि वेति विग्रहः ।

हारीतः—

“ अनिष्टगन्धोपघातश्रवणदर्शने केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्यस्योपघातेन
काञ्चनरजतमस्मताम्रवैडू(दू)र्यगोवालाजिनदर्भाणामन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्ट-
मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात्पूतं भवति ” ।

बौधायनः—

“ सिद्धहविषां महतां च वायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य पवमानः
स्व(सुव)र्जन इत्येतेनाभ्युक्षणम् । मधूदके पयोविकारे च पात्रात्पात्रान्तरनयनेन
शौचम् । एवं तैलसर्पिषी । उच्छिष्टसमन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत् ” ।

पराशरः—“ शृतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्वकाकैरुपघातितम् ।

अत्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

कर्तव्यं वचनं तेषामन्नसंस्कारकर्मणि ।

श्वकाकाद्यवलीढं तु त्यक्त्वा लालासमन्वितम् ॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा ।

भोज्यं तत्प्रोक्षितं विप्रैः पर्यग्निकृतेमेव च ” ॥

जमदग्निः—“ शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्युपघातितम् ।

ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात्प्रोक्षणात्तत्र शोधनम् ॥

अन्नमैकाहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।
 केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुध्यति ॥
 क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टमेवमेव मनीषिभिः ।
 न द्विः पक्वं पर्युषितं शुक्ताद्येवं कदा चन ” ॥

द्रोणः पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् । ऐकाहिकान्नशुद्धिरल्पधनपुरुषविषया ।
 पराशरः—“ काकश्चाद्युपलीढं तु द्रोणान्नं न विवर्जयेत् ।

ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत् ॥
 होमोदकेन वाऽभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाऽथ वा ।
 अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिर्षाम् ॥
 विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत् ।
 श्ववायसगवाश्चाद्यैर्जग्धमन्नं तु यद्भवेत् ॥
 स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ।
 अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पचनेन तु ॥
 अश्वत्थलतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ” ।

ऐकाहिकान्नापेक्षयाऽल्पान्नविषयमेतत् । स्नेहगोरसयोर्द्रोणादल्पयोः पाका-
 दिशुद्धिः ।

वौधायनः—

“ त्वक्केशनखाखुपूरीपाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्नमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनाऽवकी-
 र्याभिघार्य पुनरभिप्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं संवाद्य भुञ्जीत ” ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताग्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य च ॥ १९० ॥

गोघ्रातकेशादिदूषितानां त्रपुप्रभृतीनां क्षारोदकाम्लोदकाभ्यां केवलवा-
 रिणा च क्षालनं शुद्धिः । कांस्यलोहानां तु भस्माद्भिः । उपघातानुसा-
 रेण क्षाराम्लोदकयोर्विकल्पसमुच्चयौ । केवलं तु वारि समुच्चीयते । एवं
 सर्वत्र द्रव्यशुद्धौ । क्षारो भस्म । कांस्यस्य गवाघ्राताद्युपघातवतो भस्ममार्जने
 संख्याविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

“ गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यत्नतः ।

शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ” ॥

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

द्रवस्य क्षीरादिगोघ्राताद्युपहतस्य प्लावोऽद्भिस्तदाधारभाण्डस्य पूरणं वहि-
रवसेकपर्यन्तम् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

“ द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि चाम्पसा ।
सस्यानि ब्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च ॥
त्यक्त्वा तु दूषितं भागं प्लावन्यथ जलेन च ” ।

एषा शुद्धिर्गोरसस्यैव ।

तथा च शब्दः—“ श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य तु ।
भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च ॥
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरं च दधि चाम्बु च ।
एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥
काकमार्जारनकुलसर्पमूषकपाक्षिभिः ।
संस्कृतं तु यदा ह्यन्नमवलिह्येत केनचित् ॥
सुवर्णवर्णताम्रोर्लकैर्गोवालै रजतेन वा ।
सृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घ्रातमजेन वा ” ॥

तथा—“ घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ” ।

तथा—“ आधारदोषे तु नयेत्पात्रात्पात्रान्तरं द्रवम् ।
घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ॥
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ” ।

तेजसा शुद्धिः पर्याश्रिकरणम् । एषा च शुद्धिः सर्पिषि पाकेन समुच्चीयते ।
क्षीरादिषु प्लावनेन । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणम् । इयं च शुद्धिः केशा-
दिदोषमुद्धृत्य कार्या । बुष्टद्रव्याणामुत्पवनादिशुद्ध्यन्तरमाह लौगाक्षिः—

“ पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितम् ।
प्लावनोत्पवनाभ्यां च पर्याश्रिकरणेन च ” ॥

उत्पवनं वस्त्रादिना गालनम् ।

यपः—“ आममासं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसंभवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दूष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ” ॥

तथा—“ देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् ।

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ” ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । तन्मात्रमुपहतमात्रम् । देवद्रोणीग्रहणं वहन्नेपलक्षणा-
र्थम् । प्रसङ्गादनुग्रहान्तराण्यप्युच्यन्ते—

“ तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ” ॥

तीर्थादिसाध्यकर्ममात्रानुग्रहोऽयम् ।

शातातपः—“ गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।

अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ” ॥

ष्टुद्धशातातपः—“ तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत्कठिनं तु पयो दधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं तापनेन तु ” ॥ १९० ॥

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ॥

अमेध्येनाक्तस्य लिप्तस्य द्रव्यस्य मृत्तोयैरमेध्यगन्धापकर्षणे सति शुद्धिर्भवति । शुद्ध्यन्तरविधावप्येतत्कर्तव्यम् । गन्धग्रहणात्स्नेहलेपयोर्ग्रहणम् । अत एव देवलः—

“ प्रलेपस्नेहगन्धानामशुद्धौ व्यपकर्षणम् ।

शौचलक्षणमित्युक्तं मृदम्भोगोमयादिभिः ” ॥

अमेध्यमाह स्मृत्यन्तरम्—

“ दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलं चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्जितानि प्रचक्षते ॥

त्यक्तः पतितचण्डालौ ग्रामसूकरकुक्कुटौ ।

श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समौः ॥

स्नवणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मृतबन्धुरदुष्टश्च वर्ज्या ह्यष्टौ स्वकालतः ॥
 स्वेदास्रुविन्दवः फेनो निरस्तं नखरोम च ।
 आद्रं चर्मसृगित्येतद्दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥
 मानुषास्थि शवो विष्टा रेतोमूत्रार्तवानि च ।
 कुणपं पूयमित्येतत्कश्मलं चेत्युदाहृतम् ॥
 दूषितैः प्रोक्षितेनापि शुद्धिस्तूक्ता विधानतः ।
 दुष्टैर्मार्जनसंस्कारैः कश्मलैः सर्वथा भवेत् ” ॥

देवलश्च—“ मानुषास्थि शवं विष्टा रेतोमूत्रार्तवं वसा ।
 स्वेदास्रु दूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ” ॥

मनुः—“ वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्मूत्राः ।
 श्लेष्मास्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ” ॥

कर्णविट्कर्णमलः । एषां च देहाभ्युतानामेवामेध्यतेति स एवाऽऽह—
 “ देहाच्चैव मलाश्च्युताः ” इति ।

यस्तु भस्मादिभिः सह मृदो विकल्प उक्तः सोऽमेध्याक्तव्यतिरिक्तवि-
 षयः । अत्र कात्यायनोक्तो विशेषः—

“ प्राणिनामपि शौचार्थे जलेन प्राङ्मृदा ततः ।
 तच्च मूत्रपुरीषाक्ते कार्यमन्यत्र वारिणा ” ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं सकलशारीरमलोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

“ विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।
 दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ” ॥

अर्थवदिति गन्धलेपक्षयकरमित्यर्थः । अत्र कर्णविट्प्रभृतिपूतरेषु पदसु
 मलेषु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम् ।

“ आदं दीत मृदोऽपश्च पदसु पूर्वेषु शुद्ध्ये ।
 उत्तरेषु तु पदस्वद्भिः केवलाभिर्विशुद्ध्यति ” ॥

इति स्मृत्यन्तरवचनात् । शुद्धिविकल्पस्य व्यवस्थामाह बौधायनः—

“ देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
 उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ” ॥

वाक्शस्तमम्बुनिर्णितमज्ञातं च सदा शुचि ॥३९१॥

वाक्शस्तादि सदा शुचि । शुद्धमिदमिति ब्राह्मणैरभिहितं वाक्शस्तम् ।
अम्बुना प्रोक्षितं प्रक्षालितं वाऽम्बुभिर्निर्णिक्तं, यदुपहतमिति न विशातं तदज्ञातं
तत्र शुद्धिः । यत्र शुद्धिविशेषो न विहितस्तत्रैतत् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥

गोतृप्तिकृद्गोस्त्वृष्णां शमायेतुं समर्थम् । प्रकृतिस्थं स्वाभाविकरूपरसगन्धम् ।
महीगतं भुवि स्थितं च यत्तोयं तच्छुचि शुद्धम् ।

मनुः—“ आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ” ॥

देवलः—“ अविर्गेन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥

उद्धृता वा प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि ।

एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ” ॥

तथा—“ अक्षोभ्याणि तडाकानि नदीवापीसरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शं तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

अक्षोभ्याणामपां नास्ति प्रसृतानां च दूषणम् ।

स्तोकानामुद्धृतानां च दोषैर्दुष्टत्वमुच्यते ” ॥

तीर्थमवतरणमार्गः ।

बृहस्पतिः—“ मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वैस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पकेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्धवे ” ॥

हारीतः—“ वापीकूपतडाकेषु मानुषं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्* ” ।

देवलः—“ श्वसृगालखरोष्ट्रैश्च क्रव्याद्भिश्च जुगुप्सितम् ।

उद्धरेद्दुदकं सर्वं पञ्च पिण्डान्मृदस्तथा ” ॥

* एतदमे श्लोकद्वयमधिकं क. घ. पुस्तकयोः—

वापीकूपतडाकेषु दूषितेषु विशोधनम् । घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ॥

श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशोधनम् । उद्धरेद्दुदकं सर्वं मार्जनं परिशोधनम् ॥

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

आपस्तम्बः—“ उपानच्छलेष्मविष्णुमूत्रस्त्रीरजो मद्यमेव च ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् ” ॥

विष्णुः—“ जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु महीतले ।
कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥
भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ।
अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥
सोमसूर्यांशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्मृतम् ” ॥

स्वल्पतरोपघातविषयमेतत् ।

यमः—“ प्रपास्वरण्ये घटगं च कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथाऽऽपः ।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्रुतः काङ्क्षितवत्पित्रेत्तु ” ॥

अस्यार्थः—यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तवर्णसंबन्धि प्रपादि तथाऽपि तद्रतजलम-
नापद्यपेयम् । आपदि तु पेयमेव । प्रपा जलसत्रशालाः । ताश्चेदरण्यगा गृहाद-
न्यत्रेत्यर्थः । घटगं घटस्थम् । द्रोणी अश्मादिमयी सर्वार्थजलपात्री । कोशो दृतिः ।

मनुः—“ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ नवखातजलं गावो ब्राह्मण्यश्छागयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः ” ॥

कात्यायनः—“ अपो निशि न गृहीयाद्गृह्णन्नपि कदा चन ।
विवृत्याग्निमुपर्यासां धाम्नोधाम्न इतीरयन् ” ॥

आपदि रात्रौ यदि गृहीयादग्निमुपरि धारयन्धाम्नोधाम्न इति मन्त्रं पठ-
न्गृहीयात् ।

शातातपः—“ अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥

यमः—“ चण्डालभाण्डसंसृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ” ॥

तथा—

मार्गं मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

श्वादिभिर्निपातितस्य मृगादिर्मांसं तथा स्याच्छुचीत्यर्थः । क्रव्यादा
व्याघ्रादयः ॥ १९२ ॥

रश्मिरग्निरजश्छाया गौरश्ववसुधानिलाः ॥

विप्रुषो मक्षिका स्पर्शो वत्सः प्रस्रवणे शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मिः सूर्यादिप्रभा । अजश्छायाः । रज इति वा पदच्छेदः । तथाऽग्नी
रज इति पाठः कार्यः । प्रसिद्धमन्यत् । छाया निषिद्धव्यतिरिक्ता । वसुधा
च श्मशानादिव्यतिरिक्ता । विप्रुषः सुसूक्ष्मा जलकणाः । तासां च शुचिजल-
प्रभवानामपि चण्डालाद्यङ्गसङ्गिना वायुना नीयमानानामशुचित्वाशङ्कायां
शुचित्वविधिरयम् । रश्म्यादिस्पर्शो तु शुचिरिति वाक्यार्थः । मक्षिकाग्रहण-
मवर्जनीयस्पर्शानां दंशमशकादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा वत्सः प्रस्रवण ऊधः-
स्थक्षीरस्य स्तनात्प्रैत्यानयने शुचिः ।

यमः—“ आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चैवसं तथा ॥
गौरश्चो विप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः शृङ्गाः ।
अजो हस्तीरणच्छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
भूमिरग्नी रजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शो मेध्यानि नित्यशः ” ॥

शङ्खः—“ धूमाग्निरजांसि वाय्वोरितानि शुद्धानि ” ।

ब्रह्मपुराणे—“ स्वदाराणां रतौ वक्त्रं शिशोश्च प्रसवे शुचि ” ॥

देवलः—“ अजाश्चा मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।

तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वतः ” ॥

शिवधर्मोत्तरे—“ विप्रो गौर्मक्षिका स्वेदश्छायाऽग्निः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरापश्च मेध्यानि स्पर्शने सदा ” ॥

तथा—“ स्नातश्च विप्रश्चास्नातच्छागगोमक्षिकास्तथा ।

दुष्टभूमेश्च संलम्नास्तेषां सूर्यांशुमारुताः ॥

* चण्डालपतितच्छाया स्पर्शो दुष्टा तु नो भवेत् ” ।

तथा—“ शुद्धौ विप्रस्य द्वौ पादौ मार्जारस्य तु सर्वदा ” ॥

तथा—“ ग्रामयाजी पर्वकारो भृतकाध्यापकस्तथा ।

विक्रीणाति च यो वेदं तीर्थयज्ञतपांसि च ॥

* इदमर्थमधिकम् । अमे तस्योल्लेखात् ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अयाज्ययाजो भृतको नित्यं शूद्रोपदेशकृत् ।
अन्यदोषैस्तु रहितः पूज्यः स्याद्वेदपारगः ” ॥

अन्यदोषाः सुरापानादयः ।

तथा—“ चण्डालपतितच्छाया स्पर्शं दुष्टं तु नो भवेत् ।
मस्य क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ” ॥

पतितचण्डालयोगोपुच्छपरिमितदेशाद्विप्रकृष्टदेशस्थयोश्छायानुग्रहोऽयम् ।

“ अपामार्गशिरीषार्काः पद्मान्यामलका मणिः ।
माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा मद्राः प्रियङ्गवः ॥
अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।
पलाशखदिराश्वत्थतुलसीधौतकीवटाः ॥
एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः ।
पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम् ॥
तेष्वापो गोशकृन्मृच्च पवित्राणि विशेषतः ।
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दारोन्मुखो व्रती ॥
मक्षिकाः सततं धाना भूमिस्तोयं हुताशनः ।
आत्मशय्याऽऽसनं यानं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ” ॥

तथा—“ अजोविगोमहिष्यश्च न दुष्यन्ति कदा चन ।
अकश्मलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ॥
सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ।
द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपजायते ॥
ज्वालाभिः स्पृष्टमात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् ।
अग्नेर्वृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ॥
श्वपाकवृषलौ भोक्तुं ब्राह्मणाग्निं तु नार्हतः ।
वृषलाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हि चित् ॥
पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ” ॥

अप्राप्तव्यवहारो बालः । वृषलश्चण्डालः ।

ब्रह्मपुराणे—“ ग्रामाद्दण्डशतं मुक्वो नगराच्च चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्वत्र शुद्धाऽन्या यत्र लेपो न दृश्यते ” ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । हस्तचतुष्टयं दण्डः ॥ १९३ ॥

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

अजा अश्वाश्चेत्युभयं मुखतो मुखप्रदेशे मेध्यं शुद्धम् । गौर्मुखप्रदेशे मेध्या न भवति । नरशरीरजा वसाशुक्रादयो मलाः स्वरूपेणैवामेध्याः ।

बृहस्पतिः—“ पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ” ॥

यमः—“ पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ।

गोः पुरीषं च मूत्रं च सर्वं मेध्यमिति स्थितिः ” ॥

पृष्ठशब्दोऽत्र मुखव्यतिरिक्तविषयः । यदाह वौधायनः—

“ मुखवर्जं तु गौर्मेध्या मार्जारश्चैकक्रमे शुचिः ” ॥

अजाश्वयोर्मुखं संयोगाद्द्रव्यान्तरशोधकत्वेन मेध्यमुच्यते । स्पर्शमेध्यता तु तयोः सर्वाङ्गविषयैव ॥

पन्थानस्तु विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

चण्डालादिस्पृष्टा अपि पन्थानः सोमसूर्यरश्मिभिर्मारुतेन च स्पृष्टाः शुचयो भवन्ति ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखजा विप्रुषो लालायाः सूक्ष्माः कणास्ता अमेध्या न भवन्ति । तथाऽऽचमनविन्दवः । आस्यगतं च श्मश्रु नामेध्यम् । दन्तसक्तं दन्तलग्नं यत्किञ्चित्तत्त्यक्त्वा पुमाञ्शुचिः ।

वसिष्ठः—“ न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति । न चेदङ्गे निपतन्ति ” ।

मनुः—“ स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ” ॥

आपस्तम्बः—

“ न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवति । अन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृ-

शति । य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहि-

तम् । ये भूमौ न तेष्वाच(चा)मेदित्येके ” ।

वसिष्ठः—“ न श्मश्रुगतो लेपः ” इति ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

उच्छिष्टं करोतीति शेषः ।

तथा—“ दन्तवदन्तसक्तेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ” ॥

आचमननिवृत्त्यर्थ एवकारः ।

गौतमः—“ दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युते-
रित्येके । च्युतेष्वास्त्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ” ।

ततश्च दन्तसक्तस्य त्यागनिगरणयोर्विकल्पः । आस्त्रावो मुखोदकम् ।

शङ्खः—“ दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् ” ।

रसवर्जं रसोपलम्भवर्जमित्यर्थः ।

देवलः—“ भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याऽऽचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्य लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्गणे कृते ” ॥

भोजनानन्तरं दन्तलग्नं त्यक्त्वाऽऽचामेद्भोजनादन्यत्र नेति व्यवस्था ।

भोजनानन्तरमपि यदन्तलग्नमशक्योद्धरणं न तदुद्धरणे पुनः पुनर्यतितव्यम् ।

यतस्तृणेषीकया दन्तमूले रक्तस्रावादशौचभूयस्त्वम् ।

अत्रिः—“ मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वत्रेश्च वचनं यथा ” ॥

मधुपर्कादिषुच्छिष्टस्य । मन्त्रोचारविषयमेतत् । आचमनं तु सोमादन्यत्र

कार्यमेव । “ न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति ” इति श्रुतिस्तन्निवर्तिका ।

षट्त्रिंशन्मते—“ ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्विजः ” ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्यापसर्पणे ॥

आचान्तः पुनराचामेद्दासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानादिषु कृतेषु द्विराचामेत् । पन्थानश्च विशुध्यन्तीति यदुक्तं तच्चण्डा-
लादिस्पृष्टानां तेषां स्पृष्टुः स्नानादिनिवृत्त्यर्थम् । अत्र तु रथ्यापसर्पणमात्रे

२७८ अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ प्रथमः—
(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

द्विराचमनं विधीयत इत्याविरोधः । वासोविपरिधानं पुनरधोवस्त्रनिवन्धनम् ।
तथा च बौधायनः—“ नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ” इति ।

नीवी परिधानग्रन्थिः ।

आपस्तम्बः—“ मोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् ” ।

प्रचेताः—“ मूत्रपुरीषोत्सर्गनिष्ठयूतशुक्तवाक्याभिधाने पुनरुपस्पृशेत् ” ।

शुक्तमनृतम् ।

पैठीनसिः—“ कासश्वासागमे चत्वरश्मशानाक्रान्तावाचान्तः पुनराचामेत् ” ।

चतु(त्व)रश्चतुष्पथः ।

षट्त्रिंशन्मतात्—“ होमे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोस्तथा ।

आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र तु सकृत्सकृत् ” ॥

आचान्तः पुनराचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

“ ओष्ठौ च संस्पृश्य यत्रालोमकौ ” ।

विष्णुः—

“ क्षुत्वा भुक्त्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा निष्ठीव्य वासो विपरिधाय
स्थायामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा वाऽऽचामेच्छण्डा-
लम्बेच्छसंमाषणे च नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुरामि-
र्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्यातन्द्रितः शुध्येत् ” ।

आचम्येति शेषः । प्रबाहुः कराग्रम् । वाक्यान्तरप्रतिपन्नद्विराचमननिमि-
त्तभावैः स्वापादिभिः साहचर्यादेतान्यपि द्विराचमननिमित्तानि ।

व्यासः—“ आचान्तः पुनराचामेज्जपहोमार्जनेषु च ” ।

जपादिषु कार्येष्वित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

“ स्वप्ने क्षवधौ शिङ्घ्राणिकास्र्वालम्बे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्म-
णस्य स्त्रियाश्चाऽऽलम्बे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं मनुष्यं
नीवीं च परिधायोपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकृदोषधीभूमिं वा ” ।

क्षवधुः क्षुतम् । शिङ्घ्राणिका नासा तस्या अलोमकप्रदेशालम्बे । अस्रु नेत्र-
जलम् । शकृद्रोशकृत् ।

तथा च बौधायनः—“ नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा स्पृशेत् ” इति ।

उपस्पर्शनमाचमनम् ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

वसिष्ठः—“ रुदित्वाऽऽचान्तः पुनराचमेत् ” ।

ब्रह्माण्डपुराणात्—“ निष्ठीवने तथाऽभ्यङ्गे भुक्त्वा विपरिधाय च ।
उच्छिष्टानां च संस्पर्शं तथा पादावसेचने ॥
उच्छिष्टस्य च संभाषादशुच्युपहतस्य च ।
संदेहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च ॥
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव तृपस्पृशेत् ” ।

विना यज्ञोपवीतेनावस्थानमाचमननिमित्तम् ।

“ उष्ट्रस्यावशसंस्पर्शं दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।

जिह्वया चैव संस्पृश्य दन्तसक्तमुपस्पृशेत् ” ॥

अवशसंस्पर्शः प्रमादसंस्पर्शः । शक्यपरिहारं दन्तसक्तं जिह्वया स्पृष्टोप-
स्पृशेदित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—“ देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् ।
कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन्नभुजिक्रियाम् ” ॥

हारीतः—“ स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने ।
देवतामभिगन्तुकाम आच(चा)मेत् ” ।

षट्त्रिंशन्मतात्—“ मानुषास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी ।
मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् ॥
स्नान्येतानि तु संस्पृश्य प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुध्यति ।
उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च ” ॥

हारीतः—“ सुषुप्सुराचामेत् ।

रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनौ ॥

निर्णेजकः सौनिकश्च नटः शैलूषकस्तथा ।

चक्री ध्वजो वध्यघाती ग्राम्यकुक्कुटसूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ” ॥

रजको वस्त्रादीनां रागकर्ता । निर्णेजकश्चैलधावकः । नटो जातिविशेषः ।

अनटोऽपि रक्षावतरणजीवी शैलूषः ।

पद्मपुराणात्—“ जपहोमप्रदानेषु पितृपिण्डोदकेषु च ।

समासेष्वाचमेद्विप्रः सर्ववस्तुषु चर्वणे ॥

वर्णत्रयस्य संस्पर्शादाचम्य प्रयतो भवेत् ।
 संस्पर्शे प्रतिलोमानां क्रियात्यागो विधीयते ॥
 कारुकाणां च संस्पर्शे द्विजस्याऽऽचमनक्रिया ।
 स्पर्शे तु प्रतिलोमानां प्राणायामोऽधिको भवेत् ” ॥

कर्मप्रयोगकाल एतत् ।

“विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथं चन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

स्मृत्यन्तरम्—“चरेदाचमनं स्पर्शे तत्प्राप्तिप्रापके द्विजः ।

वर्णानां न ब्राह्मणानां पवित्रं परमं हि ते ” इति ॥

प्रजापतिः—“उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

कृत्वा च पितृकर्माणि संकृदाचम्य शुध्यति ” ॥

विशिष्टं विहितम् ।

शातातपः—“अशुचिं संस्पृशेदन्य एक एव स दुष्यति ।

उत्स्पृष्टोऽन्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ” ॥

पराशरः—“क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” ॥

वृद्धशातातपः—“वातकर्माणि निष्ठीव्य दन्तोत्सर्गे तथा क्षुते ।

पतितस्य च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” ॥

विहितानुष्ठानकालादन्यत्रैतत् ।

चतुर्विंशतिमतात्—“इक्षूण्यम्बु फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानोदकक्रियाः ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“द्राक्षादीनि फलानीक्षूण्यो मूलं घृतं दधि ॥

ताम्बूलमौषधं पत्रं हविर्भुक्त्वाऽपि नाऽऽचमेत् ” ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ॥

मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

रथ्यागताः कर्दमाः । तथा तोयानि । पक्वेष्टकाभिश्चितानि गृहादीनि
 अन्त्यादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुध्यन्ति । रथ्या मार्गः । कर्दमः प्रङ्कः । अन्त्य-
 श्वण्डालादिः । प्रसिद्धमन्यत् ।

(दानप्रकरणम् ८)

व्यासः—“ रथ्याकर्दमतोयानि नावः पथितृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ” ॥

शुद्धः—“ रथ्याकर्दमतोयेन शीवनाद्येन वा त्वय ।
नामेरुर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति ” ॥

यमः—“ सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् ।
जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणाः स्मृताः ” ॥

एतच्च वाक्यद्वयं यत्र कर्दमे व्यवस्थितमपेक्ष्यं रूपतो गन्धतश्च नोपलभ्यते
तद्विषयमिति ॥ १९७ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के द्रव्यशुद्धे-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

दानप्रकरणम् । (८)

अतोऽनन्तरं दानप्रकरणविधिः । पात्राय गोप्रभृति दातव्यमिति विधास्यति ।
तदर्थं पात्रस्तुतये ब्राह्मणानामेव पात्रत्वात्तत्प्रशंसामाह—

तपस्तप्त्वाऽसृजद्वह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ॥

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा तपस्तप्त्वा वेदसंरक्षणाय देवानां पितॄणां च तृप्त्यर्थं धर्मपाल-
नाय च ब्राह्मणान्ससर्ज । अतस्ते विशिष्टकारणोद्भवत्वादनन्यसाध्यवेद-
गुप्त्यादिप्रयोजनवत्त्वाच्च प्रशस्ताः । तपः सर्वेन्द्रियजयः ॥ १९८ ॥

किं च—

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ॥

सर्वस्य पृथ्वीगतस्य वस्तुनः श्रुताध्ययनशीलिनो ब्राह्मणाः प्रभवः
स्वामिनः । तथा च मनुः—

“ ब्राह्मणो जायमानो वै पृथिव्यामभिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ” इति ॥

श्रुतं गुरुतः साङ्गोपाङ्गश्रुतिस्मृतिवाक्यार्थाविधारणम् । अध्ययनं श्रुत्या-
दिपाठः । श्रुताध्ययने शीलयन्ति सम्यगाचरन्तीत्येवंस्वभावाः श्रुताध्यय-
नशीलिनः । “ शालिनः ” इति पाठे ताभ्यां श्लाघमानाः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

तेभ्यः श्रुताध्ययनमात्रोपक्षीणव्यापारेभ्यः क्रियापरा धर्मानुष्ठानप्रधानाः ।
क्रियाशब्दोऽत्राधर्मवर्जनार्थोऽपि । अर्थादिषां श्रुताध्ययनसिद्धिर्न हि तद्रहिताः
क्रियापरा भवन्ति । तेभ्यः केवलधर्मिभ्यो ब्रह्मविदः प्रशस्ततमाः ॥ १९९ ॥

एवं ब्राह्मणान्प्रशस्य पात्रलक्षणमाह—

न विद्याया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ॥

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

विद्या स्वधर्मब्रह्मविषयं ज्ञानं तथा केवलया तपोरहितया तपसा वा
स्वधर्मानुष्ठानरूपेण विद्यारहितेन पात्रता न भवति । यतो यत्र ब्राह्मणे
वृत्तमाचारलक्षणमस्ति विद्यातपसी च स्तः, तत्पात्रं महर्षिभिः प्रकीर्तितम् ।
दातारं पापात्तारयतीति पात्रम् । अत एव मनुः—

“ दानं धर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्टिकम् ।

परितुष्टेन मावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ ४/२२७

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ” ॥ ४/२२८

वासिष्ठः—“ स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।

स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः ” ॥

योनिमान्कुलीनः ।

“ ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधानिवृत्ताः ।

प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ” ॥

दाने व्यासः—“ मातापितृषु यदत्तं भ्रातृस्वसृसुतासु च ।

जायात्मजेषु यदत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदरे दत्तमक्षयम् ” इति ॥

(दानप्रकरणम् ८)

वचनप्रामाण्यान्मातृप्रभृतिभ्यो विद्याहीनेभ्योऽपि वक्ष्यमाणं गोभूमभृति
दातव्यमवश्यम् ।

तथा च मनुः—“ शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥
भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
तद्भवत्यसुखोदकं जीवतोऽस्य मृतस्य च ” ॥

और्ध्वदैहिकमामुष्मिकफलं कर्म । उदकोऽन्तः ।

दत्तः—“ दयामुद्दिश्य यद्दानमपात्रेभ्योऽपि दीयते ।
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तदानन्त्याय कल्पते ” ॥

ज्ञातातपः—“ संनिवृष्टमधीयानं व्यतिक्रामति यो द्विजः ।
भोजने चैव दाने च स हन्यात्सप्तमं कुलम् ” ॥

भविष्यत्पुराणम्—“ यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते ।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मान्नातिक्रमेत्प्राज्ञो ब्राह्मणान्प्रातिवेशिमकान् ।
संबन्धिनस्तथा सर्वान्दौहित्रं विद्वति तथा ॥
माग्निनेयं विशेषेण तथा बन्धून्गृहाधिपैः ।
नातिक्रामेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानपि च गोपते ॥
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ” ॥

प्रातिवेशिमकः समीपगृहवर्ती । विद्वतिर्जामाता ।

महाभारते—“ तद्भक्तास्तद्धना राजंस्तद्गृहास्तद्यपाश्रयाः ।

अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ” ॥ १०/२०/७३ अ

अर्थी धनविषय इत्यर्थः ।

“ कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।

स्पृहयन्ति सुगुप्तानां तेषु दत्तं महाफलम् ” ॥ १०/२०/७९

प्रभविष्णुभिर्बलिभिः कृतसर्वस्वहरणा इत्यर्थः ।

कु° १३/६२/१०

“ हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।

अर्थार्थमुपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ १०/२०/८४ कु° ६२/१०

* तपस्विनस्तपोनित्यास्तथा भैक्षचराश्च ये ।

* नास्त्ययं श्लोकः स. पुस्तके ।

१ क. द्विजम् । भो° । २ क. °धिपः । ना° । ३ स. °प । अतिक्रामन्नरस्त्वेनान्मू° । ४ ग.
घ. अर्थे ध° ।

अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ” ॥ २०१२७१३६—

ॐ ६२१११

दक्षः—“ व्यसनापहणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथया ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ” ॥

संवर्तः—“ श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ” ॥

देवलैः—“ मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परम् ॥

अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ॥

तेभ्यः परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तो विशेषतः ।

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ॥

अनपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्याभिधीयते ।

एकोद्देशमतिक्रम्य वेदस्याऽऽदानवानृजुः ॥

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतं सत्रवान्धृणी ।

एकां शाखां सकल्पां च षड्भिरङ्गैरधीत्य च ॥

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ॥

शेषं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ” ॥

शेषं लक्षणं षट्कर्मनिरतत्वं श्रोत्रियस्येव यः प्राप्तः सोऽनूचान इत्यर्थः ।

“ अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।

भ्रूण इत्युच्यते प्राज्ञैः शेषमोजी जितेन्द्रियः ” ॥

शेषं भृत्यादिभुक्तशेषम् ।

“ लौकिकं वैदिकं चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥

ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी त्वसंशयो ।

शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेद्दृषिः ॥

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रितः ।

त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ” ॥

अन्वयादीनि त्रीणि शुक्लानि शुद्धानि येषां ते त्रिशुक्लाः । सवनं सोमयागः ।
वसिष्ठः—“ यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा ।

विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ” ॥

तथा—“ किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामधिकं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ” ॥ २०० ॥

इदानीं देयद्रव्येण पात्रेण विशिष्टदानविधिमपात्रे दाननिषेधं चाऽऽह—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

प्रत्येकं गोप्रभृतिद्रव्यमात्मनः श्रेयः प्रियं स्वर्गादिकमिच्छताऽर्चयित्वा
पात्राय प्रदेयम् । आदिशब्देन शास्त्रान्तरोक्तमन्नादिदेयं संगृह्णाति । अपात्र-
दानात्प्रत्यवायोदयं विदुषा जानता किञ्चिदप्यपात्राय न देयम् । पात्राय
दातव्यमिति विधिसामर्थ्यादेवापात्रे न देयमिति निषेधे सिद्धे पृथङ्निषेध-
मारभमाणो मुख्यपात्रासंभवे प्रतिषिद्धवर्जस्य पात्रताऽस्तीति ज्ञापयति । अत्र
चापात्रशब्दो न पात्रादन्यदपात्रमाह किं तु पात्रविरुद्धम् । यस्य च पात्रत्वं
प्रतिषिद्धं तच्चद्विरुद्धम् । येभ्यो न देयं तानाह मनुः—

“ न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।

न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ४/१९२

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ” ॥ ६/१९३

अनर्थः प्रत्यवायः ।

“ यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्या निषेवते ।

पापं व्रतेन संछाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम् ” ॥

कारणं धर्ममित्यर्थः । व्रतं प्रायश्चित्तम् ।

“ प्रतिगृह्याऽऽश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति ।

आश्रमस्य विलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम् ” ॥

“ अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 तेषां प्रतिग्रहादोषो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥
 अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।
 द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकारिणः ॥
 न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।
 शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः ” ॥

वसिष्ठः—“ उपक्रन्दति दातारं गौरश्चः कांचनं मही ।
 अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तौ दृष्ट्वा निराकृतेः ” ॥

दक्षः—“ धूर्ते छद्मनि मल्ले च कुविद्ये कितवे शठे ।
 चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ” ॥

व्यासः—“ ऊषरे वापितं बीजं यच्च मस्मनि हूयते ।
 क्रियाहीनेषु यद्दत्तं न च तत्प्रेत्य नो इह ” ॥

वृद्धमनुः—“ पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
 असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किंचन ॥
 संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 धर्मार्थं नोपयुक्ते च न तं तत्स्करमर्चयेत् ” ॥

यमः—“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
 स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ” ॥

वसिष्ठः—“ उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः ।
 कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ” ॥

मनुः—“ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेदपारगे ” ॥

समं यावद्धनं तावत्तस्य फलमित्यर्थः ।

शातातर्पः—“ नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषी ।
 यच्च निर्णेजके दत्तं निष्फलाशं विधीयते ॥
 यश्च लिङ्ग्युचितां वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।
 घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥
 अब्राह्मणाश्च षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
 आद्यो राजाश्रयस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

(दानप्रकरणम् ८)

तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतां तु यः पूर्वा सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

व्यासः—“ ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च भवेदब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मकृत्त चाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ” ॥

यस्तु बृहस्पतिनोक्तम्—“ शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं दानं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् ”

इति, तदन्नदानविषयम् । “ कृतान्नमितरे ” इति गौतमवचनात् । कृतान्नं
पक्वान्नम् । इतरे क्षत्रियादयः ।

मनुः—“ अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । cf. मन्. २२।२०।९
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनाद्धर्माच्च होयते ” इति ॥

अत्र सामान्यतो गवादिना देयेन पात्रे दानेन विशिष्टं दानं विहितं तत्र
दानशब्दार्थं तस्य चावान्तरविशेषानाह देवलः—

“ अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यमिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ” ॥

अर्था देयद्रव्याणि तेषां प्रतिपादनं नाम पात्रं प्रति स्वस्वाभिभावापाद-
नपर्यन्तस्त्यागः ।

“ द्विहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुष्प्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते ” ॥

तत्र द्विहेतुकत्वमाह—“ नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा शक्तिश्च दानोनां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यं वृद्धिक्षयकैरौ हि तौ ” ।

एको वाशब्द इवार्थे द्वितीयः समुच्चये । यथा नाल्पत्वं दानाभ्युदयस्य
कारणं तथा न बहुत्वमपि किं तु श्रद्धाशक्ती । शक्तिरौदार्यमपश्चात्ता-
पश्च । षडधिष्ठानत्वमाह—

१ ग. घ. “स्तुत्यतस्ते” । २ ग. घ. “तरेभ्य इ” । ३ क. ग. घ. “त्रेऽर्चनेन । ४ क. “मुचिते ।
५ क. “नां वृद्धिक्षयकरे हिते । ए” । ६ ग. घ. “करा हिते । ए” ।

“ धर्ममर्थं च कामं च ब्रीडाहर्षमयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो दीयते दानमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं त्यागबुद्ध्या यद्धर्मदानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
 तदर्थदानमित्याहुर्वैदिकं फलहेतुकम् ॥
 स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
 संसदि ब्रीडयाऽऽश्रुत्य योऽर्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
 प्रदीयते चेत्तदानं ब्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा च हर्षवद्यत्प्रदीयते ।
 हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
 अक्रोशानर्थहिंसानां प्रतीकाराय यद्भयात् ।
 दीयते तापकर्तृभ्यो मयि दानं तदुच्यते ” ॥

षडङ्गत्वमाह — “ दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा (द्वैतं) च धर्मयुक् । देयं *Correct* (प. म. ११२)

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
 अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
 अनिन्द्याजीवकर्मा च षडभिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ” ॥

त्रिशुक्लो व्याख्यातः ।

“ सौमुख्याद्यभिसंप्रीतिरर्थिनां दर्शने सदा ।
 सत्कृतिश्चानसूया च तदा श्रद्धेति कीर्त्यते ॥
 अपराबाधमक्लेशं स्वयं येनार्जितं धनम् ।
 स्वरूपं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन्कालेऽपि वा पुनः ।
 दानादौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्थादेशकालानां पात्रदात्रोश्च संपदा ।
 हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा भवेत् ” ॥

(दानप्रकरणम् ८)

षड्विपाकत्वमाह—“ दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
नास्तिकस्तेनहिंसेभ्योऽवराय पतिताय च ।
पिशुनभ्रूणहर्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ” ॥

अवरः सत्रियादिः ।

“ महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परबाधकरं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि यद्वत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु संकल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
यथोक्तैः सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ” ।

उदयः फलम् ।

“ अनुक्रोशवशाद्वत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ” ।

अनुक्रोशो दया । दीयत इति दानं गवादि । ध्रुवादिचतुष्प्रकारमाह—

“ ध्रुवमाजस्त्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥
प्रपारामतर्डाकादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
तदाजस्त्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
अपत्यविजयैश्वर्यस्त्रीवालार्थं यदिष्यते ।
इच्छासंस्थं तु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ” ॥

त्रिविधत्वमाह—“ नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।
अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
अन्नं दधि मधु घ्राणं गोभूरुक्माश्वहस्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
*विद्या चाऽऽच्छादनावासपारिभोगौषधानि च ।
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
उपानत्प्रेङ्गयानानि च्छत्रपात्रासनानि च ।
दीपकाष्ठफलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

१ म. घ. 'रत्वमा' । २ ग. घ. 'दागादि' ।

बहुत्वादर्थजातानां संख्याशेषेषु नेष्यते ।

अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ” ॥

विनाशित्वमाह—“ इष्टं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ।

श्लाघानुशोचनाभ्यां च मग्नतेजो विपद्यते ॥

तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ।

उक्तवन्तमिति प्राहुस्तमेवं कृतवेदनम् ॥

एवं सर्वगुणोपेतमुक्तदोषैर्विवर्जितम् ।

कामधुग्धेनुवद्दानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥

इह कीर्तिं च दानारूपां स्फीतान्मोगांस्त्रिविष्टपे ।

दानश्रद्धां तृतीये च जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

श्रद्धावर्जमपात्राय न कांचिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम् ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ” ॥

मनुः—“ श्रद्धयेष्टं च पूर्णं च नित्यं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ” ॥

महाभारतम्—“ एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।

अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपतडाकानि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्णमित्यभिधीयते ” ॥

नारदः—“ आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ।

पुष्कारिण्यस्तथा वाप्यो देवतायतनानि च ॥

अन्नप्रदानमारामः पूर्णमित्यभिधीयते ।

ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ॥

द्वादश्यां चैव यद्दानं पूर्णमित्यभिधीयते ” ।

अनेन चाऽऽदिशब्देन यज्ञदक्षिणादानादानान्तरं गृह्यते ।

“ इष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके ” ॥

मनुः—“ योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव तु ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ” ॥

(दानप्रकरणम् ८)

यमः—“ दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति ।
स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्रुते ” ॥

बहुमान आदरः ।

“ परं चानुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम् ” ॥

आपस्तम्बः—“सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ” ॥ २०१ ॥

न केवलमपात्रार्यं न देयं किं तु तेन न प्रतिग्राह्यमपीत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नैव ग्राह्यः प्रतिग्रहः ॥

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन पात्रलक्षणरहितेन । प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहः । स न ग्राह्यः । यतो विद्यादिरहितः प्रतिगृह्णन्प्रदातारमात्मानं च नरकं नयति ॥ २०२ ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ॥

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं च शक्तितः ॥ २०३ ॥

प्रत्यहमनुदिनं पात्रे दातव्यम् । निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु तु विशेषत आदरेण दातव्यम् । याचितेन दातव्यमपिशब्दादयाचितेन च । तत्रायाचितदानं प्रशस्त-
तमम् । तथा च शातातपः—

“ अभिगम्य तु यद्दानं यत्तु दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ” ॥

तथा—“ गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमादूते याचिते तु तर्द्धकम् ” ॥

पात्रे श्रद्धापूतं शक्तित इति च प्रतिवाक्यं संबध्यते । दाननिमित्तं कालः क्रियार्थ इत्युक्तं देवलेन—“ कालापेक्षं क्रियापेक्षम् ” इत्यादिना । तत्र कालो विधीयते प्रत्यहमित्यादिनाऽहर्मात्रम् । अनेन च रात्रिर्व्युदस्यते । निमित्तेष्वित्यनेन कालविशेषा अयनादयो निर्दिश्यन्ते । तथा च शातातपः—

“ अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीतिमुखं चैव विमुखे चन्द्रसूर्ययोः ” ॥

विमोक्षे वर्तमानयोर्न तु मुक्तयोरित्यर्थः । “ उपरागे तु तत्कालम् ” इति वसिष्ठवचनात् ।

व्यासः—“ संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ” ॥

संवर्तः—“ अयनेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरागे वा दत्तं भवति चाक्षयम् ” ॥

इन्दुक्षयेऽप्रावस्यायाम् ।

“ एकस्मिन्सावने त्वद्वि तिथीनां त्रितयं यदा ।

तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ” ॥

वसिष्ठः—“ मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ” ।

मृगो मकरः ।

“ विषुवे च तुलामेषे तयोर्मध्ये ततोऽपराः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ॥

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ।

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ॥

षडशीतिमुखी प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ॥

उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे ” ॥

पर्वकालस्तु सर्वसंक्रान्तिषु प्रागूर्ध्वं च भवति । अत एव वसिष्ठेनैव व्यवस्थोक्ता—

“ त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ” ।

वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूपयतो दश ” इति ॥

अत्र वर्तमान उभयत इति च सर्वैरेव कर्कटादिभिः संबध्यते । साकाङ्क्षत्वाविशेषात् । तदविशेषे चैकस्य पाठसंनिधिर्नान्वयनियामकोऽवर्जनीयत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।

“ षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ” ।

फलभूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । अत एव षडशीतिमुखेऽपि पूर्वमपि पर्वकालमाह ।

“ विष्णुपद्यां धनुर्मीननृयुक्कन्यासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगतौ रात्रौ यदा संक्रमणं भवेत् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

*पूर्वोत्तरागतौ रात्रौ मागैः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ” इति ॥

अनेन षडशीत्यां संक्रान्त्यां पूर्वरात्रेर्भाविन्यामपराह्णे संक्रान्तिकार्यं कर्तव्यमित्युच्यते । नृयुग्मिथुनराशिः ।

“ पुण्याख्या विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश ।

अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ॥

रात्रौ संक्रमणे प्रोक्तं दिनार्धं स्नानदानयोः ।

अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ॥

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ।

पूर्णे चेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ” ॥

अत्र चेयं व्यवस्था—पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्याह उत्तरार्धे स्नानादिकं कार्यमपरत्र संक्रमणे तूत्तरस्याहः पूर्वाह्णे । यस्तु वचनम्—

“ राहुदर्शनसंक्रान्तिविर्वाहस्यवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ”

इति, तन्मकरकर्कटसंक्रान्तिविषयम् । “ मुक्त्वा मकरकर्कटौ ” इति वचनात् । अनेन वचनेनायनद्वय एव रात्रौ स्नानाद्यनुगृह्यते । “ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत ” इति निषेधः संक्रान्त्यन्तरे भवत्येव । यस्तु—

“ त्रिंशत्कर्कटके पुण्यं मकरे विंशतिस्तथा ।

मविष्यद्दक्षिणे पुण्यमतीते चोत्तरायणे ”

इति, तत्पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थम् । न पुनर्नियमार्थम् । अत एव—

“ मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चाऽऽदौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् ” इति स्मरन्ति ॥

अत एव तेनाविशेषेणोक्तम्—

“ संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयोऽपि मितेक्षणैः ।

तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः ॥

* एतदर्थं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु । एतच्चाधिकम् ।

१ ख. ‘ष्व रात्र्यस्तु’ । २ क. घ. ‘त्रे भा’ । ३ ग. पुण्यं । ४ क. ‘वाहव्यय’ । ५ ख. ‘हा वय’ । ६ ग. ‘पि शते’ । घ. ‘पि शिते’ ।

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे मानोर्विषुवत्ययने दिने ॥

या याः संनिहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ” ॥

एवं चायमर्थः सिद्धो भवति—अतीतत्वं संक्रान्तेरनागतत्वं वाऽनादृत्य
येत्र दिनार्धेऽतीताऽनागता वा संक्रान्तिः प्रत्यासन्ना भवति तत्र स्नानदाना-
दिकं कार्यामिति । अथ प्रकृतमुच्यते—क्रियाऽपि हिंसादिः प्रायश्चित्तरूपस्य
दानस्य निमित्तं भवति । +यथोक्तं मनुना—

“ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ”

इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणे । अर्थोऽपि दाननिमित्तं भवति । यथोक्तं महाभारते—

“ एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्यात्तु गोशती ।

शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुर्यफलाः स्मृताः ” इति ॥

याचितेनापि दातव्यमित्युक्तम् । तत्र येभ्योऽवश्यं दातव्यं तानाह मनुः—

“ सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।

गुर्वर्धपितृमात्रार्थे स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभैक्षुकान् ।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥

एतेभ्यो हि द्विजोऽयेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं भुवि दीयते ” इति ॥

सांतानिको यः संतानाय कन्यामुद्रोदुमिच्छति । यक्ष्यमाणः सोमयागं
करिष्यमाणः । अध्वगो धर्माय प्रचलितः । सार्ववेदसः कृतविश्वजिद्यागः ।
गुरोरर्थो गुर्वर्थस्तदर्थो । एवं पित्रर्थो मात्रर्थो स्वाध्यायार्थो उपतापी
रोगी च । ते सर्वे स्नातकाः समावृतत्वात् । धर्मभिक्षुकाः । विहितभिक्षांका-
रित्वात् । ब्राह्मणशब्दात्क्षत्रियादिनिवृत्तिः । दक्षिणाशब्देनात्र गवादिद्रव्य-
मेवोच्यते । न तु ऋत्विक्परिक्रियोऽसंभवत्वात् । इतरे क्षत्रियादयः । बहिर्वेदि
क्रतोरन्यत्रेत्यर्थः । बहिर्वेदीति देयमन्नं सदक्षिणमित्यनेन संबध्यते । “ बहि-
र्वेदि भिक्षमाणेभ्यः ” इति गौतमवचनात् । कृतान्नं पक्वान्नम् ॥ २०३ ॥

* यथोक्तमित्यारभ्य भवतीत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ख. पुस्तके ।

१ ख. ‘ता रात्र्यस्ता’ । २ ख. ‘यदि दिना’ । ३ ग. ‘सादिप्रा’ । ४ ग. घ. ‘वर्धपितृमात्र-
र्थस्या’ । ५ क. ग. ‘जाप्रेभ्यो’ । ६ क. ‘नार्थ क’ । ७ घ. ‘क्षवृत्तित्वा’ । ८ ग. ‘त्विक्पारि’ ।
९ ख. ‘दि भक्ष्यमा’ ।

(दानप्रकरणम् ८)

गोदानेतिकर्तव्यतामाह—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ॥

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेमयुक्ते शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी । रौप्यमयैः खुरैर्विशिष्टा । सुशीला साध्वी । वस्त्रसंयुता वस्त्राच्छादिता । कांस्यपात्रसहिता । क्षीरिणी बहुक्षीरा । सदक्षिणा सुवर्णदक्षिणासहिता गौर्दातव्या । स्कन्दपुराणे—

“ यो नरो गां प्रयच्छेत्तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

हेमशृङ्गी रौप्यखुरां दुकूलक्षौमवासिताम् ॥

शय्यास्तरणसंपन्नां बहुपुष्पफलैर्युताम् ।

ब्राह्मणं पूजयित्वा तु गन्धमाख्यैरलंकृताम् ॥

देवैरध्यासितां तां तु सर्वैर्हस्तद्वयेन तु ।

मृदुबन्धेन बध्नीयादन्तःश्लक्ष्णेन रज्जुना ॥

कुशान्सुवर्णबीजानि तिलान्सिद्धार्थकांस्तथा ।

प्रदद्यात्तां ततोऽद्भिश्च मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥

सर्वदेवमयीं दोग्ध्रीं सर्वलोकमयीं तथा ।

सर्वलोकनिमित्तां गां सर्वदेवनमस्कृताम् ॥

प्रयच्छामि महासत्त्वामक्षयाय शुभामिति ।

ॐ ह्रीं नमो भगवति ब्रह्मैर्मातर्विष्णुभगिनि रुद्रैर्देवते सर्वपाप-

प्रमोचिनि स्वरूपं स्मर इडे इडान्ते हव्ये चान्द्रे धृतिमति सर-

स्वति सुश्रुते एह्येहि हुं कुरु हुं कुरु सर्वलोकमये एह्यागच्छाऽऽ-

गच्छ स्वाहा । इति धेनुर्कर्णजपः ।

प्रतिग्रहीता दाता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ(णौ) ।

यदि स्मारयते पूर्वं कर्णेन द्विजसत्तम ” इति ॥

मत्स्यपुराणे—“ एवं दत्त्वा तु गां तां तु यत्र यत्र प्रजायते ॥

तत्र तत्र गता सा तु जन्तुं तारयते बलात् ।

स्वर्गलोकं नरो गत्वा रमते च यथाऽमरः ॥

१ क. प्रदद्यात्तु । २ ख. स वै हस्त' । ३ ग. घ. 'र्ववेदम' । ४ क. ग. ॐ न' । ५ क. 'ह्यमुते विष्णु' । ६ ख. घ. 'माते विष्णु' । ७ क. ग. 'द्विदमिते । ८ क. घ. 'मोचनि । ९ क. 'न्ते कृत्वा कव्ये चा' । १० घ. 'व्ये कव्ये चा' । ११ क. घ. 'र्वदेवम' । १२ क. 'कर्णे ज' । १३ क. घ. 'ते भयात् । स्व' ।

स तथा मानुषे जातो गोसहस्री महाबलः ।

रूपवान्धनवांश्चैव बहुपुत्रश्च जायते ” ॥

बुकूलं पत्रोर्णम् । क्षौममतसीवल्कलमयं वस्त्रम् । वासिताऽऽच्छादिता ।
देवैरध्यासितेत्यादिस्तस्याः स्तुतिः । हस्तद्वयेन बध्नीयादित्यर्थः । रज्जुना
रज्ज्वेत्यर्थः ।

महाभारते—“द्विजातिमभिसंपूज्य श्वःकाल्यमभिवाद्य च ।

प्रदानार्थेऽभियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥

आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गा बहुलेति च ” ।

ब्रह्मपुराणे—“गां दद्याद्वेदपूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ॥

स्वर्णलंकृतशृङ्गीं तां वस्त्रघण्टाविभूषिताम् ।

रजतच्छन्नचरणां मुक्तालाङ्गलशोभिताम् ॥

कांस्योपदोर्हेनां राजन्नरकात्सप्त पुरुषान् ।

सदक्षिणां ददद्वां तां मोक्षयन्स्वर्गमाप्नुयात् ” ॥

महाभारते—“वृत्तिगलने सीदैति चातिमात्रं कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।

गुर्वर्थं वा वंशसंवृद्धये वा धेनुं दद्यादेष कालो विशिष्टः ” ॥

अङ्गिराः—“गौरेकस्मै प्रदातव्या श्रोत्रियाय विशेषतः ।

सा हि तारयते सर्वान्सप्त सप्त च सप्त च ” ॥

नन्दिपुराणे—“अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारं नरकं नयेत् ।

कुलैकविंशत्या युक्तं ग्रहीतारं च पातयेत् ॥

पात्रेष्वाध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चाग्निहोत्रिणः ।

देवताश्च तथा मुख्या गोदांने ह्येतदुत्तमम् ” ॥

महाभारते—“न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप ।

गौर्हि न्यायागता दत्ता सा हि तारयते कुलम् ॥

यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।

तरन्ति चैव पाप्मानं ये धेनुं ददति प्रभो ॥

तिस्रो रात्रीरभ्युपोष्याथ भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।

वत्सैः प्रीताः सुव्रतैः सोपंचारास्त्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ” ॥

जावालः—“होमार्थमग्निहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् ।

त्रिविक्तपूर्णा पृथिवी दत्ता तेन न संशयः ” ॥ २०४ ॥

अधुना फलमाह—

१ क. 'भिसत्कृत्य श्वः' । २ ख. 'हनं रा' । ३ क. घ. 'क्षीर्यति' । ४ क. घ. 'त' ।
युक्तं कुलैकविंशत्या प्र' । ५ क. 'दानं ह्ये' । ६ क. घ. 'व्रताः सो' । ७ क. 'पगायंरुग्रहं' ।

(दानप्रकरणम् ८)

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान्नोमंसंमितान् ॥

अस्या गोरुक्तप्रकाराया दाताऽस्या एव यावन्ति रोमाणि तावतो वत्सरा-
न्स्वर्गमाप्नोति लभते ॥

गुणोत्फलातिशयमाह—

कपिला चेत्तारयति भूय आसप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

उक्तप्रकारा गौः कपिला चेद्दीयते तदाऽसौ दातुः सप्त पुरुषान्नरकात्तार-
यति । भूयःशब्दादातारं पूर्वोक्तेन फलेन योजयति ।

संवर्तः—“ दशधेनुप्रदानेन तुर्यैका कपिला मता ” ॥

बृहस्पतिः—“ हेमशृङ्गी रौप्यसुरां वस्त्रकांस्याज्यसंयुताम् ।
सवत्सां कपिलां दत्त्वा सप्त वंशान्समुद्धरेत् ” ॥

आदिपुराणे—“ कपिलां ये प्रयच्छन्ति चैलच्छन्नां स्वलंकृताम् ।
स्वर्णशृङ्गी रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गुलशोभिताम् ॥
श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम् ।
सहस्रं यो गवां दद्यात्कपिलां वाऽपि सुव्रत ॥
समामेव पुरा प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदां वर ।
यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ॥
तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
कृष्णां गां ददते यस्तु पटच्छन्नां स्वलंकृताम् ॥
विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता कामान्समाप्नुयात्+ ॥
सुवर्णशृङ्गामरणा तथौ रौप्यसुरा शुभा ।
पटच्छन्ना शुभा चैव दातव्या वरयोगिने(णे) ॥
यश्च दद्यात्तु गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ।
जन्मप्रभृति यत्पापं मातृकं पैतृकं च यत् ॥
हस्तोद्धृतजलस्येव तत्क्षणादेव नश्यति ।
गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः ” ॥

+ एतदुत्तरमेतच्छ्लोकोऽधिकः क. घ. पुस्तकयोः—

श्वेतां गां ददते यस्तु दिव्यै रत्नैरलंकृताम् । घृतदीपः प्रदातव्यो घृतेनाऽऽस्यं च पूरयेत् ।

१ क. 'मसंख्यया । अ' । २ ख. घ. 'णान् । फला' । ३ ख. घ. 'सकुलम्' । ४ क. वरः ।
५ क. ख. ग. 'था रुप्य' । ६ ख. ग. प्रीयेत ।

महाभारते—“ समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंपन्नां ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

समानवत्सा सरूपवत्सा । सुव्रता सुशीला ।

“ रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंछन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंछन्नां सोमलोके महीयते ॥
समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुवस्त्रां सुव्रतां पुण्यां स्वर्गलोके महीयते ॥
वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कामदोहिनीम् ।
प्रदाय वस्त्रसंपन्नां वायुलोके महीयते ॥
गवां पुच्छं गृहीत्वा तु ससुवर्णेन पाणिना ।
गृहस्थो वेदविद्विप्रो वाचयेत्तत्प्रतिग्रहम् ॥
भोगमोक्षप्रदा श्वेता प्रसूता पापनाशिनी ।
कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्धिनी ॥
रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी ।
पुत्रप्रदा कृष्णशारी नीला धर्मप्रवर्धिनी ॥
कपिला सर्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा ” इति ॥

इति गोदानम् ॥ २०५ ॥

उभयमुखीदानं सेतिकर्तव्यताफलविशेषं प्रति साधनत्वेनाऽऽह—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६

वत्सेन सह वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमाणि सवत्सारोमाणि तैस्तु-
ल्यानि तुल्यसंख्याकानि युगान्युभयतोमुखी अर्धप्रसूता गौर्दातुरासप्तमं
कुलं तारयति । पूर्वोक्तेतिकर्तव्यतया ददत्प्रयच्छंस्तावन्त्येव युगानि स्वर्ग-
माप्नोति । युगं देवमानेन चत्वारि वर्षसहस्राणि ॥ २०६ ॥

१ क. 'त्सां कांस्यदोहनाम् । प्र° । ग. 'त्सां कांस्यदो' । २ घ. 'मू । दशधेनुविधिः ।
उ° । ३ ख. ग. 'दानमिति' । ४ ग. 'णि तत्तुल्या' । ५ क. घ. 'ति । अस्याश्च दाता पू' ।

(दानप्रकरणम् <)

यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ॥

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

यावद्वत्सस्य जायमानस्य द्वौ पादौ मुखं च योन्यां प्रजनने दृश्यते ताव-
दसौ गौः पृथिवी ज्ञेयाऽऽ गर्भविमोचनात् । ततश्च तद्दानादातुः पृथिवीदान-
फलावाप्तिर्भवति ।

उभयशिरसं दद्यादित्यनुवृत्तौ च्यवनः—

“ तस्याः प्रदानकालः प्रसवकालो नान्यं कालं प्रतीक्षते । व्यतीपातविषुवाय-
नषडशीतिमुखविष्णुपदाद्या ग्रहणान्ताः सर्व एव पुण्यकालाः । तदैव यत्र
स्नाते ब्राह्मणं श्रेयांसं श्रुतशीलसत्यशौचवृत्तजातिगुणाद्यैर्गुणैरुपेतं विज्ञातं
महता कालेन प्रणिपत्य ब्रूयात् । अहमतीवाऽऽर्तो भीतोऽस्मादगाधादपा-
रात्संसारार्णवात्समुत्तारयामि दशावरान्दशापरानात्मानं च स्वामिन्मवन्तं
दानपात्रमासाद्य मदनुग्रहबुद्ध्या नार्थलिप्सया गृह्यतामिति दाता तमनु-
मन्त्रयेत् । त्वं महीमवनिं विश्वधेनामिति [ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० ६ व० २]
क इदं कस्मो इति गृहीतायां दक्षिणेन पाणिना वत्समाकर्षयेत् । गर्भे तु
सन्नन्वेशामवेदमिति [ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० ६ व० १६] जपति । निष्क्रा-
न्तेऽग्निमुपसमाधाय देवान्पितृन्नदीः पर्वतान्वनस्पतीनुदधीन्नागानोषधीस्तर्प-
येत्स्वैः स्वैर्मन्त्रैः । तेषां मन्त्रपदानि भवन्ति—

ये देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्यां मध्येकादश स्य ।

अप्सुक्षित्रो महि नैकादश स्य ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वम् ।

[ऋ० सं० अष्ट० २ अ० २ व० ४] इति देवानाम् ।

उशन्तस्त्वीं हवामह उशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आवह पितृन्हविषे अत्तवे । इति पितॄणाम् ।

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिकन्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्य सुषोमया ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ३ व० ६] इति नदीनाम् ।

अद्रिमिः सुतो मतिमिश्च नो हितः प्ररोचयन्नोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाप्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ७ अ० २ व० ३३] इति पर्वतानाम् ।

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।
यं त्वामयं स्वाधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौमगाय ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ४] इति वनस्पतीनाम् ।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ५ अ० ४ व० १६] इति समुद्राणाम् ।

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ५ अ० १ व० २१] इति नागानाम् ।

“ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ” ॥

[ऋ० सं० अष्ट० १ अ० ६ व० १८] इत्योषधीनाम् ।

इति देवादीनामोषधिपर्यन्तानां मन्त्राः । तदनु पार्थिवीभिः पृथ्वीं तर्पयेत् ॥
ईडे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं धर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।
यामिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥

[ऋ० सं० अष्ट० १ अ० ७ व० ३३]

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो मरीममिः [ऋ० सं० अष्ट० १ अ० २ व० ६] ॥
उर्वी पृथ्वी बहुले दूरे अन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुमगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥

[ऋ० सं० अष्ट० २ अ० ५ व० ३]

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

[ऋ० सं० अष्ट० २ अ० ३ व० २२] ।

इत्यादिभिश्चतुरशीत्याज्याहुतीर्जुहोति । ब्राह्मणान्भोजयेत् ।
स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ” ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ३ व० ७] ।

(दानप्रकरणम् ८)

इत्यादिस्वत्ययनं वाचयीत । अथास्य व्युष्टिमुदाहरन्ति—अपक्ष्यमक्ष-
णमपेयपानं ब्रह्मघ्नं मातृघ्नं पितृघ्नं सद्य एव पुनात्युपाध्यायीं स्वसुतां
खामिभार्यां मातरं मातृष्वसारं पितृष्वसारं मातुलानीं मगिनीं भागि-
नेयीं शिष्यजायामन्यामप्यगम्यां गत्वोमयशिरसं सपरिकरां ब्राह्मणाय
दद्यात् । परिकरः स्यात्सुवर्णरूप्यरत्नानि क्षेत्राणि धान्यानि वस्त्राणि
रसा लवणाद्याश्चन्दनाद्या गन्धास्तदर्धमर्धं वा सर्वस्वं वा सह तया ब्राह्म-
णाय दद्यान्महापातकविमुक्तये ” इति ।

मत्स्यपुराणे—

“ मत्स्य उवाच—रुक्मशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गूलशोभिताम् ।
कांस्योपदोहनां राजन्सवत्सां द्विजपुंगवे ॥
प्रसूयमानां गां दत्त्वा महत्पुण्यफलं लभेत् ।
यावद्वत्सो योनिगतो यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ।
तावत्संख्यान्युगगणान्देवलोके महीयते ।
पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
उद्धरिष्यत्यसंदेहं नरकाद्भूरिदक्षिणः ।
घृतक्षीरवहाः कुर्यादधिपायसकर्दमाः ॥
यत्र तत्रै गतस्यास्य भवन्तोऽपि सतकामदाः ।
गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ॥
स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यवर्णाः ।
महानितम्बस्तर्नैवृत्तमध्याः सेवन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ” ॥

धराहपुराणे—“ सुवर्णशृङ्गीं यः कृत्वा रौप्ययुक्तां सुरेष्वथो ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव वा ॥
कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकं च करे दत्त्वा वाचयेच्छृङ्गयाऽन्वितः ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 रत्नपूर्णा मवेदत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
 पृथिवीदानतुल्येन दानेनानेन मानवः ।
 तारितैर्याति पितृभिर्विष्ण्वारुख्यं यत्परं पदम् ॥
 ब्रह्मस्वहारको गोघ्नो भूणहा पाकमेदकः ।
 महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्माभिदूषकः ।
 एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
 यश्चोभयमुखी दद्यात्प्रभूतकनकावृताम् ।
 तद्दिनं पायसाहारः पयसा वाऽतिवाहयेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्धेनापि मामिनि ।
 तस्याप्यर्धं शतं वाऽथ पञ्चाशच्च ततोऽर्धकम् ॥
 यथाशक्ति प्रदातव्यं वित्तशाठ्यविवर्जितम् ।
 इमां गृहाणोभयमुखी मवांस्त्राता ममास्तु वै ॥
 मम वंशविशुद्धिः स्यात्सदा स्वस्तिकरो भव ।
 इरावती धेनुमतीति जप्त्वा देवस्योना तदनन्तरम् ॥
 प्रतिगृह्णामि तां धेनुं कुटुम्भार्ये विशेषतः ।
 स्वस्तिर्भवतु ते नित्यं भद्रं चान्ते नमो नमः ॥
 द्यौस्ते प्रतिददामि पृथिवीं ते प्रति गृह्णामि । क
 इदं कस्मा अदादिति च वसुंधरे ।
 विसृजेद्ब्राह्मणं दधि गां च तस्य गृहं नयेत् ॥

इत्युभयमुखीदानम् ।

यथाकथंचिदत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ॥

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्यावत्पूर्वोक्तप्रकारवतीं गां धेनुमधेनुं वा रोगरहितामपरिक्लिष्टां दत्त्वा स्वर्गे महीयते पूज्यते । धेनुर्नवप्रसूता । अधेनुरनवप्रसूता । अपरिक्लिष्टाऽकृशा ।

(दानप्रकरणम् ८)

अत्र महाभारते—“ न कृशामपवत्सां वा बन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै ” ॥

तथा—“ पीतोदकां जग्धतृणां दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम् ।
उन्मत्तामङ्गहीनां च मृतवत्सां महाशनाम् ॥
केशचैलपुरीषास्थिकव्यादां स्यन्दिनीं खलाम् ।
पुनर्नवां यमलसूं नित्यं प्रगलितस्तनीम् ॥
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषं वृषमं तथा ” ।

पीतोदकत्वजग्धतृणत्वादिना वृद्धत्वमुपलक्ष्यते । खला दुःशीला । एक-
स्यापि गोदानादिकर्मणः क्वचिच्छास्त्रे बहुफलं कथ्यते क्वचिच्चाल्पं तदातु-
र्देयस्य पात्रस्य देशकालयोश्च गुणभूयस्त्वाल्पत्वाभ्यां व्यवस्थापनीयम् ।
यदाह मनुः—

“ पात्रस्य च विशेषेण श्रद्धधानतयाऽपि च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ” इति ॥

धेनुदानविधिप्रसङ्गेन गुडधेनुादिविधय उदाह्रियन्ते । तत्र मत्स्यपुराणम्—

“ गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्यसेद्भुवि ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्पनास्तीर्य यत्नतः ” ॥

हस्तोऽरत्निः ।

“ लघ्वेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ” ॥

प्राङ्मुखी प्राक्शिराः । वत्सोऽपि तथैव ।

“ उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा मारचतुष्टयम् ।
वत्सं मारेण कुर्वीत माराम्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्धमारेण वत्सः स्यात्कथिता मारकेण तु ।
चतुर्याशेन वत्सः स्याद्गृहवित्तानुसारतः ” ॥

पलशतं तुला तुलानां विंशतिर्भारः । तदुक्तम्—

“ तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ” ॥
“ धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूत्राम्बरावृतौ ।

शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शृङ्गिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
 सितमूर्त्रेशिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ ।
 ताम्रगुडकपृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ ॥
 विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
 क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ” ॥

तारके चक्षुर्मध्यभागौ ।

“ सुवर्णशृङ्गाभरणौ खुरै रौप्यमयैर्युतौ ।
 नानाफलयुतौ दन्तौ घ्राणगन्धकरण्डकौ ॥
 इत्येवं रचयित्वा तौ धूपदीपैस्तथाऽर्चयेत् ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववास्मिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विमावसौ ॥
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा या पितृमुख्यानां(णां) स्वाहा यज्ञमुजां च या ॥
 सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।
 एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते ।
 यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः ॥
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ।
 प्रथमा गुडधेनुः स्यात्तिलधेनुस्तथा परा ॥
 घृतधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 क्षीरधेनुश्च विरूपाता मधुधेनुस्तथा परा ॥
 सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
 रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ॥
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासां तु राशयः ” ॥

कुम्भो द्वादशपलाधिकानि पलशतानि पञ्च । तदुक्तम्—

(दानप्रकरणम् ८)

“ पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥
आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ” ॥
“ सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
नवनीतेन रत्नैश्च तथाऽन्येऽपि महर्षयः ॥
एतदेव विधानं स्यादेते चोपस्कराः स्मृताः ।
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सर्वाः पर्वणि पर्वणि ॥
यथाश्रद्धं प्रदातव्या मुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वास्तव मयोदिताः ॥
अशेषयज्ञफलदाः सर्वाः पापहराः शुभाः ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च वा पुनः ॥
गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ” ।

इति गुडधेनुः ।

अथ तिलधेनुः । विष्णुधर्मोत्तरे वसिष्ठः—

“ तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि केशवप्रोणनाय या ।
दत्ता भवति यश्चास्या नरेन्द्र विधिरुत्तमः ॥
यां दत्त्वा ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः ।
अगारदाही गरदः सर्वपापरतोऽपि वा ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तो यश्चोपपातकैः ।
प्रमुच्यतेऽखिलैः पापैर्विष्णुलोकं च गच्छति ॥
उपलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते ।
धेनुं तिलमयीं कृत्वा सर्वरत्नैरलंकृताम् ॥
स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां गन्धघ्राणवतीं शुभाम् ।
मिष्टान्नजिह्वां कुर्वीत गुडास्यां सूत्रकम्बलाम् ॥
इक्षुपादां ताम्रपृष्ठां कुर्यान्मुक्ताफलेक्षणाम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभाम् ॥
स्निग्दामपुच्छां कुर्वीत नवनीतस्तनान्विताम् ।
फलैर्मनोहरैर्भक्ष्यैर्मणिमुक्ताफलान्विताम् ॥

१ ग. घ. 'सृतिद्विगु' । २ ख. ग. 'शूर्पस्त्रा' । ३ ख. 'व निधा' । ४ क. ग. घ. 'धर्मेषु व' ।
५ क. ग. घ. 'म् । मृष्टा' । ६ क. ग. घ. 'सम्भाम' । ७ क. 'नोरमर्भ' ।

तिलद्रोणेन कुर्वीत आढकेन तु वत्सकम् ।
 शुभवस्त्रयुगच्छन्नां चारुच्छत्रसमन्विताम् ॥
 ईद्वक्संस्थानसंपन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ।
 कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥
 सम्यगुच्चार्य विधिना दत्त्वैतेन नराधिप ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥
 प्रपितामहं तथा पूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम् ।
 आत्मानं तनयं पौत्रं प्रपौत्रं तदर्धस्त्रयम् ॥
 तारयत्यवनोपाल तिलधेनुप्रदो नरः ।
 यश्च गृह्णाति विधिवत्तस्याप्येवंविधं फलम् ॥
 चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदतः ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥
 तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय तथाऽमत्सरिणे बुधः ॥
 तिलधेनुं नरो दद्याद्वेदपूर्णाय धर्मिणे ।
 त्रिरात्रं यस्तिलाहारस्तिलधेनुं प्रयच्छति ॥
 दत्त्वैकरात्रं स नरस्तिलानति नराधिप ।
 दानाद्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो नृप ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं शस्तं तत्तिलमक्षणम् ” इति ।

तिलधेनोः पञ्चपुराणोक्तः परिमाणविशेषः—

“ षोडशाढकमयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ” ॥

भविष्योत्तरे—

“ विनीताश्च उवाच—विधानं चैव धेनूनां तच्छृणुष्व नराधिप ।
 तासां विधानं वक्ष्यामि विशेषश्चापि यादृशः ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ।
 वस्त्रप्रस्तरणं कृत्वा धेनुं तत्रोपकल्पयेत् ॥
 उदङ्मुखीं सवत्सां तु स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 प्रस्थैः षोडशभिर्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः फलमयाः स्मृताः ।
 जिह्वा पिष्टमयी तस्या घ्राणं गन्धमयं स्मृतम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

गुडेन वदनं कृत्वा नेत्रे चैव तु मौक्तिके ।
 प्रशस्तपत्रश्रवणा पृष्ठं ताम्रमयं स्मृतम् ॥
 पुच्छं शणमयं तस्याः क्षुद्रमौक्तिकरोमिकाम् ।
 श्वेतैश्च कम्बलै राजन्कम्बलं चैवं कल्पयेत् ॥
 फलानां विविधाकारां कण्ठिकां चैव कल्पयेत् ।
 स्तनाश्च नवनीतेन सर्वालंकारभूषिताम् ॥
 स्वर्णशृङ्गां रौप्यसुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 दर्भैराच्छादयित्वा च वस्त्रैश्च तदनन्तरम् ॥
 आच्छादयित्वा राजेन्द्र चन्दनेन विचर्चिताम् ।
 पुष्पैश्च पूजयित्वा तु घृण्णगन्धैश्च पूजिताम् ॥
 तादृशीं कल्पयित्वा तु पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
 सुव्रताय सुशीलाय विशेषेणाऽऽहिताग्नये ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषे साधुवृत्ताय धीमते ।
 ईदृशाय प्रदातव्या तिलधेनुर्नराधिप ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पूज्या स्तुत्या च सर्वतः ।
 ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 देहस्था या च रुद्राणी शंकरस्य सदा प्रिया ॥
 तेन रूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 विष्णोर्वससि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा या पितृमुख्यानां(णां) स्वाहा यज्ञमुजामपि ॥
 सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।
 अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्वरसास्तथा ॥
 कामान्संपादयास्माकं तिलधेनो द्विजार्पिते । इति दानमन्त्रः ।
 एवं चाऽऽमन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एवमुच्चारयित्वा तु दद्यात्तस्य च दक्षिणाम् ॥

सुवर्णं वाचयित्वाऽग्रे यथाशक्ति प्रदापयेत्* ।
न वित्तशाठ्यं कुर्वीत आत्मनो विभवे सति ॥

अथ प्रतिग्रहीतृमन्त्रः—

“ प्रतिगृह्णामि देवि त्वां कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
भरस्व कामैर्मां सर्वैस्तिलधेनो नमोऽस्तु ते ” ॥

इति तिलधेनुः ।

अथ घृतधेनुदानम् । विष्णुधर्मेषु वसिष्ठः—

“ तिलालोमे तथा दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ।
येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीरामिषेचैनात् ।
संपूज्यं पूर्ववत्पुष्पैर्गन्धधूपादिभिर्नरः ॥
अहोरात्रोषितो नाम्ना औंभिषिच्य घृतार्चिषम् ।
गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमाल्यादिशोभितम् ॥
कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन(ण) च ।
हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ” ॥

गर्भो मध्यं, मध्यवर्तिना हिरण्येन सहितं मण्यादिभिश्च सहितं कुम्भमित्यर्थः ।

“ इक्षुयुग्ममयान्पादान्खुरान्रूप्यमयांस्तथा ।
सौवर्णे चाक्षिणी कुर्याच्छृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥
सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्रोर्णं नवकम्बलम् ।
कुर्यादगुरुकर्पूरैर्घ्राणं फलमयान्स्तनान् ॥
तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ।
क्षौमसूत्रेण लाङ्गलं रोमाणि सितसर्षपैः ॥
ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
ईदृक्स्वरूपां संकरप्य घृतधेनुं नराधिप ॥

* एतदग्रेऽयं श्लोकोऽधिकः क. पुस्तके—“ सहस्रमय वाऽप्यर्धं शतं वाऽपि तदधिकम् ।
तस्याप्यर्धं ततोऽप्यर्धं यथाशक्ति प्रदापयेत् ” इति ।

१ ख. 'शक्त्या प्र' । २ ग. 'लाभावे त' । ३ ग. 'वनम् । सं' । ४ ग. 'उय विधिव' । ५
क. 'अर्चयित्वा घृ' । ३ क. ग. घ. 'क्षुयष्टिम' । ७ ख. 'यं कुर्याच्छ्रद्धाभक्तिस' । ८ ख. घ. 'तः ।
ताड' ।

(दानप्रकरणम् ८)

तद्वत्कल्पनया धेनोर्धृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

धेन्वाश्चतुर्थभागेन वत्सः कार्यः । अन्यत्र तथादृष्टत्वात् ।

“ तां च विप्रं महाभागं मनसैव घृताचिषम् ।
कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
एतां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
प्रीयतां मम देवेशो घृताचिः पुरुषोत्तमः ॥
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ।
घृतरत्नसुवर्णानां सम्यक्कल्पनया कृताम् ॥
दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा तु घृताहारो नराधिप ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा दानफलं शृणु ॥
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
तेषु लोकेषु सर्वेषु सुपुण्येषूपजायते ॥
पितरूध्वं नयेत्सप्त पुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ।
तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकल्मषः ॥
सकामानामियं न्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ।
विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा घृतधेनुदाः ॥

इति घृतधेनुः ।

अथ जलधेनुः । विष्णुधर्मेषु वसिष्ठः—

“ जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो हृषीकेशः सर्वदः सर्वभावनः ॥
जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितम् ।
+ रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छत्रं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥
कुष्ठमांसीपुरोशीरवालकामलकैर्युतम् ।
प्रियङ्गुपात्रसहितं सितयज्ञोपवीतिनर्म ॥
सोपानत्कं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ।
चतुर्भिः संभृतं मूष तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ॥

+ एतदर्धं न विद्यते क. पुस्तके ।

१ क. ग. 'द' । तं च । २ क. सर्वेशः । ३ ग. कुष्ठमांसीमुरो । ४ क. 'सीसुरो' । ५ ग. 'हृगुपत्र' । ६ ख. ग. 'मू' । सच्छत्रं सोपानत्कं द' ।

स्थगितं दधिपात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे ।
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् ॥
 पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः ।
 संकल्प्य जलधेनुं च कुम्भं तमभिपूज्य च ॥
 पूजयेद्वत्सकं तद्वत्कृतं जलमयं ततः ।
 एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥
 सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ।
 दद्याद्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ॥
 जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ।
 इति चोच्चार्य भूनाथ विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 अपक्वान्नाशिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ।
 अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप ॥
 सर्वह्लादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 शरीरारोग्यमाबाधप्रशमः सार्वकालिकः ॥
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ” ॥

इति जलधेनुविधानम् ।

अथ लवणधेनुविधानम् ।

“ युधिष्ठिर उवाच—कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
 कथयस्वेह दानानामुत्तमं यत्प्रकीर्तितम् ॥
 येन दत्तेन दानानि सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
 सर्वकामप्राप्तिद्विष्व सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं विशुद्धिश्च तन्मे कथय सुव्रत ” ॥

“ श्रीकृष्ण उवाच—शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमोत्तमम् ।
 ख्यातं लवणधेन्वाख्यं सर्वकामप्रदं नृणाम् ॥
 यद्दत्त्वा ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतरुपगः ।
 विश्वासघाती क्रूरात्मा सर्वपापरतोऽपि वा ॥
 मुच्यते नात्र संदेहः शिवलोकं च गच्छति ।
 शुभगोधनसंपन्नो दीर्घायुरपराजितः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

जायते पुरुषो लोके सर्वकामसमन्वितः ।
 विधिं वक्ष्यामि राजेन्द्र लवणस्येह कल्पनाम् ॥
 गोमयेनोपलिप्येत्तु दर्भसंस्तरसंस्थितम् ।
 आविकं चर्म विन्यस्य पूर्वाशाभिमुखस्थितम् ॥
 बस्त्रेणाऽऽच्छादितं कृत्वा धेनुं कुर्वीत बुद्धिमान् ।
 आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवित्तवान् ॥
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरामिक्षुपादां फलस्तनीम् ।
 कार्यां शर्करया जिह्वा गन्धघ्राणवतीं तथा ॥
 समुद्रोदरजे शुक्तीं कर्णौ तस्याः प्रकल्पयेत् ।
 शृङ्गे चन्दनकाष्ठाम्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ॥
 तिलान्पार्श्वेणषु कुर्वीत गोधूमांश्चैव शक्तितः ।
 एवं वै सप्त धान्यानि यथालामं प्रकल्पयेत् ॥
 कम्बलं पट्टसूत्रेण ग्रीवायै छत्रिकां तथा ।
 पृष्ठे वै ताम्रपात्रं तु अपाने गुडपिण्डिकाम् ॥
 लाङ्गुले कर्पटं दद्याद्दशाः क्षीरप्रदेशतः ।
 योनिप्रदेशे तु मधु सर्वतस्तु फलान्विताम् ॥
 एवं सम्यक्परिस्थाप्य रससस्यमयीं दशाम् ।
 स्थापयेद्वत्सकं चापि चतुर्भागेन(ण) मानवः ॥
 एवं धेनुं समम्यर्च्य माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
 स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 दत्त्वा सदाक्षिणां गां तु पुत्रभार्यासमन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलार्थं वृत्तयुक्ताय वै नृप ॥
 सौभाग्यं परमा बुद्धिरारोग्यं सर्वसंपदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ॥
 स्वर्गे च नियेतो वासो यावदामृतसंप्लवम् ।

पत्रोर्णकम्बलं गलां लवणाढकेन कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म पृष्ठे ।

दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रसधेनुमेनां लोके गवां सकलसौख्ययुतो वसेत्तु” ॥

इति भविष्योत्तरे लवणधेनुविधिः ।

१ क. ग. 'लिप्ते तु' । २ क. घ. 'ङ्गीं रप्य' । ३ ग. 'तु' । ओष्ठौ च° । ४ घ. 'द्ववस्त्रेण' ।
 ५ ग. 'यां कर्पटं त' । ६ क. ग. घ. 'पिण्डिका' । ७ क. 'य व्रतयु' । ८ क. ग. 'मा वृद्धि' ।
 ९ क. घ. 'यतं वा' । १० ख. 'गणां ल' ।

अथ शर्कराधेनोविधानम् ।

“ विनीताश्च उवाच—तद्वच्च शर्कराधेनुं शृणु राजन्यथार्थतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन्सदा भारचतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकम्* ॥
 तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा(सी) ।
 तद्वद्वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अथ कुर्यादष्टशतैश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ।
 स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥
 सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
 सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकानयनानि च ॥
 गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ।
 कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टामरणसंयुता ॥
 इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तनी ।
 प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ।
 कांस्योपदोहना सम्यग्गन्धपुष्पैः समन्विता ॥
 ईदृग्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ।
 गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
 वेदवेदाङ्गविदुषेः विशेषेणाग्निहोत्रिणे ॥
 अनसूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुताय वै ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते तु षण्मुखे ॥
 एषु कालेषु पुण्येषु यदृच्छायाऽपि दापयेत् ” ।

षण्मुखं षडशीतिमुखम् । यदृच्छाया यदृच्छया यादृगिच्छयेत्यर्थः ।
 आर्षो दीर्घः ।

* इत उत्तरं सार्धश्लोको न विद्यते ग. पुस्तके ।

(दानप्रकरणम् ८)

“ सत्पात्रं तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं श्रोत्रियं गृहे ।
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
पूर्वमुखः स्थितो दाता अथ वाऽपि सुदम्बुखः ।
धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्सं तूत्तरतो न्यसेत् ॥
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान्पठित्वा समर्पयेत् ।
आच्छाद्य दैवतं विप्रं मुद्रिकाकर्णवेष्टकैः ॥
स्वशक्त्या दक्षिणां दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
हस्ते च दक्षिणां दद्याद्बन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखं च न विलोकयेत् ।
एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत् ॥
सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
सर्वकामप्रसिद्धस्तु जायते नात्र संशयः ॥
दीयमानां प्रेषयन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वाऽपि मानवः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं च गच्छति ” ।
इति भविष्योत्तरे दानधर्मेषु शर्कराधेनुविधिः ।

अथ महादानानि । मत्स्यपुराणे—

“ ऋषय ऊचुः—न्यायेनार्जनमर्थानां वर्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥
कृतकृत्यो भवेत्केन मनस्वी धनवान्बुधः ।
महादानेन दत्तेन तात विस्तरशो वद ॥
सूत उवाच—दानधर्मेषु र्यच्चोक्तं विष्णुना प्रमविष्णुना ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ॥
सर्वपापक्षयकरं नृणां दुःस्वप्ननाशनम् ।
यत्तु षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले ॥
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
पूजितं देवताभिश्च ब्रह्मविष्णुहरादिभिः ॥

१ क. ग. 'य' चैव । २ क. 'दिवे व' । ३ क. ग. घ. 'मसमृद्ध' । ४ घ. 'यः । ये दीयमानां प' । ५ ग. प्रक्षंसन्ति । ६ क. 'कं स ग' । ७ घ. 'न तन्मे वि' । ८ क. ख. यप्रोक्तं । ९ क. ख. 'ष्णुसुरा' ।

आद्यं तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम् ।
 हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानं च गोसहस्रं च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथस्तद्वद्धेमहास्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गलिकं तद्वद्धरादानं तथैव च ॥
 द्वादशं विष्णुचक्रं च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानं च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
 महाभूतवटस्तद्वत्षोडशं परिकीर्तितम् ।
 सर्वाण्येतानि कृतवान्पुरा शम्बरसूदनः ॥
 वासुदेवोऽथ भगवानम्बरीषोऽथ भार्गवः ।
 कार्तवीर्यार्जुनो रामः प्रह्लादः पृथुरेव च ॥
 कुर्युरन्ये महीपालाः कानिचिद्भरतादयः ।
 यस्माद्विघ्नसहस्राणि महादानानि भूतले ॥
 एषामन्यतमं कार्यं वासुदेवप्रसादतः ।
 न शक्यमन्यथा कर्तुमपि शक्रेण भूतले ॥
 तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
 महादाने मुखं कुर्याद्विप्रैश्चैवानुमोदितः ॥
 एतदेवाऽऽह मनवे परितुष्टो जनार्दनः ।
 यथा तदत्र वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥

मनुरुवाच—महादानानि यानीह पवित्राणि शुमानि च ।

रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्य उवाच—नोक्तानि यानि दिव्यानि महादानानि षोडश ।

तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

तुलापुरुषयोगोऽयं येषामादौ विधीयते ।

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥

युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।

संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च ॥

सितपञ्चदशीपर्वद्वादशीष्वष्टकासु च ।

यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ॥

(दानप्रकरणम् ८)

द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते ।
तीर्थे वाऽऽयतने गोष्ठे कूपारामसरित्सु च ॥
गृहे वाऽथ वने वाऽपि तर्ह्यके निर्झरे तथा ।
महादानानि देयानि संसारमयभीरुणा ॥
अनित्यं जीवितं यस्माद्वसु चातीव चञ्चलम् ।
केशेष्विव गृहीतस्तन्मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
षोडशारत्निमात्रं तु दश द्वादश वा करान् ॥
मण्डलं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्राननं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराऽथ वा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्यात्सारदारुमयं बुधः ” ।

तोरणमिदं तुलाधारणार्थम् ।

“ कुर्याद्वण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।
सुमेखलायोनियुतानि द्वारे संपूर्णकुण्डानि सविष्टराणि ।
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुशोभनानि ॥
पूर्वोत्तरे हस्तमिताऽथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।
तत्रार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां सूर्यस्य कार्यं फलमाख्यवस्त्रैः ॥
लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किंकिणिकायुतः स्यात् ।
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् ॥
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं सुगन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ।
शाकेङ्गुदीचन्दनदेवदारुश्रीपर्णविल्वैः प्रियकाञ्चनोत्थम् ॥
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावलातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं च ।
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यादधोत्तराङ्गं च तदङ्गमेव ” ॥

तदङ्गं स्तम्भवृक्षजातिमत् ।

“ समानजातिश्च तुलाऽवलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं तु पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ॥
तुला सुवर्णभरणा तु कार्या सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।

१ ग. घ. 'ढागे नि' । २ ख. 'कुर्वन्दण्डा' । ३ क. घ. 'र्यात्कुण्डा' । ४ क. घ. 'नि तानि सं' । ५ क. घ. 'नि महासनानि । सुताम्रपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि स' । ६ घ. 'देवीश्व' । ७ क. 'गन्धिधू' । ८ क. 'नि । सुवर्णपत्राम' ।

युता सुवर्णेन च रत्नमाला विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
 चक्रं लिखेद्धारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम् ।
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत्पुष्पफलोपशोभम् ॥
 अथ द्विजा वेदविदश्च कार्याः सुरुपवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
 विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चाऽऽर्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
 गुरुश्च वेदार्थविदार्यदेशसमुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
 कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
 सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रकेयूरकण्ठाभरणभिरामः ।
 पूर्वेण ऋग्वेदैयुतौ च शस्तौ यजुर्विदौ दक्षिणतश्च कार्यौ ॥
 स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चादाथर्वणावुत्तरतश्च कार्यौ ।
 विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ॥
 ब्रह्माच्युतेशार्किकवनस्पतिभ्यः स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ।
 जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणैव यथास्वरूपम् ॥
 होमावसाने कृततूर्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् ।
 आवाहयेल्लोकपतीन्क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
 ॐ एह्येहि सर्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरः सुरेशः ।
 संवोज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

ॐ इन्द्राय नमः ।

ॐ एह्येहि सर्वामर हन्यवाह मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्टः ।
 तेजोर्वतीलोकगणेन सार्धं ममाध्वरं रक्षे कवे नमस्ते ॥

ॐ अग्नये नमः ।

ॐ एह्येहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरचितदिव्यमूर्ते ।
 शुभाशुभानन्दसुवामधीश शिवाय नः पाहि मत्त्वं नमस्ते ॥

ॐ यमाय नमः ।

ॐ एह्येहि रक्षोगणनायकैस्त्वं विशालवेतालपिशाचसंघैः ।
 ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

१ ख. 'माल्यवि' । २ ग. 'विभूषणाढ्या' । ३ क. ग. घ. 'द्विदौ च' । ४ ख. ग. 'स्वतन्त्र' । ५ ख. 'तीव्रपेण' । ६ क. ग. घ. 'धरामरेश' । सं' । ७ ख. घ. 'वीक्ष्यमा-
 णोऽप्स' । ८ ग. 'वता लो' । ९ क. घ. 'क्ष विभो न' । १० ग. 'भाचारविचारसाक्षी शि' । ११ क.
 ग. 'क त्वं वि' ।

(दानप्रकरणम् ८)

ॐ निर्ऋतये नमः ।

ॐ एह्येहि पाथोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य सहाप्सरोमिः ।
विद्याधरेन्द्रामरगीयमानः पाहि त्वमस्मान्भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वरुणाय नमः ।

ॐ एह्येहि यज्ञं मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसंघैः ।
प्राणाधिपः कालकवेः सहायो गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वायवे नमः ।

ॐ एह्येहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्धम् ।
सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ सोमाय नमः ।

ॐ एह्येहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूलिन्कपालखट्वाङ्गवरेण सार्धम् ।
लोकेश भूतेश्वर यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानाय नमः ।

ॐ एह्येहि पातालधरामरेन्द्र नागाङ्गनार्किनरगीयमानः ।
रक्षोगणेनामरलोकसार्धमनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्ताय नमः ।

ॐ एह्येहि विश्वाधिपते मुनीन्द्र लोकेन सार्धं पितृदेवताभिः ।
विशाध्वरं नः सततं शिवाय पितामहस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

त्रैलोक्ये यानि मृतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्णुसुरैः सार्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयो मनवो गावो देवा मातर एव च ॥
सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदाऽन्विताः ।
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्न्यो हेमपूषणम् ॥
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ।
तथाऽङ्गुलीपवित्राणि वासांसि शयनानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् " ॥

शान्तिकाध्यायम् “ शं न इन्द्राग्नी ” इति सूक्तम् ।

“ उपोषिताश्च ते सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।

आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाक्षणवाचनम् ॥

ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपुंगवैः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

शुक्लमाल्याम्बरधरस्तां तुलामनुमन्त्रयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्ति त्वं सत्यमास्थिता ॥

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ।

एकतः सर्वसत्यानि तथाऽनृतशतानि च ॥

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि जगद्धिते ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ॥

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ।

योऽसौ तत्राधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमो नमः ।

ॐ नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ॥

त्वं हरे तारयस्वास्मांस्त्वस्मात्संसारैर्कर्ममात् ।

पुण्यं कालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् ॥

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तां प्रारुहेद्बुधः ।

सखङ्गचर्मकवची सर्वाभरणभूषितः ॥

धर्मराजमथाऽऽधार्य सोमसूत्रेण संयुतम् ।

कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन्हरेर्मुखम् ॥

ततोऽपरे तुलामागे न्यसेयुर्द्विजपुंगवौः ।

समादम्यधिकं यावत्काञ्चनं चातिनिर्मलम् ॥

पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वर ।

क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातने ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत्सर्वं महत्स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥

(दानप्रकरणम् ८)

ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमर्घं निवेदयेत् ।
 ऋत्विग्भ्यः परमर्घं तु दद्यादुदकपूर्वकम् ॥
 गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् ।
 प्राप्य तेषामनुज्ञां च तथाऽन्येभ्योऽपि दापयेत् ॥
 दीनानाथविशिष्टादीन्पूजयेद्भाक्षणैः सह ।
 न चिरं धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ॥
 तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ।
 शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्लेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
 प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किंकिणीजालमालिनौ ।
 पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिँल्लोके महीयते ।

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजभूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।
 श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीपप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
 यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तो लोकान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
 यो वा शृणोति पठतीन्दुसमानरूपं प्राप्नोति धाम स पुरंदरदेवजुष्टम् ” ॥

इति तुलापुरुषदानम् ।

अत्र भविष्योत्तरीया विशेषाः—

“ तन्मध्ये कारयेद्वेदिं हस्तमात्रोच्छ्रितां शुभाम् ।
 चतुर्द्वारेषु संस्थाप्याः कुम्भाः स्युः पल्लवाननाः ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्ताः सप्तधान्योपरि स्थिताः ” ।

पञ्चरत्नानि—“ कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ” इति ।

सप्तधान्यानि ग्राम्याणि आरण्यानि ग्राम्यारण्यानि वा ।

“ ब्रीहयो यवगोधूमा उभौ च तिलसर्पपौ ।
 इक्षुः प्रियङ्गुवश्चैव ग्राम्या ओषधयः स्मृतौ ॥
 वेणुश्यामाकनीवारर्जितिलाश्च गेवेधुकाः ।
 आरप्यजा मर्कटिकाः सप्त गन्दुतिकोत्तमाः ॥

अणवो राजमाषाश्च माषा मुद्गाश्च कोद्रवाः ।

कुहीनकाः सहीनाश्च ससैते व्यन्तराः स्मृताः ” इति ॥

तथा—“ भत्रैव केचिदिच्छन्ति ऋषयः षोडशोर्विजः ।

आधारावाज्यभागौ तु पूर्वं हुत्वा द्विजोत्तमः ॥

प्रणवादिस्वनाम्नां च स्वाहान्ते होम उच्यते ” ।

तथा—“ अनेनैव विधानेन केचिद्रौप्यमयं पुनः ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद्ब्राह्मणपुंगवाः ॥

तथा सिततृतीयायां नार्यः सौभाग्यदर्पिताः ।

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन च ॥

तत्र मन्त्रा न होमा वा एवमेव प्रदापयेत् ” ।

इति तुलादाने विशेषः ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डपसंमारमूषणाच्छादनादिकम् ॥

कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः ।

पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाऽधिवासनम् ॥

ब्राह्मणैरानयेत्कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ।

द्वाससत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ॥

त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृति ।

दशान्तानि सरत्नानि दात्रं सूची तथैव च ॥

हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् ।

तथैर्वाऽऽवरणं नाभेरुपवीतं च काञ्चनम् ॥

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्वेमदण्डं कमण्डलुम् ।

पद्माकारं पिधानं स्यात्समन्तादङ्गुलाधिकम् ॥

मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ।

तिलद्रोणोपरि गतं वेदिमध्ये ततोऽर्चयेत् ॥

ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।

(दानप्रकरणम् ८)

सर्वौषध्युदकस्थानं स्नपितं वेदपारगैः ॥
 शुक्लमास्याम्बरधरैः सर्वामरणभूषितः ।
 इद(म)मुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
 भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
 एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याऽऽस्त उदङ्मुखः ।
 मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ ॥
 जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम् ।
 गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ॥
 कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवाः ।
 गीतमङ्गलबोषेण गुरुहेत्थापयेत्ततः ॥
 जातकर्मादिकाः कुर्युः क्रियाः षोडश चापराः ।
 सूच्यादिकं च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 ॐ नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
 चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
 मात्राऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माऽमरोत्तम ।
 त्वद्गर्भसंभवो देव दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
 चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुंगवाः ।
 स्नानं कुर्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वामरणभूषिताः ॥
 देवस्य त्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।
 अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिप्रेक्ष्यामहे वयम् ॥
 दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।

१ क. 'कस्नानं स्न' । ग. 'कस्नानैः स्नापितो वे' । २ क. घ. 'पितो वे' । ३ क. ग. घ. 'धरः स' । ४ ख. 'इत्यधो' । ५ ग. 'रुद्रापये' । ६ ख. 'भवे देवे दि' ।

ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
 ते पूज्याः सर्वभावेन बहवो वा तदाज्ञया ।
 तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 पादुकोपानहच्छत्रं चामरासनभाजनम् ।
 ग्रामं वा विषयं वाऽपि यदन्यद्दयितं भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ।
 हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
 +पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
 कल्पकोटिशतं यावद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कलिकलुपविमुक्तः पूजितः सिद्धसंवैरमलचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
 पितृशतमेव बन्धून्पुत्रपौत्रप्रपौत्रानपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ” ॥

इति मात्स्ये हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

“मात्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाभिधमुत्तमम् ।
 यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग्मण्डलसंभारभूषणाच्छादनानि च ॥
 लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा ।
 कुर्याद्विंशपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिर्तः ॥
 शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
 शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम् ॥
 वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम् ।
 वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
 कौशेयवस्त्रसंयुक्तं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
 तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥

+ अयं श्लोको न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः ।

(दानप्रकरणम् ८)

श्यामाकधान्यैवमुद्रतिलाणुमाषगोधूमकोद्रवकुलत्थसतीनशिम्भैः ।

अष्टादशं चणकलायमयोष्टराजमाषप्रियङ्गुसहितं च मसूरमाहुः ॥

पूर्वेणानन्तसंयुक्तं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।

प्रकृतिं दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम् ॥

पश्चिमे चतुरो वेदानानिरुद्धमतः परम् ।

अग्निमुत्तरतो हेमवासुदेवमतः परम् ॥

समन्ताद्दुर्धृषीठस्थानर्चयेत्काञ्चनान्बुधः ।

स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान्पूर्णकुम्भान्दशैव तु ॥

दशैव धेनवो देयाः सहेमा वरदोहनाः ।

पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥

मक्ष्यमोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ।

होमार्धाधिवासनान्ते तु स्नापितो वेदपुंगवैः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ।

ॐ नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।

सप्तर्षिलोकामरभूतलेश गर्भेण साधं वितराभिरक्षाम् ॥

ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।

त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्ड दोषाः प्रलयं प्रयान्तु ॥

देवं प्रणम्यामराविश्वगर्भं दद्याद्विजेभ्यो दशधा विमज्ज्य ।

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समं भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥

स्वरूपेषु होमं गुरुरेक एव कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।

स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽनुकुर्याद्ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।

निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत्पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥

संतारयेत्पितृपितामहपुत्रपौत्रैवन्धुप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः ।

ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघमानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥

इति मात्स्ये ब्रह्माण्डदानविधिः ।

अत्र भविष्योत्तरीया विशेषाः—

१ क. 'न्यतिलमुद्रैर्वोणु' । २ ख. ग. घ. छ. 'शिष्टैः । अ' । ३ क. घ. 'म् । स' । ४ क. 'दुरुषी' । ५ ख. 'नाद्बुधः । ६ ख. घ. 'मादिवा' । ७ ख. तु 'स्यापि' । ८ क. 'खिनस्ते । ९ क. 'त्रभ्रातृभिः' ।

“ ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुतम् ।

देवासुरैर्मनुष्यैश्च गन्धर्वोरगराक्षसैः ॥

संयुक्तं च नदीभिश्च समुद्रैः पर्वतैस्तथा ।

विमानशतकोटीभिर्भूषितं च सरोवरैः ” ॥

तथा—“ तस्याङ्गे कल्पयेद्राजन्मुवनानि चतुर्दश ” ।

तथा—“ कलश(शकल)द्वयसंयुक्तं घटाकारं सुसंहतम् ” ।

तथा—“ पुष्पमण्डपिकां कृत्वा तत्र संस्थापयेद्बुधः ।

तिलद्रोणोपरिगतं कुङ्कुमक्षोदचर्चितम् ॥

वासोयुग्मेन संछाद्य धूपगन्धोद्दिवासितम् ।

अष्टादशैव धान्यानि द्रोणमात्राण्यथाऽऽहरेत् ॥

गृहे वा मण्डपे वाऽपि स्थापयेत्तं विचक्षणः ” ।

तथा—“ ब्रह्मविष्णुशिवानां च तन्नाम्ना जुहुयात्तिलान् ।

अयुतं होमयेत्पश्चान्महाव्याहृतिभिर्नृप ॥

रुद्रजापश्च कर्तव्यस्तस्यैवानन्तरं बुधैः ।

ततः पर्वसमीपे तु स्नातः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥

ब्रह्माणं पूजयेद्भक्त्या गृहीतसुकुमाञ्जलिः ।

नमो जगत्प्रतिष्ठाय विश्वधाम्ने नमोऽस्तु ते ॥

वाङ्मयान्तर्निमग्नाय ब्रह्माण्डे शुभकृद्भव ।

ब्रह्माण्डोदरवर्तीनि यानि सत्त्वानि कानि चित् ॥

तानि सर्वाणि मे पुष्टिं प्रयच्छन्त्वैतुलां तथा ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च लोकपालास्तथा ग्रहाः ॥

नक्षत्राणि तथा नागा ऋषयो मरुतस्तथा ।

सर्वे भवन्तु मे प्रीताः सप्त जन्मान्तराणि च ॥

इत्युच्चार्य ततो दद्याद्ब्रह्माण्डं सर्वकामदम् ।

सदक्षिणं च तत्कृत्वा दिक्संस्थान्पूजयेद्विजान् ” ॥

इति भविष्योत्तरे विशेषतो ब्रह्माण्डदानविधिः ।

“ मत्स्य उवाच—कल्पपादपदानारूढमतः परमनुत्तमम् ।

महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनं तथा ॥
 ऋत्विग्मण्डपसंस्कारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
 नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
 शक्तिस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्राद्धिं कारयेत् ॥
 अथ तप्तसुवर्णस्य कारयेत्कल्पपादपम् ।
 गुडप्रसोपपरिष्ठाञ्च सितवस्त्रयुगौवृतम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रपूजयेत् ॥
 संतानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्धं घृतोपरि ॥
 पश्चिमे पारिमद्रं तु सविज्ञया सह जीरके ।
 सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
 तृतीयांशेन कुर्वीत तिलेन फलसंयुतम् ।
 कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमालासमन्वितान् ॥
 तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्पादुकासनभाजनम् ।
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ॥
 फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्वितानकम् ।
 तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्+ ॥
 ॐ नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ।
 विश्वंमराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥
 यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
 मूर्तामूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातनम् ॥
 त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः ।
 संतानाद्यैरुपेतः सन्पाहि संसारसागरात् ॥

+ इत उत्तरमेकः श्लोकोऽधिकः क. घ. पुस्तकयोः—“ होमाधिवासनान्ते च स्नापितो द्विजपुंगवैः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतदु(मु)दीरयेत् ” इति ॥

१ क. घ. 'संभार' । २ ख. ग. 'द्वि कल्पये' । ३ घ. 'गान्वित' । ४ क. घ. 'भीसहितं' ।
 ५ क. ख. पूर्वक' ।

एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः संतानाद्यान्प्रकल्पयेत् ॥
 (*स्वरूपेणैकाग्रिवत्कुर्याद्गुरुरेवाभिपूजितः ।
 न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान्भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।)
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिंनरैः ।
 भूतान्मव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ॥
 स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रकान् ।
 विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेन्नरः ।
 नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ॥
 नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ” ।

इति मात्स्ये कल्पवृक्षदानविधिः । अस्य भविष्योत्तरे विशेषः—

“ धीमगवानुवाच—अपुत्रः पुरुषो यश्च नारी वा पर्वतात्मजे ।
 सौवर्णस्तेन दातव्यः कल्पवृक्षो गुणान्वितः ॥
 कृत्रिमं वाऽपि गृह्णीयाद्वृक्षं वा स्थावरादिकम् ।
 अन्यजातोऽथ वा पुत्रः पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥
 तेन पुत्रवतां लोके गच्छेद्देवि न संशयः ।
 कल्पवृक्षस्तु कर्तव्यः शुद्धकाञ्चनसंभवः ॥
 बहुशाखः सुपर्णाङ्गो ह्यनेककुसुमान्वितः ।
 महास्र्कन्धः सुरूपश्च रत्नालंकृतविग्रहः ॥
 फलानि तस्य दिव्यानि सौवर्णानि प्रकल्पयेत् ।
 राजतं चैव कुर्वीत समन्तात्पीठमुत्तमम् ॥
 प्रवालाङ्कुरसंपृक्तं मुक्तादामविलम्बितम् ।
 चतुष्कोणेषु कुर्वीत चतुरः काञ्चनद्रुमान् ॥

* धनुर्ध्विहान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

(दानप्रकरणम् ८)

सुवर्णस्य प्रमाणं तु कथयामि वरानने ।
 सहस्रेण तदर्धेन तस्याप्यर्धेन वा पुनः ॥
 कारयेत्कल्पवृक्षं तु सर्वकामसमृद्धये ।
 चन्द्रसूर्योपरागे तु दुःस्वप्नादुतदर्शने ॥
 जन्मर्क्षे विषुवे चैव युगाद्यास्वथ वा पुनः ।
 नद्यास्तीरे गृहे वाऽपि देवतायतनेऽपि वा ।
 प्रागुदकप्रवणे देशे मण्डपं तत्र कारयेत् ॥
 दशहस्तप्रमाणेन कुण्डमेकं सुशोभनम् ।
 आग्नेय्यां कारयेद्राजन्मेखलात्रयभूषितम् ॥
 तत्र च ब्राह्मणा योज्या ऋग्यजुःसामपाठकाः ।
 उपदेष्टा च तत्रैव द्वितीयः पञ्चमोऽपि वा ॥
 सर्वाभरणसंपन्नास्ताम्रपात्रविभूषिताः ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च स्थापयेत्कल्पपादपम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं समास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 संतानं सह गायत्र्या पूर्वतो लवणोपरि ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सह तथा घृते ॥
 पश्चिमे पारिजातं च उमया सह जीरके ।
 मुरभीसहितं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
 कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमालासमन्वितान् ।
 तथाऽष्टौ पूर्वकलशान्समन्तात्परिकल्पयेत् ॥
 अग्नौ प्रणयनं कृत्वा अधिवास्य तु पादपम् ।
 होमं च ब्राह्मणाः कुर्युः सुशुद्धेनान्तरात्मना ॥
 आधारावाज्यभागौ च पूर्वं हुत्वा विचक्षणः ।
 तल्लिङ्गैः स्थापितान्देवान्होमेनाऽऽप्याययेत्ततः ॥
 महाव्याहृतिभिश्चैव होमं कुर्युस्ततः परम् ।
 अयुतेन भवेत्सिद्धिर्यज्ञस्य वरवर्णिनि ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय स्नात्वा शुक्लाम्बरः शुचिः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

१ घ. 'पारणाः । उ' । २ क. घ. 'लाफलान्वि' । ३ क. घ. 'पूर्णक' । ४ ख. 'मन्त्रान्परि' ।
 ५ ख. 'येत्पुनः । म' । ६ ख. ग. 'तदुदी' ।

नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायके ।
 वृद्धिप्रदाय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥
 यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्याणुर्दिवाकरः ।
 मूर्तमूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातनम् ॥
 एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चाथ ऋत्विग्भ्यः संतानादीन्प्रकल्पयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति ।
 तस्य पुण्यफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ॥
 नारी वा पुरुषो वाऽपि स तावद्भुवि दुर्लभः ।
 मातृतः पितृतश्चैव पुरुषानेकविंशतिम् ॥
 तारयेत्कृतकृत्यश्च भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 अवस्थात्रितये यच्च पापं जन्मदशार्जितम् ॥
 तत्क्षालयत्यसंदेहं ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
 तत्र ब्रह्मदिनं स्थित्वा पुनर्याति शिवालयम् ॥
 तत्रापि सुचिरं कालं *गमित्वा पुण्यलोकतः ।
 एवमादि वसित्वा तु मनुष्यो जायते पुनः ॥
 अरोगी बलवाञ्जूरो रूपवान्मुमगस्तथा ।
 दश जन्मानि कुरुते राज्यं निहतकण्टकः ॥
 नारी वा दानमेतद्धि दत्त्वा चैतत्फलं लभेत् ।
 एतद्वीर्याः समारूपातं भवेन भवेमेदिना ॥
 मया च कथितं सर्वं तव पाण्डुकुलोद्ब्रह् ।

हैमं सुरद्रुमचतुष्टयसंयुतं च संकल्प्य कल्पविटपं प्रतिपादयेद्यः ।

विप्राय वेदविदुषे प्रयतोऽङ्घ्रि पुण्ये प्राप्नोत्यनल्पमविकल्पमसावभीष्टम् ” ॥

इति भविष्योत्तरे कल्पवृक्षदाने विशेषः ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

गोसहस्रप्रदानारूपं सर्वपापहरं परम् ॥

पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।

* अत्रान्तर्भावितण्यर्थो गमिः । इडागमश्चाऽऽर्कः ।

(दानप्रकरणम् ८)

पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥
 लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोमकार्यं तथैव च ॥
 ऋत्विग्मण्डलसंपारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥
 गोसहस्राद्विनिष्कृष्य गवां दशकमेव च ।
 गोसहस्रं बहिष्कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥
 सुवर्णशृङ्गामरणं रौप्यपादसमन्वितम् ।
 अन्तः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ॥
 सुवर्णघण्टिकोपेतं हेमपट्टैरलंकृतम् ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥
 हेमरत्नमयैः शृङ्गैश्चामरैरुपशोभितम् ।
 पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ॥
 गवां दशकमध्ये स्यात्काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतो गन्धमाल्यविभूषितः ॥
 लवणद्रोणशिखरे मालेक्षफलसंयुतः ।
 कुर्यात्पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदसंशयम् ॥
 शक्तितः पलसाहस्रं त्रितयं यावदेव तु ।
 गोशतेऽपि दशांशेन सर्वमेतत्समाचरेत् ॥
 पुण्यकालं समासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 सर्वौषध्युदकस्नानैः स्नापितो वेदपुंगवैः ॥
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 ॐ नमो विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ॥
 विश्वाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥
 ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ।
 गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव हि ॥
 गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
 यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म एव सनातनः ॥

अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनम् ।
 इत्यामन्त्र्य ततो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥
 सर्वोपकरणोपेतं गोयुगं च विचक्षणः ।
 ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशानां विनिवेदयेत् ॥
 दश पञ्चाथ वा दद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञया ।
 नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ॥
 बह्व्यश्चैकस्य दातव्याः श्रीमताऽऽरोग्यवृद्धये ।
 पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः ॥
 श्रावयेच्छृणुयाद्वाऽपि महादानानुकीर्तनम् ।
 तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यतेऽमरैः ॥
 प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेत्पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सप्त लोकानतिक्रम्य ततः शिवपुरं व्रजेत् ॥
 शतमेकोत्तरं तद्वत्पितृणां तारयेद्बुधः ।
 मातामहानां तद्वच्च पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 यावत्कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्पुनः ।
 अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥
 वैष्णवं लोकमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात् ।
 पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम् ॥
 अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं पुत्रो दौहित्र एव वा ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥
 तस्य कर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च ।
 संसारसागरादस्माद्योऽस्मान्संतारयिष्यति ” ॥

इति मात्स्ये गोसहस्रदानविधिः ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
 सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्यो विचक्षणैः ।
 तुलापुरुषवत्कुर्यात्कुण्डमण्डपवेदिकाम् ॥
 स्वरूपेणैकभिर्वत्कुर्याद्गुरुरेव समाहितः ।
 काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सं च कारयेत् ॥
 उत्तमा पलसाहस्रा तदर्धेन तु मध्यमा ।
 कर्नायसी तदर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥
 शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि हि कारयेत् ।
 वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्विताम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलंकृताम् ।
 कुम्भाष्टकफलोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥
 तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ।
 इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ॥
 माजनं चामरं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ।

कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्ता दीपातपत्रामरणाभिरामा ।

सचामरा कुण्डलिनी सघण्टा गर्लतिका पादुकैरौप्यपादा ” ॥

गर्लतिका गलभूषणम् ।

“ रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टा हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
 अजाजिकुस्तुंबुरुशर्कराभिर्वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ॥
 स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 आवाहयेत्तां गुरुणोक्तमन्त्रैर्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

त्वं सर्वदेवगणमन्दिरसङ्गमूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।
 त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
 लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
 संसारदुःखशमनाय ददस्व कामं त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥
 आमन्त्र्य रूपकुलशीलगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धाम स पुरंदरदेवजुष्टं कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ” ॥

इति मात्स्ये कामधेनुप्रदानविधिः ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं शुभम् ।

यस्य प्रदानाद्भुवने अनन्तं फलमश्नुते ॥

पुण्यां तिर्थं समासाद्य कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेशावाहनं तद्वत्तुलापुरुषदानवत् ॥

ऋत्विग्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

अल्पेप्वेकाग्निवत्कुर्याद्धेमवाजिमखं बुधः ॥

स्थापयेद्वेदिमध्ये तु काष्ण्णाजिनतिलोपरि ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलं बुधः ।

पादुकोपानहच्छत्रचामरासनमाजनैः ॥

पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।

शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेममार्तण्डसंयुताम् ॥

ततः सर्वौषधिस्रौनस्त्रापितं वेदपुंगवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

नमस्ते देव देवेश वेदाहरणलम्पट ।

वाजिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात् ॥

त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण मास्करम् ।

यस्माँद्भूमयसे लोकानतः पाहि सनातन ॥

एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।

दत्त्वा पापक्षयाद्भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥

गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजश्चाभिपूजयेत् ।

सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

सर्वं शय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीत तिलमेव च ।

पुराणश्रवणं तद्वत्कारयेद्भोजनादिकम् ॥

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः संपूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।

विमुक्तपापः स पुरं मुरारेरामोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥

इति मात्स्ये हिरण्याश्वदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

पुण्यमश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

ऋत्विगमण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम् ॥
 सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सुकूबरम् ।
 ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ।
 चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टादशैव तु ॥
 कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ।
 माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ॥
 यो यद्भक्तः पुमान्कुर्यात्स तन्नाम्नाऽधिवासनम् ।
 छत्रचामरकौशेयवस्त्रोपानहपादुकाः ॥
 गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनासनम् ।
 आभारात्रिपलादूर्ध्वं शक्तितः कारयेद्बुधः ॥
 अष्टाभिरथ संयुक्तं चतुर्भिर्वाऽथ वाजिभिः ।
 द्वाभ्यामथ युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम् ॥
 चक्ररक्षावुभौ तद्वत्तुरगस्थावथाश्विनौ ।
 पुण्यकालमथाऽऽसाद्य पूर्ववत्स्नापितो द्विजैः ॥
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 शुक्लमाल्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ॐ नमो नमः पापविनाशनाय वेदात्मने वेदतुरंगमाय ।
 धाम्नामधीशाय भवाभवाय पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥
 वस्यष्टकादित्यमरुद्गणानां त्वमेव धाता परमं निधानम् ।
 यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु धर्मैकतानत्वमघौघनाशात् ॥
 इति तुरगरथप्रदानमेवं भवभयसूदनमत्र यः करोति ।
 स कलुषपटलैर्विमुक्तदेहः परममुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥

देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभावमाक्रम्य मण्डलमखण्डमचण्डमानोः ।
 सिद्धाङ्गनानयनपदपदीयमानवक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहाऽऽस्ते ॥
 इति पठति शृणोति वा य इत्थं कनकतुरङ्गरथप्रदानमास्मिन् ।
 न स नरकपुरं प्रयाति जातु नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ” ॥

१ क. घ. 'मालेक्षुरयसं' । २ घ. 'जाङ्कित' । ३ ग. घ. 'रयन्' । ॐ । ४ घ. 'यं पुनातु' ।
 ५ क. ग. 'मेतं भव' । ६ घ. 'ण्डरादिमः' । सि° ।

इति मात्स्ये हिरण्याभरणदानम् ।

“मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।

यस्य प्रदानाच्च हरेर्भवनं याति मानवः ॥

पुण्यां तिर्थिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

विप्रवाचनकं कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥

ऋत्विगमण्डलसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

अत्राप्युपोषितस्तद्वद्ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥

कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।

वलयभीमिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम् ।

मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥

कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।

तथाऽष्टादश धान्यानि माजनोसनचन्दनैः ॥

दीपकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् ।

ध्वजे तु गरुडं कुर्यात्कूबराग्रे विनायकम् ॥

नानाफलसमायुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ।

कौशेयकं पञ्चवर्णमम्लानकुसुमान्वितम् ॥

चतुर्भिः कलशैः सार्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।

चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितम् ॥

स्वरूपतः करिभ्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमामारादपि शक्तितः ॥

ततो मङ्गलशब्देन स्नपितो वेदपुंगवैः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

नमो नमः शंकरपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।

त्वं सेव्यसे वेदपुराणयज्ञैस्तेजोमय स्यन्दन पाहि तस्मात् ॥

यत्तत्पदं परमगुह्यतरं मुरारेरानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।

योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरूढः ॥

यस्मात्त्वमेव भवसागरसंस्पृतानामानन्दभाण्डभृतेर्मन्थनयानपात्रम्(?) ।

(दानप्रकरणम् ८)

तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथमाधवसंप्रदानम् ॥
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं यः कारयेत्सकलपापविमुक्तदेहः ।
विद्याधरामरमुनीन्द्रगणामिजुष्टं प्राप्नोति तत्पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥
कृतदुरितवितानांस्तूल्यसद्वह्निजालव्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून् ।
नयति च पितृपौत्रात्रौरवादप्यशेषान्कृतगजरथदानः शाश्वतं सैव विष्णोः” ॥

इति मात्स्ये हस्तिरथदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।
भूमिदानं नरो दद्यात्पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
खर्वटं खेटकं वाऽपि ग्रामं वा सस्यशालिनम् ।
निर्वर्तनशतं वाऽपि तदर्धं वाऽपि शक्तितः ॥
सुरदारुमयान्कृत्वा हलान्पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तांस्तथा तान्पञ्च काञ्चनान् ॥
वृषलक्षणसंयुक्तान्दशैव च घुरंधरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान्मुक्तालङ्गूलशोभितान् ॥
रौप्यपादामृतिलकात्रक्तकौशेयभूषणान् ।
स्रग्दामचन्दनयुताञ्जालायामधिवासयेत् ॥
पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पयसा निर्वपेच्चरुन् ।
एतस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत्कुर्यात्लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन शुक्लमाख्याम्बरोऽथ सः ।
आहूय द्विजदांपत्यं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चाभिपूजयेत् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्वेनुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

१ क. ग. घ. 'लेः । कृतदुरितवितानाबुद्धं' । २ क. घ. धाम । ३ घ. 'हलिकं' । ४ क. ख. म. 'हलिका' । ५ क. 'व च युगं' ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ संविनिवेदयेत् ।

यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥

धुरंधराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवाऽस्तु मे ।

यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव दृढा भवेत् ।

दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ॥

त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।

मानेनानेन यो दद्यान्ननिवर्तनशतं बुधः ॥

विधिनाऽनेन तस्याऽऽशु क्षीयते पापसंहतिः ।

तदर्धमथवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ॥

भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ।

यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमेस्तासां पतेर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।

तावन्ति शंकरपुरे स समानि तिष्ठेद्भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥

गन्धर्वकिंनरसुरासुरसिद्धसंघैराधूतचामरमुपेत्य महद्विमानम् ।

संपूज्यते पितृपितामहवन्धुयुक्तः शंभोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥

नेन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति गोभूमिलाङ्गलधुरंधरसंप्रदानात् ।

तस्मादघौघपटलक्षयकारि भूमेर्दानं विधेयमतिभूतिर्भैवामवाय ” ॥

इति मात्स्ये पञ्चलाङ्गलकप्रदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥

कारयेत्पृथिवीं हैमो जम्बूद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतमर्यां मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमायुताम् ।

नदीनदैशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ॥

महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् ।

हेमः पलसहस्रेण तदर्धेनाथ शक्तितः ॥

शतत्रयेण वा कुर्याद्विशतेन शतेन वा ।

कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ॥

१ ख. 'त्' । हस्तादेवगणैः सर्वैः स्था' । २ ख. ग. 'रंधुरा' । ३ क. ख. ग. 'क्षलिक' ।

४ ख. 'लपुरंदर' । ५ घ. 'भयाभ' । ६ क. ग. 'क्षलिक' । ७ क. ख. ग. 'दसमोपे' ।

(दानप्रकरणम् ८)

तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ।
 ऋत्विगमण्डलसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत् ।
 तथाऽष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥
 तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्समन्तात्परिकल्पयेत् ।
 वितानकं च कौशेयं फलानि विविधानि च ॥
 तथाऽशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च ।
 इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 पुण्यकालमथाऽऽसाद्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
 ॐ नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेवै भवनं यतः ॥
 धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुंधरे ।
 वसुन्धारयते यस्माद्वसुधा तेन निर्मला ॥
 वसुंधरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् ।
 चतुर्मुखोऽपि नो गच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले ॥
 अनन्तायै नमस्तस्मात्पाहि संसारकर्दमात् ।
 त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
 गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
 बुद्धिर्वृहस्पतौ रुयाता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वंभरा मता ।
 स्थितिर्धृतिः क्षमा क्षोणी पृथ्वी वसुमती रसा ।
 एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात् ॥
 एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 धरार्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥
 शेषं चैवाथ ऋत्विगभ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां बुधः ॥
 पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥

नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ।

पितृपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिः(तिम्) ॥

इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्युक्तदेहः समन्तात् ।

दिवममरवधूमिर्याति स प्रार्थ्यमानः पदममरसेहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ” ॥

इति मात्स्ये हैमपृथ्वीदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

विश्वचक्रमिति ख्यातं महापातकनाशनम् ॥

तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रं च कारयेत् ।

श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विंशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भूषणैरष्टधाऽऽवृतम् ।

नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खपद्मौ च पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

द्वितीयावरणे तद्वत्पूर्वतो जलशायिनम् ॥

अत्रिभृगुर्वसिष्ठश्च ब्रह्मा कश्यप एव च ।

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥

रामो रामश्च कृष्णश्च वैष्णवः कल्कीति च क्रमात् ।

तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्वृता ॥

चतुर्थे द्वादशाऽऽदित्या वेदाश्चत्वार एव च ।

पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु ॥

लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गांस्तथैव च ।

सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् ॥

अन्तरान्तरतो देवान्विन्यसेदष्टमे पुनः ।

तुलापुरुषवत्सर्वं समन्तात्परिकल्पयेत् ॥

ऋत्विगमण्डलसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

विश्वचक्रं ततः कुर्यात्कृष्णाजिनतिलोपरि ॥

तथाऽष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ।

(दानप्रकरणम् ८)

पूर्णकुम्भाष्टकं चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
 माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चैव कल्पयेत् ।
 ततो मङ्गलशब्देन ज्ञातः शुक्लाम्बरो गृही ॥
 होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ॥
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात् ॥
 तेजोमयमिदं यस्मात्सदा पश्यन्ति योगिनः ।
 तदिदं त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ॥
 वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये च मौघवः ।
 अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ॥
 चक्रं विश्वमयं यस्मात्सर्वपापहरं हरैः ।
 आयुधं चापि वासश्च भवादुद्धर मामतः ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्याद्विश्वचक्रममत्सरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥
 वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ।
 सेव्यतेऽप्सरसां संचैर्वसेत्कल्पशतत्रयम् ॥
 प्रणमेद्वा स्वयं कृत्वा विश्वचक्रं दिने दिने ।
 तस्याऽऽयुर्वर्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥

इति सकलजगत्सुराधिवासं वितरति यस्तपनीयषोडशारम् ।
 हरिमवनमुपागतः स सिद्धैश्चिरमभिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥
 असुदर्शनतां प्रयाति शत्रोर्मदनसुदर्शनतां च कामिनीनाम् ।
 स सुदर्शनकेशवानुरूपः कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥
 कृतगुरुदुरितारिषोडशारप्रवितरणप्रवराकृतिर्भुरारेः ।
 अभिमवति भवोद्भवानि भित्त्वा भवमभितो भवने भयानि भूयः ॥

इति मात्स्ये विश्वचक्रदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अपातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाकल्पलता नाम पातकावलिनाशनम् ॥

पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 ऋत्विगमण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनादिकम् ।
 चामीकरमयीः कुर्याद्दश कल्पलताः शुभाः ॥
 नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
 विद्याधरसुवर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ॥
 हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहंगमैः ।
 लोकपालानुकारिण्यः कर्तव्यास्तासु देवताः ॥
 ब्राह्मीमनन्तशक्तिं तां लवणस्योपरि न्यसेत् ।
 अधस्ताल्लुतयोर्मध्ये पद्मशङ्करे शुभे ॥
 इभासनस्था च गुडे पूर्वतः कुलिशायुधा ।
 अजेनावस्थिताऽऽग्नेयी स्तुवपाणिरधानले ॥
 याम्यां महिषमारूढा दण्डिनी तण्डुलोपरि ।
 घृतेन नैर्ऋती स्थाप्या सखद्गा दक्षिणाऽपरे ॥
 वारुणी वारुणे क्षीरे ऊपस्था नागपाशिनी ।
 पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥
 सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता ।
 माहेश्वरी वैपगता नवनीते त्रिशूलिनी ॥
 मालिन्यो वरदास्तद्वत्कर्तव्या बालकान्विताः ।
 शक्त्या पञ्चपलाद्ध्वमासहस्रात्प्रकरयेत् ॥
 सर्वासामुपरिष्ठाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।
 धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि(णि) चैव हि ॥
 संन्यसेद्वे च गुरवे ऋत्विगभ्योऽन्यास्तथैव च ।
 ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ॥
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रांश्चैतानुदाहरेत् ।
 नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः ।
 आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥
 इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवमयसूदनकारि यः करोति ।

(दानप्रकरणम् ८)

अभिमतफलदे स नांगलोके वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
 पितृशतमापि तारयेद्भवाब्देर्गुरुदूरितौघविघातशुद्धदेहः ।
 सुरवरवनितासहस्रसंघैः परिवृतमम्बुजसंभवाभिनन्द्यम् ॥
 इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककरुपलताविनिवेदने ।
 पठेति यः स्मरतीह तथेक्षते स पदमेति पुरंदरसेवितम् ” ॥

इति मात्स्ये कल्पलतादानम् ।

“ मात्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम् ।
 सप्तसागरकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 पुण्यं दिनं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥
 ऋत्विगमण्डलसंभारमूषणाच्छादनादिकम् ।
 कारयेत्सप्त कुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ॥
 प्रादेशमात्राणि तथाऽरतिमात्राणि वा पुनः ।
 कुर्यात्सप्तपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
 संस्थाप्यानि च सर्वाणि पूर्णानि च तिलोपरि ।
 प्रथमं पूरयेत्कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥
 द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
 चतुर्थं च गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
 षष्ठं शर्करया तद्वत्सप्तमं तीर्थवारिणा ।
 स्नापयेत्लवणस्यान्तर्ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
 केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
 भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्येऽमराधिपम् ॥
 शर्करायां न्यसेलक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीम् ।
 सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
 तुलापुरुषवच्छेषमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुंगवैः ॥
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
 नमो वः सर्वसिन्धूनामाधारेभ्यः सनातनाः ॥
 जन्तूनां स्थानदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः ।

क्षीरोदकाज्यदधिमाधवलावणेक्षुसारामृतेन भुवनत्रयजीवसंधान् ।
 आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्तस्तस्मान्ममाप्यवविधातमलं दिशन्तु ॥
 यस्मात्समस्तभुवनेषु भवन्त एव तीर्थामरासुरसुगन्धिमणिप्रतानम् ।
 पापक्षयौघवरविलेपनभूषणाय लोकस्य विभ्रति ततोऽस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
 इति ददाति रसामरसंयुतान्सुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।
 अमलकाञ्चनरत्नचयानसौ पदमुपैति हरेरमरार्चितम् ॥
 सकलपापविधातविराजितं पितृपितामहपुत्रशतत्रयम् ।
 नरकलोकसमाकुलमप्यलं शशि(टि)ति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ” ॥

इति मात्स्ये सप्तसागरदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं नृणाम् ॥
 पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 लोकेशावाहनं कृत्वा रत्नधेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
 धेनुं रत्नमयीं कुर्यात्संकल्पविधिपूर्वकम् ॥
 स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः ।
 पुष्परागशतं तद्वद्घोणायां परिकल्पयेत् ॥
 ललाटे हैमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशोः ।
 भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्ती कर्णद्वयं स्मृतम् ॥
 काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
 ग्रीवायां नेत्रपुटकं गोमेदकशतात्मकम् ॥
 इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैडू(दू)र्घशतपार्श्वकौ ।
 स्फटिकं चोदरे तद्वत्सौगन्धिकशतान्क(त्क)टिः ॥
 खुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्ताक्लीमयम् ।
 सूर्यकान्तेन्दुकान्तानां प्राणे कर्पूरचन्दनम् ॥
 कौङ्कुमानि च रोमाणि नाभिं रौप्यां च कल्पयेत् ।
 गारुत्मतशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ॥
 अथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसंधिषु ।
 कुर्याच्छर्करया जिह्वां गोमयं च गुडात्मकम् ॥

(रत्नप्रकरणम् ८)

गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्रे चमरं दद्यात्समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि स्वशक्तितः ।
कारयेदेवमेवं तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तथा धान्यानि सर्वाणि पादाश्वेषुमयाः शुभाः ।
नाना फलानि सर्वाणि पञ्चवर्णं वितानकम् ॥
एवं विरचनां कृत्वा तद्वद्धोमादिकं परम् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ॥
गुडधेनुवदावाह्य इमं चोदाहरेत्ततः ।

त्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति रुद्रेन्द्रसोमकमलासनवासुदेवाः ।
तस्मात्समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ते मां पाहि देवि मवसागरपीडयमानम् ॥
आमन्त्रय चेत्यमभितः परिवृत्य मक्त्या दद्याद्विजाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः पापैः स मुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥
इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं वितरति स विमानं प्राप्य देशीप्यमानम् ।
सकलकलुषमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः सह मदनसरूपः स्थानमभ्येति शंभोः ॥

इति मात्स्ये रत्नधेनुविधानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाभूतघटं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिमयाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विग्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत्कार्यं लोकेशावाहनादिकम् ।
कारयेत्काञ्चनं कुम्भं महारत्नचितं शुभम् ॥
प्रादेशादङ्गुलशतं यावत्कुर्यात्प्रमाणतः ।
क्षीराज्यपूरितं तच्च कल्पवृक्षसमन्वितम् ॥
पद्मासनगैतांस्तद्वद्धस्त्रविष्णुमहेश्वरान् ।
वराहेणोद्धृतां तद्वत्कुर्याद्भूमिं सपैर्वताम् ॥
वरुणं चाऽऽसनगतं काञ्चनं मकरोपरि ।
हुताशनं मेषगतं वायुं मृगकृतासनम् ॥
तथाऽऽकाशाधिपं कुर्यान्मृगकस्थं विनायकम् ।
विन्यसेद्घटमध्ये तान्वेदपञ्चकसंयुतान् ॥

ऋग्वेदस्याक्षसूत्रं स्याद्यजुर्वेदस्य पङ्कजम् ।
 सामवेदस्य वीणा स्याद्धेनुं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
 अथर्ववेदस्य पुनः स्त्रुक्स्त्रुवौ कमलं करे ।
 पुराणवेदो वरदः साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥
 परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।
 पादुकोपानहच्छत्रदीपका भूषणानि च ॥
 शय्याऽथ जलकुम्भश्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।
 स्नात्वाऽधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतद्(मु)दीरयेत् ॥
 नमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे ।
 महामूतादिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥
 यस्मान्न किञ्चिदप्यस्ति महामूतैर्विना कृतम् ।
 ब्रह्माण्डे सर्वभूतानां तस्माच्छीरक्षयाऽस्तु मे ॥
 इत्युच्चार्य महामूतघटं यो विनिवेदयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥
 विमानेनार्कवर्णेन पितृबन्धुसमन्वितः ।
 स्तूयमानो वरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥
 षोडशैतानि यः कुर्यान्महादानानि मानवः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

इति पठति य इत्थं वासुदेवस्य पार्श्वे ससुतपितृकलत्रः संशृणोतीह सम्यक् ।
 पुररिपुभवने वै मन्दिरे चार्कलक्ष्म्योरमरपुरवधूभिर्मोदते सोऽपि कल्पम् ॥
 इति मात्स्ये महाभूतघटदानम् । अथ पर्वतदानानि मत्स्यपुराणे —

“ उमापतिरुवाच—मेरुप्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्तम ।
 यत्प्रदानात्तरो लोकानामोति सुरपूजितान् ॥
 पुराणेषु च वेदेषु कृतेष्वेपु यदश्नुते ।
 तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुक्रमात् ॥
 प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
 गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
 पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
 सप्तमो घृतशैलः स्याद्रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ॥

राजतो नवमस्तद्वदशमः शर्कराचलः ।
 वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 कृष्णपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
 विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः ।
 शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः ॥
 धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विधानतः ।
 तीर्थे वाऽऽयतने वाऽपि गोष्ठे वा संगमेऽपि वा ॥
 मण्डलं कारयेद्भक्त्या चतुरश्रमुदङ्मुखम् ।
 प्रागुदक्प्रवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तुर्यं वा कुशान् ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भैः पर्वतैर्युतम् ॥
 धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्विरिरिहोत्तमः ।
 मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यान्निमिः शतैः ॥

मेरुर्भहाव्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
 पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परङ्गैः ॥
 पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैडूर्यसरोजनलैः ।
 श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
 ब्रह्मा च विष्णुर्भगवान्पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।
 मूर्ध्नि व्यवस्थानममत्सरेण कार्यं सुवर्णेन तथा द्विजौघैः ॥
 चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नितम्बमागेष्वपि राजतः स्यात् ।
 तथेक्षुवंशावृतकन्दरश्च घृतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु ॥
 शृङ्गाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
 वासांसि पश्चादथ कर्जुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घनौली ॥
 रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाऽष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन्क्रमेण ।
 नानाफलाली च समन्ततः स्यान्मनोरमं माल्यविलेपनं च ॥
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितं च ।
 इत्थं निवेद्यामरशैलमग्र्यं तं काञ्चनेनातिविराजमानम्* ॥

* एतदमेतन्नं ततस्त्वित्यारभ्य विराजमानमित्यन्तं ख. पुस्तके न विद्यते ।

ततस्तु विष्कम्भगिरीन्क्रमेण तुरीयमागेण चतुर्दिशं च ।

संस्थापयेत्पुष्पविलेपनाढ्यान्मनोरमान्वस्त्रगणावृतांश्च^१ ॥

युक्तं यवैः करममद्रकदम्बचिह्नं कामेन काञ्चनमयेन विराजमानम् ।

तं कारयेत्कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यं क्षीरारुणोदसैर्रसा च वनेन चैव ॥

रौप्येणै शुक्तिघटितेन विराजमानं याम्येन गन्धमदनोऽत्र निवेशनीयः ।

गोधूमसंचयमयः कलधौतजो वा हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन ॥

वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात्पश्चाच्च मैनाकतिलाचलं च ।

सुगन्धधूपेन विलेपनेन पुष्पोत्करैर्मण्डितविग्रहाभम् ॥

सौवर्णपिप्पलहिरण्यसंप्रयुक्तमाकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वत् ।

वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाऽग्रे संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण ॥

शैलं स्वपार्श्वमापि धातुमयं सुवस्त्रं विन्यासभूषितमहाकृतिसंनिवेशम् ।

पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरं तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् ॥

साक्षीकमद्रसुरसावसनेन तद्वद्रौप्येण भासुरवता च युतं विहार्यं ।

होमं चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्मन्यैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥

पूर्वेण हस्तिमुखवच्च विधाय कुण्डं कार्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ।

रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्यैरावाहनं च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥

त्वं सर्वदेवगणधामनिधे विरुद्धमस्मद्गृहेष्वमरपर्वत नाशयाऽऽशु ।

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्तामूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातन ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनां च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।

तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

एवमभ्यर्चितं मेरुं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।

यस्माच्चैत्ररथेन त्वं मद्राश्ववरिषेण च ॥

शोभसे मन्दर क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ।

यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ॥

† एतदनन्तरं “ पूर्वेण मन्दरमनेकफलोपलाली ” इत्यधिकं क. ग. पुस्तकयोः ।

१ घ. 'द्व्यान्पूर्वेण मन्दरमनेकफलोपलाली । युक्तं' । २ क. 'दमर' । ३ ग. सहसा । ४ ख. 'रमाच' । ५ ख. 'ण शक्ति' । ६ ख. संप्राप्य । ७ क. 'लं सुपा' । ८ क. ग. घ. भास्वर' । ९ ग. छ. न. 'य मान्य' । १० ख. 'द्भिर्दानैरनि' । ११ ख. ग. त्वं रुद्रा' ।

(दानप्रकरणम् ८)

गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्तिर्ददाऽस्तु मे ।
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ॥
हिरण्यैश्च शिखरैस्तस्मात्पुष्टिर्भुवाऽस्तु मे ।
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात्सावित्रेण वनेन च ॥
सुपौर्षं राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयाऽस्तु मे ।
एवमामन्य तान्सर्वान्प्रमाते विमले पुनः ॥
स्नात्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
विष्कम्भपर्वतान्पश्चाद्वत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ॥
गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदथ वा दश नारद ।
शक्तिः सप्त वाऽष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकां वा गुरवे दद्यात्कपिलां च पयस्विनीम् ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने विप्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ।
ग्रहणं लोकपालानां ब्रह्मादीनां च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ।
दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरज्ञातं साग्रं देवलोके महीयते ॥
अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजता ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति ऋषिसेवितः ॥
कर्मक्षये राजराज्यमोप्नोतीह न संशयः ” ॥

इति धान्यपर्वतदानम् ।

“ मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानान्नरो लोकानामोति शिवसंमतान् ॥
 उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्यात्तदर्धेन चतुर्भिरेवमः स्मृतः ॥
 वित्तहीनो यथा शक्त्या द्रोणादूर्ध्वं तु कारयेत् ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान्कारयेत्पृथक् ॥
 विधानं पूर्ववत्कुर्याद्ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।
 तद्वद्धेममयान्सर्वाल्लोकैर्पालान्निवेशयेत् ॥
 सरांसि कामदेवादींस्तद्वच्चात्र निवशयेत् ।
 कुर्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रान्निबोध मे ॥
 सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणाचलः ।
 तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥
 यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कटा लवणं विना ।
 प्रियं च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्धनम् ।
 तस्मात्पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्वतम् ।
 उमालोके वसेत्कल्पं ततो याति परां गतिम् ” ॥

इति लवणपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानान्नरः श्रीमान्स्वर्गमामोति पूजितः ॥
 उत्तमो दशभिर्मरैर्मध्यमः पञ्चभिर्मरैः ।
 त्रिभिर्मरैः कनिष्ठः स्यात्तदर्धेनाल्पवित्तवान् ॥
 तद्वदोमन्त्रेण पूजा हेमवृक्षसुरार्चनम् ॥
 विष्कम्भपर्वतांस्तद्वद्ध्लोकपालाधिवासनम् ।
 धान्यपर्वतवत्कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ॥
 सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ।
 प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ॥

(दानप्रकरणम् ८)

तथा रसानां प्रवरः सदैवेशुरसो मतः ।
मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वतम् ॥
सुरासुराणां सर्वेषां नागयक्षक्षपक्षिणाम् ।
निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ।
पूज्यमानः स गन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते ॥
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसंपन्नः शत्रुमिश्रापराजितः ” ॥

इति गुडपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रेदानाद्भवन् वैरिञ्चं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्धेनावरस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्वतवत्सर्वं विदद्या(ध्या)न्मुनिपुंगव ॥
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च कृत्वा मन्त्रमुदीरयेत् ।
नमस्ते ब्रह्मबीजार्थं ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय ।
यस्मादग्रेरपत्यं त्वं यस्मौदुर्लभं जगत्पतेः ॥
हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नमो नमः ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं स्थानं ब्राह्ममानन्दकारम् ।
तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥

इति सुवर्णपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानाक्षरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्द्रोणैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
 दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुंगव ॥
 यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः ।
 तिला मुद्गाश्च माषाश्च तस्माच्छं नो भवत्विह ॥
 हन्यकव्येषु यस्माच्च तिलैरेवाभिरक्षणम् ।
 मवादुद्धर शैलेन्द्र तिलाचल नमोऽस्तु ते ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
 स वैष्णवपदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति इह चामुत्र मानवः ।
 पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ” ॥

इति तिलपर्वतदानम् ।

“ कार्पासपर्वतस्तद्विंशद्भिरैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
 भारेणारुपधनो दद्याद्विंशताठ्यविवर्जितः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्य मुनिपुंगव ॥
 प्रमातायां तु शर्वयां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवाऽऽवरणं यस्माल्लोकानामिह सर्वदा ॥
 कर्पासाचल तस्मात्त्वमघौघध्वंसनो भव ।
 एवं कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात्पर्वसंनिधौ ॥
 रुद्रलोके वसेत्कर्पं ततो राजा भवेदिह ” ॥

इति कार्पासपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
 तेजोमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
 विशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चमिस्त्ववरः स्मृतः ॥
 अरुपवित्तोऽपि यः कुर्याद्द्वाम्यामिह विधानतः ।
 विष्कम्भपर्वतांस्तद्वच्चतुर्भागेन(ण) कल्पयेत् ॥
 शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।
 कारयेत्संहतानुच्चान्यथाशोभं विधानतः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

वेष्टयेच्छुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिभिः ।
धान्यपर्वतवच्छेषं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्वं तु तद्वद्धोमसुरार्चनम् ।
प्रमातायां विभावयां गुरवे तु निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वद्विगम्यः शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसोः ॥
तस्माद्घृतार्चिर्विश्वात्मा प्रीयतां मम शंकरः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधर ।
अनेन विधिना दद्याद्घृतपर्वतमुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शंकरम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाप्सरोमिश्र सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत्पितृभिः सार्धं यावदामूमिसंश्लवम् ” ॥

इति घृतपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिको द्विशतेनावरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैडूर्यविद्रुमैः पश्चात्संमिश्रो विपुलाचलः ।
पद्मरागैः सप्तैवर्णैरुत्तरेण च विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत्सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान्वेदांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत्पुष्पपानीयैः प्रमाते स्याद्विसर्जनम् ।
पूर्ववद्गुरुक्लृप्तिगम्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वं हि रत्नमयो नित्यमतः पाहि मेहाचल ॥

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदानन्दप्रसादेन तस्मान्नः पाहि भूधर ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत्करुणशतं साग्रं वसित्वेह नराधिपः ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदत्रामुत्र वा कृतम् ।
तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ” ॥

इति रत्नपर्वतदानम् ।

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि रूप्याचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानात्तरो याति सोमलोकं नराधिप ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धेनावरः स्मृतः ॥
अशक्तो विंशतेरूर्ध्वं कारयेच्छक्तितः सदा ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेन कारयेत् ॥
पूर्ववद्राजतान्कुर्यान्मन्दरादीन्विधानतः ।
कलधौतमयांस्तद्वल्लोकेशानर्चयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्णवर्कवान्कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्ययः ।
राजतं स्याद्यदन्येषां सर्वं तदिह काञ्चनम् ॥
शेषं च पूर्ववत्कुर्याद्धोमजागरणादिकम् ।
दद्यात्तद्वैत्प्रमाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः प्राज्यवस्त्रविभूषणान् ।
इमं मन्त्रं पठन्दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः ॥
पितॄणां वल्लभं यस्माद्धरीन्द्राणां शिवस्य च ।
रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥
इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवायुतसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्वैः किंनराप्सरसां गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान्यावदाभूतसंश्रवम् ” ॥

इति रजतपर्वतदानम् ।

(दानप्रकरणम् ८)

“ अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शर्करामारैरुत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामवरो मतः ॥
मारेण वाऽर्धमारेण कुर्याद्यः स्वरूपवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान्कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तत्तद्वत्स्थाप्यं हेमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसंतानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दारे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचलः ।
हैमी सुपौर्षसुरभी दक्षिणामिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत्सर्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
ऋत्विग्यश्चतुरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीरयेत् ।
सौभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्कराचलः ॥
तस्मादानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ।
अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः ॥
देवानां तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्कराचल ।
मनोभवधनुर्मध्यादुद्धता शर्करा यतः ॥
तन्मयोऽपि महाशैल पाहि संसारसागरात् ।
यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना ततः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तैः स याति शिवमन्दिरम् ।
चन्द्रादित्याग्निसंकाशमधिरुह्यानुजीविभिः ॥
सहैव यानमातिष्ठेत्स तु विष्णुप्रभो दिवम् ।
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

आयुरारोग्यसंपन्नो यावज्जन्मार्जुदत्रयम् ।

भोजनं शक्तितः कुर्यात्सर्वशैलेष्वमत्सरः ॥

सर्वत्र क्षारलवणमश्रीयत्तदनुज्ञया ।

पर्वतोपस्करान्सर्वान्प्रापयेद्ब्राह्मणालये ॥

पश्येदमून्मानधनो हि भक्त्या स्पृशेन्मनुष्यैरिह दीयमानान् ।

शृणोति भक्त्याऽथ मतिं ददाति विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ” ॥

इति शर्कराचलदानम् ।

अथ कृष्णाजिनेदानं विचार्यते । तत्र विष्णुः—

“ अथ वैशाखां पौर्णमास्यां कृष्णाजिनं सखुरं सुवर्णशृङ्गं रूप्यखुरं
मुक्तालाङ्गूलभूषितं कृत्वाऽऽविकवस्त्रे प्रसारयेत् । तत्र तिलैः प्रच्छा-
दयेत् । सुवर्णनाभं च कुर्यादहतेन वाससोर्युगलेन प्रच्छादयेत् ।
सर्वरत्नगन्धैश्चालं कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि
क्षीरदधिमधुसर्पिःपूर्णानि निधायऽऽहिताग्नये ब्राह्मणायालंकृताय
वासोर्युगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अथ गाथा भवन्ति—

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलंकृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विप्राय स संतरति दुष्कृतम् ” इति ॥

यमगाथासु—“ गोभूहिरण्यसंयुक्तमार्गमेकं ददाति यः ।

हित्वां दुष्कृतकर्माणि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

गोभिश्चतसृभिर्युक्तं तथा भूमिसमन्वितम् ।

प्रतिग्रहसमर्थाय विदुषे ब्रह्मचारिणे ” ॥

मत्स्य पुराणे—

“ मत्स्य उवाच—वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

पौर्णमासी तथा माघी आषाढी कार्तिकी तथा ॥

तुरायणं तु द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलम् ।

आहिताग्निर्द्विजो यश्च तद्देयं कस्य पार्थिव ॥

(दानप्रकरणम् ८)

यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ॥
 आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं सखुरमाविके कृष्णमार्गणम् ॥
 कर्तव्यं रूप्यशृङ्गं तद्रूप्यदन्तं तथैव च ।
 छाङ्गूलं विद्रुमं चैव नेत्रयोर्मौक्तिकं तथा ॥
 तिलैरात्मसमं कृत्वा वासंसाऽऽच्छादयेद्भुधः ।
 सुवर्णनाभं तत्कुर्यादलं कुर्याद्विशेषतः ॥
 गन्धैरन्नैर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ।
 धातुपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमम् ॥
 हिरण्येषु पात्रेषु पूर्वादिक्रमणेन तु ।
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥
 चम्पकस्य तथा शाखामत्रणं कुम्भमेव च ।
 वाद्योपस्थापनं कृत्वा शुभचित्तो निवेशयेत् ॥
 जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि(णि) च मार्जयेत् ।
 धातुर्भयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥
 यानि काम्यानि पापानि मया लोके कृतानि वै ।
 लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाऽऽशु वै ॥
 तिलपूर्णं तु तं कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ।
 यानि पापान्यर्काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 मधुपूर्णं तु तं कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 परापवादपैशुन्यात्पृष्ठमांसस्य भक्षणात् ।
 तत्रोत्थितं च मे पापं ताम्रपात्रात्प्रणश्यतु ॥
 कन्यानृतं गवां चैव परदारप्रधर्षणम् ।
 रूप्यपात्रप्रदानाद्धि क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥
 ऊर्ध्वपादौ त्विमौ कार्यौ ताम्रस्य रजतस्य च ।
 जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुत्रुद्धिना ॥

१ ख. °के शृङ्गमार्गजम् । क° । २ क. °र्गजम् । क° । ३ घ. °व्यं रुक्मशृ° । ४ घ. °द्वगुले वि° । ५ क. ग. °समाच्छा° । ६ क. ग. °मप्यानि । ७ क. ग. पात्रेष्व° । ८ ख. °कामानि ।

सुवर्णपात्रदानेन नाशयाऽऽशु जनार्दन ।
हेम मुक्ता विद्रुमं च दाडिमं बीजपूरकम् ॥
प्रशस्तपात्रे श्रवणे खुरशृङ्गाटकानि च ।
एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ॥
तत्प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः ।
स्नातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या वाऽप्यलंकृतः ।
प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥
सुवर्णनाभकं दद्यात्प्रीयतां वृषभध्वजः ।
अनेन विधिना दत्त्वा यथावकृष्णमार्गणम् ॥
न स्पृश्यः स द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः ।
दाने च श्रद्धधाने च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
स्वगृहान्प्रेष्य तं विप्रं मण्डले स्नानमाचरेत् ।
पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शाखायां चणकस्य च ॥
कृत्वा चाऽऽचार्यकलशं मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।
आप्यायतां समुद्रस्त्वामृचो जप्यास्तु षोडश ॥
अहते वाससी कृत्वा चाऽऽचान्तः शुचितामियात् ।
तद्वत्सुसंहितं कुम्भं नीत्वा^१त्क्षिप्य चतुष्पथे ॥
कृतेनानेन या व्युष्टिर्न सा क्रतुशतैरपि ।
वक्तुं च नृपतिश्रेष्ठ तथाऽप्युद्देशतः शृणु ॥
समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
सर्वाश्च लोकाञ्जयति कामचारी विहंगमः ॥
आमृतसंस्तुतं यावत्स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
न पिता पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ॥
धनदेशपरित्यागं न चैवेहाऽऽप्नुयात्कचित् ” ।

इति कृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ कालपुरुषदानम् ।

“ श्रीकृष्ण उवाच—पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य भूमिभागे समे शुभे ।

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा पाण्डुनन्दन ॥

१ घ. 'मं मातुलिङ्गक' । २ क. ग. 'स्योक्तं पु' । ३ क. ग. 'गजम् । न । ४ क. ख. श्रद्ध-
दाने । ५ ग. घ. 'हात्प्रेष्य' । ६ क. ख. 'चण्यक' । घ. 'चम्पक' । ७ ग. 'तां सुपुत्रस्त्वमृ' । ८ क.
सपुत्रस्त्वमृ' । ९ ख. घ. 'चो दाप्या' । १० घ. 'पृत्वा' । ११ ख. 'संहतं' । १२ ख. 'त्वोत्क्षेप्यं
च' । १३ क. ग. 'नत्फलं प्राप्नो' । १४ ग. 'षष्ठ्यां' ।

(दानप्रकरणम् ८)

पुमान्कृष्णतिलैः कार्यो रूप्यदन्तः सुवर्णहृक् ।
 खड्गोद्यतकरो दीर्घो जपाकुसुममण्डितः ॥
 रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः ।
 तीक्ष्णासिपुत्र्या बन्धेन प्रभावितकटीतटः ॥
 उपानद्युगयुक्तोऽपि कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।
 गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तु सः ॥
 एवंविधं तु तं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 संपूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 सर्वं कालयसे यस्मात्कालस्तेनैव चोद्यसे ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थितश्च मया सुखम् ॥
 यद्युज्यते तव विभो तत्कुरुष्व नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणः प्रथमं पूज्यो वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
 दक्षिणां शक्तितो दत्त्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति ।
 अपमृत्युमयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत् ॥
 भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वबाधाविवर्जितः ।
 देहान्ते सूर्यमवनं मित्वा याति परां गतिम् ॥
 पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 यज्ञयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् ।
 रोगामयैः सकलरोगमयैः शरीरे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात् ” ॥

इति भविष्योत्तरे कालपुरुषदानविधानम् ।

अथ तिथिदानानि । तत्र विष्णुः—

“ मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरसा युक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्ण-
 नामं प्रस्थमेकं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यं

१ ग. 'श्वतः' । गृ° । २ क. ग. घ. 'र्व कल°' । ३ ग. 'चोद्यते' । ४ ग. 'धिभयं भ°' ।
 ५ क. 'वर्णाभं' ।

जायते । पौषी चैत्पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केनोत्सादित-
 शरीरो गव्यघृतकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधीभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च
 स्नातो घृतेन च भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्पधूपदीपगन्धनै-
 वेद्यादिभिश्चाम्यर्च्य वैष्णवैः सूक्तैर्बर्हिस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावकं हुत्वा
 ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् । वासोयुगं च कर्त्रे दद्यात् ।
 अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुक्ता चेत्स्यात्तस्यां तिलैः श्राद्धं
 कृत्वा पूतो भवति । फाल्गुनी फल्गुनेन युक्ता चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय
 भुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्या मनोज्ञां पक्षवतीं रूपवतीं
 द्रविणवतीं चाऽऽप्नोति नार्यप्येवंविधं मर्तारम् । चैत्री चित्रायुक्ता
 चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय चित्रवस्त्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाख्यां
 पौर्णमास्यां ब्राह्मणानां सप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः संतर्प्य धर्मराजं
 प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुक्ता चेत्स्यात्तस्यां
 छत्रोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्नोति । आषाढ्यामा(म)षाढायुक्ताया-
 मन्नपानदानेन तदेवाक्षय्यमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं
 साक्षां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति । प्रोष्ठपद्यां
 सद्युक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति । आश्वयुज्यामश्विनी-
 गते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भ-
 वति । कार्तिकी चैत्कृत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा
 शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् ।
 कान्तारमयं न पश्यति । वैशाखमासतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदे-
 वमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा सर्वं यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति
 तदक्षय्यमाप्नोति । पौष्यामतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवास-
 स्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा
 भुक्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वा-
 दशीं सश्रवणां प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।
 दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां
 दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससै-
 तत्कृत्वा यस्मिन्नाष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन्कुले च तत्रो-
 ज्ज्वलो भवति ” ।

(दानप्रकरणम् ८)

यमः—“ वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ।

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाऽर्चयेद्यदि वेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते ।

यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ॥

तथा—“ वैशाख्यामेष विधिवद्ब्राह्मणान्मोजयेद्दश ।

त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा कृसरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान्वा यदि वा कृष्णांस्तिलान्क्षौद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशसु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

अयुतायुतं च तिष्ठेत्स्वर्गलोके न संशयः ।

मामेव च न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ” ॥

जाबालः—“ शृतान्नमुदकुम्भं तु वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलैर्युक्तैस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ।

तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ” ॥

महाभारते—“ वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्दद्याद्विजातिषु ।

तिला मक्षयितव्याश्च सैदा चाऽऽलभनं च तैः ॥

कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ” ।

अनादिष्टमायश्चित्तमाह संवर्तः—

“ माघमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।

ब्राह्मणेभ्यस्तिलान्दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

अत्र दानं पौर्णमास्यां विधीयते प्रधानत्वात्तत्तत्तार्थाच्चतुर्दश्यामुपवासः ।

“ उपवासरतो भूत्वा पौर्णमास्यां तु कार्तिके ।

हिरण्यमन्नं वस्त्रं च दत्त्वा तरति दुष्कृतम् ” ॥

यमः—“ कार्तिकस्य तमिस्त्रे तु मघासु नवमीतिथौ ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा धर्मराजाय भोजयेत् ॥

विधिवद्ब्राह्मणान्भक्त्या स्वर्गलोके महीयते ।

तिलान्कृष्णाजिने कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ॥

दत्त्वा तु ब्राह्मणायाऽऽशु सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 धेनुं दत्त्वोमयमुखी भूदानफलमाप्नुयात् ॥
 माघान्धकारद्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हृताशनम् ।
 तिलान्दत्त्वा द्विजातिभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 आदित्यवारे विप्राय सहिरण्यं सदैव तु ।
 यः प्रयच्छत्यपूपं च तस्य तुष्यति वै यमः ” ॥

स्कन्दपुराणे—“ तिलपात्राणि यो दद्याद्विप्रेभ्यः शुद्धमानसः ।
 अमावस्यां तु संप्राप्य कृष्णानां तु समाहितः ॥
 पितृंश्च तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुंगवः ।
 पितृलोकं समाप्नोति चिरं च सुखमेधते ” ॥

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र विष्णुः—“ प्रतिमासं रेवतगिते चन्द्रमासि मधुघृतयुतं परमान्नं
 ब्राह्मणान्मोजयित्वा रूपमागमवति ।
 मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान्घृतपायसैः ।
 सदक्षिणं मोजयित्वा रूपभागभिजायते ” ॥

भविष्योत्तरे—

“ श्रीकृष्ण उवाच—नक्षत्रयोगे यद्यस्मिन्देयं भवति भारत ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
 कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा ।
 संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूल्लोकानाम्प्रोति चाक्षयान् ॥
 रोहिण्यां पाण्डवश्रेष्ठ मांसैरन्नेन सर्पिषा ।
 पयोऽन्नदानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥
 दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
 दत्त्वा दिव्यविमानस्थः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलसिद्धं समाहितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि सर्वाण्येव नरोत्तमै ॥
 पूषान्पुनर्वसौ दत्त्वा तिलपूर्णान्सुपाचितान् ।
 यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्नो जायते कुले ॥

(दानप्रकरणम् ८)

पुण्ये च काञ्चनं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।
 अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥
 अश्लेषासु तथा रौप्यं यैः सुरूपं प्रयच्छति ।
 स सर्वमयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥
 मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्चाभिजायते ॥
 फल्गुनीपर्वसमये वडवां द्विजपुंगवे ।
 दत्त्वा पुण्यकृतां लोकान्प्राप्नोति सुरसेवितान् ॥
 उत्तराफल्गुनीयोगे दत्त्वा सौवर्णपङ्कजम् ।
 सूर्यलोकमवाप्नोति सर्वबाधाविवर्जितः ॥
 हस्ते तु हस्तिनं दत्त्वा काञ्चनं शक्तितः कृतम् ।
 प्रयाति शक्रसदनं वरवारणैर्धुर्गतः ॥
 चित्रासु वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत ।
 चरत्यप्सरसां लोके मोदते नन्दने वने ॥
 स्वातिष्वथ धनं दत्त्वा यदभीष्टमिहाऽऽत्मनः ।
 प्राप्नोति सुशुभाँल्लोकानिह लोके महद्यशः ॥
 विशाखासु महाराज धुरंधरविभूषितम् ।
 सोपासङ्गं च शकटं धान्यवस्त्रादिसंयुतम् ॥
 दत्त्वा प्रीणाति स पितृन्प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।
 न च दुर्गाण्यवाप्नोति रौरवादीनि मानवः ॥
 दत्त्वा यथेष्टं विप्रेभ्यो गतिमिष्टां स विन्देति ।
 कम्बलाननुराधासु दत्त्वा प्रावरणानि च ॥
 स्वर्गे वर्षशतं साम्रमास्ते सुरगणैर्वृतः ।
 कालशाकं च विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ॥
 ज्येष्ठासु ज्येष्ठतामेति गतिमिष्टां च विन्दति ।
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥
 पितृन्प्रीणयते सर्वान्गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
 अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राणि मानवः ॥

१ ख. 'ते । आल्ले' । २ ख. घ. यः स्वरू' । ३ ग. घ. 'नीपूर्व' । ४ क. ग. 'णपूर्वतः ।
 ५ क. ग. 'न्दते । म' ।

कुलवृत्तेन संपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।
 प्रदाय जायते प्रेत्य कुले स बहुगोधने ॥
 पुत्रपौत्रैः परिवृतः पशुमान्धनवांस्तथा ।
 उदमन्यं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ॥
 दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
 दुग्धं त्वभिजिता योगे दत्त्वा घृतमधुप्लुतम् ॥
 धर्मविद्भ्यो मनीषिभ्यः स्वर्गे वसति पुण्यभाक् ।
 श्रवणे पुस्तकं श्रेष्ठं प्रददातीह यो नरः ॥
 स्वेच्छया याति यानेन सर्वल्लोकानसंवृतान् ।
 गोयुगं च धनिष्ठासु दत्त्वा विप्राय मानवः ॥
 सर्वान्नसानवाप्नोति यत्र यत्रेह जायते ।
 तथा शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनम् ॥
 प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शोभनान् ।
 पूर्वभद्रपदायोग राजमाषान्प्रदापयेत् ॥
 सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ।
 औरभ्रमुत्तरायोगे सवस्त्रं यः प्रयच्छति ॥
 पितृन्प्रीणाति सकलान्प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।
 कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ॥
 सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ।
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाऽश्विन्यां नरोत्तमः ॥
 हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ।
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ॥
 गाः सुप्रसूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ।
 इत्येष दक्षिणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ॥
 देवक्या नारदेनह मया च कथितस्तव ।
 सर्वपापप्रशमनः सर्वोपद्रवनाशनः ॥
 न चात्र कालनियमो न नक्षत्रक्रमस्तथा ।
 वित्तं श्रद्धा च राजेन्द्र कारणं चात्र कथ्यते ॥

यद्यत्र ते भगवता कमलासनस्य पुत्रेण दानमुदितं प्रसमीक्ष्य वेदान् ।
 तद्यो ददाति विभवे सति साधुवृत्ते किं तेन पार्थ न कृतं भवतीह लोके ” ॥

इति भविष्योत्तरे नक्षत्रदानविधिः ।

अथ मासदानानि ।

विष्णुः—“आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति । अस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽरोग्यभागभवति । माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान्भोजयित्वा च दीप्ताग्नित्वमवाप्नोति ” ।

तथा—“घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये ।
प्रीणयित्वाऽश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥
तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति ।
माघे मासि विशेषेण तत्तमिस्ते विशेषतः ” ॥

यमः—“कृसरं भोजयित्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान् ।
दीप्ताग्नित्वमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥
मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान्घृतपायसम् ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपभागभिजायते ” ॥

आदित्यपुराणे—“ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ” ॥

देवीपुराणे—“धेनुं तिलमयीं माघ्यां दद्याद्यश्चोत्तरायण ।
विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्विजोत्तमः ॥
वैशाखे यवगोधूमाज्ज्येष्ठे तोयभृतान्घटान् ।
आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
नवनीतं नभोमासि चित्रं प्रोष्ठपदे मतम् ।
गुडशर्करवर्णाढ्याल्लङ्कुलानाश्विने मुने ॥
दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
सर्वान्कामानवाप्नोति क्रमान्मार्गाद्युदाहृतान् ॥
धेनुं पौषे घृतमयीं माघे तिलमयीं तथा ।
ज्येष्ठे तोयमयीं दद्याद्घृतवत्सां महाफलाम् ॥
सुरूपां श्रावणे दद्याद्वां महाफलदायिकाम् ।
सर्वहेममयैः शृङ्गै रौष्यपादा उदाहृताः ॥
कांस्यपात्राः सघण्टास्तु किङ्किणीभिः सुशोभिताः ।
सैयुगाः सस्रजो वत्सा दातव्या विधिना मुने ॥

देवीब्रह्मेशसूर्यान्वा विष्णुं वाऽथ यथाविधि ।
 स्वभाववृत्तसंपन्ने पूजयित्वा द्विजोत्तमे ॥
 दातव्याऽलंकृता धेनुः कामक्रोधविवर्जिते ।
 अयाचके सदाचारे विनीते विनयान्विते ॥
 गोप्रदानाल्लभेत्कामान्स्वे स्वे लोके मनोरमान् ।

तथा—“ आषाढे तोयधेनुः स्याद्धेनुर्माद्रिपदे सदा ।
 माघे तु तिलधेनुः स्याद्यां दत्त्वा लभते हितम् ॥
 माघे मासि तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ” ॥

यमः—“ महापातकसंघातः कामतो वाऽप्यकामतः ।
 शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
 शुक्लैः कृष्णैस्तथा लवैर्द्वात्रिंशदङ्गुलोच्छ्रितः ।
 राशिस्तिलैः समे देशे कर्तव्यः पुरुषायतः ॥
 प्रतिमाऽष्टाङ्गुलोत्क्षेप्या सौवर्णी विभवे सति ।
 क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनाऽऽपूरयेद्घटान् ॥
 यथाविभवविस्तारं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि ।
 दद्यान्माघेऽथ वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ॥
 यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ।

वामनपुराणे—“ माघे मासि तिला देयास्तिलधेनुश्च दानव ।
 इध्मेन्धनादयश्चैव माधवप्रीणनाय वै ॥
 फाल्गुने ब्रौहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
 गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ॥
 चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेऽथ ॥
 गन्धैश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरमीणि च ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥
 उदकुम्भाम्बुधेनुं च तालवृन्तं सचन्दनम् ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥
 उपानद्युगलं छत्रं लवणामलकानि च ।
 आषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तितः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

घृतं च क्षीरकुम्भाश्च घृतधेनुस्तथैव च ।
 श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपाश्रिते ॥
 मासि माद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिषी ।
 हृषीकेशप्रीणनाय लवणं सगुडौदनम् ॥
 तिलास्तुरङ्गवृषभदधिताम्ररसादिकम् ।
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ॥
 रजतं कनकं दीपा मणिमुक्ताफलादिकम् ।
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः ॥
 खरोष्ट्राश्चतरा नागाः शकटोक्षमैजाविकम् ।
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः ॥
 प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च ।
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ॥
 दासीदासमलंकारमन्त्रं षड्ससंयुतम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ॥
 अथवा चतुर्थपादः प्रदेयं सार्वकामिकम् ।
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद्यच्चाप्यस्ति शुभं गृहे ॥
 तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥ इति ॥ २०८ ॥

गोप्रदानप्रसङ्गाद्दानान्युक्तानि, प्रकृतमुच्यते—

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ॥

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तसंवाहनादिकं प्रत्येकं गोदानेन फलतः समं भवति । श्रान्तः खिन्न-
 स्तस्य संवाहनं श्रमापनयनम् । रोगिपरिचर्या चिकित्सादि । प्रसिद्धमन्यत् ।
 पादशौचद्विजोच्छिष्टमार्जने समोत्तमवर्णविषये ।

यमः—“ देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नापनं सर्वदेनानां गोप्रदानसमं मतम् ” ॥

नन्दिपुराणे—धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।

अतस्त्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्वदः ॥

आरोग्यशालां कुरुते महौषधिपरिच्छदाम् ।
 विदग्धवैद्यसंयुक्तां घृतान्नमधुसंयुताम् ॥
 वैद्यस्तु शास्त्रवित्प्राज्ञो दृष्टौषधिपरम्परः ।
 ओषधीमूलैर्पर्णैः समुद्धरणकालवित् ॥
 रसवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे+ ।
 योगविद्देहिनां देहं यो धिया प्रविशेद्बुधः ॥
 धातुपथ्यामयज्ञश्च निदानविदतन्द्रितः ।
 व्याधीनां पूर्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ” ॥
 *देशकालविधानज्ञश्चिकित्सामयवित्तथा ।
 अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोगविधानवित् ॥
 एवंविधः शुभो वैद्यो भवेद्यत्राभियोजितः ।
 आरोग्यशालामेवं तु कुर्याद्यो धर्मसंश्रयः ॥
 स पुमान्धार्मिको लोके स कृतार्थः स शुद्धिमान् ।
 सम्यगारोग्यशालायामौषधैः स्नेहपाचनैः ॥
 व्याधितं नीरुजीकृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
 प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥
 आढ्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग्भवेत् ।
 दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिषक्तया ॥
 अपि मूलेन केनापि चन्दनाद्यैरथापि वा ।
 स्वस्थीकृते लभेन्मर्त्ये पूर्वोक्तं लोकमव्ययम् ॥
 वातपित्तकफाद्यानां चयापचयभेदिनाम् ।
 यस्तु स्वल्पाभ्युपायेन मोक्षयेद्याधिपीडितान् ॥
 सोऽपि याति शुभाँल्लोकान्वाप्यान्यज्ञयाजिभिः ” ।
 “ शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृ-
 त्यमश्वतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रम् ”

इति सुश्रुतोक्तान्यष्टाङ्गान्यायुर्वेदस्य । इत्यारोग्यदानम् ॥ २०९ ॥

+ इतः परं सार्धश्लाको न विद्यते ग. पुस्तके । * एतच्छ्लोको न विद्यते क. ख. ग. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. कर्वात सर्वोप° । २ क. ग. 'लमन्त्रज्ञः' । ३ ख. 'श्च विधान' । ४ ग. स वज्रि° ।
 ५ ख. ग. 'यामोप°' । ६ ख. 'पक्तुवान्' । अ° । ७ क. ग. मूलेन । ८ घ. 'पि मर्दना' । ९ घ.
 'कृत्य ल' । १० ल. ग. घ. 'न्मर्त्यः पु°' ११ क. 'नव्याप्या' । १२ घ. 'रभृ°' ।

(दानप्रकरणम् ८)

किं च—

भूदीपान्नाश्वस्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥

नैवेशिकस्वर्णधुर्यान्दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूमिदीपादिदानेन स्वर्गमाप्नोतीति वाक्यार्थः । भूश्च सस्यवती फलप्रदा वा देया । तद्वारेणैव तद्भूरुत्वम् ।

“ भूमिं सस्यवतीं श्रेष्ठां दत्त्वा स्वर्गे महीयते ” इति संवर्तः ।

पापक्षयार्थमपि भवति । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

“ यत्किञ्चित्कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।

दश तानेव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ” ॥

चर्ममात्रगोप्रदानेनापि स्वर्गप्राप्तिः । “ दिव्यं वर्षशतं यावद्भूमिदः स्वर्गमाप्नोति । दिव्यं वर्षशतं सार्धं तथा ” इति, तद्वैगुण्योदितारतम्यादिति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—
“ भूमिदो भूमिमाप्नोति ” इति, तत्स्वर्गच्युताभिप्रायेण न्यूनात्मदानाभिप्रायेण वा । तद्दानस्य वैश्वरूप्यात् । अत एव—

“ सुवर्णं रजतं ताम्रं मणिमुक्तावसूनि च ।

सर्वमेतद्भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ” इति ॥

नच सकलवसुधाभिप्रायेणोच्यते । तस्या अशक्यत्वात् । एवं प्रदीपादिदानेऽपि पात्रविशेषादावृत्तौ वा स्वर्गप्राप्तिः ।

“ पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयाऽपि च ।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्याऽऽप्नोति तत्फलम् ”

इति वचनात् । अन्यथा—

“ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यं सूर्यसालोक्यमश्वदः ” इति ।

वस्त्रादिविशेषाच्च फलविशेषो द्वित्रादिसंख्यातश्च । क्षीणवृत्तेरायातस्यास्मिन्भवने स्थायतामिति प्रतिश्रयः । निवेशार्थं कन्यादि दीयत इति नैवेशिकम् ।

अत एव—“ मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।

यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ” इति ।

“ न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाश्वमेधेन नान्यथा ॥

यच्छ्रेयः प्राप्यते प्रेत्य विप्रेण स्थापितेन तु ” इति ॥

स्थापितेन भवनादिदानेन प्रतिष्ठापितेनेत्यर्थः ।

दक्षः—“ सुवर्णमेव स्वर्णमस्य च देशकालपात्रसुवर्णपरि-
माणाच्च फलविशेषः ” ।

तथा—“ उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अश्वर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ”

[अ० ८।६।२] इत्यमृतत्वं मुक्तिर्दर्शिता ॥

तथा—“ स्वर्णधुर्यान्दत्त्वा स्वर्गे महीयते ” इति ।

गर्गः—“ भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ” इति ॥

एतच्च सुवर्णदानेऽपि वेदितव्यम् । अलंकारे तु फलविशेषः ।

“ अलंकृतस्त्वलंकारं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ” इति ।

धुरमर्हतीति धुर्यः ।

“ अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ” इति ।

अत्रापि पात्रादिदेशकालविशेषाद्वित्रादिविशेषाच्च फलविशेषः । अत्र
विष्णुधर्मेषु—

“ भगवानुवाच—छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं रथं तथोपानहसंप्रदानात् ।

धुर्यप्रदानेन गवां तथैव लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य ॥

स्वर्गीयमप्याह हिरण्यदानं तथा वरिष्ठं कनकप्रदानम् ।

नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं प्रयच्छते यः पुरुषो द्विजाय ॥

स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्विताय तस्यापि लोकाः प्रवरा भवन्ति ।

यो ब्रह्मदेयां प्रददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ॥

वस्त्रान्नदानं च तथा विशिष्टं स शकलोकं लभते दुरापम् ।

भूदानेन समं दानं न भूतं न भविष्यति ।

इति धर्मविदः प्राहुस्तन्मे निगदतः शृणु ॥

(दानप्रकरणम् ८)

षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ।
 आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
 दानानामति सर्वेषां भूमिदानमिहोच्यते ।
 अचला ह्यक्षया भूमिः सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥
 भूमिदः स्वर्गमारुह्य शाश्वतीरेधते समाः ।
 पुनर्जन्म च संप्राप्य भवेद्भूमिपतिर्ध्रुवम् ॥
 यथा भूमिः सदा देवी दातारं कुरुते पतिम् ।
 एवं सदक्षिणा दत्ता कुरुते गौर्जनाधिपम् ॥
 अपि पापकृतं प्राप्य प्रतिगृह्णीत भूमिदम् ।
 महीं ददत्पवित्रः स्यात्पुण्या हि जगती यतः ॥
 नाम वै प्रियदत्तेति गुह्यमेतत्सनातनम् ।
 तदाऽस्याः सततं प्रीत्यै कीर्तनीयं प्रयच्छता ॥
 यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥
 सुवर्णं रजतं ताम्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
 सर्वानेतान्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥
 फालकृष्टां महीं दत्त्वा सोदकां च फलान्विताम् ।
 सोदकं वाऽपि शरणं प्राप्नोति परमं पदम् ॥
 रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति द्विजातये ।
 विमुक्तः किल्बिषैः सर्वैः स्वर्गलोके महीयते ॥
 इक्षुभिः सहितां भूमिं यवगोधूमशालिभिः ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥
 सर्वकामदुर्घां भूमिं सर्वसस्यसमन्विताम् ।
 यो ददाति द्विजेन्द्राय ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 भूमिदानं नरः कुर्यान्मुच्यते सर्वतो भयात् ।
 न भूष भूमिदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥
 पुण्यां सर्वरसां भूमिं यो ददाति नरर्षभः ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदस्य महात्मनः ॥
 कृशाय कृशभृत्याय वृत्तिक्षीणाय सोदते ।
 भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवल्गन्ति पितामहाः ।

भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान्संतारयिष्यति ” ॥

आदित्यपुराणे—“ य एतां दक्षिणां दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः ।

पुनश्च जननं प्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥

यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।

सङ्ग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥

इत्येतां क्षत्रवन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ।

नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ॥

दानं वाऽप्यथ वा ज्ञानं नास्त्रोऽस्याः परमं प्रियम् ।

यस्तु गोचर्ममात्रां वै प्रयच्छति वसुंधराम् ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ॥

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ।

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ॥

श्वविष्टायां कृमिभूत्वा पितृभिः सह मज्जति ” ।

मत्स्यपुराणे—“ यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ।

सुवर्णानां सहस्रेण लभेद्दत्तेन यत्फलम् ॥

गोचर्मभूमिमात्रेण तत्फलं तु विधीयते ।

महाभारते—“ न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथं च न ॥

न श्मशानपरीतां च न च पापनिवेशिताम् ” ॥

इति भूमिदानम् ।

दीपदाने संवर्तः—“ देवागारे द्विजानां वा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।

मेधावी ज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्मांश्च सदा भवेत् ” ॥

विष्णुमेषु—“ उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात्कार्तिके नरः ।

स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ” ॥

(दानप्रकरणम् ८)

कार्तिकनिर्णयश्च भविष्योत्तरे बोद्धव्यः ।

तद्यथा—“ विष्णोरायतने ये तु सहस्रं परिदीपकान् ॥

प्रज्वालयन्त्यनुदिनं दिवारात्रमनिर्वृताः ।

तामिस्रमाश्रयुकूपक्षं शुक्लपक्षं तु कार्तिकम् ” इति ॥

दीपदाने मन्त्रः—“ दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ” इति ॥

तथा—“ यदा यदा नरश्रेष्ठ पुण्यकालः प्रपद्यते ।

संक्रान्तिसूर्यग्रहणे चन्द्रे पर्वणि वैधृते ॥

उत्तरे त्वयने प्राप्ते दक्षिणे त्वयने तथा ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां दिनक्षये ॥

सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा स्नात्वा व्रतपरो नरः ।

भगवद्भूमिदेवेभ्यः प्रयच्छेत्प्रयतो गणे ॥

घृतकुम्भे च वस्त्रेण प्रज्वलन्तं प्रदीपकम् ” ।

गणे समुदाये वर्तमाने इत्यर्थः ।

तथा—“ सूर्याय रक्तवस्त्रेण पूर्णवर्ति घृतेन ताम् ।

चतुष्प्रस्थैः प्रज्वलन्तीं मन्त्रेणानेन दापयेत् ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वर्ति दद्यात्सदैव हि ।

पीतवस्त्रेण कृष्णाय श्वेतवस्त्रेण शूलिने ॥

कौसुमधृतवस्त्रेण गौरीमुद्दिश्य दापयेत् ।

लाक्षारक्तेन दुर्गायै पूर्णवर्ति प्रबोधयेत् ॥

नेत्रपट्टेन मधुना घृतेन मधुकूपके ।

अर्चिते च सिते चैव ललितायै प्रबोधयेत् ॥

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निशामय्य वैदिकान् ।

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।

अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ [ऋ० सं० अ० १।८।३६]

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

अजस्रं धर्ममीमहे ॥

१ क. म. 'तराद्दोद' । २ घ. 'णे विपुवे तथा । स' ३ क. 'वन्भूमि' । ४ क. 'ले च प्र' ।
 ५ घ. 'मानेभ्य इ' । ६ ग. 'लन्तं म' । ७ क. 'म्भपीत' । ८ घ. 'चर्चिते चै' ।

दिवि पृष्ठे अरोचताग्निर्वैश्वानरो मतान् ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥

कामो भूतस्य भव्यस्य सम्राडेको विराजति । इत्यन्तो मन्त्रः ।

एवमेतेन विधिना ये प्रयच्छन्ति दीपकम् ।

विस्तीर्णे विपुले पात्रे घृतकुम्भं निवेशितम् ॥

यान्ति ते ब्रह्मसदनं विमानेनार्कतेजसा ।

तिष्ठन्ति द्योतमानास्ते यावदाभूमिसंलुप्तम् ॥

घृतेन दीपो दातव्यो राजंस्तैलेन वा पुनः ।

वसामज्जादिभिर्दीपो न तु देयः कैथं चर्न ॥

दीपतैलेन कर्तव्यं न तु कर्म विजानता ।

निर्वापणं च दीपस्य हिंसनं च विगर्हितम् ॥

यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्षणः ।

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

पद्मसूत्रोत्थितां वर्ति गन्धतैलेन दीपकम् ।

नीरोगः सुमगश्चैव दत्त्वा भवति मानवः ॥

प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण तु दीपकम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥

इति दीपदानम् । अथाश्वदानम्—

देवीपुराणे—“ अश्वं वा यदि वा युग्यं शोमने वाऽथ पादुके ।

ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥

तस्य दिव्यानि यानानि रथध्वजपताकिनः ।

दुष्टः पन्था न चैवेह भवत्येव कदा चन ॥”

स्कन्दपुराणे—“ अश्वं यस्तु प्रयच्छेत हेमचित्रं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा देवि गान्धर्वं लोकमश्नुते ॥”

अन्नदाने संवर्तः—“ अन्नदस्तु सुखी श्रीमान्सुतृप्तः सर्वकर्मसु ॥”

महाभारते—

१ क. ग. घ. पृष्ठो अ° । २ ख. घ. 'ना यः प्रयच्छति दी' । ३ ख. 'त्रे कृत' । ४ घ. नि-
योजित° । ५ क. ग. कदाच । ६ क. ग. न । न दीपो दीपतैलेन न तु । ७ ख. 'सौ तेन पुष्पितः ।
दी' ८ ग. 'तू । ब्रह्मसू' । ९ ग. 'त्रं सल' । १० ख. गान्धारं ।

(दानप्रकरणम् ८)

“नारद उवाच—नान्नदानात्परं दानं किञ्चिदस्ति नरेश्वर ।

अन्नेन धार्यते कृत्स्नं चराचरमिदं जगत् ॥

अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इत्युवाच प्रजापतिः ।

तस्मादन्नप्रदो राजन्प्राणदः प्रोच्यते बुधैः ॥

अन्नदः पशुमाल्लोके धनवान्नूपवानपि ।

आयुष्मान्बलवांश्चैव सुखी च प्रेत्य जायते ॥

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः समाहितः ।

स याति ब्रह्मसालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।

तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति साधवः ॥

कृत्वाऽपि सुमहत्पापं यः पश्चादन्नदो भवेत् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

आशंसन्तीह पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।

अस्माकमिह पुत्रो वा पौत्रौ वाऽन्नं प्रदास्यति ॥

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तिने ।

श्चान्तायादृष्टपूर्वाय स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥

न पृच्छेद्भोत्रचरणं न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

याचैतो ब्राह्मणेनान्नं दद्यादेवाविचरयन् ॥

दुर्वृत्तः साधुवृत्तो वा मूर्खो वा यदि पण्डितः ।

यः प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

अदृष्टं दृष्टपूर्वं वाऽमित्रं वा सुहृदं तथा ।

ब्राह्मणं भोजयेन्नित्यं शान्तं शीलसमन्वितम् ॥

यस्य ह्यन्नमुपाश्नाति ब्राह्मणानां शतं सताम् ।

दृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥

भोजयित्वा दश शतं नरो वेदविदां नृप ।

न्यायविद्धर्मविदुषां स्मृतिमाप्यविदां तथा ॥

न याति नरकं घोरं संसारं च न सेवते ।

ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्यानि भारत ॥

नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ” ॥

१ क. ख. ग. कार्षिकः । २ ख. घ. 'कमपि पु' । ३ क. ग. 'चितं ब्रा' । ४ क. ख. ग. 'चारितः ।
धु' । ५ क. ग. वा मित्रमेव वा । ब्रा' ।

बृहस्पतिः—“ अन्नदानं गुणकरं सर्वदानाधिकं स्मृतम् ।
 अन्नात्प्राणप्रजननं नृणां संजायते सदा ॥
 प्राणाप्यायनमात्रं तु यो विप्राय प्रयच्छति ।
 दुर्भिक्षे तु विशेषेण स लभेताक्षयां दिवम् ॥
 हेमरत्नाम्बरयुतोऽमुञ्जानो म्रियते नरः ।
 अश्रन्विनाऽप्यलंकारं जीर्णवस्त्रोऽपि जीवति ॥
 तस्मात्प्रदद्याद्विप्रेभ्यः संस्कृतान्नं सदक्षिणम् ।
 तेनेह कीर्तिमाप्नोति स्वर्गं चानन्तकं तथा ” ॥

आदित्यपुराणे—“ अन्नदानात्परं नास्ति न भूतं न भविष्यति ।
 पुत्रं प्रजां पशून्मेधां स्त्रियः कामांश्च सर्वशः ॥
 सर्वं चान्नप्रदानेन लभते नात्र संशयः ।
 आदरेण तु भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ॥
 तत्प्रीणयति गात्राणि नामृतं मानवर्जितम् ।
 दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ॥
 मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ(णौ) ।
 यो दद्यादप्रियेणान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति ॥
 तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ” ।

विष्णुधर्मोत्तरे—“ दानानामुत्तमं दानं वस्त्रदानं प्रकीर्तितम् ।
 वासो हि सर्वदै(दे)वत्यं सर्वसौयुज्यमश्नुते ॥
 वस्त्रदाता सुवेशः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः ।
 नीलैरक्तं तथा शीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ॥
 देयं न चाप्युपहतं बहुपुण्यमभीप्सता ।
 दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ॥
 दत्त्वा सरोममपि तत्ततो दशगुणं लभेत् ।
 आविकं वसनं दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ॥
 छागं दत्त्वा चाङ्गिरसं क्षीमं दत्त्वा बृहस्पतेः ।
 वसूनां लोकमाप्नोति कुशकौशेयवाससी ॥
 कृमिजं च तथा दत्त्वा सोमलोके महीयते ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति दत्त्वैव मृगलोमिकम् ॥

१ क. ग. घ. 'क्षयं दि' । २ ख. 'र्गवासिनी' । ३ ख. 'अं नाभिनन्दति तावुभौ । ता' । ४ घ. 'र्वप्रायोज्यमुच्यते' । ५ ख. 'सायोज्यमुच्यते' । ६ ग. नीलं र' । ७ ग. घ. भवेत् ।

दत्त्वा वल्कलजं वासो वसूनां लोकमाप्नुयात् ।
वस्त्रप्रदानात्तेजस्वी सर्वेषां प्रियदर्शनः ॥
भवेत्संभोगवांश्चैव स्त्रीणां चैव मनोहरः ” ।
इति वस्त्रदानम् । अथोदकदानम्—

संवर्तः—“ वारिदस्तृप्तिमतुलां वितृष्णः सर्ववस्तुषु ” ।

भविष्योत्तरे—

“ श्रीकृष्ण उवाच—अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते ग्रहचन्द्रबलान्विते ॥
तडौकं कारयेद्विद्वान्धनच्छायं मनोरमम् ।
पुरस्य मध्ये ह्यथ वा कान्तारे तोयवर्जिते ॥
देवतायतने वाऽपि चित्रवृक्षतलेऽपि वा ।
सुशीतलतरं रम्यं विचित्रासनसंयुतम् ॥
कारयेन्मण्डपं दिव्यं शीतातपसहं हृदम् ।
तन्मध्ये स्थापयेद्भग्नान्मणीन्कुम्भांश्च शोभनान् ॥
अकालमूलान्कवकान्वस्त्रेणाऽऽवेष्टिताननान् ।
ब्राह्मणः शीलसंपन्नो मूर्तिं दत्त्वा यथोचिताम् ॥
प्रपापालः प्रकर्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः ।
पानीयपानमश्रान्तो यः कारयति मानवान् ॥
एवंविधां प्रपां कृत्वा शुभेऽह्नि विधिपूर्वकम् ।
यथाशक्त्या नरश्रेष्ठः प्रारम्भे भोजयेद्विजान् ॥
ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।
प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥
अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः ।
अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥
त्रिपक्षं वा महाराज जीवानां जीवनं परम् ।
गन्धाढ्यं सरसं शीतं शोभने माजने स्थितम् ॥

१ क. ग. 'मू । नारदः । वा° । २ क. ग. 'दागं का° । ३ क. ग. 'पि चैत्यवृ° । ४ ख. 'द्र-
क्त्या मणी° । ५ क. 'मूकान्क° । घ. 'मूलं कव° । ६ ग. 'लार्कवका° । ७ क. ग. घ. 'श्रेष्ठ प्रा° ।
८ क. ख. ग. 'न्याञ्जते° । ९ क. ग. 'न्तु सपि° ।

प्रदद्यादप्रतिहतं श्रद्धावानवलोकयन् ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्य भोजनं शक्तितो द्विजे ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे शोषविनाशनम् ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैस्तु पूजितः ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानं सोऽधिरुह्य वै ।
 याति देवेन्द्रभवनं पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 त्रिंशत्कौट्यो हि वर्षाणां यक्षगन्धर्वसेवितः ।
 पुण्यक्षयादिहाऽऽगत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ॥
 ततः परमिदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ॥
 प्रत्यहं धर्मघटकः कर्पटावेष्टिताननः ।
 ब्राह्मणभ्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥
 तस्य बोद्यापनं कार्यं मासि मासि नराधिप ।
 मण्डकावेष्टिकाभिश्च पक्वान्नैः सर्वकामिकैः ॥
 उद्दिश्य शंकरं विष्णुं ब्रह्माणं वासवं तथा ।
 सलिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
 अस्य प्रसादा(दाना)त्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥ धर्मघटदानमन्त्रः ।
 अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
 प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥
 धर्मकुम्भप्रदानेऽपि अशक्तो यः पुमान्भवेत् ।
 तेनाश्वत्थतरोर्मूलं नित्यं सेव्यं यतात्मना ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान्प्रीयतां मे जनार्दनः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
 यः करोति तरोर्मूले सेकं मासचतुष्टयम् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

(दानप्रकरणम् ८)

सृष्टा सुशीतसलिला क्लमनाशिनी च प्राप्ते परस्य पथि पान्थसमूहभूमौ ।

यस्य प्रपा भवति सर्वजनस्य भोग्या धर्मान्नरः स खलु जीवति जीवलोके ” ॥

इति भविष्योत्तरे प्रपादानविधिः ।

महाभारते—“ तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजातिभिः ।

नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥

घृतप्रदानेन तथा दीर्घं विन्दति जीवितम् ।

दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथा दत्त्वैव चाभयम् ॥

तथा दत्त्वा क्षितिं विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ” ।

नैवोशिकदाने कालिकापुराणम्—

“कारयित्वा तथोद्गाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च ।

वेदविच्छीलवृत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्वथ ॥

ततो गृहाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु ।

कारयित्वा तु धान्यैस्तु विविधैश्चैव पूजयेत् ॥

दासीगोमहिषीश्चापि शयनासनपादुकाः ।

भाजनानि विचित्राणि ताम्रमृन्मयकानि च ॥

पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नं चोपस्करं च यत् ।

लोहं च काञ्चनं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥

संभृत्यैवं सुसंभारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।

योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥

पृथक्पृथक्लाङ्गलानां निर्वर्तनशतान्यपि ।

विषयं खर्वटं खेटं ग्रामार्थं ग्राममेव वा ॥

योजयेत्सोममूर्तिं च चिन्त्य तेषु द्विजेषु वै ।

एकादशैव तास्तत्र दंपत्योः प्रतिमात्मकाः ॥

विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु निवेशयेत् ।

ग्राहयेदग्निहोत्राणि प्रविश्यैतद्विजोत्तमान् ॥

विधिपूर्वं यथान्याय्यमात्मनः श्रेयसे नरः ।

अदुष्टकुलजानां च विधिरेधं चिरंतनः ॥

शिवशक्त्योर्विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ।

यश्च प्रेष्ट्यान्निजान्मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः ॥

१ क. “भारास्तद्गृ” । २ ख. घ. “यं स्ववतं खे” । ३ क. खर्वट । ४ ख. ग्रामार्थः; प्रासमे° ।
ग. प्रासार्थः । ५ क. ग. “श्यैतान्द्विजो” । ६ क. ग. “य सनात” । ७ घ. “ध्यान्दिजा” ।

न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिर्ध्रुवा ।
 यज्ञदानव्रताद्यं च तीर्थयात्रादिकं च यत् ॥
 यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुस्तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
 स यात्यर्कसमानामं विमानं रत्नमालिनम् ॥
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
 विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितम् ॥
 सर्वलोकगतान्भोगान्मुक्त्वा तस्मिन्प्रपद्यते ।
 ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकं चोद्वाहयेद्विजम् ॥
 तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवमक्तो नरो ध्रुवम् ।
 स्थानेन स्थानसंप्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते ” ॥

दक्षः—“ मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
 यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ” ॥

आदित्यपुराणे—“ भूमिपालं च्युतं राज्याद्यस्तु संस्थापयेद्विजः ।
 तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संशयः ” ॥

हिरण्यदाने भार्गवरामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि—

“सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिं समुत्थितम् ।
 सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमम् ॥
 एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥
 मुकुटैरङ्गदयुतैरलंकारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णे विधूते तत्र विराजति भृगूत्तम ॥
 तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
 पृथिवीं गां च दत्त्वेह तथाऽन्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनं चैव सुवर्णमिति कथ्यते ॥
 प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमम् ।
 सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ॥

(दानप्रकरणम् ८)

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति वर्णदास्ते भवन्त्युत ।

अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥

तस्मात्सुवर्णं ददतो दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ” ।

नन्दिपुराणे—“ कृष्णलाः पञ्च भाषास्तु मायैः षोडशभिः स्मृतम् ।

सुवर्णमेकं तद्दानाद्दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ” ॥

तथा—“ तस्मात्सर्वात्मना पात्रे दद्यात्कनकदक्षिणाम् ।

अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे ” ॥

इति सुवर्णदानम् ।

अथ भविष्योत्तरे वृषभदानम् ।

“ कृष्ण उवाच—“ वृषदानफलं पुण्यं शृणुष्व कथयामि ते ।

पवित्रं पावनं चैव सर्वदानोत्तमं तथा ॥

दशधेनुसमोऽनङ्गानेकश्चैव धुरंधरः ।

दशधेनुप्रदानाद्धि स एवैको विशिष्यते ॥

बोढा चरंश्च पुष्टाङ्गो ह्यरोगः पाण्डुनन्दन ।

युवा मद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥

प्राप्ता भवति संसारे नात्र कार्या विचारणा ।

अलंकृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽहि समुपस्थिते ॥

रौप्यैर्लौङ्गलसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते ॥

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन ॥

दत्त्वेनं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं वाच्यनःकायकर्मणा ॥

तत्सर्वं विलयं याति गोदानेन कृतेन वै ।

दानं वृषमसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभितम् ॥

आरुह्य कामेगं दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ।

यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृषस्य महीपते ॥

तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते ।

गोलोकादवतीर्णश्च इह लोके द्विजो भवेत् ॥

१ क. 'सं सकलं न' । २ ख. 'प्यमङ्ग' । ३ क. ग. 'लाङ्गूल' । ४ क. ग. 'मदं दि' ।

५ ख. 'धिरुपति' ।

यज्ञयाजी महातेजाः सर्वब्राह्मणपूजितः ।

यथोक्तस्ते महाराजं देयो यस्य वृषोत्तमः ॥

तदप्यहं ते वक्ष्यामि पात्रं प्राणप्रदं नृणाम् ।

ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः ।

प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥

तेजस्विनं भरसहं दृढकन्धरं च यच्छन्ति ये वृषमशेषगुणोपपन्नम् ।

दत्तेन यद्भवति गोदशकेन पुण्यं सत्यं भवन्ति भुवि तत्फलभागिनस्ते ” ॥

इति भविष्योत्तरे वृषदानम् ॥ २१० ॥

किं च—

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ॥

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहादिदाताऽत्यन्तमतिशयेन सुखी भवेत् । मत्स्यपुराणे गृहदानम्—

“ मत्स्य उवाच—पक्केष्टका(क)चितं कृत्वा शैलजं वाऽपि दारुजम् ।

मृन्मयं वाऽपि कर्तव्यं शुभलक्षणसंयुतम् ॥

प्रभूतबलिपुष्पाढ्यं धेन्वा चैव समन्वितम् ।

अर्जुनैः सरलैः शाकैरन्यैश्चैव मनोहरैः ॥

तिनिशैः सर्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वज्जुलैः ।

शुभस्थानसमुत्पन्नैर्वास्तुलक्षणसंयुतम् ॥

स्थापनं च यथान्यायं भूमेश्चैव सुशोभनम् ।

मार्जनं सिञ्चनं चैव शान्तातीयेन कारयेत् ” ॥

शान्तातीयेन शं न इन्द्राग्नी इति सूक्तेन ।

“ मङ्गलान्युपहाराश्च वास्तुविद्योदितास्तथा ।

देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥

पूजयित्वा यथान्यायं ततो दद्याद्गृहं गृही ।

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥

युगादिपूराने च तथा मन्वन्तरादिषु ।

संक्रान्तौ वैधृतिदिने पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥

पक्षोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नानां च दर्शने ।

द्रव्यब्राह्मणसंपत्तौ श्रद्धा वा यत्र जायते ॥

(दानप्रकरणम् ८ ,

गृहदानं ततो देयं संसारमयभीरुणा ।
 अनित्यं जीवितं यस्माल्लक्ष्मीश्चातीव चञ्चला ॥
 एतज्ज्ञात्वा तु कर्तव्यमैशान्यां हस्तसंमितम् ।
 चतुरस्रं समं कुण्डं मेखलायोनिभूषितम् ॥
 पूर्वोत्तरे हस्तामिता च वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।
 तत्रार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां सूर्यस्य कार्यं फलपुष्पगन्धैः ॥
 द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि पत्रैरपि क्षीरवनस्पतीनाम् ।
 मध्ये तु संस्थाप्य च पूर्णकुम्भं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥
 गृह्योक्तेन विधानेन हुत्वा चाग्निमुखं ततः ।
 गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकचरुं श्रपेत् ॥
 ततश्च वै तं चरुकं जुहोति मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः ।
 बलिं च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्क्षीरेण धारां परितस्तु दद्यात् ॥
 ब्रह्माणं द(दी)क्षयेत्पूर्वं परितुष्टं क्षमापयेत् ।
 शय्यां तु दक्षिणे भागे सोपधानां सदीपकाम् ॥
 सितवस्त्रैस्तु संछन्नां लक्ष्मीनारायणान्विताम् ।
 सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं केयूरकण्ठाभरणाभिरामम् ।
 पत्नीसमेतं च करे गृहीत्वा दाता पठेन्मन्त्रमिमं गृहस्थः ॥
 एहोहि नारायण दिव्यरूप सर्वामरैरर्चितपादपद्म ।
 शुभाशुमानां जगतामधीश लक्ष्मीयुतस्त्वं हि गृहं गृहाण ॥
 नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यकवचाय च ।
 क्षीरोदार्णवसुप्ताय जगद्धात्रे नमो नमः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
 चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
 भूलोकप्रमुखा लोकास्तव देहे व्यवस्थिताः ।
 नन्दन्ति यावत्कल्पान्तं तथाऽस्मिन्भवने गृही ॥
 त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रैर्युतो द्विजः ।
 पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकम् ॥
 एवमुक्त्वा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् ।
 तिलप्रस्थोपरिस्थायां शय्यायामुपवेश्य च ॥

वदेदिदं ततो वाक्यं सर्वधान्ययुतं गृहम् ।
 सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं *गृहं द्विजोत्तम ॥
 तत्रोपकरणं सर्वं दंपत्योस्तु निवेदयेत् ।
 पादुकोपानहच्छत्रभूषणासनभाजनम् ॥
 संपन्नं चाप्यसंपन्नं गृहोपस्करभूषणम् ।
 सर्वं संपूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
 अनेन विधिना यस्तु पक्वेष्टं विनिवेदयेत् ।
 कल्पकोटिशतं यावद्ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 शैलजं दारुजं वाऽपि यो दद्याद्विधिपूर्वकम् ।
 वसेत्क्षीरार्णवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥
 मृन्मयं चैव यो दद्याद्गृहं सोपस्करान्वितम् ।
 पुरेषु लोकपालानां प्रेत्याऽऽमन्वन्तरं वसेत् ॥

कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसंघैरमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।

पितृशतमापि बन्धून्पुत्रपौत्रप्रपौत्रानपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥

दिव्यान्भोगांस्ततो मुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि ॥

नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।

नारायणकथासक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥

देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितम् ” इति ॥

अत्रायं विधिः—“ एकाशीतिपदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन च ।

पश्चाद्विम्पेच्चानुलिम्पेत्सूत्रेणाऽऽलोढ्य सर्वतः ॥

दश पूर्वयिता रेखा दश चैवोदगायताः ।

सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥

एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्सर्ववास्तुषु ।

पदस्थान्पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ॥

द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः सूक्ष्माश्चान्तस्त्रयोदश ।

नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥

ईशानकोणादि सुरान्पूजयेत्पदिकान्नव ।

शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥

* इदमार्घ्यमत्र गृहाणेति साधु ।

(दानप्रकरणम् ८)

शून्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
 पूषाऽथ वितथश्चैव गृहक्षतैयमावृभौ ॥
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ॥
 असुरः शेषपापी च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
 भेष्ठाटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ।
 ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान्पूजयेद्बुधः ॥
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
 मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ॥
 सर्वानेकान्तरान्विद्यात्पूर्वाद्यान्नामतः शृणु ।
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
 आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
 पदिकानां तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वदा ।
 अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥

अत्रैवं प्रयोगः—गृहमध्ये समां चतुरस्रां भूमिं कृत्वा तत्र सुधालिप्तानि दश
 सूत्राणि समान्तरालानि पातयेत्तथैवोत्तरायतानि । एवमेकाशीतिपदानि संप-
 द्यन्ते । तत्रेशानकोणगे पदे शिखी पूज्यस्तस्य दक्षिणतोऽनन्तरे पर्जन्यः । तदे-
 नन्तरे दक्षिणे पदे स्वपश्चिमेनैकीकृते जयन्तः । एवं तद्दक्षिण इन्द्रः । तद्दक्षिणे
 शून्यः । एवं तद्दक्षिणे सत्यः । एवं तद्दक्षिणे भृशः । ततो दक्षिण एकस्मिन्नेव
 कोष्ठे आकाशः । तद्दक्षिण आग्नेयकोणगृह एकस्मिन्नेव कोष्ठे वायुः । ततः पश्चिमे
 पूषा । ततः पश्चिमे वितथः । एवं तथा पश्चिमे गृहक्षतः । ततः पश्चिमे गन्धर्वः ।

१ क. ग. सूर्यः । २ ख. ग. 'ततमा' । ३ क. भृङ्गरा' । ४ घ. 'भुक् ए' । ५ क. ग.
 भेष्ठाटः । ६ ग. च । वामे न' । ७ क. ग. 'वाय व' । ८ क. 'राणि पा' । ९ ख. घ. 'दन्त' ।
 १० ख. घ. 'देन' । ११ क. ग. 'व' स्वदक्षिणे स्वपश्चिमेनैकीकृत इन्द्रः । तद्दक्षिणे पश्चिमेनैकी-
 कृते सूर्यः । एवं तद्दक्षिणे स' । १२ क. घ. ततः प' ।

एवं ततः पश्चिमे भृङ्गराजः । ततः पश्चिम एकस्मिन्नेव मृगः । नैर्ऋतकोण एक-
स्मिन्नेव पितृगणः । तत उत्तर एकस्मिन्नेव दौवारिकः । तत उत्तरे सुग्रीवः ।
वियदुत्तरे वरुणः । एवं तदुत्तरे पुष्पदन्तः । एवं तदुत्तरे वरुणः । एवं तदुत्त-
रेऽसुरः । एवं तदुत्तरे शेषः । तदुत्तर एकस्मिन्नेव पापः । वायव्यकोणे रोगः ।
ततः पूर्वस्मिन्नाहिः । ततः पूर्वस्मिन्मुख्यः । एवं तत्पूर्वस्मिन्भल्लाटः । एवं तत्पू-
र्वस्मिन्सोमः । एवं तत्पूर्वस्मिन्सूर्यः । एवं तत्पूर्वस्मिन्नदितिः । एकस्मिन्नेव
दितिः । मध्ये नवसु पदेष्वेकीकृतेषु ब्रह्मा । तत्पूर्वस्मिन्दक्षिणोत्तराभ्यामेकी-
कृतेऽर्यमा । तस्य दक्षिणत एकस्मिन्सविता । तत्पश्चिमे पदत्रय एकीकृते विव-
स्वान् । ततः पश्चिम एकस्मिन्नेव विबुधाधिपः । तत उत्तरे पदत्रय एकीकृते
मित्रः । तत उत्तर एकस्मिन्नेव राजयक्ष्मा । ततः पूर्वस्मिन्पदत्रय एकीकृते
पृथ्वीधरः । ततः पूर्वस्मिन्नेवाऽऽपवत्सः । पर्जन्यात्पश्चिम एकस्मिन्नेव पद
आपः । आकाशात्पश्चिम एकस्मिन्नेव सावित्रः । दौवारिकात्पूर्वस्मिन्नेकस्मि-
ञ्जयः । पापात्पूर्वस्मिन्नेकस्मिन्मुद्र इति+ ।

बृहस्पतिः—“ रसान्नोपस्करान्गोहं विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।

तस्य न क्षीयते वंशः स्वर्गमाप्नोत्यनन्तकम् ” इति ॥

इति गृहदानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—“ धान्यानामुत्तमं धान्यं कथितं द्विजपुंगवैः ।

धान्येभ्योऽपि परं धान्यं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥

रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ।

तथा गोधूमदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥

प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ।

ददाति यस्तु श्यामाकं तस्य* प्रीयन्ति देवताः ॥

अन्येषां शूकधान्यानां प्रदाननिरतो नरः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

मुद्गदः शक्रलोकं तु यमलोकं तु माषदः ।

यथेष्टलोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ॥

+ अतः परमेकश्लोकोऽधिको ग. पुस्तके—“ अथ प्रवेशे नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावपि
भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यक् ” इति ॥

* अत्र परस्मैपदमार्पम् ।

(दानप्रकरणम् ८)

मयोष्टकानां दानेन लोकं वै नैर्ऋतं व्रजेत् ।
सतीनचणके दत्त्वा लोकं वारुणमाप्नुयात् ॥
वायव्यं च मसूराणि राजमाषाणि धानदम् ।
अन्येषां शिष्टधान्यानां प्रदानात्स्वर्गमाप्नुयात् ॥
इक्षुमृद्धीकयोर्दानात्परं सौभाग्यमाप्नुयात् ” ।

इति धान्यदानम् । अथाभयदानम् ।

तत्र विष्णुः—“ अन्नप्रदानाधिकमभयदानम् । एतत्प्रदानेनाभीष्टलोकमापद्यते ” ।

संवर्तः—“ मृताभयप्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुश्च लभते सदा च सुमना भवेत् ” ॥

नन्दिपुराणे—“ महतां सूक्ष्मदेहानां तथा च व्याधितात्मनाम् ।
हिंसाणां सौम्यमूर्तीनां सर्वदा ह्यभयात्सुखम् ॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य जीविताभयरक्षणम् ।
न तु विप्रसहस्रस्य गोसहस्रं सदक्षिणम् ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे—“ धिक्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमातुरम् ।
यो नाऽऽर्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥
यज्ञदानतपांसीह परत्र च न मृतये ।
भवन्ति तस्य यस्याऽऽर्तपरित्राणे न मानसम् ” ॥

महाभारते—“ लोमोद्वेषाद्भयाद्वाऽपि यस्त्यजेच्छरणागतम् ।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ” ॥

तथा—“ प्राणिनां वध्यमानं हि यः शक्तः समुपेक्षते ।
स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् ।
सत्त्वेभ्योऽधामयं यश्च तयोरभयदोऽधिकः ” इति ॥

रामायणे—“ विनष्टः पश्यतो यस्य रक्षितुः शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्मात्सर्वं गच्छत्यरक्षितः ” ॥

मनुः—“ यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयतः ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

भूमिदः स्वर्गमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृहदोऽश्व्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमैश्वर्यदः ।
 अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो वध्नस्य विष्टपम् ॥
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यममयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ” इति ॥

संवर्तः—“ पादुकोपानहौ छत्रं शयनान्यासनानि च ।
 विविधानि च रत्नानि दत्त्वा द्रव्यपतिर्भवेत् ” ॥

विष्णुः—“ छत्रदानेन च स्वर्गमाप्नोति । उपानहां प्रदानेनाश्वतरयुक्तं रथम् ” ।

महाभारते—“ उपानहौ प्रयत्नाद्यो ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 भैन्दरे कण्टकान्सर्वान्विषमान्संतैरिष्यति ॥
 शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ” ।

तथा—“ छत्रदो गृहमाप्नोति गृहदो नगरं तथा ।
 उपानहां प्रदानेन रथमाप्नोत्यनुत्तमम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
 तीक्ष्णातपं च तरति छत्रोपानत्प्रदो नरः ” ॥

देवीपुराणे—“ अन्नदानाश्च गोवस्त्ररौप्यच्छत्रासनानि च ।
 प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥
 क्षीरं दधि घृतं वाऽपि मधु तैलं गुडं तथा ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो स यमं नोपसर्पति ” ॥

शय्यादाने विष्णुधर्मोत्तरेषु—

“ शय्यादानेन चाऽऽप्नोति भार्या ब्राह्मणसत्तमः ।
 दत्त्वा द्विजाय शयनं स्वास्तीर्णं सोत्तरच्छदम् ॥
 कुले महति संभूतां रूपद्रविणसंयुताम् ।
 तथा पक्षवतीं भार्यां प्राप्नोति वशमां तथा ॥
 अनेनैव च दानेन भार्या पतिमवाप्नुयात् ” ।

तथा—“ वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 छत्रदश्च तथा विप्रो नात्र कार्या विचारणा ॥

(दानप्रकरणम् ८)

छत्रं शतशलाकं तु दत्त्वैवाऽऽतपवारणम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
याम्यं मार्गं तथा याति सुखेन द्विजसत्तम ।
उपानहौ तथा दत्त्वा श्लक्ष्णे स्नेहसमन्विते ॥
रथमश्वतरीयुक्तं त्रिदिवं प्रतिपद्यते ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो याम्यं मार्गं सुखं व्रजेत् ॥
मारुतदः श्रियमाप्नोति फलदः सफलाः क्रियाः ।
अनुलेपनदानेन सर्वतापैः प्रमुच्यते ” ॥

तथा—“ नरश्चन्दनदानेन रूपवानभिजायते ।
सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्य च ॥
तथा कर्पूरदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
मृगनाभिप्रदानेन यशसा भुवि राजते ” ॥

वायुपुराणे—“ चन्दनानां प्रदातारः शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।
पापकर्तृनपि पितृन्स्तारयन्ति येषां श्रुतिः ” ॥
वृक्षदानं महाभारते—“ पुष्पोपगं वाऽथ फलोपगं वा यः पादपं लब्धयते द्विजाय ।
स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं प्राप्नोत्ययत्नोपगतं गृहं वै ” ॥

यमः—“ देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ।
ऊर्ध्वं गतिमवाप्नोति यश्च धूपप्रदो नरः ॥
गैर्भौषधमथाम्यङ्गं माक्षिकं लवणं तथा ।
यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं तु स विन्दति ॥
अन्नप्रदानादाप्नोति यान्कामान्मनसेप्सितान् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिं विन्दति शाश्वतीम् ” ॥

विष्णुः—“ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ” ॥

भविष्योत्तरे शय्यादानम्—

“ श्रीकृष्ण उवाच—शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तव पाण्डुकुलोद्बह ।
यां दत्त्वा सुखभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥
अनित्यं जीवितं यस्मात्पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ।
तावत्स बन्धुः स पिता यावज्जीवति मारत ॥

मृतो मृत इति ज्ञात्वा क्षणात्स्नेहो निवर्तते ।
 तस्माद्यत्नेन दातव्यं स्वयं भोज्यफलादिकम् ॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति संचिन्त्य चेतसा ।
 आत्मैव यदि नाऽऽत्मानं दानधर्मैः प्रपूजयेत् ॥
 कोऽन्यो हितैकरस्तस्माद्यः पश्चात्पूजयिष्यति ।
 तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं दृढाम् ॥
 सुदन्तपत्ररचनां हेमपट्टैरलंकृताम् ।
 हंसतूलीपरिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकाम् ॥
 प्रच्छादनपट्युक्तां घूपगन्धाधिवासिताम् ।
 तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥
 तच्छीर्षके घृतयुतं कलशं परिकल्पयेत् ।
 विज्ञेयः पाण्डव सदा स निद्राकलशो बुधैः ॥
 ताम्बूलकुङ्कुमक्षौदकर्पूरागुरुचन्दनम् ।
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनमाजनम् ॥
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्त धान्यानि चैव हि ।
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ॥
 शृङ्गारकरवाद्यं च पञ्चवर्णवितानकम् ।
 शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 सपत्नीकाय विप्राय पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।
 यथा न कृष्ण भवतः शून्या सागरैजा तथा ॥
 शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथा जन्मनि जन्मनि ।
 दत्तवैवं तत्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 एकादशे(शा)हेऽपि तथा विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवो बान्धवे मृते ॥
 विशेषं चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनोपभुक्तं यद्वस्तु किञ्चित्पूर्वं गृहे सता ॥
 तद्वात्रलभ्यं च तथा वस्त्रवाहनभाजनम् ।
 यद्यदिष्टं च तस्याऽऽसीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

तथैव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ।
स्वर्गे पुरंदरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ॥
सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ।
पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणा नरम् ॥
न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः क्वचित् ।
अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
आभूतसंप्लवं यावत्तिष्ठेत्पातकवर्जितः ॥

शय्याप्रदानमभिलं तव पाण्डुपुत्र संकीर्तितं सकलसौख्यनिधानभूतम् ।
तद्यो ददाति विधिवत्स्वयमेव नाके कल्पं विकल्परहितः स विभाति सौख्यम् ” ॥
इति भविष्योत्तरे शय्यादानविधिः ॥ २११ ॥

किंच—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ॥

तैहदत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्छ्युतः ॥ २१२ ॥

ब्रह्म वेदस्तदध्यापयन्ब्रह्मलोकमविच्छ्युतोऽनपभ्रष्टः प्राप्नोति । अत्र हेतुः—
ब्रह्मणः सर्वधर्ममयत्वेनान्येभ्यः प्रदेयेभ्योऽधिकम् । प्राचुर्ये मयदपत्ययः ।
यथा शालिमया मगधाः । अन्नमयो यज्ञ इति । अभेदे वा यथा—आनन्दमयं
ब्रह्मेति । अभेदश्चात्र प्रमाणप्रमेययोरभेदोपचारेण ।

बृहस्पतिः—“ सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहां समम् ।
शतानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।
भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ” ॥

यमः—“ इमां पृथ्वीं च यो दद्यात्सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
दद्याच्छास्त्रं च विप्राणां तच्च तानि च तत्समम् ” ॥

ब्रह्मदानप्रसङ्गेन विद्यान्तरदानविधिरुच्यते ।

तत्र भविष्योत्तरम्—“ विद्यादानविधिं वक्ष्ये याथातथ्येन तेऽधुना ।
यथातथ्यं फलं यच्च दत्तेन यदुनन्दनम् ॥

१ क. स्वर्गे । २ ग. °मतुलं । ३ क. ग. °म् । तेभ्यो दं । ४ घ. सत्यम् । ५ ख. घ. तत्पदं
समं । ६ ग. ङ. °च्युतम् । ७ ख. घ. °म् । दशानं ।

शुभेऽहि विप्रकथिते गोमयेन सुशोभनम् ।
 कारयेन्मण्डलं दिव्यं चतुरस्रं समन्ततः ॥
 पुष्पप्रकरसंयुक्तं स्वस्तिकादिसमन्वितम् ।
 पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 सौवर्णीं लेखनीं कार्यां रौप्यं च मणिभाजनम् ।
 दीपज्वालासमुद्भूतकज्जलेन मधी भवेत् ॥
 औदुम्बरामत्रपाणिघृष्टबोलरसान्विता ।
 लेखकं पूजयित्वा तु प्रारम्भं कारयेत्सुधीः ॥
 विनीतश्चाप्रमत्तश्च ततः प्रभृति लेखकः ।
 मात्रानुस्वारसंयुक्तं पदच्छेदैः समन्वितम् ॥
 समानि समशीर्षाणि वर्तुलानि घनानि च ।
 *मात्रासु प्रतिबद्धानि यो जानाति स लेखकः ॥
 लेखयेदक्षराणीह तद्गतेनान्तरात्मना ।
 ग्रन्थानां पञ्चकं वाऽथ दशकं विंशमेव वा ॥
 त्रिंशं वा चत्वारिंशं वा परं पञ्चाशकं सुधीः ।
 पदवाक्यप्रमाणज्ञो मधुरस्निग्धभुक्शुचिः ॥
 सामाजिकेषु तृतेषु दृष्टेषु च शनैः शनैः ।
 +निष्पादयित्वा सच्छास्त्रं शैवं वाऽप्यथ वैष्णवम् ॥
 निष्पादिते पुनः पूज्यो लेखको वैष्णवभूषणैः ।
 संपूजयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते तथा ॥
 शास्त्रसंभावविदुषे वाचके च प्रियंवदे ।
 वस्त्रयुग्मेन(ण) संयुक्तं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ॥
 सामान्यं सर्वलोकानां स्थापयेदथ वा मठे ।
 अनेन विधिना दत्त्वा यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ।
 यत्फलं तीर्थयात्रायां यत्पुण्यं यज्ञयाजिनाम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥

* एतदर्थं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु । + ल्यबभाव आर्धः । एवमप्रेऽपि ।

१ ग. घ. 'प्रकार' । २ क. घ. 'औदुम्बर' । ग. 'औदुम्ब' । ३ ग. 'त्वाऽऽदी प्रा' । ४ ग. घ. 'क्तं पाद' । ५ क. ग. घ. 'चिः । समा' । ६ ग. वसुभू' । ७ ग. 'असद्भाव' । ८ घ. सहितं ।

पुराणं भारतं वाऽपि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत्फलमाप्नोति पार्थ तत्केन वर्ण्यते ॥
प्रातरुत्थाय यः शिष्यान्ध्यापयति यत्नतः ।
वेदशास्त्रं तु पठितं कीर्तितं सदृशं कृतम् ॥
उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयते द्विजान् ।
किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थदर्शिना ॥
छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा ।
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामानसंशयः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं सर्वकामार्थसंपदः ।
सर्वं तेन भवेद्दत्तं छात्राणां भोजने कृते ॥
शस्त्रशास्त्रकलाशिरूपं यो यमिच्छेदुपार्जितम् ।
तस्योपकारकरणे पार्थ कार्यं सदा मनः ॥
वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः ॥
शिवालये विष्णुगृहे सूर्यस्य भवने तथा ।
यः कारयति धर्मात्मा सदा पुस्तकवाचनम् ॥
गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च ।
प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति पुरुषर्षभ ॥
धर्माधर्मौ न जानाति विद्याविरहितः पुमान् ।
तस्मात्सर्वत्र धर्मात्मा विद्यादानरतो भवेत् ॥
त्रैलोक्यं चतु(त्वा)रो वर्णाश्चत्वारश्चाऽऽश्रमाः पृथक् ।
ब्रह्माद्या देवताः सर्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
चतुर्युगानि(णि) राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया ।
करुणं विष्णुपुरे तिष्ठन्पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥
क्षितिं चाऽऽगत्य कालान्ते राजा भवति धार्मिकः ।
हस्त्यश्वरथयानाढ्यो दाता भोक्ता विमत्सरी ॥
रूपसौभाग्यसंपन्नो दीर्घायुर्नोरुजो भवेत् ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥

दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद्विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासाम् ।
गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तां यच्छता किमिह पार्थ भवेन्न दत्तम् ” ॥

इति भविष्योत्तरे विद्यादानविधिः । मत्स्यपुराणे—

“ मत्स्यउवाच—पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदा यस्य विनिर्गताः ॥
पुराणमेकमेवाऽऽसीत्तस्मिन्कालान्तरेऽपि च ।
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
तदर्धोऽत्र चतुर्लक्षैः संक्षेपेण प्रदर्शितः ।
पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥
नामतस्तान्प्र(नि)वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ।
ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ॥
ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ।
लिखित्वा तच्च यो दद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ॥
वैशाखपौर्णमास्यां तु ब्रह्मलोके महीयते ” ।

ग्रन्थः १०००० इति ब्रह्मपुराणदानविधिः । (१)

“ एतदेव यदा पद्मममूद्धैरण्मयं जगत् ।
तत्कर्थान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥
पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह पठ्यते ।
तत्पुराणं च यो दद्यात्सुवर्णकमलान्वितम् ॥
ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ” ।

ग्रन्थः ५५००० इति पद्मपुराणदानविधिः । (२)

“ वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः ।
यत्प्राह धर्मानखिलांस्तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ॥
तदापाठे तु यो दद्याद्भृतधेनुसमन्वितम् ।
पौर्णमास्यां विपूतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ” ।

ग्रन्थः २३००० इति विष्णुपुराणदानविधिः । (३)

“ श्रुतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान्वायुरिहाब्रवीत् ।
यत्र तद्वायवीयं स्याद्बुद्धमाहात्म्यसंयुतम् ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते ।
श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

यो दद्यादधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ” ॥

ग्रन्थः २४००० इति वायुपुराणदानविधिः । (४)

“ यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ” ।

ग्रन्थः १८००० इति भागवतपुराणदानविधिः । (५)

“ यत्राऽऽह नारदो धर्मान्वृहत्कल्पाश्रयांस्त्वह ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥

तदिषे पञ्चदश्यां तु यो दद्याद्धेनुसंयुतम् ।

परमां सिद्धिमप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ” ॥

ग्रन्थः २५००० इति नारदपुराणदानम् । (६)

“ यत्राधिकृत्य शकुनीन्धर्माधर्मविचारणम् ।

पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥

परिलेख्य च यो दद्यात्सौवर्णकरिसंयुतम् ।

कार्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलमाप्नवेत् ” ॥

ग्रन्थः ९००० इति मार्कण्डेयदानविधिः । (७)

“ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।

वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥

लेखयित्वा च यो दद्याद्धेमपद्मसमन्वितम् ।

मार्गशीर्ष्यां विधानेन तिलधेनुयुतं तथा ॥

तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ” ॥

ग्रन्थः १६००० इत्याग्नेयपुराणदानविधिः । (८)

“ यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।

अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्स्थितिम् ॥

मनवे कथयामास मृतग्रामस्य लक्षणम् ।

चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च ॥

भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तदिहोच्यते ।

तत्पौषे मासि यो दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ॥

गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ” ।

ग्रन्थः १४५०० । इति भविष्यत्पुराणदानविधिः (९)

“ रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।

सर्वाणिर्नारदायाऽऽह कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते महत् ।

तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥

पुराणं ब्रह्मवैवर्तं यो दद्यान्माघमासि च ।

पौर्णमास्यां च भगवन्ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

ग्रन्थः १८००० इति ब्रह्मवैवर्तदानविधिः (१०)

“ यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥

कल्पं तल्लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।

तदेकादशसाहस्रं फाल्गुने यः प्रयच्छति ॥

तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्म्यताम् ” ।

ग्रन्थः ११००० इति लिङ्गपुराणदानविधिः । (११)

“ महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।

विष्णुनाऽभिहितं क्षौण्यै तद्वराहमिहोच्यते ॥

मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः ।

चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते ॥

काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां च यो दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

वराहस्य प्रदानेन पदमाप्नोति वैष्णवम् ” ।

ग्रन्थः २४००० इति वाराहपुराणदानविधिः । (१२)

“ यत्र माहेश्वरं धर्ममधिकृत्य च षण्मुखः ।

कल्पे तान्पुरुषे वृत्तचरितैरुपशोभितम् ॥

स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते ।

सहस्राणि शतं चैकमिति यत्नेन पठ्यते ॥

(दानप्रकरणम् ८)

परिलेख्य च यो दद्याद्धेमशूलसमन्वितम् ।

शैवं पदमवाप्नोति मीने चोपगते रवौ ” ॥

ग्रन्थः ८११०० इति स्कन्दपुराणदानविधिः । (१३)

“ त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ।

त्रिवर्गभैष्यधाद्यत्र वामनं परिकीर्त्यते ॥

पुराणं दशसाहस्रं ख्यातं कल्पानुगं शिवम् ।

यच्च तद्विषुवे दद्याद्वैष्णवं यात्यसौ पदम् ” ॥

ग्रन्थः १०००० इति वामनपुराणदानविधिः । (१४)

“ यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ।

माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ॥

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसंनिधौ ।

सैतदश सहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥

यो दद्यादयने कौर्म हेमकूर्मसमन्वितम् ।

गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ” ॥

ग्रन्थः १७००० इति कूर्मपुराणदानविधिः । (१५)

“ श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ।

मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥

अधिकृत्याब्रवीत्सप्त सप्तकल्पमुनिव्रतम् ।

तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि त्रयोदश ॥

विषुवे हैममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात्पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला ” ॥

ग्रन्थः १३००० इति मत्स्यपुराणदानविधिः । (१६)

“ यदा च गारुडे कल्पे विश्रान्ते गरुडो भवेत् ।

अधिकृत्याब्रवीत्कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ॥

तदष्टादशैकं चेह सहस्राणां प्रपठ्यते ।

सौवर्णहंससंयुक्तं यो ददाति शुभेऽहनि ॥

स सिद्धिं लभते मुरुयां शिवलोके च सांस्थितिम् ” ।

ग्रन्थः १८००० इति गरुडपुराणदानविधिः । (१७)

“ ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ।
 तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ॥
 भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
 तद्ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥
 यो दद्यात्तद्यतीपाते पत्रोर्णयुगसंयुतम् ।
 राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

ग्रन्थः १२२०० इति ब्रह्माण्डपुराणदानविधिः । (१८)

इति मात्स्ये विद्यादानम् ।

नन्दिपुराणे—“ शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संश्रितं च शुभाशुभम् ।
 तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणा ॥
 विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थिति ।
 षडङ्गाश्चतुरो वेदा धर्मशास्त्रं पुराणकम् ॥
 मीमांसा तर्क इति च एता विद्याः प्रकीर्तिताः ।
 आयुर्वेदः सामवेदो बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥
 सर्वोत्तमा चाऽऽत्मविद्या संसारमयनाशिनी ।
 सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशिनी ॥
 एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदतः ।
 कला विद्यास्तथा चान्याः शिल्पविद्यास्तथा पराः ॥
 सर्वा एव महामाग सदा सर्वार्थसाधिकाः ।
 स्थिताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ॥
 आत्मविद्या प्रधाना तु तथाऽऽयुर्वेदसंज्ञिता ।
 धर्मप्रणयिनोरेताः कलाः सर्वार्थसाधिकाः ॥
 सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः ।
 यथैको जीवति प्राणी कयाऽपि किल कुत्रचित् ॥
 प्रयच्छत्यैक्ष्याल्लोकान्विधिना वाऽविधानतः ।
 शिल्पविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
 धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्यां तु यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ॥

१ क. घ. पत्तोर्ण° । २ क. ग. 'संवृत°' । ३ घ. 'याविधि' । ष° । ४ क. ख. ग. 'दः सस्यवे' ।
 ५ ख. 'नी सर्वाकलाशिल्पार्थ°' । ६ घ. 'काः । सामवेदा च । ७ क. ग. 'त्यखिलाँल्लो' । ८ ग.
 'वं पदमा' । ९ घ. स्वर्गलोके महीयते । दश मन्वन्तरान्मन्त्रयस्तारयेन्नरकारिपतृन् । वेदविद्यां
 नरो दत्त्वा स्वर्गं ।

(दानप्रकरणम् ८)

पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ।
 एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्पायुतमुत्तमम् ॥
 सत्यलोके वसेन्मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः ।
 अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशम् ॥
 आयुर्वेदप्रदानेन किं न दत्तं भवेद्भुवि ।
 सैस्यवेदप्रदानेन संपन्ना यस्य शालयः ॥
 किं नाम न कृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतम् ।
 मीमांसाशास्त्रमाहात्म्याद्बुद्ध्वा वै वेदनिर्णयम् ॥
 किं न नाम शुभं दत्तं यज्ञकर्मप्रवर्तनात् ।
 आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ॥
 एतद्विद्यात्रयं मुख्यं सर्वदानक्रियाफलैः ।
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्वा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ॥
 तस्य धर्मं दशगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य वै ।
 पुराणारूपाविद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ॥
 लोकान्सर्वान्कामपूर्णान्यान्ति सर्वशुभोदयान् ।
 पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलमागिनः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयाः ।
 न पुनर्योनिनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययम् ॥
 उत्तीर्णाः सर्वपापेभ्यः सपुत्रपशुबान्धवाः ।
 मुच्यन्ते निरयैर्वोरैरसंख्यैर्यातनात्मकैः ” ॥

तथा—“ श्लोकं प्रहेलिकां गाथामथान्यद्वा सुभाषितम् ।
 दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां शुभम् ॥
 यदेतत्पुण्यमाख्यातं विद्यादानस्य सांप्रतम् ।
 देशकालविधिश्रद्धापात्रयोगात्तथाविधम् ॥
 प्राप्नोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदो नरः ।
 यस्तु पुण्यपरो मर्त्यो जिगीषुः कीर्तिसाधकः ॥
 स विधानेन वै दद्याद्विद्यां विविधकामदाम् ।
 एवं विद्याप्रदानेन सर्वकामगुणान्वितम् ॥

१ ख. घ. “कुं यः कल्पा” । २ क. ख. ग. “प्रसादेन” । ३ क. सम्पवे° । ४ क. ग. तेन ।

५ क. ग. “माचरेत् । त°” ।

यत्नेन पात्रे दातव्यं रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ।
उद्दिश्य देवतादत्तं प्रदानं यत्र कुत्रचित् ॥
तस्यासमाप्तपुण्यस्य केन पुण्यं निरूप्यते ” ।

असमाप्तं पुण्यं येन सोऽसमाप्तपुण्यः ।

“ गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारगम् ।
शक्त्या भक्त्या प्रणामेन धनैः सर्वैर्गुणैस्तथा ॥
यथा घटप्रतिच्छन्ना रत्नराजा महाप्रभाः ।
अकिञ्चित्करतां प्राप्तास्तद्वा द्विद्याश्चतुर्दश ॥
विना तु गुरुणा सम्यग्बोधकेन विपश्चिता ।
नैव विद्याफलप्राप्तिर्गुरुं तस्मात्तु पूजयेत् ॥
स्वप्नमभूषणैर्नित्यं यथा देवं पिनाकिनम् ।
यो गुरुं पूजयेन्नित्यं स्थितं वा प्रस्थितं च वा ॥
तत्प्रसादेन यस्मात्स प्राप्नुयात्सर्वसंपदम् ।
तस्माद्गुरुं प्रयत्नेन महादेववदर्चयेत् ॥
भक्त्या प्रीत्या प्रयत्नेन श्रद्धया च सदैव हि ।
एष माता पिता ह्येष एष एव च बान्धवः ॥
एष चिन्तामणिश्चैव एष एव च मे सुहृत् ।
एवं श्रद्धापरो नित्यं गुरुमाराधयेद्बुधः ॥
अज्ञानदुःखशमनं नरकोद्धारणं तथा ।
कुतो माता पिता वाऽपि बान्धवोऽपि महागुणः ॥
तादृगभ्युदयं कुर्याद्यादृक्कुर्याद्गुरुर्महत् ।
कोऽन्यो ज्ञानेन दुःखौघाद्बुद्धरेद्धवबन्धनात् ॥
सम्यक्शास्त्रार्थबोद्धारं महादेववदर्चयेत् ।
वस्तुमात्रेण यो ज्ञानं शास्त्ररूपमुपन्यसेत् ॥
स तावच्छिववत्पूज्यो भक्त्या भवभयापहः ।
यस्तु शास्त्रविवक्षाख्यं विशेषार्थं प्रपूजयेत् ॥
पदवाक्यार्थबोधेन सम्यक्शास्त्रप्रवर्तनात् ।
पूर्वोत्तरार्थसंगत्या समुदायार्थनिश्चयात् ॥
स्वशास्त्राभिमतं वाचः सम्यग्यो वेत्ति तत्त्वतः ।
स तु साक्षान्महाबुद्धिर्भगवानिह शंकरः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

तं भजेत्सर्वमावेन भक्तियोगेन सर्वदा ।
 आदित्येन विना यद्वज्जगदन्धं विभाव्यते ॥
 गुरुवाक्यं विना सर्वं तथैव हि तमोमयम् ।
 तस्माद्यथा महादेवं तद्वदेव गुरुं सदा ॥
 यः पश्यति स पुरुषः सर्वधर्मानवाप्नुयात् ।
 विद्या च मुख्यं दानानां गुरुतोऽस्य विधिं पुनः ॥
 श्रुत्वा विधेयं विधिवच्छ्रद्धया मावितात्मना ।
 सत्यां तेभ्यस्तु तां दद्याद्विशेषाद्गुणशालिषु ॥
 उपयोग्यं च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।
 सुरालयेषु सर्वेषु यथाविभवविस्तरैः ॥
 दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः । विद्याः ?
 दत्त्वा तु पुस्तकं तत्र पितॄणां धर्ममुद्दिशेत् ॥
 बान्धवानां च हृद्यानामनन्तं फलमिच्छता ।
 ततो दत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ॥
 ततश्च भोजयेद्विप्रान् रुद्रमक्तांश्च मानवान् ।
 यथाशक्ति च कर्तव्य उत्सवः स्वेषु वेश्मसु ॥
 राज्ञा च नगरे कार्यो ग्रामे ग्रामाधिपैस्तथा ।
 गृहे गृहस्थैः कर्तव्य उत्सवो बन्धुभिः सह ॥
 स्नातैर्भुक्तैः समालब्धैः सन्निभिः सुसमाहितैः ।
 प्रतियुक्तैस्ततः श्राव्यं शास्त्रं श्रद्धासमन्वितैः ॥
 वाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविभवविस्तरैः ।
 गुरुं च भक्त्या मतिमान्यथाशक्ति न मायया ॥
 ततः पुष्पैश्च धूपैश्च श्रावकान्संपूजयेत् ।
 वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः ॥
 अभ्यस्ताक्षरविन्यस्तो वृत्तशास्त्रविशारदः ।
 शब्दार्थवित्प्रगल्भश्च विनीतो मेवयाऽन्वितः ॥
 गीतज्ञो वाक्यविच्छ्रव्यस्वरोऽनाविलभाषकः ।
 गुरुश्च धर्मवान्प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो विमत्सरः ॥

विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः श्रुतिस्मृतिमुखः सदा ।

सुवृत्तस्तर्कशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रविशारदः ॥

स्वम्यस्तशास्त्रसंदोहः प्रकृतार्थप्रवर्तकः ।

नाप्रक्रमकृतव्याख्यः पौर्वापर्यार्थविष्टधीः ” ॥

विष्टधीः प्रकृष्टवागित्यर्थः । + पौर्वापर्यविशिष्टधीरिति पाठे पौर्वापर्ये विशिष्टा
सविशेषा संबन्धप्रापणात्मिका धीर्यस्येति भावः ।

“ अध्यायसर्गविच्छेदविमत्तार्थप्रयोजकः* ॥

संस्कारैः संस्कृतां विद्यां प्राकृतैः प्राकृतामपि ॥

आलापमात्रैर्व्याख्यानैर्यश्च शिष्यान्प्रबोधयेत् ।

देशाभिधानविन्यासैर्बोधयेच्चापि यो गुरुः ॥

स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः ।

यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

कस्तेन सदृशो लोके बान्धवो भुवि विद्यते ।

यस्य वाग्रश्मिंसंघेनै नश्यते हृद्गतं तमः ॥

महासंसारैरजनीमवं शोकं महाहृतेः ।

नोद्विजेत्तस्य पारुष्ये न च वै लोप्य पृच्छतः ॥

न चास्य व्याधिदुःखेषु मलानां चापि शोधने ।

प्रसादयेत्तु कुपितं दुःखमग्रं समुद्धरेत् ॥

रोगेभ्यश्चापि यत्नेन परिरक्षेन्न चोद्विजेत् ।

एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्त्रान्नरोत्तमः ॥

विधेयं चिन्तयेद्यत्नात्परत्र हितकारणम् ।

शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तः प्रणतोऽभिमतो गुरोः ॥

भिषजां वचनं कार्यं गुरुणां च महात्मनाम् ।

न तत्कृतं स्वयं कुर्यात्ते समिद्धानलत्विषः ॥

अप्रस्तुतकथाक्षेपं यः कुर्यादग्रतो गुरोः ।

स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वनिश्चयात् ॥

+ इत आरभ्य भाव इत्यन्तं न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः । * एतदग्रेऽधिकमर्थं ग. घ.
पुस्तकयोः । तद्यथा—श्रद्धेयो वागगतालस्यः श्रौत्यचित्तावबोधकः ।

१ क. ख. 'र्धनिष्टधीः । निष्टधीः प्रकृतवा' । २ ख. 'द्यां प्रकृ' । ३ ख. 'न दृश्यते दृग्गतं ।
४ ग. 'रजननी' । ५ ग. घ. 'द्युतिः । नो । ६ क. 'वैलोम्यमृच्छ' । ७ ख. ग. घ. 'कृत्वा । ८ ख.
'कृते स्व' । ९ ग. घ. 'ते संसिद्धा' । १० क. ख. घ. 'क्येषु नि' ।

(दानप्रकरणम् ८)

यश्च श्रुत्वाऽन्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।
 अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
 विस्मारयेच्च वा मौढ्याद्योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
 स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥
 यस्तु बुद्धा नरः शास्त्रं किञ्चित्कुर्याच्छुभाशुभम् ।
 भवेच्छतगुणं तद्वै विज्ञाननिरतस्य वै ॥
 एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता ।
 तपः शमात्मकं भोगस्वर्गादिफलसाधकम् ॥
 शनैर्विबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत् ।
 क्रुद्धोक्तिं^१ युद्धसंक्षेपं^२ धारावर्तेन वाचयेत् ॥
 सरागललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्बद्धसंगमे^३ ।
 नानावृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत् ॥
 सर्गाध्यायसमाप्तौ च कथापर्यन्त एव वा ।
 प्रशस्तपदसंयोगे कुर्यादिति विरामणम् ॥
 समाप्ते वाचनेऽभीष्टं स्तूयै^४(स्तुया)देवं विचक्षणः ।
 अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं स्पृशेत् ॥
 सदेहसुश्रुतं भूयादस्तु व्याख्याननित्यता ।
 लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु जयी सदा ॥
 धर्मवान्धवसंपन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ।
 इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं च विभाव्य तैः ॥
 शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ।
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानानुपावनैः ॥
 युक्तिभिश्च स्मरेद्याख्यां चिह्नैश्चापि स्वयंकृतैः ।
 एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः ॥

सरागललितैः

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंसां श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः ।
 रागं च शास्त्रात्मकमभ्युपैति दोषाश्च नाशं निखिलेन यान्ति ॥
 यथाकथंचिच्छृणुयान्न शास्त्रमश्रद्धयोदाहृतधर्मसंग्रहः ।

१ ख. शास्त्रात्किं । २ क. 'बोधकैर्वाच्यं' । ३ क. 'किं क्रुद्धं' । ४ ख. युगसंक्षेपं धा° । ५ घ. 'गमेः । नानावृ° । ६ ग. घ. 'येहेयं' । ७ क. 'जा भवतु मे जयी । ध° । ख. 'जा शास्तु । ८ क. ख. 'र्मसङ्गः । त° ।

ततः समाप्तावय शास्त्रसर्गैः कथोदये वाऽपि विनीतैर्बुद्धिः ॥

शक्त्याऽर्चयेद्वाचकमद्र्यमेवं गुरुं च भक्त्या पितृवन्निकार्थी ” ।

धर्मार्थकामास्तिकः ।

“ एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।

अनेनैव विधानेन ब्राह्मणे शीलशालिनि ॥

प्रबोधैवति धीयुक्ते युक्तिज्ञे वेदवेदिनि ।

विन्यसेच्च शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीषया ” ॥

वेदवेदिनि लब्धवेद इत्यर्थः ।

“ धनैर्वा विपुलैर्दक्षेद्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् ।

अध्यापयेच्छुभाञ्जिष्यान्भिजातान्मुमेधसः ॥

एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं स्मृतम् ।

सर्वदा सर्ववर्णानां नरकप्लवमुत्तमम् ” ॥

पुन उत्तारः ।

“ अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः ।

यत्फलं त्वश्वमेधानां शतस्याऽऽशु कृतस्य वै ॥

राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।

तत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन माग्यवान् ॥

सर्वसस्यसुसंपूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।

ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

यत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत्फलम् ।

यावदक्षरसंख्यानां विद्यते शास्त्रसंश्रये ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो वसेत् ।

यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसंमिताः ॥

तावतो नरकात्कुल्यानृद्धृत्य नयते दिवि ।

कुल्या वंश्याः ।

“ यावच्च पत्रसंख्यानां विद्यते पुस्तके नरः ।

तावद्वर्षसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ॥

यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।

तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

स जातो मनुजो लोके स धन्यः स च कीर्तिमान् ।
 यो विद्यादानसंपर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दद्याद्विद्यां शाठ्यविवर्जितः ।
 याति पुण्यमयाँल्लोकानक्षयान्भोगभूषितान् ॥
 येऽपि पत्रमधीपात्रलेखनीसंपुटादिकम् ।
 दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम् ॥
 यान्ति लोकाञ्शुभान्मर्त्याः पुण्यलोका महाधियः ।
 इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्तितम् ॥
 श्रुत्वैतत्पातकैर्मुक्तो नियतं सप्तजन्मजैः ” ।

इति नन्दिपुराणे विद्यादानविधिः ।

अथ मत्स्यपुराणे कल्पदानम् ।

“ कल्पानुकीर्तनं वैक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
 यस्यानुकीर्तनादेवं वीरपुण्येन युज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततो राधेन्तरोऽपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमस्तु बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सत्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतैः ।
 व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥
 षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः ।
 आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्ततः परः ॥
 भीमकल्प इति प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः ।
 वैकुण्ठश्चापरस्तस्य लक्ष्मीकल्पस्तथाऽपरः ॥
 चतुर्विंशस्ततः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञितः ।
 पञ्चविंशतमो योरो वाराहस्तु ततोऽपरः ॥
 सप्तविंशस्तु वैराजो गौरीकल्पस्ततः परः ।
 माहेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरं यत्र घातितम् ॥

१ ख. 'यिनः । या° । २ क. 'लोकम° । ग. घ. 'लोके म° । ३ ग. नाम । ४ क. 'व
 वेदपु° । ५ ख. ग. घ. 'तः । ध्यान° । ६ ख. 'तः पुनः । मी° । ७ क. घ. 'रो वरा° ।

पितृकल्पस्तथाऽन्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्ययं ब्राह्मणो मासः सर्वपापप्रणाशनः ॥
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन्यस्मिन्निवधीयते ।
 तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान्कृत्वा हैमान्पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्मविष्णुपुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥
 सर्वपापक्षयकरं कल्पदानं ततो भवेत् ।
 मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात्कल्पान्विचक्षणः ” ॥

इति मात्स्ये कल्पदानम् ।

अथादेयानि ।

तत्र दक्षः—“ सामान्यं याचितं न्यस्तमाधिदाराश्च तद्धनम् ।
 अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥
 आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।
 यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ” ॥

सामान्यं साधारणम् । याचितकं परकीयं कार्यसिद्ध्यर्थमानीतम् । न्यस्तनि-
 क्षिप्तयोर्भेदो द्वितीयेऽध्याये वक्ष्यते । दाराः कलत्रम् । तद्धनं स्त्रीधनम् ।
 अन्यस्मै दातुमन्येन यदर्पितं तदन्वाहितम् ।

कात्यायनः—“ विक्रयं चैव दानं च न देयाः स्युरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ” ॥

योजयेत्संधयेदित्यर्थः ।

“ आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रयं एव वा ।
 अन्यथा नैव कर्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ” ॥

शातातपः—“ वेदविक्रयनिर्विष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् ।
 अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीबादुपागतम् ” ॥

निर्विष्टं प्राप्तम् । स्त्रीषु विक्रीतास्त्विति शेषः । क्लीवान्नपुंसकात् ।

तथा—“ द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात् ” ॥

यमः—“ सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति ।
 न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव परिवर्तते ॥

(दानप्रकरणम् ८)

पक्वमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः ।

वृत्तिश्च भैक्षवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता ॥

वृत्तिः क्षेत्रादिका । भैक्षवृत्तयो ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः ।

“ न शूद्राय हविर्देयात्स्वस्ति क्षीरं तिष्ठान्मधु ।

न शूद्रात्प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्यन्निवेदयेत् ॥

स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । एतच्च प्राक्प्रणामात् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ अप्रणामगते शूद्रे न ब्रूयात्स्वस्ति कुत्रचित् ” इति ।

तेषां क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यद्द्रव्यं शूद्राय निवेदयेत् ।

आक्रिराः—“ बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि ” ॥

विभक्तः पृथग्भूत एक इति यावत् । तत्संबन्धिन्यो दक्षिणा विभक्तदक्षिणाः ।

कचित्पाठः—“ विभक्तदक्षिणा ह्येते दातारं न भजन्ति हि ” इति ।

तस्यार्थः—एते प्रतिग्रहीतारः कृतदक्षिणाविभागा दातारं न भजन्ति दान-
फलनिमित्ततयेति ।

“ एका ह्येकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथं चन ।

सा तु विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ” ॥

एका गौर्द्विबहुभ्यो दत्ता विक्रयमापद्यते । तत्रायं दातुर्दोषः ।

“ देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेनै नापुण्यं चोदितं क्वचित् ” ॥

पापं देयतया न क्वचिद्विहितमित्यर्थः । ननु च पुण्यमन्यस्मै न शक्यं
दातुमन्येन सह तस्य स्वस्वामिभावापादनासंभवात् । न च ब्रह्मदानाभयदान-
वद्यथाकथंचित्संबन्धमात्रं तदानमिति वाच्यम् । संप्रदानेस्य पुण्यस्य च संब-
न्धमात्रमशक्यं यतः । मैवम् । वचनप्रामाण्यादेयस्य पात्रस्य च संबन्धः
पुण्यं फलं ददाति पात्रं तत्फलं भुङ्क्त इत्येवमात्मा कल्प्यते । तदन्यथानुप-
पत्त्या दीयमानात्पुण्यात्पात्रे पुण्यान्तरोदयः फलभोगानुगुणः परिकल्प्यते ।
यस्तु न्यायविद्भिर्ह्युक्तं—शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति । तत्प्रथमपुण्योदयविषयम् ।
द्वितीयादिधर्मोत्पत्तिस्तु वचनप्रामाण्यादप्रयोक्तव्यमपि कल्प्यत एवेति ।

न केवलं पापदानमविहितं निषिद्धं च । तथा च यमः—

“ कर्मणं ब्राह्मणे दत्त्वा दाता यात्यशुभां गतिम् ।

विनिर्मेकविनिर्मुक्तः पत्रगेन्द्रः क्षतो यथा ” ॥

नन्दिपुराणे—“ पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा ।

पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः ॥

तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

गुरुमातृपितृब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् ॥

तल्लक्षगुणितं विद्यात्पुण्यं वा पापमेव वा ” ।

शातातपः—“ प्रश्नपूर्वं तु यो दद्याद्ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ” ॥

इदं पठेत्यादेशः प्रश्नः ।

“ मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्ब्राह्मणेषु च ।

तिर्यग्योनिशतं गत्वो ब्राह्मणेष्वभिजायते ” ॥ २१२ ॥

इदानीमददतोऽपि दानफलप्राप्त्युपायमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नाऽऽदत्ते यः प्रतिग्रहम् ॥

ये लोका दानशीलानां तान्सं प्राप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि पात्रभूतोऽपि सन्यो गोभूहिरण्यादि न प्रतिगृह्णाति
स गवादिदानशीलानां ये लोकास्तान्पुष्कलानविकलान्प्राप्नोति ॥ २१३ ॥

सर्वाप्रतिग्रहे प्राप्ते कचिदपवादमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ॥

मांसं शय्याऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

कुशादिकं दीयमानं न प्रत्याख्येयम् । भृष्टा यवा धानाः ।

मनुः—“ शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानापः पुष्पं मणीन्दधि ।

मत्स्यान्धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ” ॥

तथा—“ एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्धृतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथामयदक्षिणाम् ” ॥

अभयदक्षिणामभयदानमित्यर्थः ।

अङ्गिराः—“ खलक्षेत्रगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

विच्छिन्नेष्वथ पक्षेषु हविःष्वाम्रा(ग्र)यणेषु च ।

इष्टिं त्वधिकृतां कुर्यात्सुकृतं च न लोपयेत् ” ॥

पक्षशब्देन पक्षान्ते विहितानि कर्माणि लक्ष्यन्ते । इष्टिं त्वधिकृतां कुर्यादिति यागमुद्दिश्य याचेतेत्यर्थः । न चैवं सुकृतं लुप्यते ।

“ पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गोदानं क्षत्रियादापि ।

वैश्यास्तु सर्वधान्यानि शूद्राद्ग्राह्यं न किञ्चन ” ॥

अभोज्यविप्रादिविषयमेतत् ।

[यत्तु—] “ यत्तु क्षेत्रगतं धान्यं खले वाऽथ गृहाद्बहिः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

संस्कारैः शुध्यति ह्येवं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्मादामं ग्रहीतव्यं मृतसूत्यन्तरेष्वपि ”

इति, तदापद्विषयम् ॥ २१४ ॥

अयाचिताहतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥

अन्यत्र कुलटांशण्ठ(ण्ठ)पांतेतेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

अयाचितमप्रार्थितमात्मानं प्रति दातुमानीतं कुलटादिवर्जितस्य दुष्कृतकारि-
णोऽपि ग्राह्यम् । कुलटा स्वैरिणी स्त्री ।

मनुः—“ आहृतार्मुद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्गस्तामभ्यवपद्यते ॥

चिकित्सककृतघ्नानां शल्यहेन्तुस्तु वार्धुषेः ।

शंण्ठ(ण्ठ)स्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ” ॥

भिक्षाशब्देनात्र पक्वान्नमुपलक्ष्यते ।

यमः—“ चिकित्सकस्य मृगयोर्वैश्यायाः कृतकस्य च ।

षण्ढनर्तकयोरेव उद्यतां परिवर्जयेत् ” ॥

वसिष्ठः—“ शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिग्राह्याणि ” ॥ २१६ ॥

१ ख. ग. घ. 'र्यात्स्वकृ' । २ क. ख. 'न्तेन वि' । ३ क. ग. घ. 'भोज्यं वि' । ४ क. 'टाषण्ठप' । ५ ग. घ. 'कृतादिका' । ६ ख. 'मुदिता' । ग. 'मुद्यता' । ७ ख. 'दप्रचो' । ८ क. वा । ९ क. ग. घ. 'हर्तुथ वा' । १० क. षण्ढस्य ।

ब्राह्मणस्य निमित्तान्तरेण सर्वतः प्रतिग्रहमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

इति दानप्रकरणम् ॥ ८ ॥

देवार्चनायर्थं सर्वतः क्षत्रियादितोऽपि गृह्णीयात् । सकलावश्यककर्मोपलक्षणं चैतत् । आत्मवृत्तिः शरीरधारणमात्रम् । न तु तृप्तिः । यदाह विष्णुः—

“ गुरुभृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्निर्विष्यन्देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ १ ॥ कूर्मपुरा २।२६।७४

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन्प्रतिग्रहे ।

नाऽऽद्यात्कुलटाशण्ड(ण्ड)पतितेभ्यस्तथा द्विषः ” ॥

अङ्गिराः—“ गुर्वर्थमतिथीनां वा भृत्यानां च विशेषतः ।

शूद्रान्नं प्रतिगृह्णीयान्न तु भुङ्क्ते स्वयं ततः ” ॥

यमः—“ कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षप्ररोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।

स्वर्गलोकगतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

येषां तडागानि शुभाः प्रपाश्चाऽऽरामाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।

अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी तेषामयं चैव परश्च लोकः ” ॥

विष्णुः—“ अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्थं नश्यति । तदुत्सर्गकृन्नि-

त्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते । नालप्रदः सैदा तृप्तो भवति । वृक्षरो-

पयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति । वृक्षप्रदस्य वृक्षाः प्रसूनैर्देवा-

न्प्रीणयन्ति । फलैश्चातिथींश्छायया चाभ्यागतान्देवे वर्षत्युदकेन

पितृन् । सेतुकृत्स्वर्गमाप्नोति ” ।

तथा—“ कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनःसंस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम् ” ॥

नन्दिपुराणे—“ यो वापीमथ कूपं वा देशे तोयविवर्जिते ।

खानयेत्स नरो याति त्रिन्दौ त्रिन्दौ शतं समाः ॥

देवैरेकत्वंमतुलं तृष्णाक्षुद्रजितस्तथा ।

तडागकर्ता वसते स्वर्गे युगचतुष्टयम् ॥

१ ग. घ. देवतायर्चनार्थं सर्वतः शूद्रादिभ्योऽपि । २ ख. “डाकानि । ३ ख. स च तृ° ।

४ ख. “टाकेषु । ५ क. ख. “ते । खन° । ६ क. “स्वमाप्नोति तृ° । ७ ख. “डाककर्ता ।

(दानप्रकरणम् ८)

यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं कंचित् ।
तडागं तादृशं कृत्वा स्वर्गे दश युगान्वसेत् ॥

तथा—“ यो वापीमग्निसाक्ष्ये च विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
कोणेषूदककुम्भस्थान्समुद्रानर्च्य श्रद्धया ॥
चतुरश्रचतुरन्ता तु तेन दत्ता मही भवेत् ।
तत्संनिधौ द्विजानर्च्य विधिवत्पानमोजनैः ॥
स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ” ।

मत्स्यपुराणे—

“ मत्स्य उवाच—शृणु राजन्महाबाहो तडागादिषु यो विधिः ।
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥
पुण्येऽह्नि विप्रैः कथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
प्रागुदकप्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्ता शुभा वेदिश्चतुरश्रा चतुर्मुखी ।
तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्याश्च परितो गर्ता रत्निमात्रास्त्रिमेखलाः ।
नव सप्ताथ वा पञ्च योनिवक्त्रान्विता नृप ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्योत्प्राक्सप्ताङ्गुलिनिःसृता ।
गर्ताश्च तत्र हस्ताः स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्वतः सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ।
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाऽष्ट वै ॥
अष्टौ तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्वलक्षणसंपूर्णा मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः ॥
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकाः स्युर्द्विजोत्तमाः ।
प्रतिगते तु कलशा यज्ञोपकरणानि च ॥
व्यजनं चामरं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ।
ततस्त्वनेकवर्णाः स्युर्वलयः प्रतिदैवतम् ॥

आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्र्य विचक्षणः ।
 त्रिरंतिमात्रो यूपः स्यात्क्षीरवृक्षविनिर्मितः ॥
 यजमानप्रमाणं वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ।
 हेमालंकारिणः कार्याः पञ्चविंशतिः कृत्विजः ॥
 कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
 तथाऽङ्गुलीपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥
 दक्षयेच्च सैमं सर्वानाचार्यं द्विगुणं पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ॥
 सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।
 ताम्रौ कुलीरमण्डूकौ वायसः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तान्सर्वानादावेव विशांपते ।
 शुक्लमाख्याम्बरधरः शुक्लमाख्यानुलेपनः ॥
 सर्वौषध्युदकस्नातः स्नापितो वेदपुंगवैः ।
 यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निनदेन च ॥
 रजसा मण्डलं कुर्यात्पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ॥
 चतुरश्रं च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ।
 वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहलोकपतीस्ततः ॥
 विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान्प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।
 झषादीन्स्त्रपयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥
 ब्रह्माणं च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।
 विनायकं च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ॥
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः ।
 पुष्पभक्षफलैर्युक्तमेवं कृत्वाऽधिवासयेत् ॥
 कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिरभिवेष्ट्य च ।
 पुष्पगन्धैरलंकृत्य द्वारपालान्समन्ततः ॥
 पठध्वमिति तान्ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् ।
 बह्वृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ ॥

(दानप्रकरणम् ८)

सामगौ पश्चिमे स्थाप्यावुत्तरेण त्वथर्वणौ ।
 उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ॥
 यजध्वमिति तान्ब्रूयाद्धोतृकान्पुनरेव च ।
 उत्कृष्टमन्त्रजप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान् ॥
 एवमामन्त्र्य तान्सर्वान्पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् ।
 जुहुयाद्धारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा ॥
 ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्वशः ।
 ग्रहेभ्यो विधिवद्भुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च ॥
 मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्मणे ।
 रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमङ्गलम् ॥
 जपेरन्पौरुषं सूक्तं पूर्वतो बह्वृचः पृथक् ।
 शार्ङ्गं रौद्रं च सौम्यं च कूष्माण्डं जातवेदसम् ॥
 सौरं सूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन यजुर्विदः ।
 वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रौद्रसंहिताम् ॥
 शैशवं पञ्चनिधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च ।
 वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरैयन्तरम् ॥
 गैवां व्रतं विकीर्णं च रक्षोघ्नं च यशस्तथा ।
 गायन्ति सामगा राजन्पश्चिमद्वारमाश्रिताः ॥
 अथर्वणश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
 जपेरन्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् ॥
 पूर्वद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाऽधिवासनम् ।
 गजाश्वरथ्यावरुमीकसङ्गमहदगोकुलात् ॥
 मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरस्तथा ।
 रोचनां च ससिद्धार्थां गन्धान्गुर्गुलुमेव च ॥
 स्नपनं तस्य कर्तव्यं पञ्चरत्नसमन्वितैः ।
 पूर्वं कर्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥
 एवं क्षपामतीवाह्य विधियुक्तेन कर्मणा ।
 तत्र प्रभाते विमले संजाते तु शतं गवाम् ॥

१ क. ग. घ. 'र्ण रुद्र' । २ क. ग. घ. 'देवं वृ' । ३ ग. घ. 'रथान्त' । ४ क. ख. गजं वृ ।
 ५ क. घ. 'वर्णाश्व' । ६ क. ग. 'गुलमे' ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टाषष्टिरथापि वा ।
 पञ्चाशद्वाऽथ षट्त्रिंशत्पञ्चविंशतिरेव च ॥
 ततः सांवत्सरैः प्रोक्ते शुद्धलघ्ने सुशोभने ।
 वेदशब्दैः सगन्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शुभैः ॥
 कनकालंकृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ।
 सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशांपते ॥
 पात्रीमादाय सौवर्णां पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्योर्दीप्तांश्च सर्वतः ॥
 भृतां चतुर्भिर्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 महानदीजलोपेतां दध्यक्षतविमूषिताम् ॥
 उत्तराभिमुखीं न्युब्जां जलमध्ये तु कारयेत् ।
 अथर्वणेन साम्ना च पुनर्मांसेत्यृचेति च ॥
 आपो हि छेति मन्त्रेण क्षिप्त्वाऽऽर्घ्यं च मण्डपम् ।
 पूजयित्वा सदस्यांस्तु बलिं दद्यात्समन्ततः ॥
 पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तम ।
 चतुर्थीकर्म कर्तव्यं देयास्तत्रापि शक्तितः ॥
 दक्षिणा राजशार्दूल वरुणं संस्मरेत्ततः ।
 कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
 ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विमजेत्पुनः ।
 हेमपात्रीं च शय्यां च स्थापकाय निवेदयेत् ॥
 ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा ।
 भोजयेत् यथाशक्ति पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिम् ॥
 एवमेव पुरा णेषु तडांगविधिरुच्यते ।
 कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
 एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
 मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
 अयं त्वशक्तावर्धेन विधिर्दृष्टः स्वयंभुवा ।
 स्वरूपेष्वेवाग्निवत्कार्यं वित्तशाठ्यादृते नृभिः ॥

१ क. ख. 'मष्टषष्ट्यथवा पुनः । प' । २ ख. 'त्स्यान्दीप्ताश्च । ३ क. 'र्वशः । भृ° । ४ ग. घ.
 गत्वा च मण्डलम् । पू° । ५ क. 'तुर्थे क° । ६ ख. 'नः । हंसपा° । ७ ख. घ. 'वाकवि° । ८ क. ग.
 घ. 'धिउर्येष्ठः प्र° ।

(दानप्रकरणम् ८)

प्रावृट्कालस्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्कालस्थितं यत्स्यादमुष्यफलदायकम् ॥
वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्ते शिशिरे स्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्रोक्तं वसन्तसमये स्थितम् ॥
ग्रीष्मेऽपि यत्स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते ।

एतान्महाराज विशेषधर्मान्करोति योऽय्यामलशुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाशुपूतः कल्पाननेकान्दिवि मोदते च ॥
अनेकैर्लोकैः समहस्तपादीन्भुक्त्वा परार्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमं पदं तत्प्राप्नोति तद्योगबलेन भूयः ” ॥

परार्धलक्षणमुक्तम्—“ एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षं च नियुतं चैव कोटिर्बुदवृन्दके ॥
खर्वं निखर्वं शङ्खं च पञ्चं सागरमेव च ।
अन्त्यं मध्यं परार्धं च क्रमेण परिकीर्तिताः ॥
स्थानान्यष्टादशैतानि दशभिर्गणयेत्पुमान् ” ।

इति मात्स्ये तडागप्रतिष्ठाविधिः ।

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—

“ अथातो वारुणो विधिः । वापीकूपतडागसेतुयज्ञं व्याख्यास्यामः ।
पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे वा प्रार्चां दिशं गत्वा प्राक्प्रवणमुद-
कसमीपेऽग्निमुपसमौधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यमागान्तं
कृत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । समुद्रज्येष्ठा [ऋ० अ० ५ अ० ४ व०
१६] इति तिष्ठभिः प्रत्यृचं ततो हविषाऽष्टाभिर्जुहुयात् । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वन्दमान [ऋ० अ० १ अ० २ व० १५] इति पञ्च । त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् [ऋ० अ० ४ अ० १ व० ४] इति द्वे ।
इमं मे वरुण श्रुधि [ऋ० अ० १ अ० २ व० १९] इति च ।
स्विष्टकृतं च नवमं नव वै प्राणाः प्राणा वा आपस्तस्मादपो नवभि-
र्जुहोति । मार्जनान्ते धेनुमवतारयेदवतीर्यमाणामनुमन्त्रयेत्तेदं सलिलं
पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यं तारयन्ती तीर्थाभि-

१ ग. घ. 'तं तद्वदं' । २ ख. 'कल्पान्स' । ३ ग. घ. 'कान्मम हस्तपादा भुक्त्वा' । ४ ग.
घ. 'पयसा' । ५ क. ख. 'मादाय' । ६ क. ख. 'धेनुं तां' ।

वित्तं लोकालोकं तरते तीर्थत इति पुच्छाग्रे स्वयं लग्नोऽन्वारब्ध
उत्तीर्य आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु [ऋ० अ० ७ अ० १ व०
२४] इत्यथापराजितायां दिश्युत्थापयेत् । सूर्यवसाद्भगवती हि
भूया [ऋ० अ० २ अ० ३ व० २१] इति । हिं कृतं चेद्धि
कृण्वती वसुपत्नी वसूनामिति । सचेलवण्टां काञ्चनशृङ्गी वृषभप्रजां
रौप्यसुरां कांस्योपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा शक्या दक्षिणां
तत उत्सर्गं कुर्यात् । देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति । यद्वोत्सृजे-
त्याह शौनको ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेत् ” ।

अथ वृक्षविधिः ।

तत्र मत्स्यपुराणे—“ पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
तर्डागविधिवत्सर्वमासाद्य जगतीश्वर ॥
ऋत्विग्मण्डपसंमारमाचार्यश्चापि तद्विधः ।
पूजयेद्ब्राह्मणांस्तद्वद्धेमवल्लानुलेपनैः ॥
सर्वौषध्युदकैः सिक्ताग्निष्टातकविभूषितान् ।
वृक्षान्माल्यैरलंकृत्य वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
सूच्या सौवर्णया कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनम् ।
अञ्जनं चापि दातव्यं तद्वद्धेमशलाकया ॥
फलानि सप्त चाष्टौ वा कालधौतानि कारयेत् ” ।

कालधौतानि रूप्यमयाणीत्यर्थः ।

“ प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वैद्यन्तान्यधिवासयेत् ।
धूपोऽत्र गुग्गुलुः श्रेष्ठस्ताम्रपात्रैरधिष्ठितान् ॥
सर्वधान्यस्थितान्कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः ।
कुम्भान्सर्वेषु वृक्षेषु स्थापयित्वा नरेश्वर ॥
सहिरण्यानशेषांस्तान्कृत्वा बलिनिवेदनम् ।
यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
वनस्पतेरधीवासमेवं कार्यं द्विजातिभिः ।
ततः शुक्लाम्बरधरां सौवर्णकृतशेखराम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

कांस्योपदोहां सौवर्णशृङ्गाम्यामतिशालिनीम् ।
 पयस्विनीं वृक्षमध्यामुत्सृजेद्दामुदङ्मुखीम् ॥
 ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
 ऋग्यजुःसाममन्त्रैर्वा वारुणैरभितस्तदा ॥
 तैरेव कुम्भैः स्नपनं कुर्युर्ब्राह्मणपुंगवाः ।
 स्नातः शुक्लाम्बरधरो यजमानोऽभिपूजयेत् ॥
 गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजस्तान्समाहितः ।
 हेमसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयपवित्रकैः ॥
 वासोभिः शयनीयैश्च तथोपस्करपादपैः ।
 क्षीराभिषेचनं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ॥
 होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ।
 पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ॥
 दक्षिणा च पुनस्तद्वद्देया तत्रापि शक्तितः ।
 यद्यदिष्टतमं तद्वत्तत्तद्वद्द्यादमत्सरः ॥
 आचार्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं बुधः ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति पदं चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।
 यश्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ॥
 सोऽपि स्वर्गे वसेद्वाजन्यावदिन्द्रायुतत्रयम् ।
 भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्दोमसंमितान् ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ” ।

विष्णुः—“ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अथ वृषोत्सर्गविधिः ।

कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वा तत्राऽऽदिवेव वृषमं परीक्षेत । जीववत्सायाः
 पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा मुखपुच्छपादसर्वगुह्यं
 यूयस्याऽऽच्छादकं ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चरुं
 पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु नः । इह रडिरिति च ह्रुत्वा
 वृषममयस्कारस्त्वङ्कयेत् । एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेणापरस्मिञ्शूलेनाङ्-

१ ख. 'स्तथा । तै° । २ ख. 'पस्कार' । ३ क. ख. 'नन्तम°' । ४ क. ग. घ. 'येभरः ।
 सो° । ५ क. ख. 'येदोम°' ।

कितम् । हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः शं नो देवीरिति च स्नापयेत् ।
स्नातमलंकृतमलंकृतामिश्रतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्धमानीय रुद्रान्पुरुषसूक्तं
कूष्माण्डांश्च जपेत् । पिता वत्स इति च मन्त्रं वृषभस्य दक्षिणे कर्णे ।

इदं च—वृषो हि मगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥

एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण [तै० सं० का०
३ प्र० ३ अ० ९] मा हा स्म हि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते
सोम राजन् ॥

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि ।

होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात्सुवर्णं कांस्यमेव च ॥

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।

भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्पित्रत्यथ जलाशये ।

तर्पयित्वाऽखिलान्देवान्पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥

शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र कचन दर्पितः ।

पितॄणामन्नदानं तत्प्रभूतमुपतिष्ठति ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“ फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतो मे निबोधय ।

वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दश पूर्वान्दिशापरान् ॥

यत्किञ्चित्पित्रते तोयमवतीर्णो नदीं वृषः ।

वृषस्पृष्टं पितॄणां तदक्षयं समुदाहृतम् ॥

येन येन स्पृशेत्तोयं लोङ्गूलादिमिरन्ततः ।

सर्वं तदक्षयं तस्य पितॄणां नात्र संशयः ॥

शृङ्गैः खुरैश्च यद्रूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ।

मधुकुल्याः पितॄणां तु अक्षया हि भवन्ति ताः ॥

सहस्रनस्त्वमात्रेण तडौगेन यथाविधि ।

तृप्तिस्तु-या पितॄणां तु सा वृषेणेति कथ्यते ॥ २१६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-

त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिर्धन्वे दानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

श्राद्धप्रकरणम् । (९)

श्राद्धं स्वधनत्यागरूपत्वादानेन सदृशमिति दानविधानानन्तरं बुद्धिस्थ-
मतो दानप्रकरणानन्तरं श्राद्धकल्पमारभते । तत्र कालोऽङ्गमप्यनुपादेय इति
स्वरूपेणैवाधिकारहेतुः । न हि कालान्तरे वर्तमानः कर्ताऽङ्गभूतं कालान्त-
रविशिष्टं कर्म शक्नुयात्कर्तुम् । किं तु तत्काल एवेति युक्तं कालस्याधिकारहे-
तुत्वम् । विष्णुक्रमादीनां तूपादेयाङ्गानां न स्वरूपमधिकारहेतुः किं तु तद्वि-
षया शक्तिस्तस्मात्कालस्याधिकारहेतुत्वादधिकारायत्तत्वाच्चानुष्ठानस्य श्राद्ध-
कालास्तावदाह—

अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ॥

द्रव्यब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

अमावस्यादयः श्राद्धस्याङ्गभूताः काला मन्वादिभिः प्रकीर्तिताः । अत्रा-
मावास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः । सा च सिनीवाली कुहूश्चेति द्विविधा ।

“ दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूस्तथा ” ।

तत्र साम्निकैः सिनीवाल्यां श्राद्धं कार्यमितरैः कुहाम् । तथा च व्यासः—

“ दृष्टचन्द्रा सिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साम्निकैः ।

नष्टचन्द्रा कुहूः कार्या शूद्रैर्विप्रैरनग्निकैः ” ॥

शूद्रैरनग्निकैर्विप्रैश्चेति योज्यम् ।

यत्तु प्रचेतसोक्तम्—“ सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।

स्यातां चैते तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्मता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ”

इति, तद्यत्र क्षये सिनीवाल्यां पितृयज्ञो भवति तद्विषयं ग्राह्यम् । यदा तु कुर्वा पितृयज्ञस्तदा साग्निकैरपि सैव ग्राह्या । पितृयज्ञानन्तरं हि श्राद्धं विहितम् । यदाह मनुः—“ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ” इति ॥

वीप्सातो नित्यममावास्याश्राद्धमिति संबध्यते । तथा च लौगाक्षिः—

“ श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रभीतपितृकः स्वयम् ।

इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च ” इति ॥

एतच्च निरग्निनाऽपि कार्यम् । तथा चोशना—

“ कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रभीतपितृको द्विजः ।

साग्निकोऽनग्निको वाऽपि प्रतिमासे तथाऽऽब्धिकम् ” इति ।

प्रभीतपितृक इति वचनाज्जीवपितृकस्यानियमो गम्यते । तथा च हारीतः—

“ जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकर्म विवर्जयेत् ।

येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्य एके प्रचक्षते ” ॥

तेभ्य एवेति च पक्षः साग्निकस्यैव । यदाह सुमन्तुः—

“ न जीवैत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्य एव पिता कुर्यात्तेभ्य एव तु साग्निकः ” ॥

अत्र विशेषो मैत्रायणीयपरिशिष्टात्—

“ उद्धाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ” ॥

जीवैत्पितृकस्य षडेते श्राद्धकाला इत्यर्थः । पित्र्येष्टिश्चातुर्मास्येषु सौमिके मखे पुरोडाशात्पिण्डदानम् । अत्र च पितृग्रहणमुपलक्षणार्थं, यदाह विष्णुः—

“ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेभ्यः कुर्यात् ।

पितामहे जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपितामहे

च जीवति नैव कुर्यात् ” इति ।

एवं तावज्जीवपितृक इतरो वा साग्निकः सिनीवाल्यां श्राद्धं कुर्यादित्युक्तम् । तत्र ये सिनीवालीप्रतिषेधास्ते निरग्निविषयाः पिण्डपितृयज्ञायोग्य-सिनीवालीविषया वा ग्राह्याः । ते तावदुदाहियन्ते । तत्र बौधायनः—

(भाद्रपदकरणम् ९)

“ मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्येव वर्तते ।

सिनीवालीति सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला ” ॥

कार्णाजिनिः—“ भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ” इत्यादयः ॥

यस्तु प्रचेतसोक्तम्—“ नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुंगवैः ”

इति, तच्छ्राद्धादन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

हारीतः—“ तुलामकरमेषेषु कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविद्धा त्वमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ” ॥

एतदपि व्रतोपवासादिविषयम् ।

वौधायनः—“ घटिकैर्कोऽप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूतविद्धाऽपि कर्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ” ॥

अनाग्निभिरपि भूतविद्धैव श्राद्धे कार्येत्यर्थः । घटिकैकाऽपीति कर्मकौलं व्याप्नोतीत्यर्थः । तेनापराह्व्यापिनी कुहूः श्राद्धकर्मणि सर्वैरेव त्याज्या ।

तथा च जाबालः—“ प्रतिपत्स्वप्यमावास्या पूर्वाह्नव्यापिनी यदि ।

पूर्वविद्धैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ” ॥

अमावस्याश्राद्धस्याऽऽवश्यकत्वम्, असामर्थ्ये च प्रतिविधिविशेषमाह हारीतः—

“ अष्टकान्वष्टकाम्युदयतीर्थपात्रोपपत्तयः ।

पितॄणामतिरेको वै मासिकोऽर्थो ध्रुवः स्मृतः ॥

अपि मूलैः फलैर्वाऽपि तथाऽप्युदकतर्पणैः ।

अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विलङ्घयेत्” इति ॥

मासिकोऽर्थः पार्वणं श्राद्धम् ।

अत्रैव विषये देवलः—“ यदेव तर्पयत्यद्भिराहिताग्निदिने दिने ।

पित्र्यं तेनैव चाऽऽप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलम् ॥

पिण्डमात्रं प्रदातव्यममावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ” ॥

१ क. 'दर्शयनुव' । २ क. 'तृयज्ञे तु' । ३ क. 'कर्मणि' । ४ क. 'का त्वमा' । ५ क. ख. 'काले व्या' । ६ ख. 'लः' । न प्र' । ७ ख. 'तिनिधि' ।

पिण्डदानासंभवे निरशनत्वम् ।

तथा—“ पात्राभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः ” ॥

पितृयज्ञविधिं कृत्वा यत्र ब्राह्मणस्तत्र तदन्नं नीत्वा ब्राह्मणाय दद्या-
दित्यर्थः ।

तथा—“ निधाय वा दर्भचाटूनासनेषु समाहितः ।

प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपद्यते ॥

सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाऽप्सु वा ।

न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।

षडर्घ्यान्दापयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथाऽऽसनम् ॥

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थः कण्ठे मातामहः स्मृतः ॥

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थितः ।

एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं महामुने ॥

विलुप्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ” ।

वृद्धो वृद्धप्रमातामहः ।

मनुः—“ अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येव निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पञ्चयज्ञिकमन्वहम् ” ॥

देवलः—“ अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरे सकृत् ।

त्रिश्चतुर्वा यथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने ” ॥

वृद्धवसिष्ठः—“ किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे ।

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

तिलदर्भैः पितृन्वाऽपि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम् ।

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ॥

तस्मिन्वोपवसेदग्निं जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ” ॥

विष्णुपुराणे—“ असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमौषं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति द्विजाद्येभ्यः स्वरूपाख्यामपि दक्षिणाम् ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिन्नृप दास्यति ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वाऽपि समवेतं जलाञ्जलिम् ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥
यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोम्यो वाऽपि गवाहिकम् ।
अभावे प्रयतस्तस्माच्छ्रद्धायुक्तः प्रदास्यति ॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः ।
सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ” ॥

[+ तद्यथा मार्कण्डेयपुराणे योगिन्या मदालसयोक्तम्]—

“ न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोगि स्वपितृन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
इत्येवं पितृभिर्गीतं मावाभावप्रयोजनम् ।
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
स तदा वाचयेद्विप्रान्साकल्यात्सिद्धिरस्त्विति ” ॥

पितृयज्ञः श्राद्धम् । एवमावास्याश्राद्धस्य नित्यत्वादुपात्तदुरितक्षयोऽकर-
णानिमित्तप्रत्यवायपरिहारो वा नियोगसिद्धिर्वा प्रयोजनम् । ब्रह्मज्ञानसहित-
स्य तु मुक्तिः । वक्ष्यति हि तत्त्वज्ञाननिष्ठः श्राद्धकृद्धिमुच्यत इति । अन्ये-
षामपि नित्यकर्मणामेतत्प्रयोजनमनुसंधेयम् ।

न च—“ पिण्डानामङ्गभूतं हि मासिकं श्राद्धमुच्यते ।
पश्चादिदं भवेद्यस्मात्प्रशस्तामिपयोगतः ”

इति भविष्यत्पुराणवचनादमावास्याश्राद्धस्याङ्गत्वमवगम्यते । न पृथक्प्र-
योजनमस्यास्तीति वाच्यम् । यतः पिण्डानां पितृयज्ञस्य योऽङ्गममावास्याख्यः
कालस्तत्र भूतं तदङ्गभूतमिति तस्यार्थः । न पुनः पितृयज्ञाङ्गत्वं, तथा हि सवि
निरग्नेस्तच्छ्राद्धमविधेयं स्यात् ।

अष्टका मार्गशीर्षादिमासत्रयापरपक्षाष्टम्यः । अष्टकाशब्दो यद्यपि कर्मविशे-
षनाम तथाऽपि तदङ्गभूतं कालमिह लक्षयति नान्यथा श्राद्धकालाः प्रकीर्तिता
इति युज्यते । तत्र गृह्यकृच्छ्रौनकः—
“ हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ”

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. “वायो वा विनि” ।

इति वदन्नष्टमीचतुष्टयमष्टकाङ्गत्वेनाऽऽह । विष्णुस्तु त्रयमेवाऽऽह—

“ अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका । माघीप्रो-
ष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी त्रीहियवपाकौ चेति ।
एतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” इति ॥

अत एव नित्यता द्वाष्टकाश्राद्धस्य सिध्यति । ब्रह्मपुराणे पुनरष्टकाश्चतस्रः—

“ ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां च शकैः संतर्पयेत्पितॄन् ।
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।
वर्षासु मेध्यैः शकैस्तु चतुर्थ्यामेव सर्वदा ” ॥

श्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाः । माध्यंदिनशाखागृह्ये च मेध्यावर्षे सा
तुरीया शाकाष्टका । तथा—ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति च । वृद्धिर्वि-
वाहादिः । वैदिकः कर्मगणः पुत्रजन्मादिश्च । सा च निमित्तत्वादनुरूपदेयेति
कालतुल्यत्वाच्छ्राद्धकालाः प्रकीर्तिता इति कालशब्देन शक्या संग्रहीतुम् ।
ततश्च वृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकत्वादावश्यकम् । अत एव वृद्धशातातपः—

“ वृद्धौ न तर्पिता यैर्वै देवता गृहमेधिभिः ।
तद्दानमफलं सर्वमासुरो विधिरेव सः ” इति ॥

कृष्णपक्षः प्रसिद्धः । तस्य श्राद्धकालत्वं श्राद्धाङ्गभूतापराङ्गावच्छेदकप्रति-
पदादितिथिनिरूपणद्वारेण । एतच्चाऽऽवश्यकम्—

“ शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेन्मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतिः ”

इति कात्यायनवचनात् । एतच्चाऽऽमावास्येन श्राद्धेन विकल्पते,

“ अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ”

इतिगौतमवचनात् । न च पञ्चमीप्रभृतित्वं नियतम् । यतः स एवाऽऽह—

“ सर्वस्मिन्वा ” इति । न च प्रत्यहं श्राद्धमाशङ्कनीयम् । यदाह
कात्यायनः—

“ अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्ध्वं चतुर्थ्यां यदहः संपद्यते ” इति ।

मनुस्तु—“ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ”

इति दशम्यादिपक्षमप्युक्तवान् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

प्रतिमासं कृष्णपक्षविधानेनैव प्रोष्ठपद्या अपरपक्षोऽपि प्राप्तः ।

तथोऽस्य यमेन यः पृथग्विधिः क्रियते—

“ आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्को भवेन्न वा ”

इति, सोऽमावस्याश्राद्धेन समुच्चयार्थः । प्रत्यहं तत्र श्राद्धप्राप्त्यर्थश्च । अत एव ब्रह्मपुराणम्—

“ अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ” ॥

अत्र पौर्णमास्यन्तमासाभिप्रायेण प्रोष्ठपद्या अपरपक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्ष उक्तः । त्रिभागहीनपक्षेऽपि प्रत्यहं श्राद्धं कार्यम् । पक्षमिति द्वितीयावशादत्यन्तसं-
योगावगमात् । एवमुत्तरत्रापि ।

“ त्रिभागहीने पक्षे पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ”

इति गौतमवचनात् । पञ्चमीप्रभृतिकरणपक्ष आद्याश्वतस्तस्तिथयो हीयन्ते चतुर्दशी चेति तिथिपञ्चकहानाद्भवति त्रिभागहीनः पक्षः । त्रिभागपक्षे दशम्या-
मुपक्रमः । चतुर्दशीपरित्यागाच्च त्रिभागत्वम् । अर्धपक्षे पुनरष्टम्यामुपक्रमः ।
चतुर्दशीवर्जनाच्चार्धत्वम् । विकल्पश्चायं कर्तृशक्त्यपेक्षः । मलमासापरपक्षेऽपि
प्रोष्ठपद्या अपरपक्षः कदाचिद्भवति । तन्निवृत्त्यर्थमाह शाक्यायनिः—

“ नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात्स कालः श्राद्धकर्मवत् ” इति ॥

शुक्लप्रतिपदमन्तर्भाव्य षोडशसंख्या पूरणीया । नभस्यः प्रोष्ठपदः ।

कन्यागतान्वये विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः—

“ अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

पक्षः स पञ्चमः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ” इति ॥

तेन सिंहगतेऽपि सूर्येऽस्ति श्राद्धषोडशकारम्भः । तथा च जातूकर्ण्यः—

“ आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ।

श्राद्धकालः स विज्ञेयः कन्यां गच्छतु वा न वा ” इति ॥

पक्षोपक्रमाभिप्रायमेतत् । कन्यागतान्वयेन तु पक्षस्य भवितव्यमेव ।

“ कन्यागतान्वितं चेत्स्यात् ” इति वचनात् । ततश्च प्रोष्ठपद्याः पूर्वस्मिन्नप-

रस्मिन्वा पक्षे कन्यासंक्रान्तौ सत्यामुत्तरः पक्षः श्राद्धकालः । यच्च ब्रह्मा-
ण्डपुराणे—

“ कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तत्र दत्तं महाफलम् ”

तत्फलाधिक्याभिप्रायम् । तदाह शाठ्यायनिः—

“ पुण्यः कन्यागतस्तावत्पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यागतः पञ्चमश्च सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ” ॥

ततश्च सवितुः कन्यागतत्वे पृथक्श्राद्धकालत्वम् । अतः पुनरेव का-
र्णाजिनिः—

“ कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

तावत्प्रेतपुरी शून्या यावद्भृशिकदर्शनम् ” ॥

ब्रह्मपुराणम्—“ यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं भेतपुरं तदा ” इति ॥

पञ्चमपक्षश्राद्धं नित्यम् । यदाह जातूकर्ण्यः—

“ नैयोगिको विधिर्ह्येष पक्षे वै पञ्चमे स्मृतः ।

तस्मिन्दत्तं हविर्भूतं पितॄणामक्षयं भवेत् ” इति ॥

नैयोगिको नैयमिकः । अत एव व्यासः—

“ हस्ते वर्षासि कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्भूमयोर्वंशयोर्ऋणम् ” ॥

ऋणमवश्यं देयत्वात् । उभयोर्वंशयोर्मातापितृवंशयोः । पञ्चम्योः कृष्ण-
शुक्लपक्षपञ्चम्योरित्यर्थः । अत्राऽऽनुकूल्यमाह सुमन्तुः—

“ सूर्ये कन्यास्थिते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी ।

घनं पुत्राः कुतस्तस्य पितॄनिःश्वासपीडनात् ॥

येयं दीपान्विता राजन्ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितॄणां वै महालये ” ॥

महालये कन्यागतपक्षे । यदपि स्मृत्यन्तरम्—

“ बन्धूनामपि सर्वेषां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

निर्वपेदानृजोम्येन मृताहतिथिमाश्रितः ” ॥

इति, तदनपत्यबन्धुविषयम् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अयनद्वयं मकरकर्कटसंक्रान्ती तदुपलक्षितः कालः श्राद्धकालः । “सूर्य-
संक्रमः” इत्यनेनैवायनपरिग्रहसिद्धौ पृथग्वचनमयनश्राद्धस्य नित्यत्वं बहुफ-
लत्वं वा गमयति । तथा च जातृकर्ण्यः—

“ग्रहोपरोगे स्वसुते च जाते पित्र्ये मघायामयनद्वये च ।

नित्यं च शङ्खे च तथैव पद्मे दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम्” ॥

नित्यशब्दश्रवणादुपरागादिश्राद्धसाहचर्याच्चायनश्राद्धमावश्यकम् । निष्क-
सहस्रदानतुल्यमधिकफलम् । पित्र्ये पितृक्षयाहनि । यद्वा पित्र्ये नभस्यापरपक्षे
या मघा तस्यामित्यर्थः ।

“शङ्खमाहुरमावस्यां क्षीणसोमां द्विजोत्तमाः ।

अष्टका तु भवेत्पद्मं तत्र दत्तमथाक्षयम्” ॥

विष्णुपुराणे—“वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नमस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतं चाऽऽशु भवेदनन्तम् ।
उपप्लवश्चन्द्रमसो रवेश्च तिस्रोऽष्टकाया अयनद्वयं च ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनृप्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतेन्मुनयो वदन्ति” ॥

पानीयमप्यत्रेतिवचनादेशां श्राद्धानामावश्यकत्वविनिश्चयः । कृष्णपक्ष
इति त्रयोदश्याः पञ्चदश्याश्च विशेषणमिति केचिद् । तन्न, शास्त्रान्तरेऽन्य-
थादर्शनात् । तथा च ब्रह्मपुराणे—

“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि ॥
अथ माद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां तु द्वापरम् ।
माघे तु पूर्णमास्यां तु घोरं कलिगुणं तथा ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यस्तेन विश्रुताः” इति ।

एतेन—“द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिने”

इति कस्यचिद्व्याख्यानं प्रत्याख्यातम् ।

यमः—“आपाक्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदप्यक्षयमुच्यते ॥

गौतमः—“श्रावण्याग्रहायण्योश्चान्वष्टकामु पितृभ्यो दद्यान्मात्रवैशाख्योश्च” ।

यत्तु विष्णुनोक्तम्—“ आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यती-

पातो जन्मर्क्षमभ्युदयश्च ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं तदानन्त्याय कल्पते ”

इति, तत्पितृवृत्तिरूपफलानन्त्यकामस्य विधायकमित्ययनश्राद्धस्य नित्यता न विद्वन्ति । सर्वमेव हि श्राद्धं पितृवृत्तिप्रदं पितृस्तर्पयेदित्यादिवचनबलादवगम्यते । अथवाऽयनादिश्राद्धस्य भवतु नित्यता काम्यता च वचनद्वयबलादग्निहोत्रादिवत् । अथवाऽयनद्वयशब्देनैव मकरकर्कटसंक्रान्त्योरभिधानम् । किं तु ताभ्यां पृथगेव रवेरुत्तरां दक्षिणां च दिशं प्रति गमनयोः ।

द्रव्यब्राह्मणसंपत्तिर्द्रव्यस्य श्राद्धार्हस्य ब्राह्मणस्य वा पङ्क्तिपावनस्य संपत्तिर्लाभो यत्र काले स श्राद्धकालः । एतच्च नैमित्तिकत्वादावश्यकम् । यदाह हारीतः—

“ तीर्थद्रव्योपपत्तौ तु न कालमवधारयेत् ।

पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ” इति ॥

तीर्थं पुष्करादि । विषुवे मेघे तुलायां च सूर्यस्य संक्रान्तिः । अयनवदस्यापि पृथग्वचने प्रयोजनम् । अत्र पुलस्त्योक्तो विशेषः—

“ अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादने ” इति ॥

सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशितो राश्यन्तरगमनम् ।

व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिको वा । तत्र वृद्धपनुः—

“ श्रवणाश्विनिष्ठाद्रीनागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ” ॥

नागदैवतमाश्लेषा । मस्तके प्रथमपादे यदि चन्द्र इत्यर्थः ।

वराहपुराणे—“ श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथ वा द्विजम् ।

श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे चैव संप्राप्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

समस्तेष्वेव विप्रेन्द्र राशिष्वर्केऽधिगच्छति ॥

नर्तत्रे ग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवमस्यागमे तथा ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

गजच्छाया हस्तिच्छाया, तथा च काठकी श्रुतिः—

“ एतद्धि देवपितॄणां चायनं यद्धस्तिच्छाया ” ।

तथा—“ हस्तिच्छायायां श्राद्धं दद्यात् ” । महाभारते पितृगाथा—

“ अजेन सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ” इति ॥

श्राद्धं दद्यादिति शेषः । कर्णव्यजनवीजितमित्यभिधानात्प्रत्यक्षहस्तिच्छायाविषयमेवैतद्वाक्यम् । पारिभाषिकी च गजच्छाया, सा चोक्ता स्मृत्यन्तरे—

“ यदेन्दुः पितृदै(दे)वत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छायेति सा स्मृता ” इति ॥

पितृदै(दे)वत्यं मघा । हंस आदित्यः । करो हस्तनक्षत्रम् । वैश्रवणीया त्रयोदशी । एतन्नितययोगो गजच्छाया ।

ग्रहणमुपरागः । अत्र च रात्र्यादावपि श्राद्धमिष्यते । यदाह विष्णुः—

“ संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ” इति ॥

मत्स्यपुराणे—“ चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वत्तमक्षयकारकम् ” ॥

प्रसङ्गाद्ग्रहणविषयमन्यदपि किञ्चिदुच्यते ।

तत्र मार्कण्डेयः—“ चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः ” ॥

दृष्टे दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः—“ सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ” ॥

दिवाकर इति चन्द्रस्याप्युपलक्षणं, यतः—

“ इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तद्वद्दशसंख्यमुदाहृतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ।
सूर्यवारे रवेर्ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा ॥
चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं भवेत् ।
वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतम् ” ।

लिङ्गपुराणे—“ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च ।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ” ॥

स्नानविषयमेतत् । ततश्च समञ्चक्रमेव स्नानं राहुदर्शने सूतकादावपि कार्यम् ।

तथा—“ त्रिरात्रं समुपोष्यैवं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥
एकरात्रमुपोष्यैवं स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।
कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोशतः ” ॥

कात्यायनः—“ उपाकर्मण्यथोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ” ॥

देवीपुराणे—“ कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसंगमे ।
मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥
पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संनिहिता शुभा ” ।

संनिहिता शुभा नर्मदा कुरुक्षेत्रमध्यगत्यर्थः ।

“ फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा ॥
ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ।
श्रावणे सिन्धुनामा च प्रोष्ठे श्रेष्ठा च गण्डकी ॥
आश्विने सरयूः श्रेष्ठौ भूयःपुण्या तु नर्मदा ।
गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ॥
सूर्ये च शशिना ग्रस्ते तमोरूपे महामते ।
नर्मदातोयसंसर्गात्कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्वद्देवी सरस्वती ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

मत्स्यपुराणे—“ गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागं पुष्करं गया ।

कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ” ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ राहुग्रस्ते यदा सूर्ये यस्तु श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ” ॥

मार्कण्डेयः—“ चन्द्रस्य यदि वा मानोर्यस्मिन्नहनि मार्गव ।

ग्रहणं तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

नाऽऽचरेत्सग्रहे तस्मिंस्तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ” ॥

एवं च सति—“ चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ”

इत्यत्र चन्द्रसूर्यग्रहशब्दस्तद्युक्तमहोरात्रं लक्षयति । अन्यथा “ न पूर्वं भोजनक्रिया ” इति वाक्यविरोधः स्यात् । सर्वत्राहनि रात्रौ च भोजनस्य प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थमुक्तम् “ अद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ” इति । प्रसिद्धमन्यत् । दृष्ट्वेत्युदयोपलक्षणार्थम् । “ यावत्स्यान्नोदयस्तस्य ” इति वचनात् ।

तथा—“ ग्रहणं च भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीताऽऽवर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधि(धः) ” ॥

प्रथमयामादूर्ध्वमित्यर्थः । आवर्तनं दिनमध्यम् । पश्चिमे तु रात्रियामे रात्रे-
श्वतुर्थप्रहरे यदि ग्रहणं तदा रात्रेरेव तस्याः प्रथमप्रहरादधो भुञ्जीतेति ।

तथा—“ अपराह्णे तु मध्याह्णे मध्याह्णे यदि संगवे ।

भुञ्जीत संगवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ” ॥

अत्यन्तासमर्थविषयमेतत् । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

“ चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ” ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

नवश्राद्धस्य यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

दंपत्योर्भुक्तिशिष्टं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो यदि ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कञ्चित् ” ॥

यद्भूभागव्यवस्थितानामुपरागो दर्शनायोग्यस्तद्विषयमेतत् ।

देवलः—“ यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ” ॥

यत्र ग्रहो(सूर्यो)दयादूर्ध्वं ग्रस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्योदयात्प्रागेव राहुदर्शननिमित्तं स्नानदानादि कार्यम् । न तु पश्चादित्यर्थः । ग्रहणनिमित्तं च श्राद्धमावश्यकम् । तथा लिङ्गपुराणे—

“ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदक्षिणे ।

अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ” ॥

शातातपः—“ आपद्यनम्रौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव तु ॥

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ” ॥

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैवेति । अत्र रुचिरिच्छा । सा च यदा श्राद्धानुष्ठान-विषया भवति तदैव श्राद्धं कुर्यात् । निमित्तेन च कालतुल्यत्वात्तस्या औप-चारिकं श्राद्धकालत्वम् । एवं श्राद्धं प्रति कालविधिरुक्तः । श्राद्धस्वरूपमाप-स्तम्बश्चाऽऽह—

“ अथैतन्मनुः । श्राद्धशब्दकर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसाय तत्र

पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ” इति ।

अनेन होमात्मकः श्राद्धशब्दार्थो निरूपितः । ब्राह्मणा आहवनीयार्थ आहवनीयकार्ये प्रक्षिप्यमाणहविर्धारणलक्षणे वर्तन्ते । न चाभुञ्जानास्ते तत्कार्यं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थाद्ब्राह्मणभोजनपर्यन्तता श्राद्धस्यानेनोक्ता । अत एव वक्ष्यति—

“ ततो यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ” इति ।

अत एव गृह्यकृच्छ्रौनर्कः—“ नवावराञ्श्रोत्रियान्भोजयेदयुजो वा ” इत्याह ।

मनुरपि—“ द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ” इत्याह ॥

पितृशब्देनात्र यस्य यस्य मातामहादेर्देवतात्वं शास्त्रान्तरेण विधीयते तस्य सर्वस्य परिग्रहः क्रियते । तथा हि सति बहुवचनमुपपद्यते । पितृशब्देनात्रा-

* दर्शनमत्र सूर्यस्य मेघाच्छन्नस्यापि दिवा गणितदृष्ट्या । रात्रौ मेघाच्छन्नस्य चन्द्रस्य गणितदृष्ट्येति क. पुस्तके ।

१ ग. घ. प्रस्तोद । २ ग. घ. 'मित्तत्वेन । ३ क. घ. 'द्वक' । ४ ख. 'वताः पितरस्त्वा' । ५ ग. 'नीयकार्ये यति अ' । ६ क. 'कः—३' । ७ ख. 'पितृकृत्य' ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

सपिण्डीकृता अप्युच्यन्ते नवश्राद्धादेः श्राद्धत्वसिद्ध्यर्थम् । आमश्राद्धादौ च प्रणादया ब्राह्मणभोजनपर्यन्तताया विद्यमानत्वोन्मुख्यमेव श्राद्धत्वम् । किंतु पाकपरिवेषणाद्यज्ञाननुष्ठानात्तत्र गौणत्वोक्तिः । तस्मात्सिद्धं श्राद्धस्य होमात्मकत्वम् । तत्र पुत्रादेरधिकारस्तस्य तत्र कर्तृत्वस्मरणात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म स एव तत्राधिकारी यथा राजा राजकर्तृके राजसूये । तत्र शङ्कः—

“ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः ” इति ॥

अत्र पितृग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन मातुरप्यौर्ध्वदैहिकं पुत्रेण कार्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—“ अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।

अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ”

इति, तत्सपिण्डीकरणादुत्तरकालविषयम् । प्रेतत्वविमोक्षार्थं श्राद्धं जातं सर्वमेव मातुः पृथक्कार्यम् । यदाह शङ्कः—

“ अन्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव मृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत्पृथग्भवेत् ” इति ॥

अत्र चैकोद्दिष्टशब्देन प्रेतत्वविमोचकं सर्वमेव श्राद्धमुच्यते न पुनरन्वष्टकादिश्राद्धान्येकोद्दिष्टान्येव कार्याणीत्युच्यते । अत एव विष्णुः—

“ अन्वष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वाऽन्वष्टकास्वष्टकावद्वह्नौ हुत्वा दैवपूर्वमेव मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववद्ब्राह्मणान्भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्जयेत् ” ।

अत एव वृद्धिश्राद्धे शङ्कः पार्वणमेव विधिमाह—

“ पित्रादित्रयपत्नीषु भोज्या मातुः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते ” इति ॥

केचिदन्यत्र पतिना सहेति वचनं पित्रा सह सपिण्डीकृतायां मातरीति व्यवस्थापयन्ति । तत्प्रमाणतया च शातातपीयं वचनं पठन्ति—

“ एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ” इति ॥

चार्हस्पत्यमपि—“ स्वेन मर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ” ॥

१ ग. घ. 'र्यन्ताया' । २ क. ख. 'त्वात्पुण्यमे' । ३ ख. 'द्धम्' । किं । ४ ख. 'द्धमातं' । ५ ख. घ. 'ष्टक्यादि' । ६ क. घ. 'मेवं मा' । ७ क. 'शेन भा' ।

इति, तदयुक्तम् । न ह्यत्र वाक्यद्वयेऽपि पित्रा सह मातुः सपिण्डनमवबोधयते ।
येन तद्विषयत्वे पूर्ववाक्यस्यैतत्प्रमाणं स्यात् । यत्तु सपिण्डीकरणे कृत एकमूर्-
तित्वमित्युक्तं तत्पित्रादिदै(दे)वत्ये श्राद्धे तत्पत्नीनां सहभावलक्षणमेकमूर्तित्व-
मवबोधयति । न पुनरभेदलक्षणम् । न हि यो येन सपिण्डी क्रियते स
तेनाभिन्नस्तदै(दे)वत्ये वा श्राद्धे सहभावेन देवतात्वमनुभवति प्रमाणाभावात् ।
तस्मात्पितामह्यां सपिण्डीकृतायां मातर्यप्येतद्वचनमुपपद्यते । सपिण्डीकरणो-
त्तरकालमेव पित्रादिदै(दे)वत्ये मातृणां सहभावेन देवतात्वमित्येतावन्मात्रविधि-
परत्वात्तस्य । अत एव षट्त्रिंशन्मते गोत्रसूतकसाहचर्येण भर्त्रा सहैकपिण्डत्वं
नार्याः कीर्त्यते ।

“ एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रेऽथ सूतके ।

न पृथक्पिण्डदानं तु तस्मात्पत्नीषु विद्यते ” इति ॥

ततश्च पितामह्यां पितामहेन वा सपिण्डीकृताया मातुर्न पृथक्श्राद्धम् ।
एतच्चानियतमिति गम्यते चतुर्विंशतिमतात्—

“ क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः ” इति ॥

ततश्चान्वष्टकादित्रये स्त्रीणां श्राद्धं पृथगेव । गयामहालयादौ तु पृथक्सह
वा स्वभर्तृभिरिति सिद्धम् ।

“ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ” ।

इति पिण्डदानग्रहणं सकलौर्ध्वदैहिकोपलक्षणार्थम् । पुत्रशब्दो यद्यप्यौरसे
मुख्यः क्षेत्रजादिषु गौणस्तथाऽपि “पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्” इत्यत्र मुख्ये गौणे
च वर्तते । अन्यथा गौणपुत्रकरणे यदुक्तं—

“ पिण्डर्द्धोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ”

इति, तद्विरुध्यते । “ पत्न्यभावे तु सोदरः ” इति सोदरग्रहणं पत्न्यभावे
यो दायहरस्तदुपलक्षणार्थम् । ततश्च दुहित्रादीनां श्राद्धदत्वमुक्तं भवति ।
अत्र च पत्नीशब्दो विवाहयज्ञसंयोगिन्यां भार्यायां वर्तते ।

यत्पुनराह कात्यायनः—“ अष्टकायां पतिर्दद्यादपुत्रायां न तु क्वचित् ।

न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽग्रजः ”

(आद्धप्रकरणम् ९)

इति, तदंशहरत्वाभावे पित्रादेर्द्रष्टव्यम् । अंशहरत्वेऽपि पित्रादिरपि कुर्यादेव ।
बौधायनः—

“ पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते ।
अतिस्नेहात्तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं त्यजेत् ” ॥

विष्णुः—“ यश्चार्थहरः स पिण्डदायी पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात् ” ।
पिण्डशब्दः श्राद्धोपलक्षणार्थः । पुत्रसंस्तुता भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रानुजभ्रातरो
रिक्थग्रहणेऽपि श्राद्धं दद्युः । तथा च मनुः—

“ भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ” ॥

तथा—“ पुत्रवत्पालयेच्चैनाञ्जयेष्टो भ्राता यवीयसः ” ।

तथा—“ मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ” ॥

विष्णुपुराणे त्वन्यथा क्रम उक्तः—

“ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्भ्रात्रादिसंततिः ।
सपिण्डसंततिर्वाऽपि क्रियार्हा नृप जायते ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो यो जलेन वा ॥
कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।
तत्संवान्तर्गतैर्वाऽपि कार्याः सर्वा मताः क्रियाः ॥
उत्सन्नवन्धो रिक्ताद्वा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्वक्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदाञ्जृणुष्व मे ” ।

आदाहाद्वार्यायुधादिस्पर्शादन्त्याश्च(?) याः क्रियाः पिण्डदानाद्या अशौच-
मध्यभवास्ताः पूर्वाः । मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञकाः ।

“ प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

१ ख. 'स्तुतभ्रा' । २ घ. 'तिः । पिण्डदः सं' । ३ ख. चोत्पन्ने । ४ क. ग. 'प' । उत्स-
न्नान्तर्ग' । ५ घ. 'संज्ञान्त' । ६ क. 'वतात्मा का' । ७ घ. युगादि ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥
 तत्संघान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।
 पूर्वक्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥
 दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।
 भूताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥
 प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ” इति ।

स्मृत्यन्तरम्—“ पुत्रो भ्राता तथा शिष्यः सगोत्रोदकभागिनः ।
 विहिताः पिण्डदाने तु तथा बन्धुः समाश्रितः ” ॥

गौतमः—“ पुत्राभावे सपिण्डमातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । तदभाव
 ऋत्विगाचार्यौ ” इति ।

धर्मः—“ मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।
 श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
 एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
 श्राद्धदानं तु कर्तव्यं नामभिस्तत्तथैव च ” ॥

मार्कण्डेयपुराणात्—“ पुत्राभावे सपिण्डस्तु तदभावे सहोदकः ।
 मातुः सपिण्डा वा ये स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
 तदभावे तु नृपतिः कारयेत्स्वकुटुम्बवत् ॥
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः ” ॥

स्त्रीशब्दोऽत्र भुजिष्यावरोधनाद्यपरिणीतस्त्रीविषयः । ततश्च “ पत्न्यभावे
 तु सोदरः ” इत्यनेनाविरोधः ।

“ प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णालीङ्गिनाम् ।
 एवं कुर्वन्नरः सम्यङ्महतीं श्रियमाप्नुयात् ” ॥

लिङ्गिन आश्रमिणः ।

अत्र विषये विशेषैरपवादमाह पारस्करः—

“ न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात्कचित् ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

पारशवो विभायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः । स च ब्राह्मण्यादिपुत्रान्तरा-
भावेऽधिकारी ।

कार्ष्णाजिनिः—“ पुत्रः शिष्योऽथवा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः ।
स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ” ॥

ब्रह्मपुराणम्—“ ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामान्मोहाद्भयाहोमात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ” ।

स्मृत्यन्तरम्—“ स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च ।
प्राग्द्विजातेर्व्रतादेशात्तेऽपि कुर्युस्तथैव तत् ” ॥

अथ व्याप्यायणाधिकारो निरूप्यते ।

तत्र यमः—“ कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः ।
उभयोरथ संबद्धः कुर्यात्स उभयोरपि ” ॥

द्विविधः पुत्रिकापुत्रः । एको मातामहेनैव संबद्धोऽपरः पितृमातामहाभ्या-
मिति । तत्र प्रथमो मातामहश्राद्धं नियमेन कुर्यात्पितृश्राद्धमिच्छया । यस्तूभय-
संबद्धः स उभयोर्नियमेन कुर्यात् । तत्र मातामहश्राद्धमेकोदिष्टं त्रिपुरुषं वेति
जिज्ञासायां कात्यायन आह—

“ मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ।
संबन्धिवान्धवादीनानेकोदिष्टं तु सर्वदा ” ॥

एतच्च दौहित्रमात्रविषयमविशेषात् । न तु पुत्रिकापुत्रविषयमेव । यस्य
तु पुत्रिकापुत्रस्य मातैव मातामहेन पुत्रतया परिगृहीता तं प्रति मनुराह—

“ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ” ॥

यस्तु दौहित्रो न तु पुत्रिकापुत्रः किंतु—

“ अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ”

इति मनुवचनवलान्मातामहधनादायी स नियमेन मातामहश्राद्धं कुर्यात् ।

यदाह स्कन्दः—“ श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा ।
दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्तव्यं विधिवत्सदा ” ॥

अत्रोपपत्तिमाह—“ मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम् ।
तद्गृह्णन्मलमादत्ते दुर्भिक्षं ज्ञानिनामपि ॥
ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावना परा ।
आ देहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकक्रियाम् ” इति ॥

यस्तु दौहित्रो न पुत्रिकापुत्रो न च मातामहस्य धनं गृह्णाति स तस्या-
पुत्रस्य श्राद्धं कुर्वन्निःश्रेयसेन युज्यते । न पुनरकुर्वन्प्रत्यवायी स्यात् ।

क्षेत्रजोऽपि द्यामुष्यायणो यः क्षेत्रिकबीजाभ्यां पितृभ्यां संबद्धस्तं प्रति
देवल आह—

“ द्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
द्वाभ्यां देयास्तु षट्पिण्डा एवं कुर्वन् मुह्यति ” ॥

द्वाभ्यां पितृवर्गाभ्यामित्यर्थः । एवं ब्राह्मणभोजनेऽपि । अत्रासमर्थं
प्रति बौधायन आह—

“ द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डः पिण्डो द्विनामकः ।
द्वाभ्यां देयास्त्रयः पिण्डा एवं कुर्वन् मुह्यति ” ॥

अत्र क्रमविशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—

“ क्षेत्रिकस्य पितुस्त्वादौ दद्यात्पिण्डं तथोदकम् ।
पश्चात्तु येन ये जातास्तेभ्यो दद्याज्जलाञ्जलिम् ” ॥

मरीचिः—“ सगोत्रो वाऽन्यगोत्रो वा यो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डं श्राद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥
बीजिने च ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्कचित् ।
बीजिने दद्युरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥
उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ तदा ददेत् ।
क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं चेद्बीजिने नोपतिष्ठति ” ॥

नारदः—“ जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥
दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता ।
अशुल्कोपनतायां ते पिण्डदा वोदुरेव ते ” ॥

शुल्कं मूल्यम् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

ऋष्यशङ्कः—“ स्त्रीणामाद्यस्य मर्तुर्वै यद्भोत्रं तेन निर्वपेत् ।

यदि त्वक्षतयोनिः स्यादन्यपक्षसमाश्रिता ॥

तद्भोत्रेण तथा देयं पिण्डं श्राद्धं तथोदकम् ” ॥ २१७॥२१८ ॥

श्राद्धसंपत्तिहेतून्विप्राऽश्लोकत्रयेणाऽऽह—

अष्टयः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ॥

वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ॥

त्रिना(णा)चिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिबान्धवाः ॥ २२० ॥

ज्ञाननिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ॥

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे ॥ २२१ ॥

अष्टयो मुख्योऽध्येतृणां, सर्वेषु चतुर्षु वेदेषु । श्रोत्रियो यथाविध्येकशाखा-
ध्यायी । ब्रह्मविदौपनिषदपुरुषवित् । युवा मध्यवयाः । वेदार्थविद्वेदवा-
क्यार्थवित् । ज्येष्ठसामा ज्येष्ठसामाख्यं व्रतं कृत्वा ज्येष्ठाख्यसामाध्येता ।
त्रिमध्वाख्यं व्रतं कृत्वा यस्तदाख्यमेव वेदभागमधीते स त्रिमधुः । एवं
त्रिसुपर्णः । त्रिना(णा)चिकेतव्रतपूर्वकं तदाख्यवेदभागाध्यायी त्रिना(णा)चि-
केतः । संबन्धिनो वैवाह्याः । बान्धवा मातामहप्रभृतयः । ज्ञाननिष्ठा अध्या-
त्मविदः । कर्मनिष्ठा इति पाठे विहितानुष्ठानपराः । एवं तपोनिष्ठाः । सभ्या-
वसंध्यौ त्रेता चेति पञ्चाग्रयस्तद्वाङ्मन्त्राग्निः । ब्रह्मचारिण इत्येकस्मिन्बहुवचनं
जात्यभिप्रायम् । अन्ये प्रसिद्धाः । एते ब्राह्मणा भोज्यमानाः श्राद्धस्य
संपदे समृद्धये भवन्ति ।

अत्र मनुः—“ श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ” ॥

पितृप्रभृतिबहुतरपुरुषपरीक्षा दूरात्परीक्षा । तीर्थं जलप्राप्तिमार्गः । तेन

१ ग. पिण्डदानं त' । २ द. अग्न्याः । ३ घ. वर्णेषु । ४ क. 'वाः । कर्मनिष्ठास्त' । ५ क.
घ. 'नो बाह्याः । ६ क. ख. ग. सत्याव' । ७ 'क. ग. 'संधौत्रे ।

यथोदकं प्राप्यत एवं देवपितृभिस्तथाविधविप्रमार्गेण हव्यकव्यानि प्राप्यन्ते ।
अतिथिर्दातुरत्यन्तोपकारकः ।

“ सहस्रं तु सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ” ॥

सर्वानर्हति स एकोऽपि सर्वैस्तुल्य इत्यर्थः ।

“ ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च ” ॥

निष्ठा तात्पर्यम् ।

“ ज्ञानोत्कृष्टेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि च यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्विपि ” ॥

चतुर्विपि ज्ञाननिष्ठादिष्वित्यर्थः ।

“ वेदविद्याव्रतस्नाताञ्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः ।

पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतास्तु वर्जयेत् ” ॥

वेद एव विद्या वेदविद्या । गृहमेधिनो गृहस्थाः ।

“ एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं वा स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विद्वति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ” ॥

विद्वतिर्जीमाता ।

“ व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चाऽऽसनं दद्यात्तिलैश्चावकिरेन्महीम् ॥

अपाव्योपहता पाङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कात्सर्येन द्विजाभ्यान्पाङ्क्तिपावनान् ॥

अभ्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पाङ्क्तिपावनाः ” ॥

प्रोच्यत एभिर्वेदार्थ इति प्रवचनानि निरुक्तादीनि वेदाङ्गानि ।

“ त्रिना(णा)चिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयानुसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ” ॥

ब्रह्मदेयानुसंतानो ब्राह्मविवाहोदापत्यम् ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ” ॥

प्रवक्ता धर्मार्थमध्यापकः । सहस्रदो बहुप्रदः ।

गौतमः—“ श्रोत्रियान्वाग्रूपवयःशीलसंपन्नान् ” निमन्त्रयेतेत्यन्वयः ।

“ युवभ्यो दानं प्रथममेके पितृवत् ” ।

पितृपितामहप्रपितामहब्राह्मणा वृद्धवृद्धतरवृद्धतमा इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—“ यतीन्गृहस्थसाधून्वा परिणतवयसैः सुकर्मसंस्थाञ्श्रोत्रियान-

शिष्याननन्तेवासिनः । अन्तेवासिनो नैष्ठिका[न्] ब्रह्मचा-

रिणः शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शरीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदुष्टं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ” ॥

शरीरैः श्वित्रादिभिः ।

यमैः—“ पीतसोमा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ” ॥

विरजसो वीतरागाः । व्रतिनो नियमस्था ब्रह्मचारिणः संयताः ।

“ पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।

बह्वृचो यस्त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वाऽपि यो भवेत् ” ॥

पञ्चाग्निविद्या नाम च्छान्दोग्यु(ग्यो)पनिषत्पठितविद्या तामधीयानः ।

त्रिना(णा)चिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता चत्वारः पङ्क्तिपावनाः ” ॥

विरजा नाम मन्त्रविशेषः । तदध्ययनाद्विरजाः । अथर्वशिरा नामाथर्व-
वेदैकदेशः ।

“ गृहस्थो ब्रह्मचारी च यजुर्वेदविदेव च ।

वेदविद्याव्रतस्त्रौता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

मन्त्रिणो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतिसंगताः ।

प्राणिर्हितानिवृत्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ” ॥

मन्त्रिणो रुद्रादिमन्त्राभ्यासैरताः । श्रुतिसंगताः श्रुत्यभिमतताः । श्रुत्यर्था-
नुष्ठायिन इत्यर्थः ।

१ क. घ. 'ज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । प्र° । २ क. ग. 'सः स्वक° । घ. 'सः स्वक-
र्मस्था° । ३ क. ख. 'श्वित्रादि° । ४ क. ख. 'मः । ये पी° । ५ ख. 'स्त्रौतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः । म° ।
६ ग. 'सपराः । श्रु° ।

“ सत्यवन्तश्च धीराश्च नित्यदानरताश्च ये ।
 मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ॥
 अग्निहोत्ररताः शान्ताः क्षमावन्तोऽनसूयकाः ।
 ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ” ॥

अनसूयकाः पैशुन्यरहिताः ।

कार्णाजिनिः—“ ब्रह्मदेयानुसंतानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

अपि स्यात्स कुले जन्तुर्भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।

विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृप्यामहे वयम् ” ॥

विष्णुः—“ अथ पङ्क्तिपावनाः । वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः पुराणेतिहास-
 व्याकरणपारगो धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगः । तीर्थपूतो
 यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्यपूतो गायत्रीजपनिरतो जामाता दौहि-
 त्रश्चेति पात्रविशेषेण च योगिनः ” ।

ब्रह्माण्डपुराणात्—“ ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्याननिस्तथा ।

शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत् ॥

अलाभे ध्यानभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदलाभे ह्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ” ॥

ध्यानयोगाद्वानप्रस्थोऽत्र ध्यानशब्देनोक्तः । भिक्षुः प्रव्रजितः । उदासीनो
 रागादिरहितः ।

“ सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

तस्मादतिथिमायातमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥

पूजयेदर्घ्यपाद्याभ्यां पादाभ्यञ्जनभोजनैः ।

उर्वी सागरपर्यन्तां दिवा योगीश्वराः सदा ॥

नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण योगिनः ।

तस्माद्दद्यात्सदा श्राद्धं विप्रायातिथये नरः ” ॥

सिद्धा विदितात्मतत्त्वाः । प्रजाधर्मेण प्राकृतरूपेण ।

“ पिपासिताय श्रान्ताय संवुद्धाय वृषुक्षवे ।

तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ” ॥

संवुद्धाय विज्ञानवते ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ अकृत्तानं घृणिक्रान्तं कृशवृत्तिमयाचकम् ।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा श्राद्धेषु भोजयेत् ” ॥

अकृत्तानमकृत्तभोजनम् । घृणिक्रान्तं सूर्यातपखिन्नम् ।

“ षडङ्गविद्वयानयोगिसर्वतन्त्रास्तथैव च ।

यायावरश्च पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ” ॥

सर्वतन्त्रः शालीनारूपो गृहस्थः । यायावरो गृहस्थविशेषः ।

“ श्राद्धकल्पं पठेद्यस्तु स नित्यं पङ्क्तिपावनः ।

चतुर्दशानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः ॥

यथावद्वर्तमानश्च सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ।

ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥

अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रमथापि वा ।

पुण्येषु ये च तीर्थेषु कृतस्नानाः कृतश्रमाः ॥

मत्सेषु ये च सर्वेषु भवन्त्यवभृथपुत्राः ।

ये च सत्यव्रता नित्यं स्वधर्मनिरताश्च ये ॥

अक्रोधनाः क्षान्तिपरास्ताञ्श्राद्धेषु निमन्त्रयेत् ।

प्रत्यासन्नमधीयानं व्यतिक्रामति यो द्विजम् ॥

भोजने चैव दाने च हन्यान्निपुरुषं कुलम् ” ।

देवलः—“ ज्येष्ठाश्रमनिविष्टश्च शतायुर्ज्येष्ठसामगः ।

अग्निचित्सोमपश्चेति ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ” ॥

ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थाश्रमः । अग्निचिच्छाकराग्निचयनकृत् । चयनान्तरग्रहणे सोमप इत्यनर्थकं स्यात् ।

मत्स्यपुराणे—“ यश्च व्याकुरुते वेदं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।

सा गौरी तत्सुतो गौरः पङ्क्तिपावन एव सः ” ॥

मनुः—“ किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छसि मातरम् ।

श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ” ॥

यमः—“ पञ्चाग्निर्वा यजुर्वेदी अथर्वा ब्रह्मशीर्षिकः ।

आत्मविच्चाङ्गविच्चैव ब्रह्मदेयासुतस्तथा ” ॥

यदि यजुर्वेदी पञ्चाग्निविद्याध्यायी, आथर्वणश्च ब्रह्मशीर्षाध्येता ।

मत्स्यपुराणात्—“ मण्डलब्राह्मणज्ञा ये ये सूक्तं पौरुषं विदुः ।

तांस्तु दृष्ट्वा नरः क्षिप्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

यमः—“ स्थविरांस्तपस्विनो दान्ताञ्जिष्टान्वा यदि वेतरान् ।

तान्सर्वान्मोजयेच्छ्राद्धे साधुमिश्र निमन्त्रयेत् ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।

भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ” ॥

इतरानस्थविरानित्यर्थः । केतनं निमन्त्रणम् ।

अत्रिः—“ षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वागिश्राद्धेयास्तु गोत्रिणः ।

षड्भ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ” ॥

असंभवेऽपि त्रिभ्यः परतो भोज्याः । यदाह गौतमः—“ भोजयेद्दूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तम् ” । षड्भ्यस्त्रिभ्य इति सपिण्डपुरुषसंख्यानिर्देशः ।

अत्रिः—“ पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ॥

सगोत्रा न नियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः ” ।

पङ्क्तिपावन इत्यनुवृत्तौ व्यासः—

“ मातापित्रोर्यस्य वंश्याः श्रोत्रिया दश पूरुषाः ।

ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ” ॥

छागलेयः—“ सर्वलक्षणसंयुक्तैर्विद्यारूपगुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ” ॥

पुरुषत्रयविख्यातैरिति पूर्वोक्तासंभवे ।

देवलः—“ एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य यः ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शेषं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सांऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्यायमन्त्रवित् ।

भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकं चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्पः स उच्यते ॥

(भाद्रपदकरणम् ९)

ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रे रतो नियतभुग्यतः ।
 शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदपि ॥
 नियतः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।
 ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥
 एषां परः परः श्रेष्ठो विद्याद्यैरधिकोऽपि सन् ।
 चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्ये च कर्षकाः ॥
 सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ।
 क्षत्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ॥
 न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ” ।

वृद्धमनुः—“ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

आत्मकैवल्यविच्चैव पङ्क्तिपावनपावनः ” ॥

यमः—“ ऋजुर्गुणी क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ।

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवासपरायणः ” ॥

तथा—“ छन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेवे च बह्वृचम् ।

पुष्टिकर्मण्यथाध्वर्यं शान्तिकर्मण्यथर्वणम् ” ॥

आपस्तम्बः—“ तुल्यगुणेष्वपि वयोवृद्धः श्रेयान् । द्रव्यकृशश्चेच्छन् ” ।

मत्स्यपुराणे—“ अर्थज्ञो वेदविन्मन्त्री ज्ञातवंशः कुलान्वितः ।

पुराणवेत्ता सर्वज्ञः स्वाध्यायजपतत्परः ॥

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ।

ब्रह्मण्यो योगविच्छान्तो विजितात्माऽथ शीलवान् ” ॥

स्कन्दपुराणे—“ कुलश्रुताभ्यां संयुक्तादलुब्धस्तु विशिष्यते ।

ताभ्यामपि च विप्राभ्यां चिरवासी विशिष्यते ” ॥

चिरवासी विज्ञातशीलो यद्वा गुरुकुले चिरक्लिष्टो भवतीति तात्पर्यम् ।

आपस्तम्बः—“ भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान्गु-

णहान्या तु परेषां समुदितः सोदर्योऽपि योजयितव्यः ” ।

योनिगोत्रमन्त्रान्तेवासित्वेनासंबन्धान्परेषामसंबन्धिनं गुणहीनत्वेन गुणै-
 र्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमुत व्यवहितसंबन्धः ॥ २१९ ॥
 ॥ २२० ॥ २२१ ॥

+ केतने निमन्त्रण इत्यर्थः ।

उक्तगुणानामपि विप्राणां रोगित्वादिनिमित्तेन निन्द्यत्वं श्लोकत्रयेणाऽऽह—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ॥

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥२२२॥

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ॥

मित्रधृक्पशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

मातापित्रोर्गुरोस्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ॥

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

रोगिप्रभृतयो निन्दिताः श्राद्धे वर्जनीया इत्यर्थः । रोगी दीर्घरोगी ।

तथा च ब्रह्मपुराणम्—

“ भोक्तुं श्राद्धेषु नार्हन्ति दैवोपहतचेतसः ।

पैण्डो मूकश्च कुनखी खल्वाटो दन्तरोगवान् ॥

श्यावदन्तः पूतिनासश्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।

गलरोगी च गडुमान्स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥

खञ्जतूपरमन्दाश्च तथाऽन्ये दीर्घरोगिणः ” ।

हीनाङ्ग ऊनाङ्गः संख्यातः परिमाणतो वा । एवमतिरिक्ताङ्गः । अङ्गमङ्गु-
ल्यादि । काण एकचक्षुः । चक्षुर्नाङ्गं किं त्विन्द्रियम् । अतो हीनाङ्गात्का-
णस्य पृथग्रहणम् । पुनर्भूः पुनरूढा तस्याः पतिस्तस्याः सुतो वा पौनर्भवः ।
तत्त्वतस्तु सुत एव । अत एव हारीतः—

“ स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी ।

सर्वभक्ष्या च विज्ञेयाः पञ्चैताः शूद्रयोनयः ॥

एतासां यान्यपत्यानि चोत्पद्यन्ते कदाचन ।

न तान्पङ्क्तिषु युञ्जीत नैते पङ्क्त्यर्हकाः स्मृताः ” इति ॥

रेतोधाः कुण्डमाता । कामचारिणी अन्यपुरुषगामिनी । सर्वभक्ष्या सुरापी ।

अवकीर्णिनमाह देवलः—“ गूढलिङ्गवकीर्णी स्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथा ” ।

गूढलिङ्गी दण्डादिकाश्रमलिङ्गरहितः । भग्नव्रतो विष्णुतब्रह्मचर्यः ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

यमोऽप्याह—“ व्रती यः स्त्रियमभ्येति सोऽवकीर्णी निरुच्यते ” ।

व्रती ब्रह्मचारी ।

कुण्डगोलकावाह मनुः—“ परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

जीवे भर्तरि कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ” ॥

क्षेत्रजसुतविषयमेतत् । अन्यस्याब्राह्मणत्वादेवाप्राप्तिः । कुनखी स्वभावा-
न्मृतनखः । श्यावदन्तः स्वभावात्कृष्णदन्तः । भृत एव भृतको भृतकश्चासाव-
ध्यापको भृतकाध्यापकः । अथवा भृतकोऽध्यापको यस्य स भृतकाध्यापकः ।
अत्र देवलः—

“ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः ।

तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् ” ॥

क्लीबः प(प)ण्डः । अङ्गुल्यादिना यः कन्यां क्षतयोर्नि करोति स कन्यादूषी
कन्यादोषरूपापको वा । अनिश्चितसत्यभावेन पापकारितयोक्तोऽभिज्ञस्तः ।
मित्रधुह्मित्रद्रोही । पिशुनः परदोषसूचकः । सोमविक्रयी सोमलतायाः
सोमयागस्य वा विक्रेता । परिविन्दकः परिवेत्ता । अत्र मनुः—

“ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः ” ॥

शातातपः—“ क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते प्रव्रजे तथा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ” ॥

पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ” ॥

परनारीसुता दत्तकादिभ्रातरः ।

वसिष्ठः—“ अष्टौ दश द्वादश वा वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टम-
प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ” ।

अनिविष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । तत्र श्लोकौ भवतः—

“ द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव च ।

राजयक्ष्म्यामयावी ना न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥

खञ्जवामनकुठ्नेषु गद्वेदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ” ॥

वृद्धवासिष्ठः—“ अग्रजश्च यदाऽनग्निरादद्यादनुजः कथम् ।
अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ” ॥

एतच्च धर्माधिकारिणि ज्येष्ठेऽग्न्याधेयमकुर्वति द्रष्टव्यम् । नानधिकारिणि ।

हारीतः—“ सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिवेद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ” ॥

विवाहाधिकारिणाऽनुमतोऽपि नोद्वहेदित्यर्थः ।

उशना—“ पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।
तपोग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ” ॥

यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुज्ञातस्य तपोग्निहोत्रादयः परिवेदन-
हेतवो न भवन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तुः—“ पितुर्यस्य तु नाऽऽधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।
अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ” ॥

अनुज्ञातस्येति शेषः ।

“ व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिकोऽप्यथवाऽग्रजः ।
कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ” ॥

व्यसनादिनाऽनधिकारित्वमुपलक्ष्यते । अतस्तदनुमतेनैवाधिकारी कनी-
यानादद्या(ध्या)त् ।

“ ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ” ॥

शातातपः—“ नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिता ” ॥

अनधिकृते ज्येष्ठ इति शेषः । ज्येष्ठेऽधिकारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु
तत्कुर्वन्न परिविद्यते । विरूपायां ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठाविवाहो
न दोषाय ।

योगयाज्ञवल्क्यः—“ आवसथ्यमनाहृत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते ।
सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ” ॥

आवसथ्याधानमपीतराधानवद्भवतीत्याह गार्ग्यः—

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तैथाऽऽधानं पतितस्तु तथा भवेत् ” ॥

ब्रह्मगर्भः—“ याजनाध्यापनादानैरनिन्द्येभ्यो धनेन च ।

औपासनं समादद्या(ध्या)त्स्वे काले परिवेदयन् ” ॥

प्रकृतमुच्यते—मातापित्राचार्यादीन्विना पातित्यादिना कारणेन यस्त्यजति
स मात्रादित्यागी । तथा च मनुः—

“ अकारणात्परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ” ।

गुरुरत्राऽऽचार्यो न पिता तस्य पृथगुपात्तत्वात् ।

कुण्डाशी कुण्डगोलकान्नभोजी । तथा च कुण्डगोलकावभिधायाऽऽह—

मनुः—“ यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशुच्यते वृषैः ” ।

ब्रह्मपुराणात्—“ चतुःषष्ट्या पलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ।

भवेत्तद्यस्तु निगिरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः ” ॥

धर्महीनो वृषलः । तदाह मनुः—

“ वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवाः सर्वधर्मबहिष्कृतम् ” ॥

तस्याऽऽत्मजो वृषलात्मजः । अथवा वृषलः शूद्रः स आत्मजो यस्य स
वृषलात्मजः ।

परपूर्वा पूर्वमन्यस्मै दत्ता तस्याः पतिः परपूर्वापतिः । स्तेनश्चौरः । निषि-
द्धकर्मकारिणश्च कर्मदुष्टास्ते चोक्तेभ्योऽन्ये चिकित्सकदेवलकादयः शास्त्रा-
न्तरादवबोद्धव्याः । अत्र मनुः—

“ ये स्तेनपतितह्नीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ” ॥

नास्ति दैवमिति मतिमान्नास्तिकः । नास्तिकशास्त्रव्याख्यानादिनिबन्धनवृ-
त्तिर्मास्तवृत्तिः ।

यमः—“ नाश्नन्ति पिशुने देवा नाश्नन्त्यनृतवादिनि ।

मार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

न खैरुपयातस्य न रक्ताम्बरवाससः ।

द्यङ्गुलातीतकर्णस्य पितरो भुञ्जते हविः ॥

य एतैर्लक्षणैर्युक्तास्तास्तु पङ्क्त्या न निर्विशेत् ” ।

शङ्खः—“ अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः ।

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिर्दूषिताः ” ॥

यपः—“ चौरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च नाशकाः ।

चातुराश्रम्यबाह्याश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते पारिकीर्तिताः ।

कव्यं ददाति यस्तेभ्यस्तस्य तत्प्रेत्य नश्यति ॥

ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमेधसः ।

पुरीषं भुञ्जते सर्वे शतं वर्षाण्यमुत्र ते ॥

तस्माद्वै दातुकामेन दैवं श्राद्धं च सर्वशः ।

प्रशान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाशान्तेभ्यः कथंचन ” ॥

वायुपुराणे—“ यस्तिष्ठेद्वायुमक्षस्तु चातुराश्रम्यबाह्यतः ।

अयतिर्मोक्षवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ” ॥

महाभारते—“ अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ” ॥

केतनं निमञ्चणम् । गणपूर्वो गणपुत्रः । गणो गणको मठब्राह्मणादिर्वा ।

यनुः—“ न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ” ॥

अन्यविप्रासंभवे स एवाऽऽह—

“ कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वारिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणात्—“ नानुयोगोऽस्ति वेदानां योऽनुयुङ्क्ते स पापकृत् ।

भोक्ता वेदफलाद्भ्रश्येद्दाता दानफलात्ततः ” ॥

अनुयोगः परीक्षार्थं प्रश्नः किं पठसीत्येवंरूपः ।

कश्यपः—“ अरीन्विश्वस्तहन्तृंश्च व्यङ्गान्नक्षत्रसूचकान् ।

वर्जयेद्ब्राह्मणानेतान्सर्वकर्मसु यत्नतः ॥

काणाः कृष्ठाश्च पण्डाश्च त्वचर्माणः कचैर्विना ।

सर्वे श्राद्धे न योक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अचर्माणः शिपिविष्टाः । कचैर्विना खलतय इत्यर्थः ।

महाभारते—“ अत्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिकोऽपि वा ।

पश्चाच्चेत्पीतवान्सोमं सोऽपि केतनमर्हति ” ॥

व्रतमत्र वेदव्रतम् ।

मनुः—“ यावतो ग्रसते पिण्डान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्ताञ्जूलर्घ्ययोगुडान् ” ॥

गूलमृष्टिश्चाऽऽयुधविशेषः । अयोगुडो लोहपिण्डः ।

देवलः—“ कूटसाक्षिपुंस्त्वोपघातिस्त्रोजितसेतुभेदकतालावधारणरङ्गोपजी-
विविधर्मपाठकैर्नित्ययाचकप्रायश्चित्तनिमित्तधूर्तसाहसिकमृगयु-
क्तित्वैनास्तिकपिशुनशठैर्वणिग्धर्मिपौनर्भवात्मम्भरिपुष्कसिसमु-
द्रयायिकृत्याभिचारशूलमेलकवैद्यभृतककन्यादूषककृतघ्नर्कुहि-
कक्रूरमित्रधुग्दत्तापव्ययिसमयभेदिवाग्दुष्टपरुषकारुशिल्पिक-
हस्त्यारोहाश्ववन्धकाश्चेति वज्र्याः ” ।

तालावधारणस्तालवादनाजीवी । विधर्मपाठकाः पाषा(ष)ण्ड्यागमस्य पाठ-
काः । पुक्कसी मृगवधजीवी । दत्तापव्ययी दत्तापहर्ता । अश्ववन्धको विक्रयार्थ-
मश्वान्यो बध्नाति ।

वसिष्ठः—“ विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु दुञ्जते ।

तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ” ॥

हारीतः—“ अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।

क्षौद्रेषु निरता नित्यं यातुधानाः प्रकीर्तिताः ” ॥

क्षौद्रेषु परपीडोकरेषु कर्मस्वित्यर्थः ।

“ पक्षिमीनमृगघ्ना ये सर्पकच्छपर्धांतिनः ।

नानाजन्तुवधे सक्ताः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते ” ॥

तथा—“ शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः ।

वधवन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मवन्धवः ” ॥

यमः—“ यस्य वेदश्च वेदो च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्च वै वृषलीपतिः ” ॥

१ क. 'मं नासौ के' । २ ग. 'कप्रा' । ३ क. 'वपि' । ४ घ. 'ठकन्या' । ५ ख. 'णिप्र-
हृपी' । ६ ग. 'सिकस' । ७ ख. 'शूरमे' । ८ ग. 'कुहकमि' । ९ ख. 'डाकारे' । १० ख.
'घातकाः । नानाज' ।

उशना—“ वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।
 अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥
 यस्त्वेनामुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥
 दत्त्वाऽनुयोगेनार्थाय पतितान्मनुरब्रवीत् ।
 वेदविक्रयिणो ह्येते नैताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ॥
 असंस्कृताध्यापकाश्च मृतकाध्यापकाश्च ये ।
 तपो विशन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ” ॥

अत एवैते न भोजनीया इत्यर्थः ।

मनुः—“ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे विवर्जयेत् ” ॥

जटिलो ब्रह्मचारी । दुर्बलः खलतिः ।

“ चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्ति वज्र्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ” ॥

चिकित्सको वृत्त्यर्थं न धर्मार्थम् ।

देवलः—“ देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेत् ।
 अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा ” ॥

तथा—“ देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
 असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ” ॥

विपणो वणिज्या । विपणजीवितया प्रतिषिद्धस्यापि मांसविक्रयिणः पृथ-
 कप्रतिषेधोऽत्यन्तवर्ज्यत्वरूपापनार्थः । तेनोक्तगुणवतां विपणजीविनामप्याप-
 द्युपादेयत्वं गम्यते । एवमन्येऽपि सामान्यतः प्रतिषेधसिद्धौ विशेषप्रतिषेधा
 अत्यन्तानुपादानार्था वेदितव्याः ।

“ प्रेप्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ” ॥

प्रतिरोद्धा प्रतिकूलः । त्यक्ताग्निः शास्त्रोक्तत्यागकारणमन्तरेणेति शेषः ।
 वार्धुषिर्निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । निषेधश्च यथा—

“ सर्वं धनमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विदपरिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ” ॥

यक्ष्मी राजयक्ष्मी । निराकृतिमाह देवलः—

“ अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः । ”

कात्यायनस्त्वन्यथा निराकृतिमाह—

“ यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीनैभिरिष्टवान् ।

निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ” ॥

ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणद्वेष्टा । गणाभ्यन्तरो गणमध्यगः । गणो मठस्थो ब्राह्मणादिः ।

“ कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरिव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ” ।

कुशीलवो नटादिः ।

तथा—“ ब्राह्मेयैर्नैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ” ।

अस्य च पतितात्पृथगुपादानं कृतप्रायश्चित्तस्यानुग्रहार्थम् । उपपातकसंयोग्यनुग्रहार्थं वा ।

“ अगरदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ” ॥

गरदो विषदः । बन्दी मङ्गलपाठकः । कूटकारकस्तुलादेर्मनस्य साक्ष्यस्य वा कूटस्य कर्ता ।

“ पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ।

पापरोग्यमिशस्तश्च दाम्मिको रसविक्रयी ” ॥

केकरोऽप्य(ध्य)र्धदृष्टिः । मद्यं द्राक्षारसादि न तु सुरा । तत्पातुः पतितत्वेनैव निषिद्धत्वात् ।

पापरोगानाह देवलः—“ उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
मगंदरो महोदरमश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः ” ।

रसो विषं पारद इक्षुरसादिर्वा ।

“ धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।

मित्रधुग्धूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ” ॥

अग्नेदिधिषूमाह देवलः—“ ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषूर्मता ” ॥

मनुस्तु दिधिषूपतिमन्यथाऽऽह—

“ भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ” इति ॥

लक्षणाभिधानादेव दिधिषूपतिरपि वर्ज्य इति ज्ञेयम् ।

“ भ्रामरी गण्डमाली च श्विज्यथो पिशुनस्तथा ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ” ॥

भ्रामर्यपस्मारी । श्वित्री श्वेतत्वक् ।

“ हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चाऽऽवरणे रताः ” ।

स्रोतो जलप्रवाहस्तस्य भेदको विदारकः । आवरणं सेत्वादिना निरोधः ।

“ गृहसंवीजको दूतो वृक्षरोपक एव च ।

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ” ॥

गृहसंवीजको गृहस्य कर्ता । दूतः संधिविग्रही । वृक्षरोपको मूल्यार्थम् ।

“ हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ।

आचारहीनः क्लीबश्च नित्ययाचनकस्तथा ” ॥

वृषलवृत्तिर्वृत्तिर्यस्य स वृषलवृत्तिः । बहवो मिलिता एककर्मकारिणोऽत्र गणाः । प्रत्येकं बहूनां याजकः पूगयाजकः । तेनापुनरुक्तता । क्लीबोऽनुत्साही ।

“ कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ।

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ” ॥

श्लीपदं व्याधिविशेषः । उक्तव्यतिरिक्तोऽपि साधुनिन्दितः । औरभ्रिको मेषजीवी । एवं माहिषिको व्यभिचारिणीसुतो वा । यथाऽऽह देवलैः—

“ माहिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भे स वै माहिषिकः स्मृतः ॥

प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयः प्रयत्नतः ” ।

प्रेतनिर्हारको मूल्येन, धर्मार्थं तु न दोषः ।

१ ख. 'णां मोष' । २ ग. घ. च. 'संवेशको' । ३ ख. 'जकाः पूगयाजकाः । ते' ।
४ क. ख. घ. 'हिषकः' । ५ क. ग. घ. 'लः' । माहि' । ६ क. गर्भः । ७ क. ख. घ.
च. 'हिषकः' ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

“ एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विप्रानुभयत्र विवर्जयेत् ” ॥

उभयत्र दैवे पित्र्ये च ।

गौतमः—“ न भोजयेत्स्तेनपतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहाग्नेदिधिषूदिधिषूपति-
स्त्रीग्रामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्निमद्यपकुचारकूटसाक्षिप्रातिहौ-
रिकान् । उपपतिर्यस्य च सः । कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
अगारदाहिगरदावकीर्णिगणप्रेष्यागम्यागामिपरिवित्तिपरिवे-
त्तपर्याहितपर्याधातृत्यक्तात्मदुर्बालकुनखिश्यावदन्तपौनर्मव-
कितवाजपराजप्रेष्यप्रातिरूपिकशूद्रोपतिनिराकृतिकिलासि-
कुसीदिवणिकिशल्पोपजीविज्यावादित्रतालैर्नृत्यगीतशीलान् ।
पित्रा वा कामेन विभक्तान् । शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च
वीरहा ब्राह्मणेतरपुरुषहा च ” ।

ब्रह्महा च पतितत्वेनैव गृहीतः । पतिशब्दोऽग्नेदिधिषूदिधिषूशब्दाभ्यां
प्रत्येकं संबध्यते । याजकशब्दश्च स्त्रीग्रामशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते । कुचारः
कुत्सिताचारः । प्रातिहारिक ऐन्द्रजालिकः । उपपतिं न भोजयेत् । उप-
पतिर्यस्य स उपपतिस्तं चेत्यर्थः । पर्याहितपर्याधातारावाह लौगाक्षिः—

“ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे योऽग्न्याधानं करोति हि ।

तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ” ॥

त्यक्तात्मा साहसिकः । प्रातिरूपिकः कूटतुलादिमानव्यवहारी, प्रकारा-
न्तरेण वा प्रतारकः । किलासी कुष्ठी, भूमिहर्ता वा । कुसीदी कुत्सितवृद्ध्यु-
पजीवी । ज्याशीलो धनुर्विद्योपजीवी । एवं वादित्रादिशीलाः । सगोत्राः
सपिण्डाः ।

शङ्कलितौ—

“ अनृतवाक्तस्करो राजद्विष्टो भृत्यो वृक्षरोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदो माहिपि-
कश्छागलिकः शूद्रोपाध्यायो बन्दी घाण्टिको देवलकः पुरोहितो नक्ष-
त्रादेशवृत्तिर्ब्रह्मपुरुषोऽपत्यविक्रयी कितवः कूटकारकमानुषपशुविक्रयि-
णश्चेत्यपाङ्केयाः ।

हारीतः—“ चिकित्सकवृषलप्रेष्यकारुककितवश्चक्रीडकशकुनिजीविमीनघातका-

१ क. घ. च. विद्वानु° । २ क. ग. घ. 'पुप' । ३ ख. 'रिकाः' । उ° । ४ घ. 'द्राधिप' ।
५ क. ग. 'लवृन्तगी' । ख. च. 'लवृत्तगी' । ६ ख. वक्त्री ।

वेष्टकपुंश्चलिबार्धुविकाहितुण्डिकप्रत्यवसितमृतकाध्यापैकैर्मृतकाध्या-
पितमेलकसूचैकानियामककुशीलवादीन्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ” ।

मनुः—“ सोमविक्रयिणे विष्ठा मिषजे पूयशोणितम् ।
अप्रतिष्ठं बार्धुविके नष्टं देवलके भवेत् ” ॥
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
मस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
मेदोसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥
अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥
यावतः संस्पृशेदङ्गैर्बाह्याञ्छूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्रो शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ” ॥

वीक्ष्यान्ध इति योग्यताऽत्र विवक्षिता । ततश्च यत्र प्रदेशेऽवस्थितश्चक्षु-
ष्मान्विमान्भुञ्जानानवलोकयितुं क्षमस्तत्र प्रदेशेऽवस्थितो वाऽन्धो नवतेर्वि-
माणां भोजनफलं नाशयतीत्यर्थः ।

वायुपुराणे—“ अनाश्रमी तपस्तेपे तं विप्रं न निमन्त्रयेत् ।
औपपत्तिस्तथा शाक्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
ध्यानितं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पाङ्क्तिदूषकाः ” ॥

औपपत्तिरौपपत्तिकः शुष्कतार्किकः शाक्यसाहचर्यात् । आगमानुसार-
तार्किकैः प्रशस्त एव ।

“ वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कर्पटिकास्तथा ।
निर्घृणान्भिन्नवृत्तांश्च सर्वाञ्छ्राद्धे विवर्जयेत् ॥
प्राह वेदान्वेदमृतो वेदान्यश्चोपजीवति ।
उमौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च ” ॥

वेदभृतो वेदप्राप्तये परिकीर्तः । वेदोपजीवनं चाराध्ययनादि ।

“ वृथा दारौंश्च यो गच्छेद्याजयेच्चावृतोऽध्वरे ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं द्विजो यश्चैव नास्तिकः ॥

(भाद्रपदप्रकरणम् ९)

आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।

नार्हत्यसावपि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः ” ॥

हारीतः—“ स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ कृतघ्नान्नास्तिकान्स्तब्धान्म्लेच्छदेशनिवासिनः ।

त्रिशङ्कुर्वैर्वरानान्भ्रान्त्वकान्द्रविडकुङ्कुणान् ॥

कर्णाटकांश्च बाह्लीकान्कलिङ्गांश्च विवर्जयेत् ” ।

स्कन्दपुराणे—

“ ईश्वर उवाच—श्राद्धं परीक्ष्य दातव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

परीक्षणाच्च रम्भोरु आर्जवं गुणवत्तरम् ॥

अपरीक्ष्य तु यो दद्याच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः ।

तस्य तुष्यन्ति पितरो देवताश्च न संशयः ” ॥२२२॥२२३॥२२४॥

निमन्त्रयेत पूर्वद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः ॥

श्राद्धदिनाच्च पूर्वद्युर्ब्राह्मणान्पङ्क्तिपावनान् । तदभावे मातामहादीन् ।
आत्मवान्विजितेन्द्रियः । शुचिः प्रयतो निमन्त्रयेत । अपत्याख्येयो नियोगो
निमन्त्रणम् ।

देवलः—“ अक्रुद्धो निभृतः स्वस्थः श्रद्धावानत्वरः शुचिः ।

समाहितमनाश्चात्र क्रियायामसकृत्सदा ” ॥

निभृतो मन्दभाषी । स्वस्थः प्रकृतिस्थः । समाहितमनास्तत्परः ।

“ श्वः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृदुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीनसमानार्थानियुग्मानात्मशक्तितः ” ॥

असंभवे पूर्वद्युर्निमन्त्रणासंभवे । तदहर्निमन्त्रणपक्षेऽपि पूर्वद्युस्त्यक्तस्त्रीसङ्गा
एव निमन्त्रणीयाः । अत्र मार्कण्डेयः—

“ निमन्त्रयेत पूर्वद्युः पूर्वोक्तान्द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम् ॥

भिक्षार्थमागतान्विप्रान्काले संयमिनो यतीन् ।

मोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ” ॥

संयमिनो ब्रह्मचारिणः ।

प्रचेताः—“ सवर्णं प्रेषयेदासं द्विजानामुपमन्त्रणे ” ।

स्वयंनिमन्त्रणासामर्थ्यं एतत् ।

“ कृतापसव्यः पूर्वद्युः पूर्वाह्णितृक्षिणमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं नः संपाद्यं च प्रसीदथ(त) ॥

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ” ।

मनुस्तु वैश्वदेविकब्राह्मणानां पूर्वं निमन्त्रणमिच्छति । यदाह—

“ देवाद्यन्तं यदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ” इति ॥

ततश्च विकल्पः ।

यमः—“ जातिक्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तानाशयितान्द्विजान् ॥

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवद्भिर्भवितव्यं नः श्रोभूते श्राद्धकर्मणि ॥

ते तं तथेत्यविघ्नेन यातीयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षेरञ्जश्राद्धकालमतन्द्रिताः ” ॥

ते तथेति घृणुरिति शेषः ।

मत्स्यपुराणे—“ दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाऽद्य निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमाञ्जश्रावयेत्पैतृकान्बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्मणि ” ॥

धराहपुराणे—“ वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ” ॥

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

तैर्निमन्त्रितैः संयतमनोवाक्कायव्यापारैर्भवितव्यम् । चकारात्कर्त्राऽपि भवितव्यम् ।

मनुः—“ निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

देवलः—“ पूर्वं निमन्त्रितोऽन्यस्य यदि कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽपि वा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ” ॥

मनुः—“ केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ” ॥

अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्यैतत् । आपस्तम्बः—“ आरब्धे चाभोजनमाप्तमापनात् ” ।

यमः—“ केतनं कारयित्वाऽपि योऽतिपातयते द्विजः ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते ” ॥

निमन्त्र्य ब्राह्मणमतिपातयतेऽतिक्रामति तं न भोजयत इति यावत् ।

“ आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे त्वन्यस्य कुरुते क्षणम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥
आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ” ॥

हारीतः—“ दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।
तर्पयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फलं हरेत् ॥
प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः ।
तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ” ॥

मनुः—“ निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ” ॥

वृषली शूद्रा ।

मनुः—“ दैवपूर्वं तु यच्छ्राद्धमदैवं वाऽपि यद्धवेत् ।
ब्रह्मचारी भवेत्तत्र मुक्त्वा श्राद्धं तु नैत्यकम् ” ॥

कात्यायनः—“ तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी
स्यात् । मैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् । औवाहनादि
वाग्यत आ उपस्पर्शनात् । आमन्त्रितश्चैवम् ” ।

उपस्पर्शनमाचमनं कर्मणोऽन्ते तत्पर्यन्तं वाचंयमः स्यादित्यर्थः ।

वृद्धशातातपः—“ शुद्धचर्यं प्रातरुत्थाय मक्षयेद्दन्तधावनम् ” ।

एतच्च भोक्तुर्न दातुः । “ क्लिन्नदन्तः पितृन्यजेत ” इति श्रुतेः ।

हारीतः—“ अथ श्रोभूते दक्षिणाप्रवणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतान्समूला-

न्दर्मानाहरेत् । अपरिगृहीताश्चापः । कृतवेश्मकर्माणः सखीवा-
लवृद्धाः सुरभिस्नाताः शुचिवाससः स्युः ” ।

सुरभिस्नाताः सुगन्धितैलादिद्रव्यस्नाताः ।

यमः—“ समूलस्तु भवेद्दर्मः पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।
मूलेन लोकाञ्जयति शक्रस्य तु महात्मनः ॥
रक्षन्ति दर्मा अमुरांस्तिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतये दत्तमक्षयम् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ हरिता वै सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समन्ततः ।
रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्कृताः ” ॥

सपिञ्जला अच्छिन्नप्रान्ताः । बद्धमुष्टिः करो रत्निः । संस्कृताः परामृष्टाः ।

“ तथा श्यामाकनीवारदूर्वाश्च समुदाहृताः ” ।

कुशाभाव इति द्रष्टव्यम् । तथा च विष्णुः—

“ कुशाभावे कुशस्थाने काशदूर्वाश्च दद्यात् ” ।

गोभिलः—“ बहिरुपमूललूनं पितृभ्यस्तेषामलामे शूकतृणशरसू-
र्यसुर्तेनलषण्ड(ण्ड, वज्रं सर्वतृणानि ” ।

शूकतृणं शूकधान्यतृणम् । कात्यायनः—

“ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।
समूलाः पितृदै(दे)वैत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥
पिण्डार्थं संभृताः स्युर्ये तर्पणार्थं तथैव च ।
धृतैकतस्तु विष्मूत्रे तेषां त्यागो विधीयते ” ॥

पुराणात्—“ तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युर्द्विगुणैर्दमैः संस्तरार्थं विशेषतः ॥

सपिण्डीकरणं यावदनुदमैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ” ॥

कुशग्रहणपञ्चः—“ विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिन्निसर्गज ।

नुद पापानि सर्वाणि भव स्वस्तिकरो मम ” ॥

१ ख. 'द्रवणा' । २ क. 'मूलास्तु भवेद्दर्भाः पि' । ३ ग. घ. च. गोबिलः । ४ क. ख. ग. 'तवन' । च. 'तवगल' । ५ घ. 'रिताः पितृका द' । ६ ख. 'ता याज्ञिका द' । ७ घ. 'काः पञ्च-याज्ञिकाः । स' । ८ च. 'श्वयाज्ञिकाः । स' । ९ च. 'वत्ये क' ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

इति कुशाः । अथ प्रोक्षणम् । तत्र वृद्धशतातपः—

“ बहिराचम्य नद्यादौ सोदकश्च सुसंयतः ।
आहरेत्प्रोक्षणं प्राज्ञो नैकजातिर्न चाव्रतः ॥
शैवलतृणपर्णाद्यैरसंस्काराम्बुभाजनैः ।
सैकतावस्त्रतोयाद्यैर्न कुर्यात्प्रोक्षणं बुधः ” ॥

एकजातिः शूद्रः । शैवलादिभिर्युक्तैरसंस्कृतभाजनैः । सैकतान्तर्गतैर्वस्त्रा-
दिनिर्गतैश्च जलैर्न प्रोक्षेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—“ नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि ।
प्राण्यङ्गफलजेनापि कुर्यान्नाभ्युक्षणं बुधः ” ॥

नालिका वेणुमयी । भिन्नपात्रं यन्मृन्मयम् । प्राण्यङ्गं शङ्खशुक्ल्यादि ।
फलजं नारिकेलविल्वादिमयम् ।

“ गृहे वा सम्यगाचान्तः कृत्वा स्वर्णोदकं बुधः ।
नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमप आहरेत् ॥
यद्यानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ।
आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं विप्रहस्ताद्वितीयकम् ॥
तृतीयमुदकस्थानाच्चतुर्थं मणिकात्स्मृतम् ” ॥

अभियुक्तभाजनस्थमाग्नेयम् । मणिक उदपात्रम् ।

प्रचेताः—“ संगृह्याभ्युक्षणं यायात्सोपानत्को गृहं प्रति ।
तदमुक्त्वा गृहं प्राप्य आचामेत्परिचारकात् ॥
अभ्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थोप्यते क्वचित् ।
यावन्नाऽऽचमनं दत्तं प्रोक्षिता न गलन्तिका ” ॥

गलन्तिका वारिधानी । विष्णुः—“ न नक्तं गृहीतेन श्राद्धकर्म कुर्यादुदकेन ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ दुर्गन्धि फेनिलं वज्रं तथा वै पल्वलोदकम् ।
नाऽऽमृयाद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ” ॥

इति प्रोक्षणम् । अथ वैश्वदेवादिः । तत्र लौगाक्षिः—

“ पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।
वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ” ॥

देवयज्ञार्थं वैश्वदेवम् । दर्शश्राद्धं दार्शम् । एतच्च श्राद्धमात्रोपलक्षणार्थम् । पेठीनासिः—

“ पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ” ॥

लौगाक्षिः—“ पक्षान्तकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ” ॥

पक्षान्तकर्माण्यन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् ।

“ अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपरौह्ये विधीयते ” ॥

पिण्डयज्ञस्थालीपाकात्प्राग्वैश्वदेवः कार्य इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे त्वन्यक्रमः—

“ कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ” इति ॥

तथा—“ पितॄन्संतर्प्य विधिवद्दालिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद्बुधः ।

जानीहि तद्दालिं वीर श्राद्धकर्मणि नित्यदा ” ॥

एवं वैश्वदेवस्य त्रयः कालाः । एकः पाकानन्तरोऽपरो बलिदानानन्तरः श्राद्धसमाप्त्यनन्तरस्तृतीयः ।

अथापरेतिकर्तव्यतां । तत्र पुराणम्—

“ भूमिः श्राद्धे पञ्चगव्यैर्लिप्ता शोध्या तथोल्मुकैः ।

गौरमृत्तिकया छन्ना प्रकीर्णतिलसर्षपा ” ॥

उशाना—“ गोमयोदकैर्भूमिमाजनभाण्डशौचं कुर्यात् ” ॥

देवलः—“ तथैव यन्नितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं च बान्धवैः ॥

१ क. पितृय° । २ ख. अक्षतं । ३ ख. ग. च. 'राहो वि° । ४ ख. ग. 'यज्ञः स्था° ।
घ. 'यज्ञ इति स्था° । ५ ख. विसृज्य । ६ क. ख. च. तदा । ७ क. 'तामाह-त° । ८ क.
ग. 'त्वा महा° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो वासयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमेक्ष्यवर्तै ।
चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान्द्विजान् ।
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमुद्धर्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरोदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेवकपूर्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ” ॥

औदुम्बरं ताम्रम् ।

विष्णुः—“ स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ” ॥

वृद्धवसिष्ठः—“ जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।
अलंकृतशुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ” ॥

प्रचेताः—“ श्राद्धकृच्छ्रकृत्वासाः स्यात् ” ।

काषायरक्तप्रतिषेधमाह वौधायनः—

“ काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येऽप्यथो हविः ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ जपे होमे तथा दाने दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
वध्नीयात्ताऽऽसुरी कक्ष्यां शेषे काले यथेच्छया ॥
परिधानाद्बहिः कक्ष्या निचद्धा ह्यासुरी भवेत् ” ।

भृगुः—“ नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौपीनकेवलः ।
द्विकक्ष्योऽनुत्तरीयश्च अकक्षोऽवस्त्र एव च ॥
नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नश्चार्धपटः स्मृतः ” ।

शातातपः—“ एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न चार्चयेद्विज्ञानग्नः कुर्याद्देवंविधो नरः ॥
सव्यादंसात्परिभ्रष्टं कथंचिद्विवृताम्बरम् ।
एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ” ॥

४६२ अपराकारपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता—[१ प्रथमः—
(आद्यप्रकरणम् ९)

वृद्धमनुः—“ स्वयंघौतेन कर्तव्याः क्रिया घर्ष्या विपश्चिता ।

न तु नेजकघौतेन नाहतेन च कर्हिचित् ” ॥

अहतमाह कश्यपः—“ अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंमुवा ।

शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ” ॥

माङ्गलिक्यं विवाहादि । ततोऽन्यत्र सकृत्प्रक्षालितमहतमित्याह प्रचेताः—

“ ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यत्र धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ” ॥

व्यासः—“ अच्छिन्नाग्रं च यद्वस्त्रं मृदा प्रक्षालितं च यत् ।

अहतं धातुरक्तं तत्पवित्रमिति वै स्थितिः ” ॥

शाठ्यायनिः—“ ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

सोपानत्कः सदर्मश्च सपात्रः सदशोत्तरः ” ।

सदशमुत्तरमुत्तरीयं यस्य स [स]दशोत्तरः । सूर्योपस्थानं ब्रह्मयज्ञाद्यु-
पलक्षणार्थम् ।

योगयाज्ञवल्क्यः—“ तेनोदकेन पात्राणि प्रोक्ष्याऽऽचम्य पुनर्गृहे ।

पात्राद्विरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ॥

अन तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिर्णेजनेन च ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किंचिद्देवे पित्र्ये च वा पुनः ।

उत्तरेणाऽऽहरेद्वेद्या दक्षिणेन विसर्जयेत् ” ॥

वेदिः आद्यभूमिः ।

गोभिलः—“ दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादो यो जान्वावा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसंक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ” ॥

वौधायनः—“ नाभेरधः करस्पर्शं कर्मयुक्तो विवर्जयेत् ” ।

तथा—“ संध्ययोरुपयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च देवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।

एतेषु मौनमातिष्ठेत्स्वर्गमाप्नोति मानवः ” ॥

* एतदर्थस्थानेऽयं पाठश्चपुस्तके स यथा—“तेनैव प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिर्णेजकेन वा” इति ।

(धातुप्रकरणम् ९)

योगयाज्ञवल्क्यः—“ यदि वाग्यमलोपः स्याज्जप्यादिषु कथंचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ” ॥

मार्कण्डेयः—“ अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु त्वथ तान्द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत्प्रेष्यं स्नानार्थं चामलोदकम् ॥
स्नातः स्नातान्समाहूतान्स्वागतेनार्चयेत्पृथक् ।
स्थितान्देशे विविक्ते तु प्रकीर्णतिलर्वाहिषि ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनाऽऽगतान्द्विजान् ॥
पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥
युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ॥
परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥
द्वौ दैवे प्राक्वतु पित्र्ये त्रीनुदगेकैकमेव वा ॥

तान्निमन्त्रितानागतान्विप्रानपराह्णेऽहोऽपरभागे स्वागतेन स्वागतवाक्येन
पूजितानाचान्ताञ्जुचौ शुद्धे परिश्रिते काण्डपटादिना परितृते दक्षि-
णतः क्रमनिम्ने प्रदेशे दैवे वैश्वदेविके यथाशक्ति युग्मान्प्राङ्मुखान्पित्र्ये पितृ-
कार्ये यथाशक्त्या वा । अयुग्मानिति पाठः । अयुग्मानुदङ्मुखानासनेषु पवि-
त्रपाणिरुपवेशयेत् । अथ वा द्वावेव वैश्वदेवे त्रीनेव पित्र्ये । यद्वोभयत्रैकैकम् ।
द्विचतुरादिसंख्याका युग्माः । एकत्रिपञ्चकादिसंख्याका अयुग्माः । महासं-
ख्यायामसमर्थस्य चाल्पसंख्याविधिः । यत्तु मनुनोक्तम्—

“ द्वौ दैवे पित्र्यकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ” ।

इति, तैत्तिरीयसंख्याप्रशंसार्थं नाधिकसंख्यानिषेधार्थम् । तथा सति नाधि-
कसंख्या विधीयेत ।

विधत्ते च गौतमः—“ नवावरान्भोजयेद्युजो वा यथोत्साहम् ” इति ।

गृह्यकृच्छ्रौनकः—“ अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा

१ छ. प्राक्त्रयः पित्र्ये उद । २ ख. “ते दक्षिणतो द” । ३ ग. घ. च. वाऽयुग्मानु ।
४ ख. “संख्याका । ५ ख. “संख्याका । ६ क ग. पितृकार्ये त्री” । ७ क. तदूनविप्रसंख्याप्र । ८ ग.
च. “नविप्रसंख्याप्र” ।

ब्राह्मणाञ्श्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापिता-
न्स्नातान्कृतशौचांस्तानुदङ्मुखान्पितृवदुपवेश्य चैकैकमे-
कैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं
सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातं काममनाद्ये ” ।

अस्यार्थः—पार्वणादिश्राद्धचतुष्टये ब्राह्मणाञ्श्रुतादिगुणोपेतानेकेन वा
श्रुतादिना गुणेन संपन्नान्काले पूर्वेषुर्ज्ञापितान्निमज्जितान्स्नातान्समावृत्ता-
नाहुतान्वा तद्दिने कृतेपादशौचान्पितृवत्पितृतुल्यवयस्कान् । वृद्धवृद्धत-
रवृद्धतमानित्यर्थः । पित्रादीनामेकैकस्य स्थान एकमेकं द्वौ द्वौ विप्रौ
त्रींस्त्रीन्विमान्वोपवेशयेत् । विप्रसंख्यया वृद्धौ फलभूयस्त्वं न तु सर्वेषां
पित्रादीनां स्थान एकं ब्राह्मणमुपवेशयेत् । काममनाद्ये आद्यं तु सपिण्डीकरणं
सतोऽन्यदनाद्यम् । यद्वाऽन्नमाद्यं तदभावोऽनाद्यं यद्वाऽनाद्यमाममिति ।

ब्रह्मपुराणे— “ देशकालधर्माभावादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेदमनि ” ॥

उभयत्र दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः ।

शङ्खः—“ भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिरावनम् ।

दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ” ॥

पुराणात्—“ एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ” ॥

वसिष्ठः—“ अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

श्रुतशीलादिसंपन्नं सर्वलक्षणवर्जितम् ॥

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ।

प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ” ॥

बृहस्पतिः—“ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वरूपत्वात्प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं च निवेदयेत् ” ॥

ब्राह्मणतृप्तिसमर्थस्यान्नस्य स्तोकं तृतीयं भागं बुद्ध्या पृथक्कृत्य तेभ्यः
पित्रादिभ्यः प्रत्येकं प्रदद्यादित्यर्थः ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अपराह्णे समभ्यर्च्येत्यत्र संदेहः । किं द्विधा विभक्तस्याह उत्तरो भागोऽपराह्णः किं वा पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो भागोऽपराह्णः । तत्र केचिदाहुः—
पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो भागोऽपराह्ण इति । तथा हि श्रुतिः—

“ आदित्यो वै सर्व ऋतवः स यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यंदिनोऽथ वर्षा यदाऽपराह्णोऽथ शरद्यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तः ” इति ।

स्मृतिरपि, यदाह व्यासः—

“ मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च संगवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्तु तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वकर्मवहिष्कृतः ” इति ॥

अतश्च श्रौतादिप्रयोगात्पञ्चधा विभक्तस्याहश्चतुर्थ एव भागोऽपराह्णशब्द-
वाच्य इति । तदन्ये नानुपन्यन्ते । ते हि मन्यन्ते—नैवास्मात्प्रयोगाद्वाच्यनि-
यमः शक्योऽवधारयितुम् । भवति हि श्रुतावेवाहो भागान्तरेऽप्यपराह्णशब्द-
प्रयोगः । यथा—

“ पूर्वाह्णो वै देवानां मध्याह्णो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम् ” इति ।

अत्र खलु त्रेधाविभक्तस्याहस्त्वृतीयो भागोऽपराह्णशब्दवाच्यः प्रयुज्यते ।
तथा “ तस्मात्सुपूर्वाह्ण एव पूर्वयोपसदा प्रैर्चरितव्यं स्वपराह्णे परया ” इत्यादौ दिन-
स्यान्तिमे मुहूर्ते द्वेधा विभक्तस्याहो द्वितीये भागेऽप्यस्ति प्रयोगः ।

यदाह मनुः—“ यथा चैत्रापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ” इति ॥

ततः पञ्चधाविभक्तस्याहश्चतुर्थ एव भागेऽपराह्णशब्दप्रयोग इत्यसिद्धम् ।
तदसिद्धौ च न स एवापराह्णपदवाच्यः । यदि हि तथा स्यात्तदा पङ्कज-
शब्दवत्कुशलप्रवीणादिशब्दवद्वा योगरूढत्वादिकल्पनयाऽपराह्णे समभ्यर्च्येत्या-
दिवाक्ये मध्याह्नसायाह्नयोर्मध्यगतोऽहो भाग एव वाक्यार्थान्वयी स्यात् ।
न त्वेतदस्ति । तस्मादहोऽपरो भाग इत्यनया व्युत्पत्त्या यौगिक एवायं
शब्दः । अत एव कुतपकालव्यापिन्याममावास्यायाममावास्याश्राद्धं कार्यमाह
जाबालिः—

“ भूतविद्धा त्वमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता च या ।

तयोस्तु पितृकृत्येऽपि ग्राह्या कुतपकालिकी ” इति ॥

अनेन च पार्वणं श्राद्धं कुतपे कार्यं विधीयते । अन्यथा कुतपव्यापिन्या ग्रहणविधिरदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपराह्णे विहितं श्राद्धं कुतपे कार्यमिति विधिः कुतपस्यापराह्णान्तर्भावं गमयति । भवति च कुतपस्य द्वितीयमर्धमपराह्णमध्यवर्ति । अहो हि पञ्चदशमुहूर्तरूपस्याष्टमो मुहूर्तः कुतपस्तेन तस्य भवति द्वितीयमर्धमपराह्णः । यदि च सायाहात्प्राक्तनं मुहूर्तत्रयमेवापराह्णः स्यात्तदा ग्राह्या कुतपकालिकीति विधिना कुतपो नित्यवद्विहितमपराह्णं बाधित्वा विधेयः । स चाबाधे सत्यन्यायः । अत एव कुतपविधानान्नाहस्तृतीये भागेऽस्यापराह्णशब्दस्य वृत्तिरवसीयते । यदुक्तं गौतमेन—

“ प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं न तु लङ्घयेत् ”

इति, तदपि कुतपमात्रव्यापिकुह्वादिश्राद्धविषयम् । न पुनः सकलमध्याह्नव्यापिश्राद्धतिथावेकोद्विष्टविषयम् । तथाहि सति रौहिणानतिक्रमविधेरदृष्टं मूलं कल्प्यं स्यात् । न तु विषयान्तरे । तथाहि अपराह्णान्तर्गतारौहिणांशारब्धे श्राद्धे श्राद्धाङ्गभूततिथिक्षयेऽपि प्रारब्धकर्मसमाप्तिरनन्तरमेव तिथ्यन्तरेऽपि विधिनाऽऽक्षिप्यते समाप्यते च । कुतपोत्तरार्धारब्धं रौहिणे श्राद्धं विना पुरुषापराधादिति दृष्टमूलैव रौहिणानतिक्रमस्मृतिः । तस्मादुक्त एव विषयोऽस्य वाक्यस्य युक्तः । यत्तु व्यासादिभिर्मध्यंदिनात्परतो मुहूर्तत्रयेऽपराह्णशब्दः प्रयुज्यते । तत्तस्य भागस्य शब्दान्तरेण व्यपदेश्यत्वत्वात् । न पुनस्तस्यैवापराह्णपदव्यपदेश्यत्वात् । दर्शितो हि तस्य सायाह्णे मध्यंदिनोत्तरार्धे च प्रयोगः । ननु च द्वितीयमर्धमपराह्णस्तथाऽपि यदपराह्णे विहितं तदहः पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थ एव भागे कार्यम् । यदाह पराशरः—

“ यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ” ॥

अस्यार्थः—यद्यत्कर्म स्नानदानश्राद्धादिकं पूर्वाह्णादिकालेषु विहितं तदेतेषु प्रातरादिषु मुहूर्तत्रयपरिमितेष्वहः पञ्चसु भागेषु कार्यमिति । तन्न, न ह्यनेन वाक्येनापराह्णविहितं श्राद्धमहः पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थ एव भागे कार्यमिति नियम्यते । किंतु पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मध्यंदिनादुत्तरत्र मुहूर्तत्रये कार्यमित्यौचित्यप्राप्तमनूयते । तद्धि पितृयज्ञं कृत्वा कार्यं पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येत्यत्रोक्तम् । यत एव नेदं नियामकमत एव दर्शश्राद्धप्रकरणे मत्स्यपुराणम्—

१ ख. 'दोऽपि ५' । च 'होस्त्रेधाविभक्तपक्षे हि । २ ख. 'न्यायः । अ' । ३ क 'विधिना नाहस्तृतीये भागे स्यादप' । ४ क. 'दिवि' । ५ क. ख. च. 'म् । त' । ६ ख. 'रब्धो रौहिणे श्राद्धे वि' । ७ क. ग. ततश्च श्राद्धमर्ध । ८ ख. तु न निर्वर्त्येत्य' ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

“ ऊर्ध्वं मुहूर्तत्कुतपाचन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वाऽपि स्वधावाचनमिष्यते ” इति ॥

एतच्च पराशरवाक्यस्यानियामकत्वं एव युज्यते । नियामकत्वे तु पुनः कुतपसंज्ञकादष्टमान्मुहूर्तादुत्तरो रौहिणसंज्ञको मुहूर्तः श्राद्धाङ्गत्वेन न शक्यते विधातुम् । दशमादय एव हि त्रयो मुहूर्ताः पराशरेण नियम्येरन्तु नवमः । एवं तस्य नियामकत्वे मुहूर्तपञ्चकं वेति त्रयोदशस्य मुहूर्तस्य सायाह्नान्तःपातिनोऽङ्गत्वविधिरनुपपन्नः । अस्य च चतुर्थप्रहरान्तःपाताच्छ्राद्धाङ्गत्वं प्रतिषिध्यते । तथा च वायुपुराणम्—

“ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत् ” ॥

अत एव विहितप्रतिषिद्धत्वान्मुहूर्तपञ्चकं वेति विकल्प उक्तः । व्यवस्थितश्चायम् । यदा प्राक्चतुर्थात्प्रहरादमावस्यादिश्राद्धाङ्गतिथिः समग्रश्राद्धमयोगसंपादनसमर्था भवति चेत्प्रतिषेधः । नो चेद्विधिः । पराशरवाक्यस्यानियमत्वमेव स्फुटी करोति व्याघ्रपात्—

“ विधिज्ञः श्राद्धयोपेतः सम्यक्पार्श्वप्रयोजकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ” इति ॥

यत एव द्वितीयमहोऽर्धमपराह्णोऽत एव बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते—“ उद्धराऽऽहवनीयमित्यपराह्ण आह ” इति । अत एव चाऽऽश्वलायनीयसूत्रम्—“ उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य ” इत्यादि । सायंकालविहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुद्धरणं सायमेव कार्यं “ तत्कालश्चैव तद्गुणः ” इति वचनात् । तेन सायाह्न एवायमपराह्णशब्दः । तस्मात्तिसद्धं द्वेधा विभक्तस्याहो द्वितीयो भागोऽपराह्ण इति । तत्रामावास्याया अन्यत्र श्राद्धप्रकरणे प्रथम एवापराह्णभाग एतत्कार्यं, त्रिलम्बे हेत्वभावात् । अमावास्यायां तु पिण्डान्वाहार्यकपितृयज्ञानुरोधेन यत्रापराह्णभागेऽमावास्यायुक्ते संपद्यते तत्र कार्यम् । सांवत्सरादिकं तु श्राद्धतिथियुक्तेऽपराह्णभागे यत्र कुत्रचित्कार्यम् । सा चेत्सायाह्नमात्रव्यापिनी स्यात्तदा सायाह्न एव व्याघ्रपाद्वचनबलेन श्राद्धं कार्यं न पुनरुदयव्यापिन्यामपराह्णपर्यन्तायाम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

१ क. ख. ग. च. ‘पि सुधा’ । २ ख. ग. घ. ‘त्वे पु’ । ३ ख. ‘तुष्टह’ । ४ क. ग. घ. ‘त्रनिशो’ । ५ क. ख. घ. ‘तकालार्धेव तद्प्रज्ञात्’ इ० । ग. ‘तकालार्धेव तद्गुणः’ इ० । छ. झ. ‘तकालार्धेव तद्प्रज्ञाः’ इ० । ६ ख. ग. ‘लम्बहेतुत्वाभा’ ।

“ दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” इति ॥

श्राद्धादावस्तगामिनीति च पितुरिति च प्रदर्शनार्थम् । यत्तु ग्राह्या कुत-
पकालिकीति वचनम्, तदनग्रेरमावास्याश्राद्धं प्रति कालविशेषविधायकं
न पुनः श्राद्धान्तरं प्रतीति मन्तव्यम् । श्राद्धविशेषेऽपराह्णात्कालान्तरमाह
शातातपः—

“ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ण एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ” इति ॥

अत्र द्विजानामामश्राद्धं पाकासामर्थ्ये निमित्ते विधीयमानत्वादनित्यम् ।
शूद्रस्य निमित्तानपेक्षं तद्भवतीति नित्यम् । तत्र नोभयविधे तस्मिन्पूर्वाह्णवि-
धिरयं नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तत्र द्विजानामामश्राद्धविधय उदाह्रियन्ते ।
तत्र संवर्तः—“पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विजातीनामुदाहृतः ।

अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ” ।

उशना—“ आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ” ॥

प्रचेताः—“ आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रैः कार्यं सदैव हि ” ॥

तीर्थे पाकासामर्थ्ये सति । चन्द्रसूर्यग्रहे भोक्तुरभावे ।

“ स्त्री शूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि वाऽप्यथ ।

आमश्राद्धं तैदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ” ॥

स्वपचः स्वयंपचः ।

जमदग्निः—“ यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा ।

आमश्राद्धं सदैव कुर्याद्वस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ” ॥

हारीतः—“ श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते ” इति ॥

मासिकं सांवत्सरिकं च श्राद्धं वर्जयित्वा स विधिरित्यर्थः । अयं मासि-
कसांवत्सरिकामश्राद्धनिषेधो ग्रहणव्यतिरिक्तविषयः । चन्द्रसूर्यग्रहे सति
मासिकसांवत्सरिकश्राद्धमामान्त्रेणैव कार्यमिति भावः । एवमादिभिर्वचनैः

(आद्धप्रकरणम् ९)

पाकासामर्थ्यनिमित्तेऽधिकारभङ्गे सत्यामेन द्रव्येण श्राद्धस्य प्रयोगविशेषोऽ-
धिकारौजीवनाय विधीयमानो नैमित्तिको भवति । ननु शूद्रः कुर्यात्सदै-
व हि ” इति वचनाच्छूद्रत्वेन निमित्तेन पूर्ववदेव प्रयोगविशेषो नैमित्तिकः
कस्मान्न विधीयते । उच्यते—प्राप्तं खलु शूद्रं प्रत्यामश्राद्धमिति न विधेयम् ।
किं त्वनुवाचम् । तथा हि प्रतिषिद्धं ब्राह्मणभोजनं शूद्रस्य । यदाह सुमन्तुः—

“ न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोऽपि कदाचन ।

भोजयन्प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं भवेत् ॥

भोजनेन हि विप्रस्य यत्पापं स्यादुरात्मनः ।

ततोऽसौ लिप्यते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्विजान् ” इति ॥

न चात्र संप्रीत्यादिप्रयोजनमेव ब्राह्मणभोजनं निषिध्यते न तु वैधमिति
वाच्यम् । यतः “ न चाऽऽप्नोति फलं तस्य ” इति वाक्यशेषो वैधविप्रभोजने
एव युज्यते । नैवायं निषेधः श्राद्धोपाधिभूतविप्रभोजनविषयो न भवतीति
शक्यते वक्तुं कारणाभावात् । ब्राह्मणभोजनप्रतिषेधे च श्राद्धाधिकार एव
शक्यते । तथा हि श्राद्धकल्पे ब्राह्मणनिमज्जणादिविधिदर्शनात् । तथा हविः
पचेत् , श्राद्धदेशं प्रत्याहरेत् , परिवेषयेत् , विप्रान्भोजयेदित्यादिविधिदर्श-
नाच्छ्राद्धयज्ञस्य ब्राह्मणभोजनरूपोपाधिपर्यन्तताऽवसीयते । न चोपाधि-
संपादनसामर्थ्यप्रतिबन्ध उपहिते भवति सामर्थ्याप्रतिबन्धः । यत्त्वभ्युदितेऽ-
ष्टावुपांशुयाजस्य देवतोदेशरहितस्यापि प्रयोज्यत्वं न्यायविद्भिरुच्यते, तद्यु-
क्तमेव । न खल्वभ्युदितेष्टेरधिकारबुद्धिरनुष्ठापिका । किं त्वधिकारभ्रमः ।
विहितकालभ्रान्त्या हि तत्र कालान्तरविषयाधिकारभ्रमो जन्यते । अत
उपाधिभूतदेवतोदेशसामर्थ्यविरहेऽप्युपांशुयाजानुष्ठानं नायुक्तम् । तत्र ह्यधि-
कारभ्रान्तिप्रवर्तितः प्रयोग एव तस्य विकृतस्य समाप्तिनिमित्तम् । तेन नैमि-
त्तिकनिमित्तप्रक्रान्तस्योपांशुयाजप्रयोगस्य देवतोदेशरहितस्यापि समाप्तिर्वचन-
सामर्थ्यात्तत्र युज्यते । श्राद्धे तु नाधिकारभ्रमोऽनुष्ठानहेतुः किं तु तद्भङ्गः ।
अतो विप्रभोजनोपहितस्य श्राद्धात्मकप्रधानस्यानुष्ठानसामर्थ्यप्रतिबन्धे भवति
शूद्रस्याधिकारभङ्गः । न च वाच्यम्—अनधिकृत एव श्राद्धे शूद्र इति ।

यतो “ मार्यारतिः शुचिर्भृत्यमर्ता श्राद्धक्रियापरः ”

१ ख. ‘विषयोऽधि’ । २ ग. च. ‘रो जीव’ । ३ क. ख. ‘शेषः क’ । ४ ग. घ. लभेत् ।
५ च. ‘नविषयो न भवतीति न श’ । ६ क. ‘देयं प्र’ । ७ ग. ‘यागस्य’ । ८ क. ख. ‘क-
नित्यप्र’ । ९ ग. ‘ध्यात्तु जायते’ ।

इत्यादिवचनैः शूद्रग्राहितया शूद्रं प्रति श्राद्धं विहितम् । ततश्च शूद्रस्य सकलोपाधिसहितं श्राद्धमस्तीति तत्संनिहितमेव विधिः श्राद्धं प्रत्यपि प्रवर्तमानः प्रयुक्ते । तत्र ब्राह्मणभोजननिषेधानुग्रहार्थं द्विजातिकर्तृकश्राद्धः(?) श्राद्ध इति साक्षाद्ब्राह्मणभोजनं न प्रयुक्ते प्रैणाड्या तु प्रयुक्ते एव । न खल्वपरया शूद्रं प्रति प्रवर्तमानयोर्विप्रभोजनविषययोर्विधिनिषेधयोरविरोधः शक्यः संपादयितुम् । शक्यते च पितृनुद्दिश्य परित्यक्तमाममन्नं शूद्रेणापि विप्रान्प्रत्येतस्यक्त्वा युष्माभिर्भोज्यमिति प्रार्थनया विप्रभोजनं प्रैणाड्या कर्तुम् । एवं च सति शूद्रस्य निमित्तानपेक्षया प्राप्तमामश्राद्धं “ शूद्रः कुर्यात्सदैव हि ” इत्यादिभिरनूयते । ननु च द्विजानामपि हविष्याकब्राह्मणभोजनासामर्थ्ये शूद्रवदामेन श्राद्धप्रयोगो निमित्तानपेक्षः पाकाभावेऽधिकारः स्यादित्यादिभिर्नूयते । सत्यम् । यदि द्विजातीनां यथाश्रुतपाकाद्यङ्गानुष्ठाने विध्यौचित्यप्राप्तसाक्षाद्ब्राह्मणभोजनविषयसामर्थ्यं न स्यात् । तदसामर्थ्ये च श्राद्धात्मनि प्रधानेऽप्यसामर्थ्यम् । तच्चाधिकारस्य भङ्गे प्राप्ते तद्वज्जीवनायाऽऽमद्रव्यसाध्यः श्राद्धप्रयोगविशेषो नैमित्तिको विधीयते । तथा च सति नित्यं शूद्रकर्तृकमामश्राद्धमनित्यं च द्विजकर्तृकं प्रति पूर्वाह्नो न शक्योऽभिधातुं नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तत्र न तावन्नित्ये स शक्यो विधातुम् । औपदेशिकेनापराह्णेन सह विकल्पप्रसङ्गात् । द्विजकर्तृकं त्वामश्राद्धं नैमित्तिकत्वाद्विकृतिरिति । तत्रापराह्ण आतिदेशिक औपदेशिकः पूर्वाह्नः । न चौपदेशिकातिदेशिकयोर्विकल्पस्तस्मात्तत्रैव पूर्वाह्णविधिर्न शूद्रकर्तृकेऽप्यामश्राद्धे । किं तु तत्रापराह्णविधिरेव । अत एव च यच्छातातपीयमेव वाक्यम्—

“ मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतः समुदाहृतः ।

आर्भमात्रेण तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ”

इति, तच्छूद्रविषयम् । अनुवादकं चेतत् । साधारणापराह्णोपदेशादेवापराह्णस्य शूद्रामश्राद्धेऽपि प्राप्तत्वात् । तस्मात्सिद्धं शूद्रकर्तृकमामश्राद्धमपराह्ण एव कार्यम् ।

प्रसङ्गादामश्राद्धविधयः केचिल्लिख्यन्ते । तत्र व्यासः—

“ आमं ददद्धि कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

सिद्धान्नेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद्यश्च द्विजातिभ्यः शृतं वा यदि वाऽशृतम् ॥

१ ग. च. तत्सहि° । २ क. ख. °णपूज° । ३ क. ग. घ. च. प्रणत्या । ४ क. ग. घ. च. प्रणत्या । ५ ख. नित्यान° । ६ ख. °रनूय° । ७ च. च सिद्धं नि° । ८ ख. घ. °मपात्रे° । च. °मश्राद्धेन त° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ” ।

अत्र पुरुषाहारापेक्षं चातुर्गुण्यं, सिद्धान्तेनेत्यादिरतिदेशो द्विजामश्राद्धविषयः ।
षट्त्रिंशन्मतात्—“ आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ”

पिण्डदानं भवेदिति शेषः ।

तथा—“ आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तथा ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ” ॥

आमश्राद्धे च भोजनप्रयुक्तानां तृप्तिप्रश्नादीनां निवृत्तिः ।

“ एवं कार्यं सदा श्राद्धं शूद्रेणाप्याममेव च ।

मन्त्रवर्जं तु शूद्रस्य सर्वमेतद्विधीयते ” ॥

भविष्यत्पुराणम्—“ धर्मेप्सवश्च धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ” ॥

आमश्राद्धासमर्थं प्रति हेमश्राद्धपाह व्यासः—

“ द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ” ॥

द्रव्यमत्र भोज्यं विवक्षितं द्विजश्च भोक्ता । मनुः—

“ शुचिं देशं विविक्षं च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ” ॥

विविक्तो विजनः । शुचेरपि देशस्य गोमयोपलेपनं वचनात्संस्कारातिश-
याय कार्यम् ।

तथा—“ अत्रकाशेषु चोक्षेषु जलतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ” ॥

चोक्षाः स्वभावशुचयः ।

यमः—“ परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्धूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

अटव्यः पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहूर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपहरनिकुञ्जेषु तथा पर्वतसानुषु ” ॥

उपहरं पर्वतनिकटः । निकुञ्जो गुहां ।

“ रूक्षं क्रिमिहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ” ॥

रूक्षमस्तिग्धम् । क्लिन्नं सकर्दमम् । अनिष्टशब्दं दुःखकरशब्दम् ।

शङ्खः—“ म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ संध्यायां च विशेषतः ।

न श्राद्धमाचरेत्प्राज्ञो म्लेच्छदेशं न च घृजेत् ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणम्—“ उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कीकटम् ।

एष त्रैशङ्खवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥

पारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।

प्रनष्टश्राद्धकर्माणो वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥

गोगजाश्वादिगृष्टेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ।

आपत्स्वपि च कष्टासु न कुर्यात्पितृतर्पणम् ” ॥

अथापासनीयानि । तत्र यमः—

“ कुक्कुटो विद्वराहश्च काकः श्वाऽथ विडालकः ।

वृषलोपतिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ॥

एते तु श्राद्धकाले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः ” ।

मनुः—“ चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च षण्डश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्वच्छत्ययथातथम् ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ” ॥

अवरवर्णजः शूद्रः ।

“ खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः ” ॥

खञ्जः कुण्ठः ।

देवलः—“ बीर्त्तसमशुचिं नग्नं मत्तं धूतं रजस्वलाम् ।

नीलकापायवसनं छिन्नकर्णं च वर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं सीसं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं चापि श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुराप्यायतनं स्पृशेत् ।
रजस्वला पुंश्चली वा रक्षः संगच्छते हि तत् ” ॥

व्यासः—“ चण्डालश्चपचौ वज्र्यौ निर्वापे समुपस्थिते ।
काषायवासाः कुष्ठी वा पतितो भ्रूणहाऽपि वा ॥
संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितस्य यः ।
वर्जनीया बुधैरेते निर्वापे समुपस्थिते ” ॥

निर्वापः श्राद्धम् । संकीर्णयोनिः क्षेत्रजादिः । उपस्थितशब्दादुपक्रमप्रभृ-
त्येते वर्जनीयाः ।

“ मद्यपः स्त्रैरिणी या च परपूर्वापतिस्तथा ।
नैव श्राद्धेऽभिवीक्षेरन्नावापात्प्रभृति कचित् ” ॥

आवापः श्राद्धोपक्रमः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ नग्नादयो न पश्येयुः श्राद्धमेतत्कदाचन ।
गच्छन्त्येतैस्तु दृष्टेन पितरोऽथ पितामहाः ॥
सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं यतः ।
ये वै त्यजन्ति तां मूढास्ते वै नग्नादयः स्मृताः ॥
दस्युं चैव नृशंसं च दर्शने परिवर्जयेत् ।
ये चान्ये पापकर्माणः सर्वास्तान्परिवर्जयेत् ” ॥

दस्युश्चौरः । नृशंसो निष्ठुरः ।

वायुपुराणे—“ वृथा जटी वृथा मृण्डी वृथा नग्नश्च सो नरः ।
महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो नराः ॥
अन्नं पच्युरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः ।
उत्सृष्टव्यं प्रेधानार्थं संस्कारो वा यदि स्मृतः ” ॥

उत्सृष्टव्यं त्याज्यम् । आपदि तु श्राद्धात्मकप्रधानार्थं संस्कार्यम् । संस्का-
रश्च ब्रह्मपुराण उक्तः—

“ हविषां संस्कृतानां तु पूर्वमेवापवर्जनम् ।
मृतसंगृक्ताभिरद्भिश्च प्रोक्षणं तु विधीयते ॥
सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं चाप्यवकीरणम् ।
गुरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं च प्रयत्नतः ” ॥

आद्यभिवीक्षितानां पक्वानां हविषामपवर्जनं त्यागः । पूर्वः प्रथमः ।

आपदि तु मृत्संपृक्ताभिरद्भिरित्यादिकं संस्कारं कृत्वा हवींष्युपयोज्यानि ।
अथोपादेयानि । तत्र ब्रह्मपुराणम्—

“यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालश्छागः कृष्णाजिनं तथा ” ॥

दिनस्याष्टमो मुहूर्तः कुतपः कालः ।

“गौराः कृष्णास्तथाऽऽरण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तृप्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

दर्भमन्त्रैस्तिलैर्हेम्ना राजतेन विना जलम् ।

दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्द्यान्न केवलम् ” ॥

दर्भादिभिर्जलेन च विना यदत्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः । दर्भपत्रादिरहितमुदकमेव वा दत्तं हरन्तीत्यर्थः ।

मनुः—“अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः ।

सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्न्याः श्राद्धकर्मसु संपदः ” ॥

सृष्टिः प्रभूतता । मृष्टिः स्वादुता ।

“त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ” ॥

देवलः—“दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रं मधुसर्पिषी ।

कुतपो नीलमण्डश्च पवित्राणीह पैतृके ” ॥

नीलमण्डो नीलवृषः ।

स्मृत्यन्तरम्—“अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च ।

घृतं च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्तितम् ” ॥

[*दुहितृपुत्रः श्राद्धे दक्षिणादावेव पूज्यो न तु श्राद्धकर्तृतायाम् । अत्र निणेत्यो मनुस्मृतौ ग्राह्यः ।]

वृद्धशातातपः—“दौहित्रं खड्गशृङ्गं तु ललौटं यत्तदुच्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितम् ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ब्राह्मणः कम्बलो गावः सूर्योऽग्निस्तिथिरेव च ।

तिला दर्भाश्च कालश्च नवैते कुतपाः स्मृताः ” ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतं क. पुस्तके ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

मात्स्याक्ष—“ प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।

यवनीवारमुद्गाश्च शुरुपुष्पघृतानि च ॥

बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणाभिह सर्वदा ” ।

आपस्तम्बः—“ अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टाः फलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः ” ।

ग्राम्यास्तिली न तिलकार्यकरा भवन्तीत्यर्थः ।

पुराणात्—“ स्थूलोदुम्बरवस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

श्राद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ” ॥

वायुपुराणे—“ कृष्णाजिनस्य सांनिध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून्पुत्रांश्च दापयेत् ” ॥

मनुः—“ व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन *भोजयेत् ।

कुतपं चाऽऽसनं दद्यात्तिलैश्चावकिरेन्महीम् ” ॥

कुतपोऽत्र कम्बलः ।

मत्स्यपुराणम्—“ उदपात्रं च कांस्यं च मेक्षणं च समित्कुशान् ।

आहरेदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः शनैः ॥

एवमासाद्य तत्सर्वं भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डलम् ॥

अक्षताभिः सपुण्याभिस्तदभ्यर्च्यपिसव्यवत् ।

विप्राणां क्षालयेत्पादानभिनन्द्य पुनः पुनः ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ दक्षिणाप्रवणं कार्यं मण्डलद्वयमेव च ।

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान् ॥

दक्षिणे दक्षिणाग्रांश्च सतिलान्विन्यसेद्विजः ” ॥

शंभुः—“ संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।

उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिणाप्लवम् ” ॥

ब्रह्मनिरुक्ते—“ पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं दैव आदौ प्रदापयेत् ।

शं नो देवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ” ॥

आम्बरीषः सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः ।

* भोजयेदित्यनेन स्वयं दौहित्रस्य श्राद्धकर्तृतायामयोग्यतामाचष्ट इति क. पुस्तके ।

१ क. 'लास्तिला न भवन्ति । तिलकार्यकरा न भ' । २ क. 'भिवन्द्य । ३ क. च. 'दीच्यां स्या' । ४ क. प्रकल्पये' ।

यमः—“ पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वयमेव विनीतवत् ।

ततः सिद्धिमिति प्रोच्य कल्पितेष्वामनेषु च ॥

समाध्वमिति तान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्वन्पितृणामेतदीप्सितम् ” ॥

पादप्रक्षालनानन्तरं श्राद्धस्य कर्मणः सिद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्राह्म-
णान्प्रति प्रोच्य समाध्वमित्यनेनाऽऽसनं स्पृशन्नुपवेशयेदित्यर्थः ।

धर्मः—“ अन्वारभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितॄन् ।

समस्ताभिव्यङ्घितभिरासनेषूपवेशयेत् ” ॥

पितृब्राह्मणोपवेशन एव व्याहृतयः ।

मनुः—“ तेषामारक्षमृतं तु पूर्वं दैवं निवेदयेत् ।

रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ” ॥

आरक्षणमारक्षा(क्षः) ।

स्मृत्यन्तरम्—“ आस्यतामिति तान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

उपस्तीर्णेषु चाऽऽसीरन्न स्पृशेयुः परस्परम् ” ॥

आस्यतामित्यनेन समाध्वमित्यस्य विकल्पः ।

विष्णुः—“ यथाभूयोवयःक्रमेण कुशोत्तरेष्वामनेषूपवेशयेत् ।

विद्यातपोधिकानां वै प्रथमासनमिष्यते ॥

पाङ्क्त्यानां तु विशिष्टानां समं गन्धादिभोजनम् ” ॥

हारीतः—“ संतिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्होऽग्रासनं श्रयेत् ।

गृह्णाति स मलं पङ्केरायुषा च वियुज्यते ॥

चतुर्णां दुष्कृतं हन्ति ब्राह्मणो विघ्नकारकः ।

अन्नस्यान्नपतेः पङ्केस्तथा भोजनकाङ्क्षिणः ” ॥

हन्तिरत्र गत्यर्थः । तेषां निवार्याऽऽत्मनः स्वीकुरुत इति यावत् ।

गार्ग्यः—“ स्पर्शो स्पर्शो भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोजने ।

हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु तस्माद्युक्तं विवेचनम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

भस्मना कृतमयादि न तेषां संकरो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना वाऽपि स्तम्भेनाप्युदकेन वा ।

द्वारसंक्रमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकीर्तितः ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

प्रचेताः—“ उपमूलं सकृद्वृक्षान्कुशांस्तत्रोपसादयेत् ।

यवांस्तिलान्बृसीं कांस्यमपश्च स्वयमाहृतौः ॥

पार्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।

पुष्पधूपसुगन्धाश्च क्षौमसूत्रं च भक्षणम् ” ॥

विष्णुः—“ कुतपः कृष्णाजिनं तिलाः सिद्धार्थका अक्षतानि च
पवित्राणि रक्षोघ्नानि च ” ।

अत एतान्यौसेचयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥ २२७ ॥

मातामहश्राद्धं प्रत्यतिदेशं वैश्वदेवतत्रविकल्पं चाऽऽह—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

मातामहानामपि श्राद्धमेवं पितृश्राद्धवत्कार्यम् । तत्र वैश्वदेविकब्राह्मण-
भोजने प्रतिश्राद्धं भेदेन न्यायतः प्राप्तौ विकल्पार्थमिदं वचनं तन्त्रं वा वैश्व-
देविकमिति । सामर्थ्याधीना चात्र व्यवस्था । अत एव वृद्धवसिष्ठः—

“ श्राद्धद्वयं करिष्यंस्तु दशैव चतुरोऽपि वा ।

श्रीन्वा निमन्त्रयेद्विप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनम् ” ॥

तत्र—“ द्वौ दैवे पितृकृत्ये श्रीन् ” इति पक्षं वैश्वदेविकभेदपक्षं चाऽऽ-
श्रित्य दशेत्युक्तम् । एकैकमेव चेति पक्षे चतुर इति । अत्रैव वैश्वदेवतन्त्रे
श्रीनिति । अत्यन्तापदि त्वेकमित्युक्तम् ।

प्रचेताः—“ अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवम् ।

गायत्रीं प्रणवं चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत् ॥

श्राद्धं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान्समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्शनान्यथ ” ॥

कात्यायनः—“ सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा ” ।

ब्रह्मपुराणम्—“ उपविश्य जपेद्धीमान्गायत्रीं तदनुज्ञया ।

पापापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ॥

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवत्विवह ।

आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्तं जपेत्सदा ॥

पिण्डनिर्वपणे चापि जपेदेतत्समाहितैः ।
 पठ्यमानमिदं श्रुत्वा श्राद्धकाल उपस्थिते ॥
 पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ तत्र सिद्धार्थकान्मूमौ क्षिपेद्रक्षोपनुत्तये ।
 दिक्षु सर्वासु च तिलान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

ॐ निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवेद्धताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ।
 रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥
 एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा तिलान्क्षिपेद्दिक्षु तथा विदिक्षु ” ।

निगमः —“ अपहता असुरा रक्षांसीति तिलान्विकिरेत् ” ।

आसुरं यज्ञैः(जुः) परमेष्ठिप्रजापतिदृष्टम् ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान्कुशानपि ॥

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवास इत्यृचा ॥ २२९ ॥

पाणिप्रक्षालनसाधनं हस्ते जलं दत्त्वा हस्ते विष्टरार्थाश्च कुशान्दत्त्वा वैश्व-
 देविकब्राह्मणैरनुज्ञातो “ विश्वे देवास आगत ” इति गायत्र्या वैश्वदेव्या प्रजा-
 पतिदृष्ट्या विश्वान्देवानावाहयेत् । अनुज्ञात इतिवचनाद्विश्वान्देवानावाह-
 यिष्य इत्यनुज्ञापनमावाहयेति चानुज्ञानमर्थसिद्धम् । अत्र च मन्त्रान्ते पुरुरवार्द्र-
 वनामानो विश्वे देवा आगच्छतेति पार्वणे वाच्यम् । श्राद्धान्तरे तु नामान्त-
 राणि । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

“ इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
 नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुनिरो(रिलो)चनौ ॥
 पुरुरवार्द्रवश्चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।
 उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ॥
 अयमुच्चारणीयस्तु श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ।
 आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः ॥
 ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ” ।

प्रचेताः—“ दर्भाश्चैवाऽऽसने दद्यान्त तु पाणौ कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणां स्यात्तुष्टिः शाश्वती तथा ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

दैवे तु ऋजवो दर्भाः प्रदातव्याः पृथक्पृथक् ।

धर्मोऽसीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते च तान्कुशान् ॥

बृहस्पतिः—“ ऋजून्सव्येन कृत्वा वै दैवे दर्भान्प्रदक्षिणान् ।

द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पिण्डेऽपसव्यवत् ॥

ततश्च दैवासनेषु यज्ञोपवीत्यासनस्य दक्षिणतो दर्भान्ददाति । इतरत्र तु प्राचीनावीती पश्चिमत इति सिद्धम् ।

बौधायनः—“ प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानां सयवा दर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तिलैः ॥

प्रदक्षिणमुदक्संस्थमप्रदक्षिणं प्राक्संस्थम् । द्वैगुण्यं दर्भाणां भक्ष्यपर्यन्तं कार्यम् । यदाह शौनकः—

“ अपः प्रदाय दर्भांश्च द्विगुणान्भुञ्जानासने प्रदाय ॥ इति ।

शातातपः—“ उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात्पार्वणे श्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

बृहस्पतिः—“ आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।

संबन्धगोत्रनामानि यथार्हमनुकीर्तयेत् ॥

कात्यायनः—“ दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन्सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितॄन्परिचरन्सदा ॥

तथाऽऽसनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छति । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगतेत्यावाह्य विश्वे देवाः शृणुतेममिति जप्त्वौ(पित्वौ)पथय इत्यक्षतावापनम् ॥ २२९ ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ॥

शं नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

आवाहनं कृत्वा द्वे पवित्रवती पात्रे यवैरन्ववकीर्य पात्रयोर्यवान्प्रक्षिप्य शं नो देवीत्यृचा पात्रद्वयेऽपः क्षिप्त्वाऽप्सु च यवोऽसीति यजुषा यवान्प्रक्षिप्य “ या दिव्याः ” इति मन्त्रेण वैश्वदेविकब्राह्मणहस्तेष्वेकपात्रस्थमर्घ्यमेकस्य ब्राह्मणस्य हस्तयोः पात्रान्तरस्थमपरस्य निक्षिपेत् । प्रत्यर्घ्यदानं मन्त्रावृत्तिः । एवमपां च प्रक्षेपे यवानां च प्रक्षेपे मन्त्रावृत्तिः ।

भजापतिः—“ सौवर्णं राजतं ताम्रं खड्गं मणिमयं तथो ।

यज्ञियं चमसं वाऽपि त्वर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः ” ॥

कात्यायनः—“ अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्गर्भे कुशच्छत्रे कौशे प्रादेशसंमिते ” ॥

यज्ञपार्श्वः—“ ओषधीरन्तरं कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्द्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥

न नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृन्मयात् ” ।

चतुर्विंशतिमतात्—“ द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत् ।

शं नो देव्या यवोऽसीति यवानपि ततः क्षिपेत् ॥

पुष्पघृपादिभिः कृत्वा पूजां पात्रेषु मानवः ॥

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान्क्षिपेत् ।

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ॥

एकोद्दिष्टे शलाकैका निधायोदकमाहरेत् ” ॥

शलाका दर्भाग्रम् ।

मचेताः—“ पवित्र इति मन्त्रेण पवित्रे कारयेद्बुधः ।

ते निधायार्घ्यपात्रेषु शं नो देवीत्यपः क्षिपेत् ” ॥

तिसृष्वपि शलाकास्तु पवित्रे स्थ इति द्विवचनान्त एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।

एकस्मिन्नपि पात्रे विकल्प्यमानसुवर्णादिद्रव्यबहुत्वात्पात्रेष्विति बहुवचनम् ।

मत्स्यपुराणे—“ विश्वान्देवान्यवैः पुष्पैरभ्यर्च्योऽऽसनपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मांस्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ” ॥

मचेताः—“ एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिक्षिपेत् ।

यवोऽसीति यवान्क्षिप्त्वा गन्धपुष्पैः सुपूजितम् ” ॥

गार्ग्यः—“ दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूजां विधानतः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ” ॥

मचेताः—“ पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

गार्ग्यः—“ स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितॄणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ” ॥

अर्घ्यादिप्रदानानि चात्र होमशब्देनोच्यन्ते ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

गन्धमाल्यादिदानानि प्रत्येकमुदकं दत्त्वा कार्याणि । तथा च गौतमः—

“ मिक्षादानमपूर्वं ददाति चैवं धर्म्येषु ” इति ।

आपः पूर्वं यस्मात्तदपूर्वम् ।

अत्र मनुः—“ गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ” ।

शौनकः पुनराच्छादनदानमप्याह—

“ एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ” ।

एतस्मिन्कालेऽर्घ्यदानादूर्ध्वमित्यर्थः । गन्धादिमन्त्राः पितृपूजायां वक्ष्यन्ते
तेऽत्राप्यविरोधाद्ग्राह्याः ।

ब्रह्मपुराणे—“ देवानावाहयिष्ये ते प्राहुरावाहयस्व च ।

विप्राङ्मुष्टं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्समाह्वयेत् ॥

ततो मन्त्रं जपेन्मौनी विश्वे देवास आगत ।

द्वितीयं च जपेन्मन्त्रं विश्वे देवाः शौणो(णु)त च ॥

जपेत्तृतीयं मन्त्रं तु पौराणं पुण्यवर्धनम् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः ॥

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ।

इदं च वः पाद्यमर्घ्यं पुष्पधूपविलेपनम् ॥

अयं दीपप्रकाशश्च विश्वे देवाः समर्प्यते ” ।

अनेन च पाद्यादिदानेषु मन्त्रविधिः क्रियते । ततश्च—इदं वो विश्वे देवाः
पाद्यमिदं वो विश्वे देवा अर्घ्यमित्येवं सर्वत्र प्रयोज्यम् । धूपदीपप्रकाशयोरयं व
इति मन्त्रादिः । एवं चैषां मन्त्रान्तरैर्विकल्पः ॥ २३१ ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥

द्विगुणांस्तु कुशौन्दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ॥ २३२ ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ २३३ ॥

१ ख. ग. 'नमाह— । २ च. शृणुतेति । ज' । ३ क. 'वा वरप्रदाः । ये । ४ ग. मन्त्रविधिः ।
ए' । ५ क. 'शान्कृत्वा कुश' ।

ततो वैश्वदेविकमा(का)वाहनादिदीपप्रदानान्तपदार्थे(र्थ)काण्डावूर्ध्वमपसव्यं प्राचीनावीतं कृत्वाऽप्रदक्षिणं प्राक्संस्थं द्विगुणान्कुशान्विष्टरार्थान्दत्त्वा पितृन्पितामहान्प्रपितामहानित्येवमादीनुद्देश्यान्पितृनावाहयिष्य इति विप्राननुज्ञाप्याऽऽवाहयति एतैरनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनुष्टुभा दमनदृष्ट्या पितृदै(दे)वत्यया पित्रादीनावाह्याऽऽयन्तु न इति त्रिष्टुभं शङ्खदृष्टां पितृदै(दे)वत्यां जपेत् । यवकार्यं चात्र तिलैः कर्तव्यम् । अर्घ्यादि वैश्वदेविकवत्कुर्यात् ।

पुराणात्—“ अपसव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।
पितृनावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥
आवाहयेदनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यृचा पितृन् ।
क्षिप्त्वाऽपसव्यं च तिलान्पितृन्ध्यायन्समाहितः ॥
जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।
रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिः कृत्वा सर्वतोदिशम् ॥
तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रं तूष्धार्यापहता इति ।
सौवर्णराजताम्भोजमणिपात्राण्यथापि वा ॥
अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभपत्रपुटादिना ” ।

ब्रह्मपुराणे—“ पितृनावाहयिष्येऽहं शेषान्विप्रान्वदेत्ततः ।
आवाहयस्वेत्युक्तस्तैः सावधाना भवन्त्विति ” ॥

सावधाना भवन्त्विति कर्ता ब्रूयात् ।

“ इदं वः पाद्यमर्घ्यं च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।
पितृन्पितामहान्यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमम् ॥
प्रपितामहांश्च सर्वान्श्च तत्पितृंश्चानुपूर्वशः ।
उशन्तस्त्वेति च जपेत्पितृनावाहयेत्ततः ॥
सोमदत्ता बर्हिषदस्त्वग्निष्वात्ताश्च ये परे ।
पितरः पुण्ययशसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥
ततस्तिलान्गृहे तस्मिन्विकिरेच्चाप्रदक्षिणम् ।
श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहतास्त्विति ॥
ततो यज्ञियवृक्षोत्थपात्रेषु सकुशेषु च ।
गृहीत्वाऽपः पवित्राश्च शं नो देवी जपन्क्षिपेत् ॥
विकिरेत्तेषु च तिलांस्तिलोऽसीति जपन्क्रमात् ।
अर्घ्यैः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

(भाद्रपदकरणम् ९)

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान्क्रमात् ।
 पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक्पृथक् ।
 दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ॥
 अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ।
 एष तेऽर्घ इति प्रोच्य तेभ्यो दद्याद्यथा स्वधा ॥
 जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपान् ।
 कुशाग्राणि च पुष्पाणि दत्त्वाऽऽचामेत्ततः स्वयम् ॥
 इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत् ।
 अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ॥
 अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं गृह्यं निवेदयेत् ।
 अनङ्गलं यद्वस्त्रं विमवे तद्युगं शुभम् ॥
 श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।
 विलेपनार्थं दद्यात्तु यद्वाऽन्यत्पितृवल्लभम् ” ॥

कात्यायनः—“ अपसव्यवदासिञ्चेत्पितृपात्रेषु पूर्ववत् ।
 ततस्तिलांस्तिलोऽसीति गन्धपुष्पाणि चैव हि ” ॥

पूर्ववच्छं नो देवीरित्यनयेत्यर्थः ।

दक्षः—“ दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूजां च पादतः ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥
 हस्ते प्रादेशमात्रं तु त्रिवृद्धत्वा पवित्रकम् ।
 अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यात्तु पितृदिष्मुखः ” ॥

श्लोकगौतमः—“ शिरसः पादतो वाऽपि सम्यगभ्यर्च्य संयतः ।
 पूर्ववत्पृथगेकैकमेकैकेनार्घयेत्क्रमात् ॥
 एकैकं ब्राह्मणमेकैकेनार्घ्येण प्रीतिपूजयेत् ” ॥

प्रचेताः—“ अप्रदक्षिणमेतेषामेकैकं तु पितृक्रमात् ।
 संबोध्य गोत्रनामभ्यामेष तेऽर्घ इतीरयेत् ” ॥

ततश्च यद्येकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीस्त्रोन्वा विप्रानुपवेशयेत्तथाऽप्येकैक एव
 ब्राह्मणोऽर्घ्यो न सर्वे । अत एव शौनकस्त्रीण्येवाध्वपात्राण्याह—“ त्रिषु पात्रे-
 ष्वेकैकद्रव्येष्वनेकद्रव्येषु वा ” इति ।

स्मृत्यन्तरम्—“ विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदेवतम् ।

दत्तमक्षयतां याति विपरीतं निरर्थकम् ” ॥

बहुचगृहपरिशिष्टे—“ गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे कुर्यादेवं दाता न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

अक्षय्ये तु पितुः कार्यं तर्पणं तृप्तिमिच्छता ॥

शर्मन्तर्ध्यादिके कार्यं शर्मणोऽक्षय्यकर्मणि ।

शर्मा तु तर्पणे कुर्यादेवं कुर्वन्न मुह्यति ” ॥

ततश्चाप्युक्तगोत्र पितरमुक्तशर्मन्नेतत्तेऽर्घ्यमिति प्रयोक्तव्यम् । एवं पितामहा-
दिष्वपि । तर्पणे त्वमुक्तगोत्रः पिताऽमुक्तशर्मा तृप्यत्विति प्रयोगः । एवं
पितामहादिष्वपि । अक्षय्योदके त्वमुक्तगोत्रस्य पितुरमुक्तशर्मणोऽक्षय्यमस्त्विति
प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३४ ॥

अर्घ्यं दत्त्वाऽवशिष्टान्संस्त्रवांसंस्त्रावपात्रस्थाञ्जलशेषानेकस्मिन्पात्रे कृत्वा
यथाविधि पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रेण तत्पात्रमधोमुखं करोति । अधो
भूम्यां न फलकादावित्यर्थः ।

प्रचेताः—“ प्रथमं पितृपात्रे तु सर्वान्संभृत्य संस्त्रवान् ।

पितृभ्यः स्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमावधोमुखम् ॥

अर्घ्यसंस्त्रावपात्रं तु शुन्धन्तामिति संस्पृशेत् ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं कुर्यात्पवित्रवत् ॥

तस्योपरि कुशं दत्त्वा प्रदद्याद्द्वैवपूर्वकम् ।

गन्धपुष्पाणि धूपं च प्रदीपं च यथाक्रमम् ” ॥

अनेन गन्धदानं चैवं ब्राह्मणेषु कार्यमित्युच्यते । तदा पुष्पादिदानान्यपि ।
ततश्च दत्त्वोदकं गन्धमालयमित्यत्र य उक्तः क्रमस्तेनास्य विकल्पः ।

कात्यायनः—“ एकस्मिन्पितृपात्रे संस्त्रवान्समवनीय पुत्रकामो मुखमनक्ति ।

तथा शुन्धन्तां लोकाः पितृषर्दना इत्येकदेशमवसिच्य तत्र

१ क. ख. 'क्षय्ये तु' । २ क. ख. 'क्षय्यक' । ३ क. 'संस्त्रा' । ग. च. 'संस्त्रावा-
न्पात्र' । ४ घ. 'वान्पात्र' । ५ क. 'यमे पि' । ६ ग. घ. तथा । ७ ग. संस्त्रा' । ८ । ख.
'दन इ' ।

(आहप्रकरणम् ९)

न्युञ्जं पात्रं करोति पितृषदनमसीति कुशवत्यां भूम्यामधो-
मुखे कुर्यात् । तस्योपरि च कुशपुष्पगन्धधूपदीपोपवीतवा-
ससां दानानि ” ।

तस्य पात्रस्योपरि गन्धादिदानं कुशसाहचर्यात् । अन्ये तु मन्यन्ते—
गन्धादिदानं पितृब्राह्मणेभ्य इत्युक्त्वा कुशदानमेव पात्रस्योपरीति, कुशशब्दं
च द्वितीयान्तं पठन्ति । श्लोककात्यायनः—

“ अर्घ्यं स्वधा यौ इत्युक्त्वा संस्त्रावानभिमन्त्रयेत् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामो मुखं स्पृशेत् ” ॥

यमः—“ पितृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन्पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरः प्रशपन्ति च ” ॥

मत्स्यपुराणात्—“ या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्त्रोत्तरं चानुपूर्वं दत्त्वा संस्त्रवमादितः ॥

पितृपात्रे निधायथ न्युञ्जमुत्तरतो न्यसेत् ” ।

अस्यार्थः—“या दिव्याः” इत्यर्घ्य(र्घ्यं) दत्त्वा पितृपात्रे संस्त्रावमर्घ्यावशेषमा-
दित आदौ कृत्वा निधायानन्तरं आह्रदेशावुत्तरतो न्युञ्जं तन्न्यसेत् । ततो
गन्धादि वस्त्रपर्यन्तं दद्यादिति ।

विष्णुः—“ चन्दनकुङ्कुमकर्पूराण्यनुलेपनाय ” ।

मार्कण्डेयः—“ चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि प्रदापयेत् ॥

अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनात् ” ।

व्यासः—“ विपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।

धूपं च धूरसीत्युक्त्वा दीपो(प) ज्योतिरिदं च ते ” ॥

तत्र—“ गन्धद्वाराम् ” इत्यनुष्टुभं स्त्रीदै(दे)वत्यां विश्वे देवा अपश्यन् ।

“ धूरसि ” इति धूपदै(दे)वत्यं यजुः परमेष्ठी प्राजापत्योऽपश्यत् ।

वृद्धशातातपः—“ पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजम् ।

राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ” ॥

गन्धैश्चर्चनं समालम्भनम् ।

देवलः—“ यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्नैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ” ॥

शस्त्रः—“ उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वात्रानुलेपनम् ।
एकवासाश्च योऽश्रीयान्निराशाः पितरो गताः ” ॥

वृद्धमनुः—“ विनोपवीतं नो कुर्याद्गन्धैः श्राद्धेऽनुलेपनम् ।
नियुक्तश्च शिखावर्जं मारयं शिरसि वेष्टयेत् ” ॥

मार्कण्डेयः—“ जात्याश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूषिकाः ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोपलानि च ।
गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥
जपादि कुसुमं माण्डो रूषिकाः सकुरण्डिकाः ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ” ॥

शस्त्रः—“ उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥
जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ” ।

चैत्यवृक्षः श्मशानवृक्षः । वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

“ उग्रगन्धीनि कण्टकिर्जानि रक्तानि च पुष्पाणि ।
तथा सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि
रक्तान्यपि दद्यात् । पुष्पवतीरिति पुष्पम् ” ।

ओषधीः प्रतिमोदध्वमित्यस्या मध्ये प्रतीकमेतत् ।

ब्रह्मपुराणे—“ चन्दनागुरुणी चोमे तथैवोशीरपद्मकम् ।
तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्देहेत् ॥
घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलुम् ” ।

शस्त्रः—“ धूपार्थं गुग्गुलुं दद्याद्घृतयुक्तं मधूत्कटम् ” ।

पुराणात्—“ वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
आह्वानं सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ” ॥

शातातपः—“ हस्तवाताहतं धूपं ये पिवन्ति द्विजोत्तमाः ।
वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ” ॥

देवलः—“ पुष्पवतीतिमन्त्रेण दद्यात्पुष्पाण्यतन्द्रितः ।
इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

ऋतुः—“ ललाटे पुण्ड्रकं हृष्टा स्कन्दे(न्धे) मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति हृष्टा च वृषलीपतिम् ” ॥

पुण्ड्रकं चात्र वृत्तं निषिद्धं नोर्ध्वम् ।

मरीचिः—“ घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्द्यात्तु दीपकम् ” ॥

अग्निः—“ युवं वस्त्राणीत्यनेन दद्याद्वासांसि शक्तितः ” ॥

वायुपुराणात्—“ वासो हि सर्वदै(दे)वत्यं सर्वदेवैरभिष्टुतम् ।
वस्त्रामावे क्रिया न स्याद्यज्ञदानादिका क्वचित् ॥
तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ।
ददद्वै तानि चाऽऽप्नोति यज्ञदानतपांसि च ” ॥

तथा—“ आच्छादनं तु यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि ।
आयुः प्राकाम्यमैश्वर्यं रूपं च लभते शुभम् ॥
कौशेयं क्षौमकार्पासं दुगू(कु)लमहतं तथा ॥
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानामोति पुष्कलान् ” ॥

शातातपः—“ युवा सुवासा इति वासो दद्यात्तदभावे यज्ञोपवीतकम् ” ॥

तथा—“ लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ” ॥

वायुपुराणे—“ श्राद्धेषूपानहौ दद्याद्वाह्मणेभ्यो विशेषतः ।
दिव्यं स लभते चसुर्वानियुक्तात्रयास्तथा ॥
यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
कृतं विप्रेण यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
चक्रविद्धं तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
धेनुं स लभते दिव्यां घटोपभृतदोहनाम् ॥
तूलपूर्णे तु यो दद्यात्पादुके श्राद्धकर्मणि ।
शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
व्यजनं तालवृन्तं च दत्त्वा विप्राय सत्कृतम् ।
प्राप्नुयात्स्पर्शयुक्तानि सुगन्धीनि मृद्नी च ॥
श्रेष्ठं छत्रं च यो दद्यात्पुष्पमालाविभूषितम् ।
प्राप्तादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥

दद्यात्पवित्रं योगिभ्यो जन्तुधरिणैर्ममसः ।

अथ निष्कसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ” ॥

तथा—“ लवणेन सुपूर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् ।
रसास्तमुपतिष्ठन्ति मक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।
पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
राजतं काञ्चनं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
दत्त्वा स लभते दाता प्राकाम्यं धनमेव च ” ॥

पुराणात्—“ राजतं राजताक्तं वा पितॄणां पात्रैरेव च ।
राजतस्य कथा वाऽपि दर्शनं दानमेव च ॥
अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ।
पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ” ॥

मनुः—“ राजतैर्भाजनैरेषामपि वा राजतान्वितैः ।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ” ॥

वृद्धशातातपः—“ पात्रे तु मृन्मये यस्तु श्राद्धे वै भोजयेत्पितॄन् ।
अन्नदाता पुरोधाश्च मोक्ता च नरकं व्रजेत् ” ॥

अत्रिः—“ भोजने हैमरौप्याणि दैवे पिड्ये यथाक्रमम् ।
न मृन्मयानि कुर्वीत भोजने दैवपिड्ययोः ॥
पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ” ।

विष्णुः—“ तैजसानि पात्राणि दद्याद्विशेषतो राजतानि । घृतादि-
दाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि वा ” ।

फल्गुवृक्षविशेषः ।

मत्स्यपुराणात्—“ अकृत्वा मस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाङ्क्तिभोजनम् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गौरमृत्तिकया वाऽपि प्रणीतेनाथ मस्मना ॥
पाषाणचूर्णसंकीर्णादाहृतं तत्र वर्जयेत् ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादद्भिर्विधानवित् ।
प्रक्षालनजलं दध्नेस्तिष्ठैर्मिश्रं क्षिपेच्छुचौ ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

विष्णुः—“ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं संपद्धीनं द्विजोत्तमाः ।

श्राद्धं संपूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ” इति ॥ २३४ ॥

अग्नौ करिष्य आदाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३५ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ॥

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥ २३६ ॥

बहुतराज्यसिक्तमन्नमुपादायाग्नौ करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण श्राद्धभोक्तृननु-
ज्ञाप्य कुरुष्वेत्यनेन तैरनुज्ञातः स्वसूत्रोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमकल्पेन तदनैकदे-
शमग्नौ हुत्वा हुतशेषं ब्राह्मणभोजनभाजनेषु रौप्यमयेषु तदसंभवे प्रतिपिद्ध-
वर्जं यथालाभोपपन्नेषु समाहितस्तन्मनाः प्रक्षिपेत् । रौप्यपात्रनिर्देशात्पितृब्रा-
ह्मणैर्भाजनेष्वेव हुतशेषप्रदानमिच्छतीति गम्यते । अत्रानुज्ञानवचनं सर्वैरेव
ब्राह्मणैर्युगपदाच्यमित्याह मनुः—

“ अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“ आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्नये कव्यवाहाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

सोमाय च पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

यमायाङ्गिरसां पत्ये स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

इत्येते होममन्त्रास्तु त्रयाणामनुपूर्वशः ।

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ॥

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ।

बह्वशुष्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ॥

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ।

अंघ्रिबुद्धे सधूमे वा जुहुयाद्यो हुताशने ॥

यजमानो भवेदन्धः सोऽमुन्नेति हि नः श्रुतम् ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात्कव्यवाहनम् ॥

पलाशफलगुन्यग्रोधप्लुताश्चत्यविकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा त्रिल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरश्च ह ।
 समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥
 ग्राह्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।
 पूजिताः समिदर्थे ये पितॄणां वचनं यथा ॥
 श्लेष्मातको रक्तमालः कपित्थः श(शा)ल्मलिस्तथा ।
 नीपो विभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिताः ॥
 चिरविल्वस्तथा टङ्कस्तिन्दुकाम्रातकौ तथा ।
 विल्वकः कोविदारश्च एते श्राद्धे विगर्हिताः ॥
 निवासश्चैव कीटानां गर्हिताः स्युरयज्ञियाः ।
 गुल्मांश्च वेष्टितान्यांश्च बलीमिश्च समन्ततः ॥
 शकुनानां निवासांश्च वर्जयेद्विजसत्तमः ।
 अन्यांश्चैवंविधान्सर्वान्वर्जयेद्वा अयज्ञियान् ॥
 पुष्पाणां च फलानां च भक्षणां च प्रयत्नतः ।
 अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसे ” ॥

मार्कण्डेयः—“ आहिताग्निश्च जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः ।
 अनाहिताग्निश्चौपसदे अग्न्यभावे तथाऽप्सु वा ” ॥

औपसदो गृह्याग्निः । आहिताग्नेर्दक्षिणाग्निविधानमौपसदाभावे वेदित-
 व्यम् । औपसदे तु सति तत्रैव । तथा च वायुपुराणम्—

“ आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ॥
 अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ” ॥

अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्तते । श्राद्धप्रयोगविधौ च गृह्योऽग्निः
 प्रकृतः श्राद्धप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रविधेयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां
 प्रवृत्तिरिति तदभाव एव तत्कार्ये दक्षिणाग्निलौकिकाग्नयोर्विधिर्युज्यते
 तत्सद्भावे तु तेनैव स्वकार्यसिद्धौ किमग्न्यन्तरविधानेन । योऽपि धर्मशा-
 स्त्रेषु पुराणेषु च श्राद्धप्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात्तेन धर्म-
 शास्त्रेष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोऽग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपरः
 प्रकृतत्वादिति युक्तम् । यत्पुनरनाहिताग्निश्चौपसद इति वचनं तद्दक्षिणा-
 ग्नावग्नौकरणविधानादनाहिताग्नेः श्राद्धानधिकाराशङ्कानिराकरणार्थम् । तत-

(भाद्रपदप्रकरणम् ९)

अनाहिताग्निश्चौपसदे कुर्यादेव न न कुर्यात् । न त्वनाहिताग्निरेवौपसद इति तस्यार्थः । अनग्निस्तु विप्रकरेऽग्नौकरणहोमं कुर्यादित्याह मनुः—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्” ।

यत्तु जातूकर्ण्येनोक्तम्—“अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते दद्यात्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति”

इति, तद्भार्यावेदनात्प्राङ्निनयताग्न्यभावो न पुनस्ततः प्रागेवाग्न्यभाव इत्यभिप्रायः(येण) । लब्धभार्याऽपि प्राग्दायविभागादनाग्निः संभवति । पाणावेवोपपादयेदित्येवशब्दो लौकिकमग्निं व्युदस्यति यतः स एवाऽऽह—

“न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते” ।

मत्स्यपुराणे—“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावथ जलेऽपि वा ॥

अजकर्णेऽथकर्णे वा गौष्ठे वाऽथ शिवान्तिके” ।

शङ्खः—“अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ॥

अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं कात्यायनोऽब्रवीत् ।

रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः” ॥

कात्यायनः—“पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनश्रिकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रे च साग्निकः” ।

मातामहस्य यो ब्राह्मणस्तस्य पाणौ वैश्वदेविकर्तन्त्रे भेदे च पृथगग्नौकरणं कार्यमित्यर्थः ।

वायुपुराणे—“दैवे ह्यनश्रिकः कुर्याच्छेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषमाजो विश्वे देवाः पुराणगैः” ॥

यमः—“दैवविप्रकरेऽनाग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः ।

हुत्वा पितृभ्यः शेषात्तु पिण्डार्थं स्थापयेत्पुनः” ॥

वायुपुराणम्—“वैश्वदेवे यदैकस्मिन्भवेयुष्यादियो द्विजाः ।

तदैकपाणौ दातव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा” ॥

अस्यार्थः—यदैकस्मिन्ब्राह्मे वैश्वदेविके कार्ये द्वौ चत्वारः षडित्येवं व्यादयो विप्राः स्युस्तदैकस्य हस्ते होमे कृते कृतो विधिरतो न विमान्तरहस्ते कार्य इति । वैश्वदेविकहस्ते होमोऽनग्नेर्वैकलिपकः । यदा च हस्ते होम-

स्तदा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति ब्राह्मणानुज्ञानम् । तथेति च प्रतिवचनम् । तदाह शौनकः—

“ अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति ” ।

यमः—“ हुत्वाऽग्नौ च ततः पश्चाद्विधिनाऽनेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येवं हविःशेषमादाय प्रसमीक्ष्य च ” ॥

होमावशिष्टं स्वधेत्यनेन मन्त्रेण प्रसमीक्ष्याऽऽलोक्याऽऽदाय पितृभ्यो दत्त्वा पिण्डार्थमवशेषयेत् ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

दत्त्वाऽन्नं पृथिवी पात्रमिति पात्रानुमन्त्रणम् ॥

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३७ ॥

हुतशेषादन्यद्भोजनार्थमुपकृतमन्नं त्रिचित्रं तद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च दत्त्वा संकल्प्य पृथिवी ते पात्रमिति पात्रानुमन्त्रणं कृत्वा “ इदं विष्णुर्वि चक्रमे ” इति गायत्र्या मेधातिथिदृष्ट्या विष्णुदै(दे)वत्यया द्विजाङ्गुष्ठं तस्मिन्नन्ने निवेशयेत् ।

शौनकः—“ पाकं सर्वमुपानीय संवेद्य च पृथक्पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत् ” ॥

संवेद्य भोक्तॄणां संविदितं कृत्वेत्यर्थः ।

उशना—“ हुतशेषं पितृभ्यश्च दत्त्वाऽन्नं परिवेषयेत् ।

हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ” ॥

शङ्खः—“ उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलपुष्पेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ” ॥

फलाद्यनुष्णं देयमित्यर्थः ।

धर्मः—“ परिवेषणमिष्टं स्याद्भार्यया पितृतृप्तये ।

फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे ” ॥

हुतशेषं प्रदाय स्वयं च परिवेषणं कार्यामिति विहितम् । शौनकस्तु परिवेषणोत्तरकालं हुतशेषप्रदानमाह—“ अन्नमन्ने सृष्टं दत्तं समृध्नुकम् ” इति ।

हुतावशिष्टमन्नं भाजने पूर्वं दत्ते भोजनार्थेऽन्ने दत्तं समृध्नुकमृद्धिकरं भवतीत्यर्थः ।

मनुः—“ पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्शनकैरुपनिक्षिपेत् ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

ततश्च विप्रभोजनप्रदेशात्प्रदेशान्तरेऽन्नस्य वर्धितं हस्ताभ्यामुपसंगृह्य विप्र-
संनिधौ पित्रादीन्ध्यायञ्जनकैः स्थापयेत्स्वयमेव । एकैकस्य भोक्तुर्भोजनार्थमु-
पकल्पितो भागोऽन्नस्य वर्धितम् ।

तथा—“ उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः सम्यग्भूमावेव समाहितः ” ॥

गुणा व्यञ्जनादिकानि तानि च सूपशाकादिशब्दैर्निर्दिष्टानि तानि च भूमि-
स्थितेषु भाजनेषु देयानि । नामर्या(त्रा)दिस्थितेषु ।

वृद्धशातातपः—“ आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ” ॥

तथा—“ हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्तीति किल्बिषम् ॥

सौवर्णराजताभ्यां वा खड्गेनौदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ” ॥

औदुम्बरं ताम्रमयम् ।

यमः—“ माक्षिकं फौणितं शाकं गोरसं लवणं तथा ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ” ॥

विष्णुः—“ न प्रत्यक्षं लवणं दद्यात् ” ॥

वायुपुराणे—“ सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससंभवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः ” ॥

हारीतः—“ पङ्क्यां वै चोपविष्टेभ्यः समं गन्धादि भोजनम् ।

न पङ्क्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

याचको दापको दाता सर्वे निरयगामिनः(णः) ” ।

काष्णाजिनिः—“ अपसव्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

विष्टामश्नन्ति पितरस्ते च सर्वे द्विजातयः ॥

यत्तु श्राद्धं क्रियादुष्टमज्ञानपरिवेषितम् ।

तस्मिन्भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं चान्द्रायणमथापि वा ” ॥

अपसव्यमत्र प्राचीनावीतम् ।

यमः—“ यावद्धविष्यं भवति यावत्सृष्टं प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाऽऽह ददाम्यहम् ॥

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे मक्ष्यं वा भोज्यमेव वा ।

न भोक्तव्यं पितॄणां स्यादनिवेद्य कथंचन ” ॥

पुराणात्—“ नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् ।

नाऽऽयसे नाऽऽयसेनैव श्राद्धे तु परिवेषयेत् ” ॥

आयसे भाजन आयसेन दव्यादिना न दद्यादित्यर्थः ।

“ तस्मादन्तारितं देयं पर्णेनाथ तृणेन च ” ।

पैठीनसिः—“ पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि

स्वधा । इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्त्रे चोदके चावधार्य

व्याहृतिपूर्वा गायत्रीं जप्त्वा वाग्यतः स्वदतेति ब्रूयात् ” ।

यमः—“ अङ्गुष्ठमात्रो भगवान्विष्णुः पर्यटते महीम् ।

राक्षसानां वधार्याय को मेऽद्य प्रहरिष्यति ॥

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतम् ।

निरङ्गुष्ठं च यच्छ्राद्धं बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥

बहिर्जानु च यद्धुक्तं सर्वमेवाऽऽमुरं भवेत् ।

विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् ॥

वारिष्वग्रप्रदत्तेषु तमङ्गुष्ठं निवेशयेत् ” ।

कात्यायनः—“ वैष्णव्या वा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्यापहता इति तिला-

न्प्रकीर्योष्णं स्विष्टमन्नं दद्यात् ।

इदं विष्णुर्वि चक्रम इति वैष्णवी, विष्णो हव्यमिति यजुः । दद्याद्देवेभ्यः पितृभ्यश्चेति शेषः ।

विष्णुः—“ नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ।

पित्रे पितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ” ।

उक्तवाक्येभ्यः पूर्वमङ्गुष्ठनिवेशनं पश्चादन्नसंकल्प इति क्रमः प्रतीयते । अत्र प्राङ्मुखयोरुदङ्मुखेष्विति सप्तम्या ब्राह्मणानामाहवनीयार्थत्वं प्रतिपद्यते । विश्वेभ्यो देवेभ्यः पित्र इत्यादिकया चतुर्थ्या विश्वेषां देवानां पित्रादेश्च देवतात्वं तेन यदापस्तम्बेन—“ अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ” इत्यादिना श्राद्धमुक्तं तदेतन्निवेदनादिशब्देनोच्यते ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

ब्रह्मपुराणे—“ ततो मधुघृताक्तं तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव सत्पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमितीत्युक्त्वा विश्वान्देवांश्च संयजेत् ” ।

अस्यार्थः—वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनार्थं मधुघृताभ्यामभ्यक्तेनाग्नेन पूर्ण-
पात्रं सतिलोदकेन हस्ताग्रेण गृहीत्वोमित्येतद्वो विश्वे देवा अमुकनामानोऽन्न-
मिति निवेदयेदिति ।

“ पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

अथ दत्त्वा समग्रं तु कुलान्तं भोजनं क्रमात् ।

विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादनम् ॥

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठन्मन्त्रं च वाग्यतः ।

पृथ्वी ते पात्रमित्यन्नमृतं चिन्तयेत्पठन् ॥

विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयन् ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाऽङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

तिलयुक्तं च पानीयं सकुशं तेषु चाग्रतः ॥

विकिरंतिपितृभृत्येभ्यो जपन्नपहता इति ।

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ” ॥

अस्माद्वाक्यादङ्गुष्ठनिवेशनं पश्चात्पूर्वमन्नसंकल्प इति गम्यते । ततश्चाङ्गुष्ठ-
निवेशनान्नसंकल्पयोः पौर्वापर्ये विकल्पः ।

अत्रिः—“ असंकल्पितमन्त्राद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठति ” ॥

देवादिभ्योऽन्नप्रदानं संकल्पः ।

“ अपोशानकरे विप्रे संकल्पं यः समाचरेत् ।

तदन्नममुरैर्भुक्तं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

हस्तेन सक्तमन्त्राद्यमिदमन्नमुदीरयेत् ।

स्वधेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्तनम् ॥

गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्नमिति स्वधा ।

पितृर्कमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ” ॥

स्वसत्ताविनिवर्तनाय न ममेति मानसः संकल्पः कार्यः । ततश्चामुकगोम
पितरमुक्तैतत्तेऽन्नं स्वधा नम इत्युच्चार्य न ममेति मनसा संकल्पयेत् । एवं
पितामहादावपि । यदा तु बहूनां पित्रादीनामेकैक एव ब्राह्मणो भोज्यते
तदा यावन्तः पितरस्तावतोऽन्नभागान्बुद्ध्या कृत्वैकैकं भागं पित्रादिभ्यः
संकल्पयेत् ।

तथा—“ दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं विकलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः ” ॥

भरद्वाजः—“ पितॄणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत् ” ॥ २३७ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधु वाता इति ऽयृचम् ॥

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३८ ॥

तिसृभिर्व्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं मधुवाता इति च ऽयृचं राहुगणगौत-
मदृष्टं गायत्रं वैश्वदेवं जपित्वा यथासुखं जुषध्वमिति विप्रान्प्रति वाच्यम् । ते
च विप्रा वाच्यमा भुञ्जीरन् ।

प्रचेताः—“ अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधु वात (ता) इति ऽयृचं मध्वित्येतन्निकं तथा ” ॥

मध्विति त्रिरुच्चारयेदित्यर्थः ।

लघुयमः—“ अन्नं मधुमयं कृत्वा मधु वातेति मन्त्रितम् ।

ओंग्निहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् ॥

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ” ॥

मधुमयं प्रचुरमधुकमित्यर्थः । अच्छिद्रभाषणं च प्रागेवापोशानदानात्कार्यं
न पश्चात् । तदाह प्रचेताः—

“ अपोशानकराग्राणामच्छिद्रस्य च भाषणात् ।

निराशाः पितरो यान्ति देवैः सह न संशयः ” ॥

व्यासः—“ जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्नीयुरपोशानादनन्तरम् ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

शङ्खलिखितौ—“ नाग्रासनस्थः पूर्वमश्रीयान्नाभ्यधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् ” ।

बौधायनः—“ जुषेति प्रथमं ब्रूयाद्भुक्तान्ते ब्राह्मणेषु च ।

मन्त्रकर्मविपर्यासादच्छिद्रं जायतामिति ” ॥

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—“ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ” ॥

पाणितले दत्तमित्यग्नौकरणान्नमित्यर्थः । तच्चान्नं संकल्पात्पूर्वं पृथक्स्थाप्यं ततो भोजनार्थेनान्नेन मिश्रणीयम् ।

मनुः—“ न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टान्हविर्गुणान् ।

यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्मताः ॥

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ” ।

प्रचेताः—“ पीत्वाऽपोशानमश्रीयत्पात्रे दत्तमगर्हितम् ।

सर्वेन्द्रियाणां चापह्यं पादपाण्योस्तथैव च ॥

दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनम् ” ।

पानादिकं हस्तेन न पिबेत् ।

शङ्खलिखितौ—“ ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैर्नाभिवेदेयुः । नानृतं ब्रूयुः । अन्योन्यं

न प्रशंसेयुः । अन्नपानं न प्रभूतमिति न ब्रूयुः । अन्यत्र हस्त-

संज्ञाया यावदूष्मौ यावत्प्रशस्तं यावत्सोष्म तावदश्नन्ति

पितरो ह्यन्यत्र फलमूलपानकेभ्यः ” ।

फलादीनां सोष्मता न कार्येत्यर्थः ।

यमः—“ यश्च पाणितले भुङ्क्ते यश्च वायुं समुत्सृजेत् ।

न तस्य पितरोऽश्नन्ति यश्चैवाग्ने प्रशंसति ” ॥

चराहपुराणे—“ याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य तुप्यन्ति दानुर्भोक्तुर्न संशयः ” ॥

हारीतः—“ उद्धृत्य पाणिं विहसन्सक्रोधो विस्मयान्वितः ।

श्राद्धकाले तु यदुद्धृते न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ” ॥

घृद्धशातातपः—“ आसने पादमारोप्य यदुद्धृते च द्विजोत्तमः ।

हन्ति दैवं च पित्र्यं च तदन्नं च प्रजाः पशून् ” ॥

देवलः—“ योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ” ॥

यमः—“ यस्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यश्च तैलाभिधारितम् ।
रजस्वलाभिर्यद्दृष्टं तद्वै रक्षांसि गच्छति ” ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बहुवचनम् ।

“ निरौकारेण यद्रुक्तं परिविष्टं समन्युना ।
दुरात्मना च यद्रुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ” ॥

निरौकारेणेत्यौकारादिकं भोजनमन्त्रमन्तरेणेत्यर्थः ।

“ विधिहीनमस्पृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अश्रद्धया हुतं दत्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मांसं नैराश्यं प्रतिपेदिरे ” ॥

वसिष्ठः—“ उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।
तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यमुरा दुष्टचेतसः ॥
तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।
भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदृच्छोपणाद्विजः ” ॥

तथा—“ नियुक्तस्तु तथा श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ” ॥

वराहपुराणे—“ उद्धरेद्यदि पात्रं तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं वसुंधरे ” ॥

शातातपः—“ अर्धमुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् ।
यद्रुक्तं तत्पितृणां तु शेषं विद्यादथाऽऽसुरम् ॥
हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिबेद्रुक्त्वा द्विजः सदा ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ” ॥

मनुः—“ श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ” ॥

शातातपः—“ भग्नपृष्ठस्तु यो भुङ्क्ते बहिर्जानुस्तथैव च ।
हसते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥
न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

बौधायनः—“ पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
नैवासौ भोज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“ शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
यो दद्याद्रागसंमोहान्न तद्गच्छति वै पितॄन् ॥
तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि ।
अन्यत्र दधिसर्पिभ्यां शिष्याय च सुताय च ॥
हर्षयेद्ब्राह्मणास्तुष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैनान्गुणैश्च परिचोदयेत् ” ॥

परिचोदयेत्प्रवर्तयेत् ।

निगमः—“ अपेक्षितं न यो दद्याच्छ्राद्धार्थं परिकल्पितम् ।
अधः कृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥
मांसापूपफलेक्ष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रासशेषं न पात्रे स्यात्पीतशेषं तु नो पिबेत् ” ॥

आत्रिः—“ हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्धाऽथ गुणान्वदेत् ।
भूतलाच्चाद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वा पिबेत् ॥
प्रौढपादो बहिष्कक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीत्वाऽवशिष्टतोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादितार्थं पुनः खादेन्मोदकादि फलादि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भ्राजनेऽपि वा ।
इत्थमश्रन्द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥
घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ।
यमस्तदशुचि प्राह तुर्यं गोमांसभक्षणैः ” ॥

शातातपः—“ अत्युष्णं सतिलं सर्वमनिवारितमद्भुतम् ।
अलोलुपो जितक्रोधो भुञ्जीतान्नं मितं हितम् ” ॥

काष्णाजिनिः—“ कुर्यादथापरिश्रान्तो दम्भाहंकारवर्जितः ।
क्रोधं मोहं तथा लोभं वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ” ॥

कुर्याद्भोजनमित्यन्वयः ।

मनुः—“ ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपागतम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ” ॥

यमः—“ भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपागतः ।

उपविष्टेषु तु प्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् ” ॥ २३८ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥

अन्नं पायसादि ब्राह्मणानामभीष्टं तच्च हविर्भागार्हं क्रोधत्वरारहितो दद्यात् ।

शङ्खः—“ अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिधारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्यत्प्रकृतं भवेत् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ ततस्त्रिलैर्मोसैः शाकैः सूपैः कृसरपायसापूपैर्लज्जैर्मक्षैः पानैर्म-

धुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टतोऽन्नं दद्यादनसूयः ” ।

यमः—“ ततो विप(श)र्द्धमानीय भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ।

अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ॥

सर्वमेतत्समानीय प्रणयेन यथामुखम् ।

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरी ” ॥

नारायणः—“ यद्धव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्मुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया नार्या हस्तेन दीयते ॥

हृद्यं यदन्नमुष्णं यत्तदुष्णमिह शस्यते ” ।

मनुः—“ हविर्यच्चिररात्राय यच्चाऽऽनन्त्याय कल्पते ।

पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्मपैरद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ” ॥

विष्णुः—“ तिलैर्ब्रीहियवैर्मपैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्गोधूमैश्च

मांसं प्रीयन्ते । एकादशैरभ्रेणाजेन संवत्सरं तु पयसा

तद्विकारैर्वा ” ।

मनुः—“ मुन्यन्नानि पयः सोमं मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ” ॥

अनुपस्कृतं कार्यान्तरार्थत्वेनापकम् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

बृहस्पतिः—“ संस्कृतं व्यञ्जनाढ्यं च पयोमधुघृतान्वितम् ।

श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते ” ॥

आपस्तम्बः—“ नैयमिकं तु यच्छ्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् । सर्पिर्मा-

समिति प्रथमकरुपाभावे तैलं शाकमिति ” ।

काष्णार्जिनिः—“ यदिष्टं जीवतश्चाऽऽसीद्दद्यात्तत्तस्य यत्नतः ” ॥

यमः—“ कृच्छ्रं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्नापि याचेन्न दापयेत् ” ॥

वृद्धशातातपस्त्वन्यथाऽऽह—“ अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।

न याचते द्विजो मूढः स भवेत्पितृघातकः ॥

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।

कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ” इति ॥

तच्च श्राद्धार्थमुपकल्पितं याचितव्यं दातव्यं च । अनुपकल्पितं तु न याच्यं नापि देयमिति व्यवस्था ॥

आ तृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २३९ ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ॥

तदन्नं प्रकिरेद्धूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४० ॥

ब्राह्मणतृप्तिं यावत्पवित्राणि सूक्तानि यजुषि सामानि च जपित्वा यद्य-
दन्नं विप्रैरुपभुक्तं ततस्तत एकदेशं कचित्पात्रे कृत्वोपादाय पूर्वं जपं जपित्वा
तृप्ताः स्थेति विप्रानामन्य तैश्च तृप्ताः स्म इति प्रत्युक्तः शेषमन्नं यथा नेतुं
मन्यन्ते तथोक्त्वा तत्पात्रस्थमन्नं भूमौ प्रकिरेत् । ततो विप्रेभ्यः सकृत्सकृदपो
दद्यात् । व्याहृतयः सावित्री “ मधु वाता ऋतायते ” इति त्र्यृचश्च पूर्वजपः
स यज्ञोपवीतिना कार्यः । यदाह जमदग्निः—

“ अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।

सूक्तं स्तोत्रं जपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम् ” इति ॥

कात्यायनः—“ अश्रत्सु जपेद्याहृतिपूर्वा गायत्री सप्रणवां सकृन्निर्वा रक्षोघ्नीः

पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ” ।

१ क. च. प्रशस्यते । २ ख. घ. ‘यमः कल्पोऽभा’ । ३ ख. ग. घ. कृच्छ्रद्वा । ४ च. सूक्तः ।
५ ग. शेषान्नमनु । ६ क. घ. च. ‘नुमन्य । ७ ग. घ. ‘द्रुमावपो दद्यात्सकृत्स’ । ८ ख. च.
‘र्वे पूर्व ज’ । ९ क. ख. ग. ‘जपो भुक्तानेषु यो जपः स ।

कृणुष्व पाज [ऋ० अ० ३ अ० ४ व० २३] इत्याद्या रक्षोघ्नाः ।
पितृमन्त्रा उदीरतामवर [ऋ० अ० ७ अ० ६ व० १७] इत्यादयः ।

बौधायनः—“ रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयाञ्जनैः ” ॥

मनुः—“ स्वाध्यायं श्रावयेत्पिड्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि *खिलानि च ॥

ब्रह्मविष्णवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेशसोमैयुक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥

बृहद्रथन्तरं तद्वज्ज्येष्ठसाम च रौरवम् ।

तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ॥

मण्डलब्राह्मणं तद्वत्प्रीतिकौरि च यत्पुनः ।

विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ” ॥

विष्णुपुराणे—“ रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरौस्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्न्यां विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्याधितमूर्तयः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदीरितम् ।

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता च योऽन्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो यज्ञसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्संनिधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ” ॥

वायुपुराणे—“ सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभम् ।

स्वर्गापवर्गसोपानं पितॄणां च विमुक्तये ॥

* हरिवंशादीनि ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अमूर्तीनां समूर्तीनां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
 नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां योगचक्षुषाम् ॥
 इन्द्रादीनां जनेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणां तथाऽन्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥
 मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
 तान्नमस्यामि सर्वान्वै पितॄनप्सुषदस्तथा ॥
 नक्षत्राणां ग्रहाणां च वाय्वग्न्योश्च पितॄनथ ।
 द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
 देवर्षीणां जनेतारः सर्वदेवनमस्कृताः ।
 भ्रातरः सर्वभूतानां तान्नमस्ये पितामहान् ॥
 प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगीश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
 नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयंभुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
 इत्येतदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितम् ।
 पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोविनाशनम् ” इति ॥

शेषानुज्ञापने विशेषमाह शौनकः—

“ तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च संपन्नं पृष्ट्वा
 यद्यदन्नमुपभुक्तं ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य
 शेषं निवेदयेदभिमतोऽनुमते वा ” इति ।

अस्यार्थः—श्राद्धे भोक्तृस्तांस्तृप्तान्विदित्वा मधु वाता ऋतायत इति
 ऋचमक्षन्नमीमदन्त इति चैकामृचं राहूगणगौतमदृष्टामिन्द्रदै(दे)वत्यां पार्श्वे
 जपित्वा संपन्नमिति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा संपन्नमिति तैः प्रत्युक्ते यद्यदन्नं तैर्ब्राह्मणै-
 र्भुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकादन्नादेकदेशं पिण्डार्थं पात्रान्तरे पिण्डपितृयज्ञस्थाली-
 पाकेन सहोद्धृत्य ब्राह्मणाननुज्ञापयत्यवशिष्टमन्नं किं क्रियतामिति । ततस्त-
 स्मिन्नन्ने ब्राह्मणैरभिमतं स्वीकृते विप्रगृहं प्रति तत्प्रापणीयम् । अथ
 ज्ञातिभिः सहोपभुज्यतामित्यनुमन्यन्ते तदा तथैव कुर्यादिति ।

१ क. 'नां च ने' । २ ग. 'जनीता' । ३ ख. 'मन्वादी' । ४ ग. च. 'जनीतारः' । ५ ग. च.
 'जनीता' । ६ क. घ. च. 'भ्रातारः' । ७ ख. 'योगेश्व' । ८ ख. 'अपहृक्तिमि' । ९ ख. च. 'कादे' ।
 १० ख. 'मतैः स्वी' ।

मनुः—“ ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ” ॥

मार्कण्डेयः—“ प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना ।

तृप्ता भवन्तः संपन्नं भवतां कश्चिदेव तु ” ॥

मनुः—“ सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संनीयाऽऽप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ” ॥

संनयनमेकत्र पात्रे ग्रहणम् ।

“ असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुल्योषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यैः ।

उच्छोषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥

दासवर्गस्य तत्पित्र्यं भागधेयं प्रचक्षते ” ।

भागधेयं भागः । ततश्चानुपनीतप्रमीतांश्च स्वकुलोत्पन्नाञ्जन्तूस्तथा कुल्यो-
पित्प्रभृतीनामर्त्याज्यानां ये त्यागिनस्तांश्चोद्दिश्य विप्रभोजनपात्रस्थमन्नं दर्भेषु
च यो विकिरस्तदुभयं पृथक्पृथक्कृत्याज्यमित्यर्थः सिद्धो भवति । यश्च(च) भूमिगतं
विप्रोच्छिष्टं तदजिह्मायाशठाय मृताय दासवर्गाय संकल्पनीयम् ।

वसिष्ठस्तु—“ उच्छोषणं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकम् ।

अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् ” इति ॥

प्रेतेषु पित्रादिषु येऽनुप्रेता अनुमृता ये च स्वकुलेऽप्रजसोऽल्पायुषश्च तानु-
द्दिश्योच्छोषणादि दद्यात् ।

तथा—“ प्राक्संस्कारात्प्रमीतानां सप्रेष्याणामिति श्रुतिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छोषणे उभे ” ॥

पात्रगतमुच्छिष्टम् । भूमिगतमुच्छोषणम् । ततश्चासंस्कृतप्रमीतेभ्यः सप्रे-
ष्येभ्य इति चोद्देशः कार्य इति सिद्धं भवति । वैश्वदेविकब्राह्मणविकिरे
गोभिलोक्तमन्त्रः—

“ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ” ॥

पित्र्यब्राह्मणसंवन्धिविकिरविषये बृहस्पतिः—

“ उपस्पृष्टोदकानां तु ब्राह्मणानां तदग्रतः ।

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रमनमुदाहरेत् ॥

(भाद्रप्रकरणम् १)

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽपि दग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ” ॥

इति बृहस्पतिमते विकिर आचमनानन्तरम् । अन्यमते तु प्रागेवाऽऽचम-
नात् । कात्यायनः पुनरेतं मन्त्रमाह—

“ ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ” इति ॥

मार्कण्डेयः—“ अन्नं सतृणमभ्युक्ष्य मामेक्षेष्टेति मन्त्रतः ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः ॥

अन्नं तु विकिरेद्भक्त्या भृत्यभागस्तु स स्मृतः ” ॥

अत्रान्नविकिरे मघ्नः । न तु प्रोक्षणे । तृणमत्र दर्भाः । “ दर्भेषु विकिरश्च यः ”
इति वचनात् ।

मरीचिः—“ श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाऽऽचामेन्मतिभ्रमात् ।

पितरस्तस्य षण्मासान्भवत्युच्छिष्टभोजिनः ॥ २३९ ॥ २४० ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥

उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्धि पितृयज्ञवत् ॥ २४१ ॥

प्रकृतं सर्वप्रकारमन्नं स्तोकशः स्तोकशः क्वचित्पात्र उपादायोद्धृत्य पिण्ड-
पितृयज्ञविधानेन चान्नमयान्पिण्डान्दद्यात् । सतिलं दक्षिणामुख इति पितृय-
ज्ञादिशेषः । उच्छिष्टसंनिधौ नाग्निसंनिधावित्यर्थः ।

आत्रेः—“ पितृणामासनस्थानामग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।

उच्छिष्टसंनिधानं तत्रोच्छिष्टासनसंनिधौ ” ॥

जातूकर्षेयः—“ व्याममात्रं समुद्धृत्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

षत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः ” ॥

भास्करस्मृतौ—“ विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते ” ॥

मनुः—“ उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतम् ।

मण्डलं चतुरश्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखन्निश्च तं त्यजेत् ।

तस्मिन्स्थाने ततो दर्भानेकमूलशिखान्वहन् ॥

दक्षिणाग्रानुदक्पादान्सर्वास्तान्स्तृणुयात्समम् ” ॥

कात्यायनः—“ तृप्ताञ्ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्वा-
यत्रीं जप्त्वा मधुमतीर्मधु मध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति ।
तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकत
उद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु श्रीन्पिण्डानवनिज्य दद्या-
दाचान्तेष्वित्येके ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे—“ सव्योत्तराम्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।
प्रघर्षणं ततः कुर्याच्छ्राद्धकर्मण्यतन्द्रितैः ॥
खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनं बुधः ।
सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानां च त्रिरुच्यते ” ॥

उल्लेखनं पिण्डनिर्वपणप्रदेशे लेखाकरणम् ।

वायुपुराणात्—“ सकृदेवाऽऽस्तरेद्दर्भान्पिण्डार्थं दक्षिणामुखः ।
प्राग्दक्षिणाग्रान्प्रयतो दद्यात्पिण्डाननन्तरम् ” ॥

तथा—“ मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।
जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ” ॥

जातूकर्ण्यः—“ उपमूलं समास्तीर्य दर्भानुच्छिष्टसंनिधौ ।
कृत्वाऽवनेजनं दद्यात्त्रीन्पिण्डांस्तु यथाविधि ” ॥

सुमन्तुः—“ श्राद्धसेवनकाले तु पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ” इति ॥

बृहस्पतिः—“ सर्वस्मात्प्रकृदन्नात्पिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।
पितृमातामहादीनां दद्याद्बृहद्विधानतः ” ॥

मरीचिः—“ पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।
राजतोदुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः ” ।

उदुम्बरं ताम्रमयम् ।

पारस्करः—“ अर्घदानेऽथ संकल्पे पिण्डदाने तथाऽक्षये ।
गोत्रसंबन्धनामानि यथावत्प्रतिपादयेत् ” ॥

गृह्यसूत्रम्—“ यदि नामानि न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीसद्भ्य इति
प्रथमं पिण्डं निदद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तारिक्षपद्भ्य
इति द्वितीयम् । स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति
तृतीयम् ” ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

विष्णुधर्मोत्तरे—“ पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।

काशेषु राजन्दूर्वासु पवित्रे ते परे स्मृते ” ॥

व्यासः—“ ब्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ” ॥

मरीचिः—“ आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विस्वमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमशौचे प्रतिवासरम् ” ॥

मनुः—“ न्युप्य पिण्डान्पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु पिण्डेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् ” ॥

लेपभागिन आह मत्स्यपुराणम्—

“ लेपमाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ” ॥

विष्णुः—“ अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्ममूले करावधर्षणम् ” ।

व्याघ्रः—“ दर्ममूलेषु निर्मृज्याद्धस्तलेपं समाहितः ।

अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् ।

कृत्वाऽवनेजनं कुर्यात्पिण्डपात्रमधोमुखम् ” ॥

मनुः—“ आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।

षट्क्रतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणात्—“ कृष्णाच्चैव तिलात्तैलं यत्नात्सुपरिरक्षितम् ।

विह्वपात्रेण दातव्यं पितृभ्योऽभ्यञ्जनं बुधैः ” ॥

तिलादिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् ।

तथा—“ अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ।

नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥

क्षौमसूत्रं नवं दद्याद्विशेत्कार्पासकं तथा ।

पत्तोर्णं पट्सूत्रं च कौशेयं च विसर्जयेत् ” ॥

क्षौममतसीप्रभवम् । पत्तोर्णं धौतकौशेयम् । पट्सूत्रं प्रसिद्धम् । कौशेयं त्रस-
रीसूत्रम् ।

१ ख. ग. 'णैः । कुशे' । २ ग. न्यस्य । ३ क. ग. च. 'ण्ड्यं सप्त' । ४ च. 'मिल्यामलके.
नाव' । ५ ग. 'त्रं पितृपि' । ६ ग. 'पितृपा' । ७ ख. 'त्वमात्रे' । ८ क. ग. विवर्ज' । ९ घ.
'यं भ्रमरी' ।

शङ्खः—“ ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथ वा नवम् ।

दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहर्तवस्त्रजा ” ॥

आश्वलायनः—“ वासो दद्याद्देशांमूर्णास्तुकां वा ” इति । ततश्च विहितप्रति-
षिद्धत्वादशाया विकल्पः ।

व्याघ्रः—“ गन्धपुष्पादि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ।

एतद्वः पितरो वासो दशा दद्यात्पृथक्पृथक् ” ॥

बृहस्पतिः—“ धूपदीपैर्मर्त्यगन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणात्—“ मधु चाऽऽज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विलेपनम् ।

मर्लिं दद्याच्च विधिवत्पिण्डोऽष्टाङ्गो मवेद्यथा ” ॥

पुराणात्—“ यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथंचन ” ॥

विष्णुः—“ पिण्डानां विकीरं कृत्वाऽऽर्घ्यपुष्पधूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-

भोज्यं निवेदयेत् । उदपात्रं मधुवृततिलैः संयुक्तं च ” ।

मनुः—“ अविजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथा न्युप्तान्समाहितः ” ॥ २४१ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥

मातामहानामप्येवं पितृवत्पिण्डदानं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणानाचामयेत् ।

विष्णुः—“ उदङ्मुखेष्वाचमनं दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दद्यात् ” ।

ततश्च सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

नारायणः—“ अचालयित्वा तत्पात्रं स्वास्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः ” ॥

बृहस्पतिः—“ भाजनेषु तु तिष्ठत्सु स्वास्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम् ” ॥

जातूकर्ण्यः—“ पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥

न स्त्रीभिर्न च बालेन न सजात्या कदाचन ” ॥

स्वास्तिर्वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ १४२ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

* एतदर्थस्थान एतदर्थम्—“तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः” इति ग. घ. पुस्तकयोः ।

१ क. ‘तसूत्रजाम् । भा° । २ ग. ‘दशा पूर्णा । ३ ख. च । ४ ख. ग. च. ‘किरणं कृ° ।
५ ख. ग. घ. छ. झ. ‘वाच्यं त° ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥२४३॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

ततो विप्राचमनादूर्ध्वं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति विप्रान्वाचयेदित्यर्थः । तैश्च स्वस्तीत्युक्तेऽक्षय्योदकं कुर्यात् । षष्ठ्यन्तगोत्रसं-
बन्धनामानन्तरमक्षय्यमस्त्वित्युक्त्वा विप्रहस्तेषु जलं निषिञ्चेदित्यर्थः । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा स्वधाकारं कारयेत्स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान-
नुज्ञापयेदित्यर्थः । तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यः स्वधो-
च्यतामिति विप्रानुज्ञापने कृतेऽस्तु स्वधेति तैरुक्ते भूमौ जलं सिञ्चेत् ।

शातातपः—“ अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टकामास्तु वाचयेत् ।
दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥
एवमेषां प्रणामेन दीर्घमार्युरवाप्नुयात् ।
अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ॥
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नैः ।
लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ॥
लक्ष्मीर्वसेत्सदा सोमे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ।
अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तु मे ॥
यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ।
दक्षिणायां तु सर्वत्र बहु देयं तथाऽस्तु नः ॥
एवमस्त्विति तैर्वाच्यं मूर्ध्ना ग्रह्यं तु तेन तत् ” ।

ब्रह्मपुराणात्—“ आचान्तेषूदकं दद्यात्पुष्पाणि सयवानि च ।
यवोऽसीति पठन्मन्त्रं श्रद्धामक्तिसमन्वितः ॥
दद्यात्तथाऽक्षय्यजलं तिलाज्यमधुसंयुतम् ।
सपवित्रान्कुशान्भूमावास्तीर्य सतिलांस्तथा ” ॥

ब्रह्माण्डपुराणात्—“ सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥
उपानत्पादुकाच्छत्रचामैराण्यजिनानि च ।
यज्ञेषु दक्षिणा पुण्या सेति संचिन्तयेत्सदा ” ॥

या यज्ञदक्षिणा सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

१ क. च. 'युष्म विन्दति । अ° । २ ग 'नः । अप्सवेव लक्ष्मीर्वसति लक्ष्मीर्वसति पु° ।
३ स. 'क्षय्यं चा' । ४ क. च. 'मरन्यजना' ।

“ दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ” ।

तथा—“ लोके श्रेष्ठतमं सर्वं मनसश्चापि यत्प्रियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥

अनन्तमक्षयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ।

पितॄणां तेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ” ॥

मार्कण्डेयः—“ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।

प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुंगवे ॥

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं दद्यात्कृष्णाजिनं च यः ।

सुवर्णशृङ्गं सखुरं विधिना मानवोत्तमः ” ॥

पारस्करः—“ एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।

मक्षयं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वर्नुसारतः ” ॥

पात्रानुसारत इत्यर्थः ।

वृद्धगौतमः—“ दक्षिणां पितृदेवेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोः ” ।

पितरो देवा येषां ते पितृदेवाः पितृदेवत्याः श्राद्धभोक्तार इत्यर्थः ।
तेभ्यः पूर्वं दक्षिणां दद्यात्ततो द्वयोर्विश्वदेविकविप्रयोरित्यर्थः । द्वयोरिति चतु-
र्थ्यर्थे सप्तमी । ततश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देया न पित्रादिभ्यः । तथा
च देवलः—

“ आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेदथ दक्षिणाम् ।

हिरण्यरत्नभोगानामन्येषां च स्वशक्तितः ” ॥

एवं च सति दक्षिणाशब्दसामञ्जस्यं भवति । यच्च वाक्यं “ पितृभ्यो
दक्षिणा देया ” इति तत्पितृदेवत्यब्राह्मणसंबन्धपरम् । अन्यथा ब्राह्मणानां
दक्षिणास्वाम्यं न स्यात् ।

जमदग्निः—“ सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जनम् ” ।

अपसव्यं तत्रापि भगवान्मत्स्यो मेने ।

कात्यायनः—“ स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति
पृच्छति वाच्यतामित्युक्ते पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिताम-
हेभ्यः स्वधोच्यतामित्यनुज्ञापितैर्विप्रैरस्तु स्वधेत्युच्यमान ऊर्जं
वहन्तीरित्यपो निविञ्चेत्सपवित्रेषु कुशेषु ॥२४२॥२४३॥

विश्वे देवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥२४४॥

(आह्नप्रकरणम् ९)

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ॥

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥२४५॥

विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति कर्त्रा विप्रैश्चोक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तामिति श्लोकं जपेत् ।

पुराणात्—“ सव्यवहिव्यतीर्थेन यवोदकमधो ददत् ।

विश्वे देवाश्च यज्ञेऽस्मिन्प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ ततः स्वधावाचनकं विश्वे(श्च)देवेषु चोदकम् ।

दत्त्वाऽऽशिषोऽपि गृह्णीयाद्विजेभ्यः प्राह्मुखो बुधः ॥

अघोराः पितरः सन्तु सन्तिवत्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्तिवत्युक्तश्च तैः पुनः ” ॥

अत्र बौधायनेन “ दातारो नोऽभिवर्धन्ताम् ” इति श्लोकानन्तरम्—

“ अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ”

इति मन्त्र आम्नातः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

इत्युक्त्वा तु प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४६ ॥

इति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणानां प्रिया वाचश्चोक्त्वा तांश्च नमस्कृत्य प्रीतः सन् “ वाजेवाजे ” इत्यनया त्रिष्टुभा वसिष्ठदृष्ट्या विप्रदेवत्यया विसर्जयेत् ।

अत्र पितृविसर्जनं पूर्वम् । अत्र मत्स्यपुराणम्—

“ ततस्तानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

वाजेवाज इति जपन्कुशाग्रेण विसर्जयेत् ” ॥

विप्रविसर्जनं चोपवीतिना कार्यम् ।

“ उपवीर्यो स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति विसृजेत् । अस्तु स्वधेति वा ” ।

इति शौनकवचनात् । प्रतिब्राह्मणं मन्त्रावृत्तिः । कुशाग्रस्पर्शरूपविसर्गस्य सर्वविप्रविषयस्य युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् ।

बृहस्पतिः — “अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादामिवन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे गतास्तेऽनुग्रहादिवर्म ॥
अथ शाकादिदानेन क्लेशितो ये मयेदृशाः ।
तत्क्लेशजातं चित्तेन विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ” ॥ २४६ ॥

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ॥

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४७ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रेऽर्घ्यसंस्त्रवाः पूर्वं स्थापितास्तत्पात्रं पूर्वमुत्तानं कार्यं सतः
प्रागुक्तं विप्रविसर्जनं कार्यम् । येषां गृहे पितृपात्रमुत्तानमेव पात्रान्तरेण
पिहितं स्थापनीयमेवेति विहितं तन्मतमाश्रित्य दक्षिणादानानन्तरमुक्तं
ब्रह्माण्डपुराणे —

“ ततः संस्त्रावपात्रेभ्यो जलमादाय चार्पितम् ।
ऊर्जं वहन्तीश्च जपन्पिण्डांश्चाप्यवसिञ्चति ” ॥ २४७ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४८ ॥

तान्विप्रान्प्रदक्षिणीकृत्य गच्छतोऽनुगम्य पितृसेवितं श्राद्धावशिष्टमेवान्नं
भुञ्जीत । श्राद्धकर्ता भोक्तारश्च तां रात्रिं ब्रह्मचारिणो भवेयुः ।

मत्स्यपुराणात् — “ बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।
बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः ॥
निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ” ॥

बहिर्गृहाद्वहिरित्यर्थः ।

कात्यायनः — “ वाजे वाजे इति विसृज्याऽऽमावाजस्य इत्यनुव्रज्य
प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ” ।

मनुः — “ प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः शक्तितो दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ” ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

ज्ञातयः पितृपक्ष्याः । बान्धवा मातृपक्ष्याः । गृहबलिशब्देन सकलमेव वैश्वदेवादि कर्मोपलक्ष्यते ।

पुराणात्—“ ततो विसर्जयेद्विप्रान्प्रणिपत्य च भक्तितः ।

आद्वारमनुगच्छेच्च आगच्छेच्चानुमोदितः ” ॥

मार्कण्डेयः—“ ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथिम् ।

नित्यक्रियां पितॄणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

पितॄणां न तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाकेन चेत्यन्ये केचित्पूर्वं तु पूर्ववत् ॥

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ” ॥

नित्यक्रिया वैश्वदेवादिः ।

स्मृत्यन्तरम्—“ आतिथ्यरहितं श्राद्धमासुरं सति संभवे ।

देहि देहीति वक्तव्ये भोक्तुर्दोषोऽन्यथा भवेत् ” ॥

देवलः—“ निर्वर्त्य पितृमेधं तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीञ्शेषेण तोषयेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः श्राद्धेषु च सदैव हि ” ॥

तथा—“ वन्दिमागधमूताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा ।

अलव्यलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ॥

तस्मात्तेऽपि विभोक्तव्याः सकलं च विभज्य च ” ॥

गीतनृत्तवाद्यानि तौर्यत्रिकम् ।

देवलः—“ श्राद्धं दत्त्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।

देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ” ॥

आपस्तम्बः—“ सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य आसार्धपरार्धं प्रोश्नाति ” ।

एतत्संकल्पितैकादश्याद्युपवासविषयं भोजनविरोधिरोगविषयं च । “ प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्माणि म आत्माऽमृतत्वाय ” इत्युत्तरं यजुः । ततश्च “ भुञ्जीत पितृसेवितम् ” इत्यनेन भोजनं कर्तव्यमेवेति नियम्यते । तत्राऽऽमिषादि पितृसेवितमप्यौपवसथ्येऽहन्यग्निमना न भक्ष्यम् । “ अमाषममांसं व्रतं व्रतयीत ” इति श्रुतेः । अनग्निस्तु भक्षयेदेव ।

यत्पुनः—“ आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोम्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाऽष्टमी ”

इत्यादि पञ्चदश्यां मांसवर्जनं तद्रागप्राप्तं मांसभक्षणं वारयति । न वैधम् । पितृसेवितभोजनविधिश्च सकृद्भक्षणमात्रेणैव चरितार्थो भवतीति तदभ्यासो रागीय एव ।

विष्णुपुराणे—“ श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियोज्य च ।

व्यवायी रेतसो गर्भे मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ” ॥

व्यवायो मैथुनम् ।

शातातपः—“ श्राद्धं कृत्वा परे श्राद्धे भुञ्जते ये तु जिह्वलाः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ” ॥

तथा—“ पुनर्भोजनमध्वानं माराध्ययनमैथुनम् ।

दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धं भुक्त्वाऽष्ट वर्जयेत् ” ॥

यमः—“ दशकृत्वः पिवेच्चापो गायत्र्या श्राद्धमृगिद्विजः ।

ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ” ॥

अत्र सकृन्मन्त्रः । कार्याविशेषात् । यत्र हि मन्त्रकार्यं शिष्यते तत्र कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते । यथा निर्वाप्याज्यग्रहणधूपच्छेदनमन्त्राः । तैर्हि निर्वापादिसंस्कार्यं द्रव्यं प्रकाश्यते । तद्भेदाद्युक्ता मन्त्रावृत्तिः ।

मत्स्यपुराणे—“ पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

श्राद्धं कृत्वा च भुक्त्वा च सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वप्नं च सर्वदा ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ अस्तास्ते च ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्मसि ।

निक्षिपेत्प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखानि च ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वं च भाण्डप्रक्षालनं तथा ” ॥ २४८ ॥

सर्वेषां श्राद्धानां प्रकृतिभूतं पार्वणं श्राद्धं विधायेदानीं तद्विकृत्यात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधातुमाह—

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखान्पितॄन् ॥

यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥२४९॥

वृद्धौ विवाहादौ नान्दीमुखसंज्ञकान्पितॄन् एवं पार्वणोक्तश्राद्धप्रकारेण यजेत । प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणं कुर्वन्नित्यर्थः । अत्र पौर्वापर्यमविवक्षितम् । संमील्य हसतीतिवत् । अत्रापरो विशेषः कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैश्च तिलैश्च कार्याः क्रिया इति । कर्कन्धु वदरम् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अत्र विष्णुपुराणम्—“ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनि ।
नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥
युग्मास्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर ” ।

मत्स्यपुराणम्—“ उत्सवानन्दसंताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥
ततो मातामहाः पूज्या विश्वे देवास्तथैव च ” ।

शातातपः—“ नानिष्टा तु पितृञ्श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।
तिस्रोऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां कुर्वन्ति मातरः ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ कर्मण्यथाऽऽभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यधोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ” ।

शातातपः—“ मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ” ॥

भास्करः—“ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवैने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ” ॥

कात्यायनः—“ विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं यस्य शुश्रुम चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नाऽऽदौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥
आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्माणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ।
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥
एवमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्पृथक् ।
नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ” ॥

पुराणात्—“ वैश्वदेवविहीनं तत्केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
युग्मास्तत्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् ” ॥

१ क. स. च. 'श्मनः । ना' । २ क. च. भोजने । ३ क. घ. 'वनं श्राद्धं कर्माङ्गं विधिष' ।

४ क. घ. च. 'ज्ञस्य व' ।

वृद्धवसिष्ठः—“ पूर्वेद्युर्मतृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा ।
 उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ” ॥

वृद्धशातातपः—“ पृथग्दिनेष्वशक्ताश्चेदेकस्मिन्नेव वासरे ।
 श्राद्धत्रयं प्रकुर्वन्ति तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ” ॥

शातातपः—“ पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्णे पैतृकं स्मृतम् ।
 ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ” ॥

वसिष्ठः—“ श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।
 मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरम् ॥
 ततो मातामहानां तु पिण्डान्दद्यात्क्रमेण तु ” ।

कात्यायनः—“ असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः ।
 अतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥
 गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यैः पूजनं सकृत् ।
 सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ” ॥

एतच्च सर्व एव प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यात इत्येतद्विषयम् । अस्य
 चायमर्थः—सर्व एव पतितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य प्रत्युद्धारो ज्ञातिपरिग्रहः पुत्र-
 जन्मना व्याख्यातः । पुत्रे जाते ये तस्य जातकर्मादयः संस्कारास्ते सर्वेऽ-
 प्यस्य कार्या इति । एवं च जातकर्मादीनां संस्काराणां युगपत्करणाद्गणशः
 क्रियमाणत्वम् ।

“ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकारणात् ।
 पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ” ॥

पिण्डानभ्युदयश्राद्धे तेषां पुत्राणामोद्वाहनादा विवाहात्पिता स्वपितृभ्यो
 दद्यात् । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् । अत्र क्रमशब्देन पितुरनन्तरो भ्रात्रादि-
 र्लक्ष्यते । पुत्रविवाहे पितुः श्राद्धाधिकारैः कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यनेनोक्तो बोद्धु-
 रपि पृथगधिकारो नानिष्ठा तु पितृञ्श्राद्धमित्यनेनोक्तस्तेन पुत्रविवाहे पित्रा पुत्रेण
 च वृद्धिश्राद्धं पृथक्कार्यम् । पुत्रेण च—

“ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतोऽग्निमान् ”

इति विधिमाश्रित्य कर्तव्यम् । अत्र चाग्निमद्ग्रहणमधिकारिमात्रोपलक्ष-
 णार्थम् । अत एव समावर्तने ब्रह्मचारिणा जीवत्पितृकेण पितामहादिभ्यः
 श्राद्धं प्रदीयते । वृद्धवसिष्ठः—

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।

पतिपुत्रान्विता मर्या योषितोऽष्टौ मुदाऽन्विताः ” ॥

चतुर्विंशतिमतात्—“ अथाऽऽभ्युदयिके प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारणम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुस्तिस्रः पूज्या मातामही तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी ” ॥

माता पितामही प्रपितामहीति तिस्रः पितृपक्षे । मातामही मातुः पितामही मातुः प्रपितामहीति तिस्रो मातृवर्गे । तथा मातृष्वसा पितृष्वसा चेत्यष्टौ मातरः ।

“ ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गक्षेत्रगणाधिपान् ।

वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान्पितॄन् ॥

मातृपूर्वान्पितॄन्पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ” ॥

कात्यायनः—“ कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुड्यलग्ना वसोर्धाराः पञ्च धारा घृतेन तु ।

कारयेत्सप्त धारा वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः* ।

आयुष्याणि आनोभद्रीयादीनि ।

मातरस्तु—“ ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी क्रमात् ।

वाराही नारसिंहैन्द्री सप्तैता मातरो मताः ” ॥

यद्वा—“ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

* एतदग्रेऽधिकोऽयं ग्रन्थश्च. पुस्तके स यथा—

“ ललिता च उमा गौरी अम्बिका सलिलाश्रया । भगवती च भगवती च धाराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

मनुमतिश्च राका च सिनीवाली कुहूस्तथा । धात्री सर्वेश्वरी चैव ह्यश्वरी तथैव च ॥

एतास्तु देवता नित्यं भक्तगोलकदेवताः । पूज्या ह्यशोडशाख्यामेकान्तवासिनी सदा ॥

मृत्तिकागोलके पूज्यो महागणपतिर्विभुः । पद्मामृतं घृताभ्यक्तं मधुमांसं द्वितीयकम् ” इति ॥

१ क. 'पुत्रयुता । २ ख. ग. घ. मातामहव' । ३ ख. दुर्गाः क्षेत्र । ४ ख. ग. घ. च 'नृ । पितृ' । ५ क. घ. च. 'युग्माः पूज्या । ६ च. 'सित्वा वा । ७ क. च. 'पुष्पैश्च नै' ।

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
अपोऽर्घ्यं गन्धपुष्पं च धूपं दीपं निवेदयेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणात्—“ पूर्वाह्णे दैविकं कार्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ” ॥

सव्यं प्रदक्षिणम् ।

तथा—“ युग्मांस्तु भोजयेद्बुद्धौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।
नान्दीमुखास्तु पितरस्तृप्यन्तामिति वाचयेत् ” ॥

अत्रिः—“ पूर्वाह्णे वै भवेद्बुद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।
पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ” ॥

कात्यायनः—“ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पित्र्यमन्त्रवर्जं जप ऋजवो
दर्भा यवैस्त्रिलार्थः संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दधिवदराक्षत-
मिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ।
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षयस्थाने । नान्दीमुखा-
न्पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः पिता-
महाः प्रपितामहाः प्रीयन्तामिति स्वधां प्रयुञ्जीत । युग्मा-
नाशयेत् ” ।

तथा—“ अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।
प्रातरामन्त्रितान्विप्रान्युग्मानुमयतस्तथा ॥
उपवेश्य कुशान्दद्यादृजुनैव हि पाणिना ” इति ।

प्रातरुपवेश्येत्यन्वयः । आमन्त्रणं पूर्वद्युरेव ।

तथा—“ निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ॥
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव हि कारयेत् ॥
उपेष्टोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ” ॥

द्वयोर्द्वयोर्ब्राह्मणयोर्हस्तौ मेलयित्वाऽर्घ्यदानं कार्यम् । तत्र ज्येष्ठस्य विप्रस्य
हस्त उत्तरः कार्यः ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

तथा—“ मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
 गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
 न चाश्रत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।
 अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
 यस्तस्य प्रकरोऽन्नस्य तिलमान्यवमास्तथा ।
 उच्छिष्टसंनिधौ सोऽत्र तृतेषु विपरीतकः ॥
 संपन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
 सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
 प्राग्ग्रेषु तु दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
 अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनेध्वेति निस्तिलाः ” ॥

आद्यः पङ्क्तिमूर्धन्यो विप्रः ।

“ द्वितीये च तृतीये च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
 मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव वामतः ॥
 सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
 संयोज्याक्षतकर्कन्धुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
 अवनेजनवत्पिण्डान्दत्त्वा त्रिष्वप्रमाणकान् ।
 तत्पान्नक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
 उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
 भवेदधश्च करणादधरः श्राद्धकर्मसु ॥
 तस्मात्सर्वेषु श्राद्धेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥
 गन्धादीनि क्षिपेत्तूर्ण्यो तत आचामयेद्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥
 अथाग्रमूमिमासिञ्चेत्सैन्यकप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् ॥

१ क. सोममधु । २ ख. अपक्षि । ३ क. घ. च. छ. म. 'क्षिपन्मू' । ४ क. 'मिजति ।
 ५ क. ख. घ. 'त्स सुप्रोक्षि' ।

अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 पष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
 पवित्रान्तर्हितान्पिण्डान्सिञ्चेद्दुत्तानेपात्रैकृत् ॥
 युग्मानेव स्वस्तिवाच्य अङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
 कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ” ॥

धुर्यः पङ्क्तिमूर्धन्यः । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—

“ आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्माः प्राङ्मुखेभ्य
 उदङ्मुखो दद्यात् । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखः । द्वौ
 दर्भौ पवित्रे सोपयामानि पात्राणि चत्वारि शं नो देवी-
 रित्यभिमन्त्रितासु यवानावपति । यवोऽसि सोमदैवत्यो
 गोसैवो देवनिर्मितः । प्रतनवद्भिः प्रभुस्तुष्ट्या नान्दी-
 मुखाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति पितरः प्रीयन्तामि-
 त्येषां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च । एवमुत्तरयोः पितृपिता-
 महयोर्नित्यं चाग्नौकरणम् । स्वाहाकारेण होमश्च । अतो
 देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहः । इदं विष्णुर्वि चक्रम
 इत्यत्र पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेत् ।
 भुक्त्वा च येषु पिण्डदानमाशयान्गोमयेनोपलिप्य तेषु
 प्रागग्रान्कुशानास्तीर्यालंकृत्य पृथगाज्यमिश्रेणुडौदनो
 हविः सर्वत्र तस्यार्धेन द्वेद्वे आज्याहुतीर्जुहुयात् । नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विसृजेत् । प्रदक्षिणमुपचारः ।
 यवैस्तिलार्थः सर्वं द्विद्विः ” इति ।

भविष्यत्पुराणम्—“ पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्राद्धे महावाहो लोके धर्ममपेक्षते ” ॥

इति नान्दीमुखश्राद्धविधानम् ॥ २४९ ॥

अथैकोद्दिष्टप्रयोगविधिमाह—

१ ख. 'दुत्थानपानकृ' । २ ग. 'नमात्रवत् । यु' । ३ घ. 'त्रवत् । यु' । ४ ग. 'सोमसा' ।
 ५ ख. 'सवे दे' । ६ क. ग. 'प्रतव' । क. 'प्रतस्तु' । ७ ग. 'प्रभुः पुष्ट्या' । ८ क. 'लिप्तेषु' ।
 ९ ग. घ. 'अ ओदनो' । १० घ. 'सकृत्तस्या' । ११ घ. 'लोको धर्ममुपे' । १२ ख.
 इत्याभ्युदयिकश्राद्धना' ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकाध्वैकपवित्रकम् ॥

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५० ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ॥

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥ २५१ ॥

एकमुद्दिश्य यत्क्रियते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टम् । तदैवहीनं विश्वे(श्व)देवरहितम् । तत्रैकमध्वैकपवित्रमप्येकमावाहनेनमन्त्रेणाग्नौकरणेन च रहितम् । यत्पार्वणे यज्ञोपवीतवत्कर्म तदिहापसव्यवत्कार्यम् । अपसव्यं प्राचीनावीतम् । “उपतिष्ठताम्” इति मन्त्रः प्रकृतस्याक्षय्यमस्त्विति मन्त्रस्य कार्ये प्रयोज्यो विप्रविसर्जनेऽभिरम्यतामिति वदेत् । न तु “वाजेवाजे” इति । विप्राश्वाभिरताः स्म इति प्रतिब्रूयुः । एकस्यैकोद्देशस्य बहुविप्रनियोजनपक्षे बहुवचनम् ।

कात्यायनः—“अथैकोद्दिष्टमेकमध्वैकं पवित्रकमेकः पिण्डो नाऽऽवाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः स्वधितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वधितमित्यनुज्ञानम् । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इत्यपरे ” ।

शातातपः—“एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते । तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद्विजान् ” ॥

एकोद्दिष्टमुक्तं तच्च त्रिविधम् । नवं मिश्रं पुराणं च । तत्रैकादशहान्तं नवम् । तदूर्ध्वमासंवत्सरान्मिश्रम् । तत उत्तरं पुराणम् । तत्र नवमिश्रविषया विधयस्तावदुच्यन्ते । तत्र व्याघ्रः—

“एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि+ ” ॥

कात्यायनः—“श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रगीताहनि सर्वदा ” ॥

त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि ध्रुवाणि । अत एवाऽऽह जातृकर्ण्यः—

“ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ॥
अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ” इति ॥

* इत ऊर्ध्व—“प्रतिसंवत्सरं चैवमित्यनेन चतुर्थवत्सरे शुद्धश्राद्धं त्रिपौरुषं विधेयमिति गम्यते ” इति क. च. पुस्तकयोः ।

तथा—“ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणं चैवमित्येतच्छ्राद्धषोडशम् ” ॥

षाण्मासिके इत्यनेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह—

“ एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनः संवत्सरश्चैवं स्यातां षाण्मासिके तदा ” ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वाऽहोभिर्यदा षण्मासा न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तावत्सं-
ख्यया न्यूनोऽस्ति तदा षाण्मासिके श्राद्धे कार्ये इत्यर्थः ।
भविष्यत्पुराणे—“ अकृत्वा षोडशैतानि कृत्वा वर्षशतायुतम् ।

न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाऽऽह भगवाञ्जिहवः ॥

अर्वागढदात्प्रमीतस्य यस्य मासास्त्रयोदश ।

श्राद्धं तस्यापि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ” ॥

तथा—“ मृताहनि तु दातव्यं प्रेताय सुखमिच्छता ।

मृताहनि तु दत्तेन मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥

अस्थिसंचयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि तु ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश ” ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरेकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः । तथा च
पैठीनसिः—

“ षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वद्युरेव ते ।

मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ” ॥

तथा—“ सपिण्डीकरणादर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

प्रेतमंस्कारकर्माणि यानि श्राद्धानि षोडश ।

यथाकाले तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः ” ॥

अनेनेदमुच्यते—सपिण्डीकरणे द्वादशाह्नादौ कृतेऽपि मासिकानि प्रति-
मासमेव कार्याणीति । तानि च यद्यप्येकोद्दिष्टानि प्रेतत्वविमोचनार्थानि च
तथाऽपि तानि मन्त्रवन्ति न पुनर्नवश्राद्धवदमन्त्रकाणि । यदाह पैठीनसिः—

“ नवश्राद्धमतिक्रम्य मृताहनि तु मासिकम् ।

प्रेतमुद्दिश्य मन्त्रैस्तु वत्सरं निर्वपेत्सुतः ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अतिक्रम्य समाप्येत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—“ नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।
चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।
कर्तव्याः श्रुतितश्चेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् ” ॥

अस्माच्च पूर्णे मासि मासिकं कार्यमिति गम्यते ।

शङ्खः—“ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ” ॥

पैठीनसिः—“ सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासमाधिषु ” ॥

[+अपिशब्दोऽत्राशौचे सत्यपीति गमयति ।]

मत्स्यपुराणम्—“ एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।
पुत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान् ॥
द्वितीयेऽहि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ” ॥

[*सूतकान्त इति ब्राह्मणस्यैव तद्विषयम्(?) । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु ।]

वृद्धवसिष्ठः—“ सप्तमे च तृतीये च प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशेऽहि यच्छूद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ” ॥

चतुर्णां वर्णानां सामान्यमित्यर्थः । तर्पणशौचकालस्य दत्तस्तिलाञ्जलिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह स एव—

“ चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ” ॥

सूतकमशौचमित्यर्थः । एषां मध्ये नवश्राद्धान्याह यमः—

“ चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदैत्र दीयते जन्तोर्नवश्राद्धं तदुच्यते ” ॥

तथा—“ यस्य संचयनादर्वागाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ।
अयुग्मान्भोजयेद्विप्रांस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ” ॥

अत्रिः—“ प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ।
नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ” ॥

+ एतद्विद्वान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. म. पुस्तकेषु । * धनुर्विद्वान्तर्गतं नास्ति ख.
ग. घ. छ. म. पुस्तकेषु ।

एवं च सत्यैकादशाहिकान्नवश्राद्धादाशौचान्तकार्यं ब्राह्मणभोजनं कर्मान्तरम् ।

व्यासः—“ प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ” ॥

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे—“ नवश्राद्धं सह दद्युः ” न पुनः प्रत्येकमित्यर्थः ।
नवश्राद्धग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव प्रचेताः—

“ एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ।

कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्धिकं तु पृथक्पृथक् ” ॥

अर्वाक्संवत्सरात्सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्य वै ।

संवत्सरे व्यतीते तु कुर्युः श्राद्धं पृथक्पृथक् ” ॥

उशना—“ नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव हि कार्याणि संविभक्तधनैरपि ” ॥

एकेन ज्येष्ठेनेत्यर्थः ।

शातातपः—“ एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं मातापित्रोस्तु दीयते ।

तत्समेतैस्तु कर्तव्यं पूर्वं चैव पृथक्पृथक् ” ॥

पूर्वं पुराणमाब्दिकादिकम् ।

मरीचिः—“ सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

धनेन चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ” ॥

व्याघ्रः—“ प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।

वर्णानां यद्वचे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् ” ॥

तथा—“ देयानि वेश्मशुद्ध्यर्थं नवश्राद्धानि यत्नतः ।

ततः प्रेतविशुद्ध्यर्थं मृताहनि तु वत्सरम् ” ॥

गृहविशुद्ध्यर्थमिति गृहे प्रविष्टयमर्किकरतृप्त्यर्थम् ।

“ शौचे तु सूतकं चेत्स्यान्निशाशेषे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥

यस्यैतानि न दीयन्त एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ” ॥

वृद्धवसिष्ठः—“ अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वाच्च न मुच्यते ।

अर्वाक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

भविष्यत्पुराणे—“ नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षाण्मासं मासिकानि च ।
न करोति सुतो यस्य तस्याधः पितरो गताः ” ॥

व्यासः—“ द्वादशाहे त्रिपक्षे च षाण्मासे मासिकेऽब्दिके ।
श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥
षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वद्युरेव ते ” ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्—“ नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्कृतून् ।
अतः परं पुराणं स्यान्नविविधं श्राद्धमुच्यते ” ॥

न चानेनैकादशाहिकस्य नवश्राद्धत्वं व्यावर्त्यते । वचनान्तरैस्तद्भावस्य
विहितत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे—“ नवश्राद्धादिश्राद्धानि यस्य वै न कृतानि सः ।
नाधिकारी भवेत्तत्र मासषाण्मासिकाब्दिके ” ॥

शौनकगृह्यपरिशिष्टात्—“ प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।
पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ” ॥

सपिण्डीकरणात्प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतत् ।

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे—“ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्सदशाहं समापयेत् ॥
अनूदकमधूपं च गन्धमाह्यविवर्जितम् ।
नवश्राद्धममन्त्रं चै पिण्डोदकविवर्जितम् ” ॥

अनूदकमनर्घ्यम् । पिण्डोदकमवनेजनम् ।

धरादपुराणे—“ श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ।
गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितार्त्पथः ॥
मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाऽहं नियोजये ।
पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
अस्तं गते तथाऽऽदित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा तु पाद्यं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥
 कारयित्वा श्मश्रुकर्म नखच्छेदस्ततः परम् ।
 स्नापनाभ्यञ्जनं दद्याद्विधाय विधिपूर्वकम् ॥
 गृह्णीयाद्भूमिभागं च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निपानदेशं संगृह्य कर्तव्यं स्थण्डिलं महत् ॥
 नदीकूले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ।
 अकृत्वा भूमिभागं तु निर्गतं ये न कुर्वते ॥
 तदध्वनि जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतं भवेत् ।
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ॥
 पतन्ति निरये घारे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ।
 सतैलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीम् ॥
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वप्नभ्युक्षयेद्बुधः ।
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ॥
 शानीतं च द्विजं दृष्ट्वा कर्तव्या स्वागतक्रिया ।
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा दृष्टुष्टेन माधवि ॥
 आसनं चोपकरपेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ” ।

तथा—“ उपवेश्याऽऽसने मद्दे छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् ” ।

औवरणार्थं छत्रं तद्ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
 संतप्तवालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ॥
 संतारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ।
 तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मवान् ॥
 नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।
 शीघ्रमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः—इमं लोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

एवमाह्वाय तं गन्धपुष्पधूपान्समर्पयेत् ” ॥

देवलः—“ एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

ततः कामं तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ” ॥

(भाद्रपदप्रकरणम् ९)

एकोद्दिष्टेषु सर्वेष्विति नवश्राद्धाभिप्रायम् । तत्रावशिष्टमक्षं भोक्तृभ्य एव देयम् । मङ्गलभोजनं सांवत्सरिकैकोद्दिष्टावशिष्टम् । अत एवाक्रिराः—

“ नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ” ॥

बृहस्पतिः—“ चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं वित्तं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः ” ॥

चतुर्थेऽस्थिसंचयनाह इत्यर्थः ।

“ यदिष्टं जीवतश्चाऽऽसीत्तद्व्यात्तस्य यत्नतः ” ।

तस्य जीवत इत्यन्वयः ।

सत्यव्रतः—“ प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशाऽऽमन्त्र्यापराह्णे नाना-
भक्ष्यान्नरसविन्यासैरेकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानम् ।
वासो हिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भदक्षिणाः । गुणवति
पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि धर्माः प्रवर्तन्ते*
दशम्यामतीतायामेकैकं तमुद्दिश्य भोजयेत् । तेषामेवै-
कस्मै गुणवते शय्या ” ।

विष्णुः—“ द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् ” ।

उयासः—“ पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविवि ।

पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ” ॥

तथा—“ अशौचान्तदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ तथा ” ।

संस्थितायां जनन्यां गुरौ संस्थित इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरम्—“ नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

नवश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

एकादश्यां तु नन्दायां सिनीवार्यां भृगोर्दिने ।

नमस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ” ॥

यो नन्दायां निषेधः स एकादश्यामेव । शुक्लेऽमावास्यायामेव । चतुर्दश्यां
भाद्रपदचतुर्दश्यामेव । त्रिपुष्करे कृत्तिकास्वेव ।

* इतः प्रभृत्यविकमुपलभ्यते—“इति पिण्डदानं नानाभक्ष्यान्नरसैर्मिश्रं पिण्डदानं ब्राह्मणेभ्यो
भोजनार्थं देयं तद्विशेषभाषया पित्र इति कथयन्ति ” इत्येवं क. च. पुस्तकयोः ।

बौधायनः—“ संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसलवणानि वर्जयेत् । अधः शयीत
षण्मासानिति मौद्गल्यः ” ।

अब्राह्मणीविषयमेतत् । ब्राह्मणी तु सर्वकालमेव मध्वादि वर्जयेत् ।

प्रचेताः—“ प्रेतायान्नं सदा देयमठदं वृत्तिविधानतः ।
एकोद्दिष्टविधानेन सर्वैः पुत्रैः प्रयत्नतः ॥
निनीयाश्मनि पूर्वं तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
पश्चात्तु निनयेत्पूर्वं तस्मिन्नेव यथाविधि ” ॥

हारीतः—“ नाऽऽशिषः प्रतिगृह्णन्ति नान्नं विकिरेन्न स्वधां निनयेत् ।
पितृमन्त्रवर्जमश्वत्सु जपः ।

प्रदद्याद्दक्षिणां तेभ्यः सर्वेभ्यश्चानुपूर्वशः ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकं तथा ॥

नवानि भाण्डानि येष्वन्नं संस्क्रियते येषु भुज्यते तानि
भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ” ॥

तथा—“ नाग्नौकरणमन्त्राश्च एकं चात्र तिलोदकम् ” ।

प्राक्सपिण्डीकरणान्त एव स्वस्तीत्युक्त्वा नवेषु विसर्गः ।

“ अनुद्दिश्य हि प्रेताय सर्वं तत्रैव दीयते ” ॥ २५० ॥ २५१ ॥

अथ सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २५२ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५३ ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं प्रेतादिभ्योऽर्घ्यं दातुं
कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपात्रेषु त्रिषु
“ ये समानाः ” इति द्वाभ्यामनुष्टुभ्यां प्रजापतिदृष्टाभ्यां यथाक्रमं पितृजीव-
देवताभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषं तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पार्वणवदाचरेत् । एत-
दुक्तप्रकारं पितामहादिदै(दे)वतैः पार्वणं प्रेतदै(दे)वत्यं चैकोद्दिष्टं श्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यम् । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरुषस्यैव । अत्र
भविष्यत्पुराणम्—

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ पात्राणि कृत्वा चत्वारि परयित्वा तिलाम्बुभिः ।

त्रिष्वेकं पित्रपात्रेषु प्रसिञ्चेन्नामगोत्रतः ” ॥

शौनकः—“ अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदकपात्राणि । एकं प्रेतस्य
प्रीणीतरेषां प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् ।
समानीव आकूतिरित्येवमेव प्रथमं पिण्डं त्रिषु नियोजयेत् ।
मधुमतीभिः संगच्छतीति द्वाभ्यामेव चतुर्थोऽनुज्ञापितो
भवति ” इति ।

ब्रह्मपुराणम्—“ चतुर्म्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भगं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक्पृथक् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलं तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमार्चयेत्+ ” ॥

पितामहादिभ्य इति वचनात्प्रेतशब्देनाचिरातीत उच्यते । न तु प्रपि-
तामहस्य पितेति गम्यते ।

“ अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डं तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
कृत्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तु वसुभौस्वरम् ।
सुवर्णरूप्यदर्भैश्च तस्मिन्पिण्डे ततस्त्रिधा ॥
कृत्वा पितामहादिभ्यो विधिवच्चैतमर्पयेत् ।
संसृजतु त्वा पृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
एतं मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानावर्तमेव च ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
सुवर्तुलांस्ततस्तांस्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा प्रपूजयेत् ॥
अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैर्दोषमारुयानुष्ठेपनैः ।
मुख्यं तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान्यथाक्रमम् ” ॥

* अत्र दीर्घाभावस्त्वार्यः ।

अत्र च पितुः पात्रं पिण्डं च मुख्यं प्रथमं कुर्यात् । तथा पितरि प्रेत-
शब्दः प्रयुक्त इति गम्यते । पितुः पात्रपिण्डौ पितामहादीनां पात्रेषु पिण्डेषु
प्रक्षेप्तव्याविति प्रतीयते । ततश्च यैः कैश्चिदुच्यते पितुर्यः प्रपितामह-
स्तदीयौ पात्रपिण्डौ त्रिधा कृत्वा पित्रादिपात्रपिण्डेषु निक्षेप्तव्याविति ।
तदेतद्वचनविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् । शातातपत्रचनविरोधैश्च । तथा हि—

“ प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैश्च नियोजिताः ।

कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणं तु ते ” इति ॥

प्रपितामह इदानीं क्रियमाणात्सपिण्डीकरणात्पितृत्वं [न] प्रतिपद्यते किंतु
पूर्वमेवासौ तथा संपन्नस्तस्मात्पितुरेव प्रेतत्वविमुक्तिपूर्विका पितृत्वप्राप्तिः सपि-
ण्डीकरणसाध्या । पितृत्वप्राप्तेश्च प्रयोजनमुक्तं विष्णुपुराणे—

“ ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेते महीपते ।

श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत्पूर्वानर्चयेत्पितृन् ” ॥

न चै चतुर्थपुरुषप्रमुखानां(णां) पितृणां श्राद्धेष्वर्चनाधिकारोऽस्ति तत्परे-
भ्योऽनधिकारात् । “ न चतुर्थं पिण्डं गच्छति ” इत्यादिनिषेधेभ्यः ।

विष्णुः—“ अर्वाक्सपिण्डीकरणात्प्रेतो भवति वै मृतः ।

प्रेतलोकं गतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥

पितृलोकं गतस्यास्य श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् ।

पितृलोकं गतस्यापि तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ” ॥

इत्यादिवचनार्थपर्यालोचनवशाद्गम्यते—मृतस्य प्राक्सपिण्डीकरणोत्कोऽ-
प्यवस्थाविशेषः प्रेतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तो भवन्तीति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तज्जन्यः
पितृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतः कोऽप्यतिशयस्तत्र जात इति ।

यत्पुनः शातातपेनोक्तम्—“ निरुप्य चतुरः पिण्डान्पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विमजेत्रिधा ”

इति, षत्तु(च्च) लौगाक्षिवचनम्—

“ चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निर्देद्यात् ”

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

इति, तदुभयमप्यचिरातीतपित्रादिपिण्डविषयमेव । तस्य पिण्डस्य पितामहा-
दिपिण्डत्रयात्प्रागूर्ध्वं वा प्रदानं विहितम् । तत्र यदा पूर्वं दीयते तदाऽसावाद्यः ।
यदोर्ध्वं तदाऽसावेव चतुर्थः । ततश्च ' आद्यं तु विमजेत्रिधा ' ' चतुर्थं पिण्डमुत्सृ-
ज्य त्रैधं कृत्वा ' इत्यादिवाक्यानि तद्विषयाण्येव । तत्रापि चिरातीतस्य पूर्वं
पिण्डोदय इत्यभिप्रायेणात्र मुख्यं तु पितरं कृत्वेत्यादि पुराणवचनं प्रमाणम् ।
अत एव विष्णुः—

“ संवत्सरान्ते प्रेतार्यै तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
च ब्राह्मणान्देवपूर्वान्भोजयेत् ” इत्युक्तवान् ।

शातातपस्तु प्रेतपिण्डस्य पश्चात्प्रदेयतामाह—

“ सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।
पितृनेवाऽऽशयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् ” इति ॥

उशनसा च—“ सपिण्डीकरणे विप्रान्भोजयेत्पार्वणे यथा ।
पृथक्च कल्पयेदन्नमेकोद्दिष्टविधानतः ” इत्युक्तम् ॥

पुराणेऽपि—“ श्राद्धद्वयमतिक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।
तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परम् ” ॥

पितामहादित्रयदै(दे)वत्यं त्रिपुरुषम् । अचिरातीतदै(दे)वत्यमेकोद्दिष्टम् ।

अथ सपिण्डीकरणेऽधिकारी निरूप्यते । तत्र पुराणम्—

“ पुत्र एव सपिण्डत्वं पित्रोरेव समाचरेत् ।
औरसः क्षेत्रजो वाऽपि धर्म एष सनातनः ” ॥

एष मुख्यः शास्त्रार्थः । पुत्रासंभवेऽन्येषामप्यस्यधिकारः । अत एव पैठी-
नासिः—

“ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति ॥
सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम् ।
ऋत्विजं कारयेद्वाऽपि पुरोहितमथापि वा ” ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—“ सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यादनिन्दिता ।
अथ वा शिष्यसब्रह्मऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥
कारयेत क्रियाः सर्वाः सपिण्डीकरणं विना ।
सपिण्डीकरणं पुत्रैः कार्यं नान्यैश्च निश्चितम् ”

इति, तत्प्रवासादिवशात्सपिण्डीकरणासमर्थे पुत्रे सति वेदितव्यम् । सामर्थ्यलाभे सति तु कालात्ययेऽपि पुत्रेणैव कार्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

“ श्राद्धानि षोडशाऽऽपाद्य विदधीत सपिण्डताम् ।

पितुः पुत्रो विधानज्ञ इति पौराणिका विदुः ॥

श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डताम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपि ” ॥

प्रोषितावसिते प्रवासावसाने पुत्रोऽतिचिरादपि कालाद्यत्सपिण्डत्वं कुर्यात् षोडश श्राद्धान्यदत्त्वा न कुर्यात्किं तु दत्त्वैवेत्यर्थः । यदि तानि भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यात् ।

तथा—“ अज्ञानादथवा मोहान्न कृता चेत्सपिण्डता ।

तत्रापि विधिवत्कार्या कालादतिचिरादपि ” ॥

अज्ञानमोहौ सकलासामर्थ्योपलक्षणार्थौ ।

सुमन्तुः—“ सुतः सपिण्डीकरणं न कुर्याद्यदि मोहितः ।

यावज्जीवति दुःखार्तो मृतो नरकमाप्नुयात् ” ॥

सुतग्रहणमधिकारिमात्रोपलक्षणार्थम् ।

पैठीनसिः—“ नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव तु कर्माणि संविभक्तधनेष्वपि ॥

विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम् ।

एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ” ॥

कात्यायनः—“ पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् ॥

न तत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ” ॥

असंस्कृतावसपिण्डतौ पितामहप्रपितामहौ पौत्रेण प्रपौत्रेण च न

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

संस्कार्यो न सपिण्डनीयावित्यर्थः । एतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्तरि सति द्रष्टव्यम् । असति तु पौत्रादिः कुर्यादेव सपिण्डत्वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेनेति पतितादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च सपिण्डीकरणानुवृत्तौ वैजवापः—

“ अभिशोषपतितभ्रूणघ्नान्धोरभिचारिणीर्नातिदिशेत् ” ।

अतिदेशः सपिण्डनम् ।

गौतमः—“ पापकर्मिणो न संसृजेरन्ध्रियश्चाभिचारिणीः ” ।

अथ पतितानित्यधिकृत्याऽऽह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

“ सर्पविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ” ॥

[* श्राद्धमौर्ध्वदैहिकादि ।]

छागलेयः—“ चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाहणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ” ॥

+ तर्हि प्रेतत्वविमोक्ष उदपिण्डदानादिप्राप्तौ चोपायमाह—

“ नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥

ततस्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेवं सदक्षिणम् ” ।

तत इति नारायणवलिकरणादनन्तरमित्यर्थः ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—“ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।

तस्य शुध्यावहं चैव तद्भवेन्न तदन्यथा ” ॥

संग्रहात्—“ प्रेतमुद्दिश्य यत्कार्यं कुर्यान्नारायणाय तत् ।

शिवाय वोदकश्राद्धपिण्डनिर्वपणादिकम् ” ॥

यमः—“ चण्डालैस्तु हता ये च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

श्राद्धमेषां न कर्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥

महापातकिनां चैव तथा चैवाऽऽत्मघातिनाम् ।

उदकं पिण्डदानं च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ॥

नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ” ।

* एतत् क. च. पुस्तकयोरेव विद्यते । × एतदवतरणं विद्यते क. च. पुस्तकयोरेव ।

१ क. च. 'रणे क' । ख. 'रणं क' । २ क. ग. घ. 'क्षस्तप' ।

स्मृत्यन्तरम्—“ विद्युद्गोनृपविप्राम्बृशृङ्गिदंष्ट्र्यग्निघातिताः ॥

वृथोत्पन्नमहाक्लीबव्रतिनो नोदभाजनाः ” ।

उदभाजना अद्योदकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा—“ ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ॥

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ” ।

सङ्गवर्जितो भिक्षुः ।

स्मृत्यन्तरात्—“ स्वेच्छया मरणं विप्र शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

अन्त्यान्त्यजविषोद्धन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

संपूर्णसर्वगात्राणां विषादाकर्षतोऽथ वा ।

जलाग्निश्चभ्रपातैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥

येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नानसंस्कारो न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥

श्राद्धानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ” ।

निराहारत्वमत्र रोषवशात्पापिपदकारं न पुनर्दारिद्र्यभावात् । आरूढप-
तिता दशदिनाभ्यन्तर एव मृता योषितः ।

“ वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निं च चतुष्पथे ।

पात्राणि दाहयेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ” ॥

साग्निके पापकर्मणीति पाठः ।

“ पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः ।

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ॥

विष्णुं यमं च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।

दश पिण्डान्धृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥

यज्ञोपवीती सतिलान्ध्यायन्विष्णुं यमं तथा ।

दक्षिणाभिमुखस्तूष्णीमेकैकं निर्वपेत्तु तैम् ॥

उद्धृत्य नियतः पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भसि निक्षिपेत् ।

क्षिपंस्तान्कीर्तयेन्नाम गोत्रं तु मृतकस्य तु ॥

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुमचन्दनैः ।

धूपदीपैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ॥

(भाद्रपदकरणम् ९)

ततश्चोपवसेदङ्घ्रि विप्रांश्चैव निमग्नयेत् ।
 कुलविद्यातपोयुक्तान् रूपशीलसमन्वितान् ॥
 नव सप्ताथ वा पञ्च स्वसामर्थ्यानुसारतः ।
 अपरेऽहनि संप्राप्ते मध्याह्ने सुसमाहितः ॥
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ च सर्वं कुर्यादतन्द्रितः ।
 आवाहनादि यत्प्रोक्तं दैवपूर्वं तु तद्भवेत् ॥
 तृप्ताञ्ज्ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
 एवं पिण्डान्प्रदद्याद्वै दैवं रूपमनुस्मरन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 यमाय सपरिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ॥
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ।
 विप्रानाचामयित्वा तु दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतस्य मनसा स्मरन् ॥
 ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेद्युर्गोत्रमुद्दिश्य नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 बहिर्गत्वा तिलाम्भस्तु तस्मै दद्यात्समाहितः ।
 मित्रैश्चन्धुजनैः सार्धं पश्चादुज्जीत वाग्यतः ॥
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।
 समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ” ॥

वायुपुराणे—“ शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्याच्छ्राद्धं तु वत्सरम् ।
 द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥

स्मृत्यन्तरम्—यदैव शुध्यति प्रेतो नारायणबली कृते ।
 तदैव पापनिर्मुक्तः क्रियार्हो जायते तु सः ॥
 तदैव स्मरणं तस्य यस्मिन्नहनि शुध्यति ।
 सुतैरन्नप्रदानेन विष्णोः संस्मरणक्रमात् ॥

यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।

तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं व्यहमेव न संशयः ॥

विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।

आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्धुगोत्रजाः ” ॥

एवं च प्रतिषिद्धश्राद्धानां मध्ये केषांचिदात्मघातकादीनां नारायणब-
लिरुक्तः । तत्र ये विधित आत्मानं घातयन्ति तेषां न श्राद्धप्रतिषेधो नापि
नारायणबलिविधिः । विधिनिषेधविरोधतोऽप्रतिषिद्धस्य चाप्रत्यवायकरत्वात् ।
प्रत्यवायकरणस्य मरणस्य श्राद्धप्रतिषेधादिनिमित्तता । तथा च ब्रह्मगर्भः—

“ यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याधुपपीडितः ।

सोऽग्न्युदकमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ” ॥

विवस्वान—“ सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।

व्याधितस्येच्छया तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ” ॥

तथा गार्ग्योऽपि गृहस्थमधिकृत्याऽऽह—

“ महाप्रस्थानगमनं च्चलनाम्नुप्रवेशनम् ।

भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितम् ” ॥

भृगुः पर्वतकटकः । वृथा धर्मानुष्ठानशून्यम् । मनुस्तु वानप्रस्थमधि-
कृत्याऽऽह—

“ अपराजितां चाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्वगः ।

आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ” ॥

अपराजिता पूर्वोत्तरेशानदिक्तामाशरीरपातादकुटिलं जलमनिलं वा भक्ष-
यन्समाहितो व्रजेत् ।

“ आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ” ॥

नागसर्पहतं प्रति कार्यविशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे—

“ प्रमादादिच्छया वाऽपि नागाद्वा सर्पतो मृतः ।

पक्षयोरुभयोर्नागान्पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥

कुर्यात्पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि ।

अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सुगन्धैश्चन्दनेन तु ॥

प्रदद्याद्भूषदीपौ च तण्डुलांश्च सितान्क्षिपेत् ।

आर्मेमिष्टं तथैवान्नं क्षीरं च विनिवेदयेत् ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

उपस्थाय वदेदेवं मुञ्च मुञ्चामुकं त्विह ।
मधुरं तद्दिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
सौवर्णं शक्तितो नागं ततो दद्याद्द्विजन्मने ।
गां सवत्सां ततो दद्यादित्याज्ञा गारुडी तथा ॥
यथाविभागं कर्माणि नागार्थं यैन्नो नरः ।
द्विजान्विमोक्षयित्वा तु मुप्रीताः सन्तु पन्नगाः ” ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—“पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता मुते ।
अतिस्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ मृते पितरि यस्याय विद्यते च पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥
तेभ्यस्तु पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।
मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही ॥
प्रपितामहीपूर्वकं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ” ।

यस्तु—“ व्युत्क्रमाच्च मृतानां तु नैव कार्या सपिण्डता ”

इति वचनं तन्मातापितृव्यतिरिक्तप्रेतविषयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

“ न योपिम्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वमर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ” ॥

तथा—“ पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् ॥
नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।
पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा ।
पितामहेन पितरं संस्क्रुयादिति निश्चयः ” ॥

पूर्वौ पितामहौ यत्र केनापि निमित्तेनासंस्कृतावकृतसपिण्डीकरणौ तत्रापि
साभ्यां सह पितरं संस्क्रुयात्सपिण्डयेदित्यर्थः । वाजसनेययज्ञपार्श्वः—

“ होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः ।
 पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निवृणुयात्परौ ॥
 येभ्यः पिण्डं पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रोऽपि दापयेत् ।
 जीवे पितरि नो दद्यादित्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
 जीवेत्पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।
 पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनोपिणः ॥
 यस्य प्रमीतौ द्वौ स्यातां जीवेच्च प्रपितामहः ।
 पिण्डौ निवृणुयात्पूर्वौ भोजयेत्प्रपितामहम् ” ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—“ पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां च कैथंचन ।
 भ्रात्रा तु नैव कर्तव्यं भ्रातृणां च यवीयसाम् ” ॥

वृद्धवासिष्ठः—“ यतीनां तु न संसर्गः कर्तव्योऽत्र सृतेः सदा ।
 त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नोपपद्यते ” ॥

दण्डापूर्पिकान्यायेनैतन्मन्तव्यम् । यस्य प्रेतत्वं नास्ति तस्य मरणेऽशौच-
 शङ्कैव केति ।

प्रजापतिः—“ सपिण्डीकरणं न स्याद्यतीनां चैव सर्वदा ।
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ” ॥

बृहस्पतिः—“ नवश्राद्धं यतेर्न स्यात्सपिण्डीकरणं तथा ।
 अहन्येकादशे प्राप्ते कुर्यात्तस्य तु पार्वणम् ” ॥

अत्र नवश्राद्धग्रहणमशेषप्रेतत्वविमुक्त्यर्थकर्मोपलक्षणार्थम् । तथा च
 शातातपः—

“ एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
 न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ” ॥

ब्रह्मीभूतो ब्रह्माहमस्मीत्युपासकः ।

अथ कालाः । तत्र भविष्यत्पुराणम्—

“ सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनग्निमान् ।
 अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥
 निरग्निः सहपिण्डत्वं पितुर्मर्तुश्च धर्मतः ।
 पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

कर्तुरुद्देश्यस्य च निरग्रित्वे निमित्ते कालोऽत्र नियम्यते तस्य कर्माङ्ग-
त्वेन विधेयत्वात् । यत्तु काले कर्म विधीयते न कर्मणि काल इति न्यायवि-
द्वचनं तदनुपादेयत्वाभिप्रायम् । न पुनरविधेयत्वपरम् । तथा सति तस्याङ्गत्वं
न स्यात् । न ह्यविहितमङ्गं भवतीति । वृद्धिरभ्युदयः ।

उशना—“ पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरात् ” ॥

लघुहारीतः—“ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ” ॥

सुमन्तुः—“ अनग्रिस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतश्चेदग्रिमांस्तु स्यान्निषक्षे वै सपिण्डनम् ” ॥

अत्रापि पूर्ववत्कालनियमः । अनग्रिर्यदा गृही भवेदित्यन्वयः । श्राद्ध-
कर्ता गृही ।

तथा—“ यजमानोऽग्निमात्राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डकरणं सुतैः ” ॥

जाबालिः—“ सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वं दर्शोऽग्निमान्सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णोऽब्दे तु तथा परः ” ॥

दशरात्रग्रहणमशौचकालोपलक्षणार्थम् ।

कात्यायनः—“ एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ” ॥

हारीतः—“ या तु पूर्वममावस्या मृताहादशमाद्भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेवं सुतोऽग्निमान् ॥

नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ” ॥

अस्ति हि पुत्रिकापुत्रस्य पार्वणश्राद्धे मातुर्देवतात्वम् ।

“ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ”

इत्यादिवचनात् । इतरस्यापि माता पार्वणश्राद्धादौ पितृवत्पुत्रिपुत्रैतीति
गम्यते । उक्तं हि—

“ स्वेन मर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ” इति ॥

न चानुद्देश्यमानायास्तत्संभवतीति साऽप्युद्देश्या । उद्देशे च सा सह-
भावेनैव निविशते न मुख्यत्वेन । तेनोत्पत्तिशिष्टेऽपि पित्रादिदेवतात्वे स्त्रीणा-
मपि देवतात्वमविरुद्धम् । ततश्च प्राग्दर्शान्मातुरपि सपिण्डीकरणविधानं
युज्यते । एवं श्राद्धेषु सपत्नीकाः पितृपितामहप्रपितामहा उद्देश्या इत्यपि
सिद्धम् । सपिण्डीकरणं कर्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

“ मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि ” ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतत् । वचनबलादशौचमध्य एव श्राद्ध-
करणम् । एवं च साग्निकस्य कर्तुः सपिण्डीकरणकालास्त्रय उक्ता भवन्ति ।
द्वादशाहः । तथाऽशौचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये किमप्यहः । तथाऽशौचानन्तरं
प्रथमो दर्श इति । अनग्रेस्तु चत्वारः कालाः । यदाह गोभिलः—

“ पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत ” ।

पैठीनासिः—“ सपिण्डीकरणं पुत्रः पितुः कुर्वीत योऽग्निमान् ।

अनग्रेस्तु क्रिया नान्या एकोद्दिष्टादृते क्वचित् ” ॥

एतदनग्रेः संवत्सरान्ते सपिण्डीकरणं करिष्यतः प्रथमसंवत्सरवर्तिश्राद्ध-
विषयम् ।

वृद्धवसिष्ठः—“ श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।

तद्धानौ तु कृते प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते ” ॥

एतदपि पूर्वेण समानविषयम् । विषयान्तरे तु लौगाक्षिराह—

“ यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ” इति ॥

यत्तु हारीतोक्तम्—“ मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति द्वाद-
शाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा ”

इति, तदसमर्थविषयम् । अपकृष्येत्यनुवृत्तावाहोशना—

“ वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।

स श्राद्धो नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते ” ॥

अनुपजातायां वृद्धौ यः प्रेतश्राद्धानपकर्षेदित्यर्थः । समर्थविषयं चैतत् ।
शाख्यायनिः—

“ प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नोन्दीमुखं द्विजः ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अथ मातृसपिण्डीकरणम् । तत्र वृद्धशातातपः—

“ मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।

पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ” ॥

गार्ग्यः—“ पत्यैवैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ” ॥

सुमन्तुः—“ पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान्निशवः ” ॥

यमः—“ जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ” ॥

तत्पित्रा मातुः पित्रेत्यर्थः । पितुः पितामह्याश्चाभावे व्यवस्थामाह शातातपः—

“ मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूमिसंश्रवम् ” इति ॥

एवं च सत्यन्वारूढविषये जीवन्त्यामजीवन्त्यां वा पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डनं कार्यम् । अन्यदा तु तत्पित्रा पितामह्या वेति सिद्धम् । यदि पुनः प्रेते पितरि तेनैव सपिण्डनं स्यात्तदाऽन्वारूढविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्य त्वन्वारूढा भर्त्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकर्त्तृवेनार्थवत्त्वे सति प्रमीतपितृकः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यते वक्तुमित्यनियमसिद्धिः । यत्तु—

“ मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सहपिण्डताम् ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ”

इति, तच्चेत्समूलं स्यात्तदाऽऽपद्विषयतया नेयम् ।

लघुहारीतः—“ पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ” ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—“ स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ” ॥

भर्तुरभाव एतत् । यदाह पैठीनसिः—

“ अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ” ॥

शातातपः—“ तन्मात्रा च पितामह्या तच्छ्रुत्वा तु सपिण्डनम् ।
आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृतम् ” ॥

तन्मात्रा मातुर्मात्रेत्यर्थः । पितामही च मातुरेव ।

अथ मातुर्गोत्रनिर्णयः । तत्र बृहस्पतिः—

“ भर्तुर्गोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
तूष्णीं दंपतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन्पितॄन् ” ॥

अन्तरयंस्तिरोदधानः ।

शातातपः—“ कुर्याद्गोत्रेण दौहित्रो मातुलेनावनेजनम् ।
पिण्डनिर्वपणं चैव मातुर्मातामहस्य च ” ॥

अवनेजनं जलदानम् । यदाह लौगाक्षिः—

“ मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ” ॥

मार्कण्डेयः—“ ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तुर्गोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ” ।

मातुः पितृगोत्रेणेत्यर्थः ।

व्यासः—“ पत्या सहैकता तावद्यावत्पुत्रो न जायते ।
पुत्रिकायाः सुतोत्पत्तौ तस्यैकत्वं निवर्तते ” ॥ २५२ ॥ २५३ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्द्वर्षं द्विजन्मने ॥ २५४ ॥

संवत्सरादर्वागिति संबन्धः । वर्षमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यस्यापि
प्रेतस्य संवत्सरपूर्तेः पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं भवेत्, तस्यापि संव-
त्सरं यावत्सोदकुम्भमन्नं द्विजे दद्यात् । तस्येति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे द्विजन्मन इति
चतुर्थी सम्यक्संप्रदानार्था । दद्यात्संवत्सरं द्विज इतिपाठे सप्तमी यथार्था,
श्राद्धे ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयार्थत्वात् । संवत्सरमिति चात्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अतः संवत्सरं यावत्प्रत्यहमन्नं देयम् । तथाचाऽऽपस्तम्बः—

“ यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं कृतम् ।
अब्दमम्बुवटं दद्यात्प्रत्यहं त्वन्नसंयुतम् ” ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

यल्लघुहारीत आह—“ सपिण्डीकरणे वृते पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता ” ॥

शातातपः—“ सपिण्डीकरणाद्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयादृते ” इति ॥

तस्यायमपवादः । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भमित्येकवचनश्रवणात् । अपिशब्दा-
त्संवत्सरान्ते सपिण्डीकरणेऽप्येतत्कार्यम् ॥ २५४ ॥

अपरमप्यपवादमाह—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५५ ॥

यन्मृताहनि संवत्सरं यावत्प्रतिमासं यच्च तत्रैवाहनि प्रतिवर्षं यच्चाऽऽद्यं
यच्चैकादशेऽहनि श्राद्धं तदेवं कार्यम् । एकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः । आद्यशब्देन
नवश्राद्धान्युच्यन्ते । मासिकानामाब्दिकस्य चैकोद्दिष्टत्वं न नित्यं पार्वणवज्जा-
वस्यापि विधानात् । यदाह जातूकर्ण्यः—

“ पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्पुनः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ” ॥

पितृगणस्थः सपिण्डितः । तत्र मासिकेषु [न] व्यवस्थितविकल्पो व्यवस्था-
कापभावात् । अत एवाऽऽह कात्यायनः—

“ सपिण्डीकरणाद्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ” ॥

अत्रैकोद्दिष्टविधानेन मासिकं दद्यादित्येकः कल्प उक्तः । न दद्यादित्यपरः ।
सांवत्सरिकश्राद्धे तु व्यवस्थितविकल्पः । तत्र क्षेत्रजौरसपुत्रिकापुत्राणाम-
ग्निमत्त्वं पार्वणवत्त्वे व्यवस्थापकम् । तथा श्राद्धोद्देश्यस्यामावास्यायां प्रेतपक्षे
वा मृतत्वं यतित्वं वा येन केनचित्क्रियमाणस्य श्राद्धस्य पार्वणवत्स्वव्यव-
स्थापकम् । शस्त्रहतश्राद्धस्य कृष्णचतुर्दश्यां क्रियमाणत्वं सर्वमेव कर्तारं प्रत्ये-
कोद्दिष्टत्वव्यवस्थापकम् । तथा कर्तुरुद्देश्यस्य वाऽनग्नित्वं तथाऽग्निमतोऽपि
कर्तुरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रव्यतिरिक्तत्वमेकोद्दिष्टत्वव्यवस्थापकम् । मृताहिका-
दन्यत्संक्रान्त्युपरागमहालयादिकालविहितं तत्रैकोद्दिष्टतया विधिरेव नास्तीति
तत्पार्वणवदेव कार्यम् । एतां च व्यवस्थामाहुर्मुनयः । तत्र तावज्जातूकर्ण्यः—१ ग. 'द्देश्यस्य' । २ ख. 'वत्त्वं व्य' । ३ ख. 'त्वं सर्वमेव कर्तारं त' । ४ क. च.
'वत्त्वव्य' । ५ क. च. 'ष्टव्य' ।

“ प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ” ॥

कार्णाजिनिः—“ अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहाश्रमे ।
तद्योगात्कृतसाहाय्यः सर्वत्रार्हति पार्वणम् ॥
*निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।
प्रत्यब्दं पार्वणं साग्नेरन्येषां न तु पार्वणम् ” ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरम्—“ बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च ।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ”

इति, तत्क्षेत्रजादिव्यतिरिक्तविषयम् । अपुत्रकश्राद्धविषयं वा । पुत्रिका-
पुत्रोऽप्यौरसवत्कुर्यात्तत्समत्वात् । तथा च व्यासः—

“ मुख्य एव सुतः कुर्यात्सपिण्डीकरणं पितुः ।
औरसस्तु सुतो मुख्यस्तत्समः पुत्रिकासुतः ” ॥

शङ्खः—“ अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा यदि ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ” ॥

प्रेतपक्षो भाद्रपदापरपक्षः ।

शातातपः—“ एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

गर्गः—“ चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने ” ॥

तथा—“ सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ” ॥

प्रजापतिः—“ संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।
निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनेकतस्तु क्षयेऽहनि ” ॥

कात्यायनः—“ यानि पञ्चदशादीनि अपुत्रस्येतराण्यपि ।
एकस्यैवात्र दातव्यमपुत्रायाश्च सर्वदा ” ॥

आपस्तम्बः—“ अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ” ॥

अथ मृताहापरिज्ञानविषयाणि वाक्यान्युच्यन्ते । तत्र बृहस्पतिः—

* एतच्छ्र्लोको न विद्यते क. च. पुस्तकयोः ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

“ न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमोते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शो स्यान्मृताहनि ” ॥

मृताहे यत्कार्यं तद्विज्ञातमासामावास्यायां कार्यमित्यर्थः ।

“ यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरोमासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ” इति ॥

अत्र तिथौ दिनशब्दः । +पूर्वोक्तया दिशेत्यस्यायमर्थः—प्रोषितमरणे मासपरिज्ञाने मृततिथिज्ञानाभावे सति परिज्ञातमासामावास्यायां तस्य मृताहकालः । तथा मृततिथिपरिज्ञाने मासज्ञानाभावे सति तदा मार्गशिरोमासि माघमासे वा तस्यां परिज्ञातायां तिथौ तस्य मृताहकालः । तथैव मृततिथि-मासापरिज्ञाने प्रस्थानदिनमासौ ग्राह्यौ यस्यां तिथौ मासे वा प्रस्थानं कृतं तत्रैव तस्य मृताहकालस्तत्राप्यभावे मृतवार्ताश्रवणदिने मृताहकाल इति भावः ।

प्रचेताः—“ अपरिज्ञाते मृताहेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ” ।

जातूकर्ण्यः—“ पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव वाऽऽगतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि शेषकर्माणि संचरेत् ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ न लभ्यते शरीरं चेद्लभ्यन्तेऽस्थीनि चेत्तदा ।

घृतेन तानि संसिच्य संस्कुर्याद्विधिना मृतम् ॥

दग्धान्यस्थीनि संप्राप्य क्षीरेणाऽऽप्लाव्य तानि तु ।

तेषामपि न लाभश्चेत्पलाशानां शतत्रयम् ॥

द्वापष्ट्यधिकमादाय कुर्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तत्र द्वाविंशति(तं) मूर्ध्नि कण्ठे षष्टि ततः परम् ॥

वक्षस्यशीर्ति जघने विंशतिं विंशतिद्वयम् ।

बाहोर्दशाङ्गुलीष्वत्र मुष्कयोः षट्च साधने ॥

चत्वार्यूरुद्वये षष्टिं विंशतिं जानुनोस्ततः ।

विंशतिं जङ्घयोः पञ्चादश पादाङ्गुलीषु च ॥

* इत आरभ्य भाव इत्यन्तप्रत्ययो नास्ति ग. घ. छ. अ. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. च. 'तममावा' । २ क. च. 'तममावा' । ३ क. ख. घ. छ. यत्र ।

न्यसेत्पलाशवृत्तानामूर्णसूत्रेण वेष्टयेत् ।

लेपयेद्यवपिष्टेन संस्कुर्याद्विधिवत्ततः ॥

क्षिपेदुदकधारां तु संस्कारान्ते समन्ततः ” ।

वृद्धमनुः—“ जीवन् यदि स आगच्छेद्घृतकुण्डे निमज्ज्य तम् ॥

उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ।

व्रतचर्या द्वादशाहं त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ॥

स्नात्वोद्वहेत् तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ।

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेनै वा यजेत् ॥

तथैन्द्राग्नेयपशुना गिरिं गत्वा सै तत्र तु ।

इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः ” ॥

आयुष्मतीमिष्टिमायुष्कामेष्टिमित्यर्थः । मासिकमाब्दिकं च मृताहे कार्य-
मित्युक्तम् । तत्राहःशब्देनाहोरात्र उपलक्ष्यते । स च त्रिविधः—सावनः
सौर ऐन्दवश्चेति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

“ सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवः ।

सौरस्त्रिंशस्तु राश्यंशस्तिथिसंभोगमैन्दवम् ” ॥

मेषादिराशेस्त्रिंशमंशं यावता कालेन रविर्भुङ्क्ते तावान्कालः सौरोऽ-
होरात्रः । ऐन्दवस्तु प्रतिपदादितिथिपरिमितः । स एव मृताहनीत्यत्र
विवक्षितः । तदुक्तम्—

“ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं च तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ” ॥

मासोऽपि पूर्ववत्त्रिविध एव । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्त एव—

“ दर्शाद्दर्शं चान्द्रस्त्रिंशद्विषसस्तु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिकचिह्नः सौरो मासोऽभिगद्यते तज्ज्ञैः ” ॥

तथा—“ चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ” ॥

मासश्चान्द्र एव पितृकार्ये ग्राह्यः । स्मरन्ति हि—

“ विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

लघुहारीतः—“ चक्रवत्परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

अतश्चान्द्रविधानेन मासः स परिकीर्तितः ” ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव हि । तथा हि—पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां सा पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषो मासः । एवं माघादयोऽपि । यद्यपि बृह-
स्पत्यादौ पौर्णमासी भवति तथाऽपि नासौ पौषादिसंज्ञकः । मासार्धमाससंव-
त्सराणामेव हि पौषादिः संज्ञा न बृहस्पतेस्तदाह पाणिनिः—“ साऽस्मिन्पौर्ण-
मासीति संज्ञायाम् ” [४।२।२१] इति । न च सौरसावनमासयोरुक्तप्रकार-
पौर्णमासीनियमोऽस्ति । तस्माच्चान्द्र एव मासो मासिक आब्दिके च ग्राह्यः ।
यत्पुनः स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—

“ यस्मिन्नाशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्वाशावेव कर्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि ” ॥

अधिमासमरणविषयमेतत् । यदाह स एव—

“ अधिमासे विपत्तिश्चेत्सौरं मासं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ” इति ॥

अधिमासमृतस्य पुनस्तदधिमासमाप्तौ सत्यामेतद्वेदितव्यम् । तथा च भृगुः—

“ मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कथंचन ” ॥

[*अन्येषां मलमासमध्येऽमृतानाम् । मलमासमध्ये सांवत्सरिकं न
कार्यम् । किं तु तद्व्यपगम इत्यर्थः ।] कः पुनरधिमासो नामेत्यपेक्षायामाह गर्गः—

“ यदा चान्द्रेषु मासेषु मेपादि क्रमते रविः ।

चैत्रादयस्तदोच्यन्ते तदभावेऽधिमासकः ” ॥

लघुहारीतोऽपि—“ इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ” ॥

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते इति शुक्लप्रतिपद उपलक्षणम् । अग्नीषोमाविति कृष्ण-

* एताश्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. झ. पुस्तकेषु ।

प्रतिपदः । पितृसोमकाविति दर्शस्य । एतेन चान्द्रो मास उपलक्षितः । तं मासं समतिक्रम्यान्यस्मिन्मासे यदा सूर्यो राश्यन्तरं गच्छेत्तदा पूर्वो मलि-
म्लुचः । उत्तरः प्रकृतः ।

शातातपः—“ सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

मलमासस्तु स प्रोक्तस्तत्कार्यं तूत्तरे भवेत् ” ॥

सिनीवालीमिति सकलसिनीवात्यन्तमासाभिप्रायम् ।

काठकगृह्ये—“ यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत् ” ॥

तत्र मलिम्लुचेऽपि मासिकं श्राद्धं कार्यमित्याह कुथुमिः—

“ अठदमम्बुघटं दद्यादन्नं चाऽऽमिषसंयुतम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ” ॥

हारीतः—“ असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाठिदकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ” ॥

पूर्वं प्रथमसंवत्सरविहितं मासिकम् । न तु दर्शश्राद्धं, तस्य हि तत्र निषेधमाह ऋष्यशृङ्गः—

“ संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः ।

तस्मिंस्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ” ॥

यत्तु शातातपेनोक्तम्—“ एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राऽऽद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ”

इति, तत्सपिण्डीकरणपर्यन्तपितृकार्यविषयम् । अत एव लघुहारीतः—

“ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथवा पूर्वं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचे ” ॥

यत्तु सत्यव्रतः—“ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि ।

मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ”

इति, तदधिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्दिकश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ।

यत्तु गभस्तिवाक्यम्—“ न कुर्यान्मलमासे तु कर्मा कर्म कथंचन ।

मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं ताद्धि तत्रैव कीर्तितम् ॥

एकोद्दिष्टं हि यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमानेन कालाधिक्येऽपि धर्मतः ”

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

इति, तत्सपिण्डीकरणात्माक्तनैकोद्दिष्टविषयम् । यच्च वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—

“ श्राद्धीयेऽहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत ह्येवं कुर्वन्न मुह्यति ”

इति, तन्मासिकविषयम् । वापिकविषये तु लघुहारीतः—

“ प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

क्वचित्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् ” ॥

अस्यार्थः—सर्वदा द्वादशे मासि परिसमाप्ते त्रयोदशे च प्राप्ते सांवत्सरिकं कार्यमधिमासोपनिपाते तु त्रयोदशे व्यतीते चतुर्दशे च प्रवृत्ते पिण्डक्रिया कार्या । आद्ये तु संवत्सरेऽधिमासे त्रयोदश एवाऽऽब्धिकं कार्यमिति ।

प्रसङ्गादन्यदपि मलमासविषयं किञ्चिदुच्यते । तत्र बृहस्पतिः—

“ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिल्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्योद्धतमक्षयकारकम् ” ॥

वृद्धमनुः—“ अग्न्याधेयं प्रतिष्ठा च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

मङ्गल्यमाभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ” ।

वृषोत्सर्गस्य च नैकादशाहिकस्य प्रतिषेधः । तस्य नियतकालत्वात्पेतोपकारकत्वाच्च ।

“ बाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।

न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च ” ॥

देवदर्शनं सोमेश्वरादिदेवदर्शनं तच्चात्र प्रथमं विवक्षितम् । गृह्यपरिशिष्टात्—

“ अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाऽऽग्रा(ग्र)यणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ” ॥

पराशरः—“ उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा च पैतृकम् ” ॥

प्रसवनिमित्तं जातकर्मादि कार्यमेव । अत एवाऽऽह सत्यव्रतः—

“ जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तत्स्मृतम् ” इति ॥

अत एव प्रसवनिमित्तोऽन्य एवोत्सवः शिष्टाचारप्राप्तोऽत्र प्रतिषिध्यते ।
पैतृकमिति चन्द्रसूर्योपरागगजच्छायाश्राद्धादि कथ्यते । यस्याऽऽवश्यकस्य
नास्ति कालान्तरम् । अत एव मत्स्यपुराणम्—

“ चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वत्तमक्षयकारकम् ” ॥

सैत्यः—“ देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात् ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥ २५५ ॥

पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ॥

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५६ ॥

पार्वणादिश्राद्धसंवन्धिनः पिण्डान्गोछागविप्राणामन्यतमाय दद्यादन्य-
तमं भोजयेदित्यर्थः । अथ वाऽग्नौ जलेऽपि वा प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु स्वस्मादा-
सनादनुत्थितेषु तदुच्छिष्टं न मार्जयेन्न शोधयेत् । पिण्डानिति बहुवचनमवि-
वक्षितम् । तेन पत्नीप्राशिते मध्यमपिण्डे पिण्डद्वयस्यापि प्रतिपत्तिः कार्या ।
अत्र मत्स्यपुराणम्—

“ पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

विप्रान्ते वाऽथ विधिवद्वयोभिरथवाऽऽशयेत् ॥

पत्नीं वा मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विताम् ।

आर्धैस्त पितरो गर्भमन्तः संतानवर्धनम् ” ॥

वयांसि पक्षिणः ।

मनुः—“ पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुनार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं शुचिम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ अन्यदेशस्थिता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ एवं वरान्याचयित्वा नमस्कृत्य पिण्डानप्सु विन्यसेदग्नौ
वा निक्षिपेत् । पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्तवस्नाता ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अगृहीतगर्भाऽत्राऽऽर्तवस्त्रातेत्युच्यते ।

यमः—“ अप्स्वेकं प्लावयेत्पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।

एकं च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्तिताः ” ॥

वायुपुराणे—“ पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी सततं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्द्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥

उत्तमां गतिमान्विच्छन्गोम्यो नित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु पिण्डं निधापयेत् ॥

प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ॥

पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणादित्तथैव च ” ।

द्विजोच्छिष्टमार्जने वसिष्ठोऽन्यथाऽऽह—

“ श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् ।

च्योतन्ते वै स्वधाधारास्ताः पिवन्त्येकृतोदकाः ” ॥ २५६ ॥

येन द्रव्येण यावती वृषिः पितॄणां भवति तदाह—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ॥

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षितैः ॥ २५७ ॥

ऐणरौरववाराहशैर्मासैर्यथाक्रमम् ॥

मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५८ ॥

हविष्यान्नेन प्रदत्तेन पितृपितामहाया उद्देश्या मासं तृप्यन्ति । हविष्य-
माह मनुः—

“ मुन्यन्नानि पयःसोमौ मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ” ॥

पयसि शृत ओदनः पायसः । तेन दत्तेन वत्सरं यावत्पित्रादयस्तृ-
प्यन्ति । तदुक्तम्—

“ संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ” इति मनुना ॥

पायसश्चाप्येतिपिद्वपयो(या) ग्राह्यः । तत्र पयोविशेषनिषेधमाह मार्कण्डेयः—

“ मार्गमाविकमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरं चैव धेन्वा यच्चोप्यनिर्दशम् ॥

१ क. घ. च 'जार्थे द' । २ ख. 'न्त्यक्षतो' । ३ ग. ङ. 'शाकैर्मा' । ४ क. 'प्रसिद्धनिपि-
द्वप' । घ. 'प्रसिद्धनिपिद्वपया ग्रा' । च. 'प्रसिद्धनिपिद्वपयपरिग्रा' । ५ ख. 'द्यापि नि' ।

पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।

वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः श्राद्धकर्मणि ” ॥

मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यं तेन दत्तेन द्वौ मासौ पित्रादयस्तृप्यन्ति । मत्स्य-
श्चात्र भक्षणार्ह एव पाठीनप्रभृतिर्ज्ञेयः । हरिणस्येदं हरिणम् । एवमौरभ्रादिषु
माससंख्यावृद्धिर्द्रष्टव्या । उरभ्रो मेषः । तस्येदमौरभ्रम् । एवं शाकुनादी-
न्यपि । शकुनिः पक्षी । सोऽप्यत्र शिष्टभोजनीय एव ग्राह्यः । छागः प्रसिद्धः ।
पृषतश्चित्रमृगः । एणः कृष्णमृगः । लोहितस्तु हरिणः । तदुक्तमायुर्वेदे—

“ एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते ” ।

रुर्मृगविशेषः । वराहोऽत्राऽऽरण्यो न ग्राम्योऽत्यन्ताभक्ष्यत्वात् । शश-
स्येदं शशम् ।

अत्र मनुः—“ तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मांसं प्रीयन्ते पितरो विधिवन्नृणाम् ” ॥

तथा—“ वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ” ॥

विष्णुः—“ तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्नी-
वारैर्मृद्वैर्गोधूमैर्मांसं प्रीयन्ते । नव गावयेनैकादश तूपरेणाजेन ” ।

गवयस्येदं गावयम् । तेन नव मासान्प्रीयन्ते । तूपरः शृङ्गाहीनः ।

शङ्खः—“ लाजान्मधुयुनान्दद्यात्सच्छूञ्शर्करया सह ।

दद्याच्छ्राद्धं प्रयत्नेन शृङ्गाटकगवेधुकम् ” ॥

शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । गवेधुकं शङ्खाकारं तृणविशेषफलम् ॥
॥ २५७ ॥ २५८ ॥

खड्गामिषं महाशलकं मधु मुन्यन्नमेव च ॥

लोहामिषं कालशाकं मांसं वाध्रीणसस्य च ॥ २५९ ॥

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥

खड्गो गण्डकारुयो मृगविशेषः । तदामिषम् । महाशलको मत्स्यविशेषः ।
तेन च तन्मांसं लक्ष्यते । मधु क्षौद्रम् । मुन्यन्नमारण्यं नीवारादि सस्यम् ।
लोहो लोहितच्छागस्तदामिषम् । कालशाकः प्रसिद्धः । वाध्रीणस उक्तो
निगमे—

“ त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वाध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ” ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

यस्य पिवतः कर्णौ जलं स्पृशतः स त्रिपिवस्त्रिभिर्मुखेन कर्णाभ्यां च पिव-
तीति व्युत्पत्त्या । क्षीणेन्द्रियं संभोगाक्षममजापतिमजमित्यर्थः । तस्य मांसम् ।

तथा—“ कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।

स वै बाध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ” ॥

तस्य मांसं वा । तथा गयास्थो यद्ददाति च । एतत्सर्वमानस्यमक्षयत्वम-
श्नुते प्राप्नोति । एतज्जनिता तृप्तिरनन्ता भवतीति तात्पर्यार्थः । गयाग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । अत एवोक्तम्—

“ गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे ।

संनिहित्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां व्रजेत् ” ॥

अत्र वायुपुराणम्—“ श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकम् ।

कुर्यादौग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यज्ञानिःसृतान् ।

प्रशान्तिकाः प्रियङ्गुश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥

एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः ।

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ॥

महायवा व्रीहियवास्तपैव च मधूलिकाः ।

कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥

त्रिस्वामलकमृद्धीकापनसाम्रातदाडिमम् ।

भव्यपौलेवताक्षोटखर्जूरामलकानि च ॥

कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् ।

तमालं शतकन्दं च मध्वालुः शीतकैन्दकम् ॥

कलायं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ।

मांसं शाकं दधिक्षीरं चञ्चुर्वेत्राङ्कुरस्तथा ॥

कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कर्कन्धुर्नीरकं चैरं तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥

वैकङ्कतं नागरिकं शृङ्गाटकपरुषकम् ।

पिप्पली मरिचं चैव पटोलं वृहतीफलम् ॥

सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

१ क. ग. 'बुधे । सं' । २ क. ग. घ. 'दामाय' । ३ क. च. 'पालीव' । ४ च. 'कर्मक' ।

५ क. दारं । ६ क. 'धुमाह' । ७ ग. नारिकेलं ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ” ।

आदित्यपुराणे—“ मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे—“ यवत्रीही सगोभूमौ तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारो निष्पावाश्चात्र शोमनाः ” ॥

वायुपुराणे—“ भक्षान्पूषं करम्भं च इष्टकाघृतपूरकान् ।

कृसरा मधुसर्पिश्च पयः पायसमेव च ॥

स्निग्धमुष्णं च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्यान्नानाविधानापि ॥

दत्त्वा न शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

स्युश्च संवत्सरं प्रीताः कुकरैर्मेषकैणकैः ॥

सक्तुल्लैजांस्तथा पूषान्कुरुमाषान्व्यञ्जनैः सह ।

सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ॥

श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पितरः प्रीणयन्ति तम् ” ।

मत्स्यपुराणे—“ यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

दत्तमक्षयमित्याहुः पितरैः पञ्च देवताः ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ अलातुं ग्रीवकं चाणु कर्करीं त्रपुसं तथा ।

मधुकं नारिकेलं च लकुचं च हरीतकीम् ॥

मौराक्षं दाधिशकं च शकमुत्पलसंज्ञितम् ।

भृङ्गराजमदुष्टानि वन्यानि च निवेदयेत् ॥

अथ मूलानि देयानि शुण्ठ्यार्द्रकविसानि च ।

तमालं शतकन्दं च बहुसूची च कण्टेकी ॥

कूर्चालकं च पिण्डालं दीर्घमूलं वरूटकम् ।

देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् ॥

पकं तु गोरसं देयं घृतात्पक्वादनन्तरम् ।

निर्दोषायाश्च गोः क्षीरं कथितं शर्करानुगम् ॥

आरण्यमाहिषीक्षीरं शर्कराशुण्ठिसंयुतम् ।

मध्वाक्तं तुहिनं चैव दद्यादमृतमेव तत् ॥

(भाद्रप्रकरणम् ९)

दधिशुक्तं च दातव्यं सर्वत्र दधिसंभवम् ।
दापयेन्मरिचोपेतं युक्तं मधुगुडैरपि ” ॥

पुलस्त्यः—“ मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ २५९ ॥

तथा—

वर्षास्वेवं त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः ॥ २६० ॥

वर्षासु या त्रयोदशी याश्च मघास्तस्यां तासु च यत्पितृभ्यो ददाति
तदपि वृत्तिलक्षणस्य फलस्याऽऽनन्त्यमश्रुते । अनन्तां पितृवृत्तिं साधयती-
त्यर्थः । अत्र च प्रोष्ठपद्यपरपक्षे या त्रयोदशी याश्च मघास्ता एव गृह्यन्ते ।

मनुः—“ यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ” ॥

त्रयोदशीमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे ।

पितृगाथा—“ अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च ” ॥

वसिष्ठः—“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

वैठीनसिः—“ अजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ” ॥

पितृगाथे—“ अपि जायेत सोऽस्माकं कुले काश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्तिकं सकलं वाऽपि प्राकृच्छाये कुञ्जरस्य वा ” ॥

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—“ कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ”

इति, यच्च षट्त्रिंशन्मतम्—

“ गृही त्रयोदशीश्राद्धं न प्रकुर्वीत पुत्रवान् ।
उपवासं च संक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ।

नेष्यते चोपवासश्च कैश्चिदप्ययनद्वये ”

इति, तत्रेदं विचारणीयम्—किं सर्वापरपक्षेषु ज्ञातिश्रेष्ठ्यादिकामस्रयोद-
श्यामेवाऽऽपरपक्षिकं श्राद्धं कुर्यादित्यनेन यद्विहितं तस्यैष निषेधः । यदि
वा युगादिषु श्राद्धं कुर्यादिति विधितो भाद्रपदासितत्रयोदश्यां यत्प्राप्तं तस्य
निषेधः । यद्वा तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं त्रयोदशीत्रीहियवपाकौ
चेत्यनेन । तत्र युगादित्वप्रयुक्तं प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं त्रयोदशीत्वप्रयुक्तं यच्छ्राद्धं
सन्नित्यं तस्य चेदयं प्रतिषेधस्तदा विहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च विकल्प आपद्ये-
सातिरात्रषोडशिग्रहणाग्रहणवत् । नच वाच्यं सामान्यविषयाद्विधेः पुत्रवद्गृहीरू-
पविशेषविषयो निषेधो बलवानतो न विकल्प इति । यद्विषयो हि निषेधस्त-
द्विषयां निषेध्यप्राप्तिमपेक्षते । प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । ततश्च पुत्रवद्गृहीवि-
षया त्रयोदशीश्राद्धप्राप्तिरस्तीति निषेधादेव गम्यते । अतो हि दुर्निवारो
विकल्पः । ननु च नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, ततश्च पुत्रवद्गृही-
ष्यातिरिक्तं प्रत्येव श्राद्धविधिरयमतो न विकल्पः । तन्न । तथा सति हि न
कुर्यादित्यन्वयो न स्यात् । किं तु न गृही न पुत्रवानिति स्यात् । न चार्थपद-
क्रमान्यथाभावः कार्यो हेत्वभावात् । नच करोत्यर्थान्वितो नऽपर्युदासो
भवति किं तु नामान्वितो धात्वन्तरान्वितश्च । तस्मान्न नैत्यकत्रयोदशीश्राद्ध-
विषयोऽयं प्रतिषेधः, किं तु काम्यविषय एव । न हि तद्विषयत्वे विकल्पः
प्रसज्येत । न हि रागप्राप्तं कलञ्जभक्षणं तत्प्रतिषेधेन विकल्पते । ननु च
कलञ्जभक्षणमशास्त्रीयम् । शास्त्रीयश्च तत्प्रतिषेधस्तस्मादविकल्पः । त्रयोदशी-
श्राद्धं तु काम्यमपि शास्त्रेण विहितम् । अतो युक्तस्तस्य शास्त्रीयेण प्रतिषेधेन
विकल्पः । सत्यं विहितं, किं तु फलं प्रत्युपायतया न पुनरनुष्ठेयतया । अनुष्ठे-
यता च तस्य फलरागनिबन्धनैव । अतो युक्ता कलञ्जभक्षणतुल्यता । येषा-
मपि मते यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तस्य फलसाधनत्वं शास्त्रादवबुध्यत
इति, तन्मतेऽपि विषयस्य फलसाधनत्वावगमपरमेव विधेः प्रवर्तकत्वं प्रती-
यते, न पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलरागत एव तत्सिद्धेः । त्रिकालायां ह्यप्राप्तौ
विधिरर्थवान् । अत एवाऽऽहुः—

“ अप्रवृत्तप्रवर्तको विधिरज्ञातज्ञापकश्च ” इति ।

* अत्र निषेध्येत्यधिकमिव भाति ।

(भाद्रपदप्रकरणम् ९)

तस्माद्यत्काम्यं त्रयोदशीश्राद्धं तद्विषयोऽयं निषेधो न पुनर्यन्नित्यं तद्विषयः । अत एवाऽऽपस्तम्बः काम्यस्यैवास्य निन्दामाह—

“ सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणं पितृन्प्रीणाति कर्तुस्तु कालादि-
नियमात्फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणं स्त्रीप्रायमपत्यं
जायते । द्वितीये स्तेनास्तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे क्षुद्रपशु-
मान् । पञ्चमे बहुपुमांसो बहुपत्यो न चोनपत्यः प्रधीयते । षष्ठेऽ-
ध्वशीलोऽक्षशीलश्च । सप्तमे कृषेर्वृद्धिः । अष्टमे पुष्टिर्नवम एक-
शफो दशमे व्यवहारे राद्धिः । एकादशे कृष्णायसत्रपुसीसम् ।
द्वादशे पशुमांसयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमा-
रिणस्तु भवन्ति । चतुर्दश आयुधे राद्धिः । पञ्चदशे पुष्टिः” इति ।

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाण इत्यनेनाऽऽपरपक्षिकस्य श्राद्धस्य
नित्यत्वमाह । कर्तुस्तु कालान्नियमात्फलविशेष इत्यनेन तु प्रतिपदादि-
तिथिनियमेन तदैव क्रियमाणं फलविशेषप्रदं भवतीत्याह । तस्मात्काम्यस्यैव
त्रयोदशीश्राद्धस्य प्रतिषेधोऽयम् । या तु षट्त्रिंशन्मते मघाश्राद्धस्य निन्दा—

“ मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्तावुपवासश्च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ”

इति, सा न निषेधं कल्पयति क्लृप्तत्वात्तस्य । तथा च कन्यागतापरपक्षा-
धिकारे देवीपुराणम्—

“ तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते ।

श्रद्धेः पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ” इति ॥

पितृदैवतमृक्षं मघा । पूजा श्राद्धं, तेन पिण्डदानसहितमेव भाद्रपदापरपक्ष-
मघासु श्राद्धं निन्दितम् । न श्राद्धमात्रं पिण्डदानस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । न च
निषेधवाक्ये पिण्डदानशब्दः श्राद्धलक्षकः । लक्षणाकारणाभावात् । एवं
तावन्मघाश्राद्धं पिण्डदानरहितमुक्तं, श्राद्धान्तराण्यपि पिण्डदानरहितान्यु-
क्तानि मत्स्यपुराणे—

“ अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

श्राद्धं कार्यं च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ” ॥

महाभारते—“ नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिज्जातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाऽऽग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ” ॥

आग्नेयं कुत्तिकाः । दारुणानि आर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानि । जन्मनक्षत्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च प्रत्यरम् । श्राद्धनिषेधोऽयं कृष्णपक्षश्राद्धविषयः । तद्ध्य-
नियमेनैकस्यां तिथौ कर्तव्यमिति प्रतिपिद्धं परित्यज्यान्यत्रापि शक्यं कर्तु-
मिति प्रतिषेधेऽपि नात्यन्तबाधः । अन्यविषयत्वे तु श्राद्धविधेरात्यन्तिको
बाध आपद्यते । ज्योतिषम्—

“ साधारणधुशोत्रेषु मैत्रेऽपि च न शस्यते ।

मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथंचिन्निपुष्करे यमलधिष्ण्ये च ” ॥

साधारणे कुत्तिकाविशाखे । उत्तरात्रयं रोहिणी च ध्रुवाणि । उग्राणि पूर्वात्रयं
भरणी मघाश्च । मैत्रमनुराधा । त्रिपुष्करं त्रिपात् । यमलं द्विपात् । पुत्रा-
दिनाऽपि क्रियमाणं श्राद्धं तत्पित्रादीनां तृप्तिर्लक्षणं फलं साधयतीति शास्त्र-
प्रामाण्यादाश्रयणीयम् । तथा पित्राऽपि क्रियमाणा वैश्वानरेज्या पुत्रस्य ब्रह्म-
वर्चसादिकं निष्पादयतीति । एवं च सति पितृवृत्त्याश्रितोऽतिशयो हविर्वि-
शेषात्कालविशेषादेशविशेषाच्च भवतीति शक्यं शास्त्रादवगन्तुम् ॥ २६० ॥

कृष्णपक्षे श्राद्धमेकस्यां तिथौ कार्यमित्युक्तं तद्यस्यां क्रियमाणं यस्मै फलाय
संपद्यते तदिदानीमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान्सुतानपि ॥

द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६१ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥ २६२ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६३ ॥

प्रतिकृष्णपक्षं सर्वदा प्रतिपदि श्राद्धप्रदः कन्यां प्राप्नोति । एवं द्वितीयायां

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

कन्यावेदिनो जामातृन् । तृतीयायां पशून् । चतुर्थ्यां प्रधानान्सुतान् ।
 पञ्चम्यां धूतम् । षष्ठ्यां कृपिम् । सप्तम्यां वाणिज्यम् । अष्टम्यां द्विशफं
 गवादि । नवम्यामेकशफमश्वान् । दशम्यां ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् । एकाद-
 श्यां स्वर्णरूप्ये । द्वादश्यां कुप्यं त्रपुसीसादिकम् । त्रयोदश्यां ज्ञातीनां मध्ये
 श्रेष्ठताम् । अमावास्यायां सर्वानुक्तान्कामान् । चतुर्दशी चात्र वर्जनीया ।
 शस्त्रहतेभ्य एव तस्यां श्राद्धं प्रदेयम् । शस्त्रहतग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तदुर्मरणप्र-
 दर्शनार्थम् । तत्र ब्रह्मपुराणम्—

“ प्रायानशनशस्त्राग्निविषोद्धन्धनिनां तथा ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ” ॥

वायुपुराणात्—“ युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण निहता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ” ॥

मरीचिः—“ विपशस्त्रश्चापदाहितिर्गन्ध्राक्षणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ” ॥

इति वचनाच्छस्त्रहतादीनामेव चतुर्दश्यां क्रिया इत्यवधार्यते न तु तस्या-
 मेव तेषामिति । तेनामावस्यादिकालान्तरेष्वपि तेषां श्राद्धं युक्तम् । अत एव

देवीपुराणम्—“ आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजा ह्यमावस्या तु कामिकी ” ॥

गर्गः—“ चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने ” ॥

तथा—“ सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ” ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वं एकोद्दिष्टविधानं न तु त्रयाणां तथात्वे, तत्र पार्व-
 णमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥

ज्ञाति(पुत्रं)श्रेष्ठ्यं सुसौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां सुतान् २६४

प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान्वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ॥

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६५ ॥

धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६६ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानापनुयादिमान् ॥

आस्तिकः श्रद्धधानैश्चाप्यपेतमदमत्सरः ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तेषु नक्षत्रेषु श्राद्धमास्तिकः श्रद्धावान्विगतमत्सरैश्च सन्यधाविधि यः पितृभ्यः संप्रयच्छति स यथानक्षत्रक्रमं स्वर्गादीन्कामानामुयात् । ततश्च स्वर्गकामः कृत्तिकासु श्राद्धं कुर्यात् । अपत्यकामो रोहिण्याम् । तेजस्कामो मृगशिरसि । शौर्यकाम आर्द्रायाम् । क्षेत्रकामः पुनर्वसुः । बलकामः पुष्ये । पुत्रकामोऽश्लेषायाम् । श्रेष्ठ्यकामो मघासु । सौभाग्यकामः पूर्वासु फल्गुनीषु । समृद्धिकाम उत्तरासु फल्गुनीषु । मुख्यताकामो हस्ते । सुतकामश्चित्रासु । चक्रप्रवृत्तिकामः स्वातौ । पुत्रकामो विशाखायाम् । वाणिज्यकामोऽनुराधासु । अरोगित्वकामो ज्येष्ठायाम् । यशस्कामो मूले । विशोकत्वकामः पूर्वाषाढासु । मुक्तिकाम उत्तराषाढासु । धनकामः श्रवणे । विद्याकामो धनिष्ठासु । भिषक्सिद्धिकामः शतभिषजि । कुप्यकामः पूर्वयोर्भद्रपदयोः । गोकाम उत्तरयोर्भद्रपदयोः । अजाविककामो रेवत्याम् । अश्वकामोऽश्वयुजि । आयुष्कामो भरण्याम् । आ फलप्राप्तेः कृत्तिकादिनक्षत्रे श्राद्धं प्रयोक्तव्यम् । अत एव वायुपुराणे—

“ श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः ”

इत्याद्युक्तम् ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृञ्श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६८ ॥

उक्तं स्वसंवन्धिभ्यः प्रेतेभ्यः श्राद्धं प्रदेयमिति तत्र पित्रादिषु श्राद्धदेवताभूतेषु वस्वादिबुद्धिः कार्येत्यनेन विधीयते । ये पितृपितामहप्रपितामहाः श्राद्धदेवतात्वेन नियुक्ताः शास्त्रेषु ते यथाक्रमं वसुरुद्रादित्या बोद्धव्या इत्यन्वयः । ते वस्वादयः श्राद्धेन तर्पिताः श्राद्धेषु देवतात्वेन निविष्टा मनुष्याणां पित्रादींस्तर्पयन्ति । वस्वादिरूपेण ध्याताः श्राद्धात्तृप्तिमुपयान्तीत्यर्थः । अत एव मनुः—

१ ड. 'न वेदान्भिष' । २ ड. 'नश्च व्यपे' । ३ घ. 'रमदश्च' । ४ क. 'सु प्रवृत्तचक्रका' ।
५ स. 'देपु त' । ६ क. ग. घ. 'ण ह्याताः ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

“ वसून्वदन्ति हि पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्तथाऽऽदित्याञ्श्रुतिरेषा पुरातनी ” ॥ २६८ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः ॥ २६९ ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ॥ ९ ॥

आयुरादीनि फलानि श्राद्धकर्तृभ्यः प्रयच्छन्ति न पुनर्वस्वादयः । यथा-
भुतग्राहिणः पूर्वश्लोकाद्वस्वादिदै(दे)वत्यमेव सर्वं श्राद्धं न पुनः पित्रादिदै(दे)व-
त्यमिति कस्यचिद्बुद्धिरुत्पद्यते । तन्निवृत्तिद्वारेण श्राद्धस्याऽऽयुरादिफलत्व-
प्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः । अत्र च पितामहग्रहणं पित्राद्युपलक्षणार्थम् ।
ततश्च श्राद्धकर्तृणां मनुष्याणां श्राद्धे देवताभावेन संबध्यमानाः पित्रादय
आयुरादिफलप्रदा भवन्तीत्युक्तं भवति । यद्यप्यपूर्वफलप्रदातृत्वं न देवता-
यास्तथाऽपि सर्वाङ्गोपेतकर्मानुष्ठानात्फलदाऽपूर्वोदय इति युक्ताऽङ्गभूतपित्रादि-
देवतायाः फलहेतुत्वोक्तिः । आयुरादीनां च प्रत्येकं फलत्वं प्रत्येकं द्वितीया-
योगात् । एवं चामावास्याएकादिश्राद्धानां नित्यत्वं काम्यत्वं च ज्ञेयम् ।
यद्वा नित्यस्यैव श्राद्धस्य प्रयोगात्कर्तुरायुरादिसिद्धिः । नित्ययोरिव दर्शपू-
र्णमासयोः सूक्तवाकनिर्दिष्टायुरादिफलसिद्धिः ।

अत्र श्राद्धकालातिक्रमे यत्कार्यं तदुच्यते । तत्र ऋष्यशृङ्गः—

“ देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ” ॥

मासिकविषयमेतत् ।

मरीचिः—“ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ” ॥

षट्त्रिंशन्मतात्—“ मासिकाब्दे तु संप्राप्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वाऽपि विचक्षणाः ” ॥

यन्मृताहनि प्रतिमासं क्रियते तदत्र मासिकम् ॥ २६९ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्री-

मदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिर्वन्धेऽपरांके

श्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

विनायकपूजाविधिप्रकरणम् । (१०)

अभीष्टकर्मफलप्राप्तौ विघ्नपरिहारस्याप्युपायमिदानीमाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ॥

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७० ॥

विनायकाख्यो देवविशेषः सर्वेषां कर्तृणां कर्मविघ्नार्थं कर्मसिद्ध्यर्थं च गणानां पुष्पदन्तादीनामीश्वरत्वे च रुद्रचतुर्मुखाभ्यां नियुक्तोऽतोऽसौ विहितोपायेनैव निवारयितुं च शक्यत इति तदुपायविधिरारभ्यते ॥ २७० ॥

तत्र विनायकोपद्रवे सति तच्छमनाधिकार इति तदुपद्रवलक्षणं तावदाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ॥

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७१ ॥

काषायवामसश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ॥

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७२ ॥

व्रजन्तं च तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ॥

तेन विनायकेनोपसृष्ट उपद्रुतो यो मनुष्यस्तस्य वक्ष्यमाणानि चिह्नानि हे मुनयः शृणुत, स्वप्नेऽतिशयेन जलमवगाहते जलमग्नमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । मुण्डान्कृतवपनान्काषायवसनांश्च नरान्पश्यति । तथा क्रव्यादान्व्याघ्रादीनाधिरोहत्यन्त्यजातिभिः सहैकत्र देशेऽवतिष्ठते च । तथा गच्छन्तं मां पृष्ठतः परेऽनुगच्छन्तीति मन्यते । क्रव्यमाममांसं तददन्ति ये ते क्रव्यादा इति स्वप्ने ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

अथ जागरणे—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७३ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न शंष्टं राजनन्दनः ॥

कुमारी च न भर्तारिमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७४ ॥

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥

वणिग्लाभं न चाऽऽप्नोति कृषिं चैव कृषीवलः ॥२७५॥

विमना उद्विग्नमना विफलारम्भो निष्फलोद्यमः संसीदत्यवसीदति अनिमित्ततो दृष्टनिमित्ताभावतः । राजनन्दनो राजपुत्रो न राज्यं कुमारी गुणवत्यापि न भर्तारमङ्गना च गर्भं प्रसूतावपत्यमायुष्मच्छ्रोत्रियश्चाऽऽचार्यत्वं शिष्यश्चाध्ययनं वणिज्याजीवी च तन्निमित्तं धनोपचयं कृषीवलश्च कृषिं न लभते । इमानि विनायकोपसृष्टस्य लक्षणानि । अत्र वैजवापगृह्यम्—

“ अथ विनायकाः । चत्वारः खलु विनायका भवन्ति । मितश्च संमितश्च शालकटङ्कटश्च कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्येतैर्विनायकैरुपसृष्टलक्षणा ब्राह्मणाः स्वाध्यायवन्तोऽप्याचार्यत्वं न लभन्ते । कुमारो राजपुत्रो राजलक्षणसंपन्ना अपि राज्यं न लभन्ते । कुमार्योऽपि लक्षणवत्योऽपि भर्तृन् लभन्ते । स्त्रीणामाचारवतीनामप्यपत्यानि म्रियन्ते । विनायकोपसृष्टलक्षणं खलु भवति स्वप्ने सर्पान्पश्यति । अत्यन्तमपोऽवगाहते । अन्तरिक्षं क्रामति पांसुकर्दमे चावसीदति । पृष्ठतो मां कश्चिद्धावतीति मन्यते । उपान्गर्दभाशुनो दिवाकीर्तिमन्यांश्चाप्रयतान्पश्यति । करणे मूढमात्मानं मलिनान्तरमन्याश्च प्रयतान्पश्यति ” ।

भविष्यत्पुराणे—“ करणे मूढमात्मानं मलिनान्तरगस्तथा ।

चतुर्भिश्चाऽऽवृत्तं यान्तं श्मशानान्तिकं नृप ॥

पश्यते नृपशार्दूल पश्यते नात्र संशयः ।

तैलार्द्रगात्रं च विभो करवीरविभूषितम् ॥२७३॥२७४॥२७५॥

स्नोपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्य तदुपसर्गशान्तये पुण्याहे वक्ष्यमाणविधिना स्नपनं कार्यम् । यत्तु भविष्यत्पुराणे—

“ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च वारेण धिपणस्य च ।

तिष्ये च वीरनक्षत्रे तस्यैव पुरतो नृप ”

इति, यत्तु श्रीकामविनायकस्नपने द्रष्टव्यम् । तदुपसृष्टस्नपनविषयाणां तु

पुण्याहविधानम् । उपसृष्टस्य चिरकालविलम्बायोगात् । धिषणो बृहस्पतिः ।
तस्यैव विनायकस्येत्यर्थः ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७६ ॥

सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७७ ॥

शुक्लसर्षपाणां चूर्णेनाऽऽज्यसहितेन स उद्धर्तनीयः । ततः सर्वौषधैः सगन्धैश्चूर्णितैः सोदकैर्विलिप्तमस्तकः कार्यस्ततो भद्रासन उपवेश्यस्ततस्तस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति द्विजा विमाः शुभाः कल्याण(णं)वाच्याः । अत्र कर्तरि षष्ठी । ततश्च तेन वाच्या इत्यर्थः । तत्सादनादि शै(शि)वादिदेवपूजां कृत्वा कार्यमित्युक्तं भविष्यत्पुराणे—

“ व्योमकेशं तु संपूज्य पार्वतीं भीमजं तथा ।

कृष्णस्य पितरं तात अर्कमारं सितं तथा ॥

धिषणं क्लृदपुत्रं च कोणं लक्ष्म च भारत ।

विधुंतुदं बाहुलेयं नन्दकस्य च धारिणम् ” ॥

व्योमकेशः शिवः । भीमजो गणेशः । कृष्णस्य पिता वसुदेवः । आरो भीमः । सितः शुक्रः । क्लृदपुत्रो बुधः । कोणः शनैश्वरः । लक्ष्म लक्ष्मणा-
श्चन्द्रः, पूर्ण इत्यर्थः । विधुंतुदो राहुः । केतुरत्रानुक्तोऽपि ग्राह्यः साहचर्यात् ।
बाहुलेयः स्कन्दः । नन्दकस्य धारी विष्णुः । सर्वौषधानि सहदेव्यादीनि ।
तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ सहदेवी वचा व्याघ्री वला चातिवला तथा ।

शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी तु सुवर्चला ॥

महोषध्यष्टकं ह्येतन्महास्नानेषु योजयेत् ” ।

ब्रह्म(ब्राह्मी)सुवर्चलादीनि वा । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

“ ब्राह्मी सुवर्चला मुक्ता विष्णुक्रान्ता शतावरी ।

दुर्लभा शङ्खपुष्पी च प्रियङ्गुरजनी वचा ” ॥

सुरादीनि वा । तथा च स्मृतिः—

“ सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

सती चैण्यकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ” ॥

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

सुरां ताभोरा इतिप्रसिद्धा । रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे । सती कर्पूरवि-
शेषः । वालुकादीनि वा । तथा च वसिष्ठः—

“ वालुका शङ्खपुष्पी च कुष्ठं चैव वचा तथा ।

नागकेसरचूर्णं च सर्वौषधिगणो भृगो ” ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

अपि च—

अश्वस्थानाद्रजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्भदात् ॥

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं च विनिक्षिपेत् ॥ २७८ ॥

या आहृता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ॥

एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैरपि आहृत्य तास्वश्वस्थानादिभ्यः समाहृता मृत्तिका
गोरोचनामगुरुकस्तूरीकर्पूरचन्दनकेसरात्मकान्गन्धान्गुग्गुलं च विनिक्षिपेत् ।

अत्र वैजवापगृह्यम्—“ चतुर्भ्यः प्रस्रवणेभ्यश्चतुरः कुम्भानाहृत्य तेषु
सर्वौषधीः सर्वगन्धान्हिरण्यं ग्रीहियवौ गुग्गुलं मृदमाखूत्कराम्” इति ।

प्रक्षिपेदिति शेषः ॥ २७८ ॥

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २७९ ॥

अनः शकटं यो वहति तत्सोऽनह्वान्वलीवर्दः । तच्चर्मणि लोहिते भद्रासनं
प्रतिष्ठातश्चोक्तम् । ततोऽप्सु मृदादिप्रक्षेपादनन्तरं स्थाप्यम् ॥ २७९ ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८० ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो दंढुः ॥ २८१ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्वघ्नन्तु ते सदा ॥ २८२ ॥

सहस्राक्षमित्यादिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिरेकैकेन कलशेन विनायकोपसृष्टस्य गुरुः
स्नपनं करोति । प्रतिकलशं मन्त्रत्रयावृत्तिः ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

१ क. 'रा भाभार इ' । २ ख. 'भोर इ' । ३ क. स्मृतः । ग. घ. भृगौ । ४ ख. 'गुग्गुलं च ।
५ क. 'लं चाप्सु नि' । ६ ख. 'गुग्गुलं च । ७ ख. भद्रासने । ८ ख. मृगादि' । ९ क. ख गावध ।
१० ख. दधुः ।

स्नातस्य सर्पपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ॥
 जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य च ॥ २८३ ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटः ॥
 कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८४ ॥
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८५ ॥
 कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लौदनमेव च ॥
 मत्स्यान्पक्षांस्तथा चाऽऽमान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८६ ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च विविधामपि ॥
 मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजम् ॥ २८७ ॥
 दध्यन्नं पायसं चैव गुडमिश्रं समोदकम् ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नातस्य शिरसि सव्येन पाणिना कुशान्परिगृह्येतरपा-
 णिगृहीतेनौदुम्बरवृक्षमयेन सुवेण सर्पपतैलं मिताय स्वाहा संमिताय स्वाहा
 शालकटङ्कटाय स्वाहा कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहेति गुरुर्जुहुयात् । तैरेव मिता-
 दिभिश्चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमन्वितैश्चतुष्पथे शूर्पे स्थापयित्वा तत्र
 च सर्वतः सर्वदिग्ग्रान्कुशानास्तीर्य कृताकृततण्डुलादिरूपं बलिं दद्यात् । नाम-
 भिर्बलिमन्त्रैश्चेति विशेषेण निर्देशान्मितादिनामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारमन्त्रैर्बलि-
 मन्नतामापन्नैर्बलिर्देय इति गम्यते । अवघातादिना येषां व्रीहीणां तण्डुली-
 भावः प्रारब्धापरिसर्मास्तथैते कृताकृतास्तण्डुलाः । तिलपिष्टमिश्र ओदनः पल-
 लौदनः । मूलकं शाकादिविशेषः । भृष्टा लोपिकाः पूरिकाः । क्षुद्रापूपास्तूण्डे-
 रकाः । प्रसिद्धमन्यत् । एतत्सर्वमेकस्मिन्पात्रे कृत्वा सकृदेव दद्यात् ॥ २८३ ॥
 ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

*विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्तदाऽम्बिकाम् ॥ २८८ ॥

* एतस्मात्प्रागेतदर्थमधिकं ह. पुस्तके—“ एतान्सर्वानुपाहृत्य भूमौ दत्त्वा ततः शिरः ”
 इति । तद्व्याख्याऽऽदर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

१ क. च । सितश्च । २ क. 'था शाल' । ३ ह. 'कटङ्कौ । कु' । ४ ह. च त्रिविधा ।
 ५ क. सिताय । ६ क. 'व सिता' । ७ ग. घ. 'शेषनि' । ८ ग. घ. 'मासाश्च ते' ।

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं(र्घ्यं) पूर्णमञ्जलिम् ॥

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ॥ २८९ ॥

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥

दूर्वया सर्षपैः पुष्पैरुदकेन च पूर्णमञ्जलिमर्घ्यं विधाय विनायकस्य जनन्या अम्बिकायै दत्त्वा रूपं देहीत्यनेन तामुपतिष्ठेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ २९० ॥

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्यादस्त्रगुग्मं गुरोरपि ॥

अम्बिकामुपस्थाय शुक्ले वाससी परिधाय शुक्लमाल्यानुलेपनैश्चाऽऽत्मानमलंकृत्य ब्राह्मणान्भोजयेत् । गुरवे च वस्त्रद्वयं दद्यात् । गुरुशब्दप्रयोगात्स्नपनकर्ता गुरुवत्पूज्य इति गमयति ॥ २९० ॥

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ॥ २९१ ॥

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं पूजयित्वा ग्रहांश्च वक्ष्यमाणविधिना कर्मणां कृतानां करिष्यमाणानां च फलं विघ्नशान्तिद्वारेण प्राप्नोति । श्रियं चानुत्तमां सर्वोत्कृष्टामाप्नोति । न विद्यत उत्तमा यस्याः साऽनुत्तमा । आप्नोतीति पुनर्वचनं श्रीकामं प्रति विनायकादिपूजायाः पृथग्विधानार्थम् ॥ २९१ ॥

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ॥ २९२ ॥

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति विनायकपूजाविधिप्रकरणम् ॥ १० ॥

आदित्यस्य स्वामिनः स्कन्दस्य महागणपतेश्च सर्वकालं पूजां तिलकं सुवर्णादिमयं कुर्वन्कर्मफलसिद्धिमवाप्नुयादिति ॥ २९२ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-

त्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके विनायकपूजा-

विधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् । (११)

अथ ग्रहयज्ञविधिमाह*—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥२९३॥

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्निपून् ॥

श्रीशान्त्यादिकामोऽभिचरन्वा ग्रहयज्ञं वक्ष्यमाणस्वरूपं समाचरेदनुतिष्ठेत् । शान्तिः फलदानोन्मुखदुरितनिवारणम् । पुष्टिः शरीराद्युपचयः । अभिचार आयुष्प्रदधर्मप्रतिबन्धः । प्रसिद्धमन्यत् । वृष्ट्यायुःपुष्टीनां मत्येकं कामसंबन्धो नेतरेतरयुक्तानां, प्रमाणान्तरसिद्धत्वे सत्युद्दिश्यमानत्वात् । एवंविधस्योद्देश्यस्य विशेषणमविवक्षितम् । पूर्वं विनायकस्नानसहितो ग्रहयज्ञः श्रिये विहितः । इदानीं केवलः फलान्तरेभ्यश्चेति विधिभेदः । अभिचरन्निति शत्रुप्रत्ययोऽभिचारस्य ग्रहयज्ञं प्रति हेतुतामाचष्टे । अभिचारस्य चासिद्धत्वान्न स्वरूपेण हेतुता, किं तु तदिच्छायास्तेनेष्यमाणतया कर्मसंबन्धादभिचारस्य फलत्वम् ॥ २९३ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ॥२९४॥

शुक्रः शनैश्वरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥

एता ग्रहयज्ञदेवताः । वृत्तवशाच्चात्र सूर्यादिशब्दनिर्देशो यागप्रयोगे पुनरादित्यादिशब्दैरुद्देशः कार्यः । तथा च बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—

“ गुडौदनमादित्याय घृतपायसं सोमाय हविष्यमन्नमङ्गारकाय क्षीरौदनं बुधाय षष्टिकं बृहस्पतये दध्यौदनं शुक्राय माषौदनं तिलपिष्टमिश्रं सघृतं शनैश्वराय राहवे मांसौदनं केतवे चित्रौदनम् ” इति ।

नैवं गद्यग्रन्थेऽस्मिञ्भूयमाणशब्दस्याविवक्षायां हेतुरस्ति ॥ २९४ ॥

आदित्यादिग्रहप्रतिमाप्रकृतिद्रव्याण्याह—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ॥ २९५ ॥

* इत उत्तरं ग. घ. पुस्तकयोर्ग्रहपूजामाहेत्यन्तं मन्यव्यत्यासो दृश्यते ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात्* ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धमण्डलकेऽपि(षु) वा ॥२९६॥

ताम्रमेव ताम्रकं तस्मादादित्यस्य प्रतिमा कार्या । स्फटिकात्सोमस्य ।
रक्तचन्दनादङ्गारकस्य । स्वर्णकाद्बुधवृहस्पत्योः । रजताच्छुक्रस्य । कृष्णमयः
काष्णीयसं तस्माच्छनैश्वरस्य । सीसाद्राहोः । कांस्यात्केतोः । प्रतिमानिर्माणा-
समर्थस्तु ग्रहसमानवर्णैर्वर्णकैर्ग्रहान्पटे लिखेत् । तत्राप्यसमर्थो ग्रहसमानवर्णेषु
चन्दनादिगन्धमण्डलकेषु ग्रहानुलिखेत् । अत्र मत्स्यपुराणम्—

“ पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।

सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥

श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशा(रः श्वेता)श्वः श्वेतभूषणः ।

गदापाणिर्द्वित्राहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥

रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदोकरः ।

चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥

पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।

खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥

देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।

दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू ॥

इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।

बाणबाणासनकरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥

करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः ।

नीलसिंहासनयुतो राहुस्तत्र प्रशस्यते ॥

धूम्रा द्वित्राहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।

गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥

सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितप्रदाः ।

स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ श्वेतौ शुक्रनिशाकरी ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ॥

* इत उत्तरं ह. पुस्तकेऽयं पाठः—“ भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शूली शुक्रनिशाकरी । सोम-
पुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ । कृष्णं शनैश्चरं विद्यादाहुं केतुं तथैव च ” इति ।

१ ख. °त । सुव° । २ ह. गन्धैर्मण्डलकेषु वा । ३ ख. °ग्रहाः कार्याः । त° । ४ क.
°तवाहनः । ग° । ५ ग. °दाधरः ।

कृष्णं शनैश्चरं विद्याद्राहुं केतुं तथैव च ” ।

निगदव्याख्यातमेतत् । [*अथ राजानकशितिकण्ठकविशेषः] ।

देवीपुराणे—“ प्रमाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः ।

रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥

सप्ताश्वं चैकवक्त्रं च रथं तस्य प्रकल्पयेत् ।

मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥

नानाभरणभूषाभ्यां कराभ्यां धृतपुष्करम् ।

स्कन्धस्थे पुष्करे चैव लीलयैव धृते सदा ॥

चोलकच्छन्नवपुषं कचिच्चित्रेषु दर्शयेत् ।

वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसाऽऽवृतौ ॥

प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ ।

कर्तव्यौ दण्डहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ॥

लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम् ।

नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्विवाकरम् ॥

अनूरुं सारथिं चास्य पद्मिनीपत्रसंनिभम् ।

अश्वौ च वलितग्रीवौ गन्धस्थौ तस्य पार्श्वयोः ॥

भुजङ्गरज्जुभिर्बद्धाः सप्ताश्वरथसंयुताः ।

सप्ताश्वस्थं पद्महस्तं तस्मिंश्चैव प्रकल्पयेत् ” ॥

पद्मपुराणे—“ अत एव रवेः पादौ न कश्चित्कारयेत्कचित् ।

यः करोति स पापिष्ठां गतिमामोति निन्दिताम् ॥

कुष्ठरूपमवामोति लोकेऽस्मिन्दुःखसंज्ञितम् ” ।

प्रसङ्गाद्वह्न्यादीनां लक्षणमुच्यते—

“ वहेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वलक्षणलक्षितम् ।

दीप्तं सुवर्णवपुषमर्धचन्द्रासनं विभुम् ॥

बालार्कसदृशं तस्य वसनं चात्र कारयेत् ।

यज्ञोपवीतिनं कुर्याल्लम्बकूर्चभ्रुवं तथा ॥

कमण्डलुं वामकरे दक्षिणेऽस्याक्षसूत्रकम् ।

ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनमुज्ज्वलम् ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

(मद्यज्ञविधिप्रकरणम् ११)

कुण्डस्थं वाऽपि कुर्वीत मूर्ध्नि सप्तशिखान्वितम् ।
 कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा ॥
 त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ।
 जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् ॥
 लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ।
 अतसीपुष्पसंकाशां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ॥
 नवयौवनसंपन्नां सर्वावयवभूषिताम् ।
 सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 त्रिमङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ।
 त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गचक्रे तथैव च ॥
 तीक्ष्णधारां तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ।
 खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ॥
 घण्टां च परशुं वाऽपि वामतः संनिवेशयेत् ।
 अधस्तान्माहिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
 शिरश्छेदे न्यसेत्तद्वह्निं खड्गपाणिकम् ।
 हृदि शूलेन निर्भिन्नं तिर्यगूर्ध्वं च भूषितम् ॥
 रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फुरितक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥
 वमद्विधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ॥
 किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
 स्तूयमानं च तद्रूपममरैः संनिवेशयेत् ॥
 विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
 लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥
 स्तब्धकर्णं बृहत्कुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूररम् ।
 स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलं चापरे तथा ॥
 मोदकं परशुं चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
 बृहत्संक्षिप्तगहनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिकम् ॥
 युक्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्यामधस्तान्मूषकान्वितम् ।
 ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः ॥

हंसारूढः क्वचित्कार्यः क्वचिच्च कमलासनः ।
 वर्णेन कमलाभश्च चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
 कमण्डलुं वामकरे सूत्रं हस्ते च दक्षिणे ।
 वामे दण्डधरस्तद्वत्सृक्सुवौ चापि कल्पयेत् ॥
 मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
 कुर्वाणमिव लोकांस्त्रिज्जुक्लाम्बरधरं विभुम् ॥
 मृगचर्मधरं चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
 आज्यस्थाली तथा पार्श्वे तेनैव च चरुः पुरः ॥
 वामे पार्श्वे च सावित्री दक्षिणेन सरस्वती ।
 अग्रे च ऋषयस्तद्वत्कार्याः पैतामहे पदे* ” ॥

इति राजानकशितिकण्ठपुस्तके विशेषः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमुच्यते ।
 एते ग्रहा अग्निं प्रणीयाग्न्यायतनस्योत्तरपूर्वदेशे पूज्याः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
 वप्रत्रयान्वितां वेदिं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् ॥
 संस्थापनाय देवानां चतुरश्रामुदकप्लवाम् ” ।

कुर्यादिति शेषः । गर्तः स्वातमग्न्यायतनम् । वप्रो मेखला ।

“ अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् ” ।

तस्यां तिस्रः कोष्ठकपङ्क्तयः कार्या एकैकस्यां त्रयस्त्रयः कोष्ठका भवन्ति ।

बु.	शु.	चं.
वृ.	आ.	भौ.
के.	श.	रा.

तत्र—“ मध्ये तु मास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
 उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
 पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ” ।

एते चाऽऽदित्याभिमुखाः स्थाप्याः ॥ २९६ ॥

ग्रहपूजामाह—

+ इतः प्रभृति विशेष इत्यन्तं न ग. घ. छ. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. 'णे च स' । २ ग. घ. 'ण बुधं विद्याद्गुरुं पू' ।

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥

गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥ २९७ ॥

यो ग्रहो यद्वर्णस्तस्मै तद्वर्णान्येव वस्त्रादीनि देयानि । धूपार्थं च गुग्गुलु-
देयः । अत्र वृत्तवशात्क्रमो न विवक्षितः सोऽन्यतोऽवगन्तव्य इति गन्धपुष्प-
धूपवस्त्रबलयः क्रमेण देयाः । अत्र सर्वेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धपुष्पाणि देयानि
तथा धूपादि न पुनरेकस्मै गन्धादिवलिपर्यन्तं दत्त्वाऽन्यस्मै देयम् ॥ २९७ ॥

होमविधिमाह—

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥

न केवलमादित्यादीनां पूजैव कार्या । किं तु प्रत्येकं चरवश्च । ते च मन्त्रवन्तः
कार्याः । अनवस्त्रावितो विशदोऽन्तरूष्मपक्व ओदनश्चरुः । तन्मन्त्रवन्त इति
पाठे पाकयज्ञेति कर्तव्यता तन्मन्त्रम् । अत्र च नवानामपि ग्रहयागानां(णां) तुल्य-
कालत्वादिधर्माद्यभेदः । तदाह शौनकः—

“ एकवर्हिरिध्माज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ” ।

तदेषांऽभियज्ञभागा गाथाऽभिगीयते—

“ पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ” इति ॥

होममन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्र ॥ २९८ ॥

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिमुतः ॥ २९९ ॥

शं नो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमा अपि ॥

भगवतो योगीश्वरस्य वाजसनेय(यि)त्वाद्वाजसनेयके समाम्नाता एवात्र
मन्त्रा ग्राह्याः । तत्रत्यान्येवाऽऽर्पादीनि वेदितव्यानि । आकृष्णेनेत्याद्या नवसं-
ख्याकामन्त्रानवसंख्याकेष्वेवाऽऽदित्यादिदै(दे)वत्येषु होमेषु यथासंख्यं प्रकीर्ति-
ता विहिताः । तत्रैकैकस्य चरोरेकैवाऽऽहुतिः पाकयज्ञातिदेशेन प्राप्ता सत्यैकैकेन
मन्त्रेण कार्या । आहुतीनां संख्यान्तराविधानाद् । आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूप

१ ख. गन्धश्च । २ ग. घ. 'धमादिभे' । ३ ख. 'कृताः स्यु' । ४ क. 'वाऽपि य' । ५ ख.
'भिधीय' । ६ क. ख. 'सनीयत्वाद्वाजसनीये स' । ७ ख. 'त्येके' ।

आङ्गिरस ऋषिरादित्यो देवता त्रिष्टुप्छन्दः । इमं देवा इति देवाः सोमो यजुः । अग्निर्मूर्धेति विश्वरूप आङ्गिरसोऽङ्गारको गायत्री । उद्बुध्यस्वेति परमेष्ठी बुधस्त्रिष्टुप् । बृहस्पत इति गृत्समद आङ्गिरसो भार्गवशौनको वा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । अन्नात्परिस्तुत इति अश्विसरस्वतीन्द्राः शुक्रोऽतिजगती । शं नो देवीरिति सिन्धुद्वीपः शनैश्चरो गायत्री । काण्डात्काण्डादित्यग्री राहुरनुष्टुप् । केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

चरुहोमानन्तरं समिधां स्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं तद्धोममाह—

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ॥ ३०० ॥

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥

एकैकस्याष्टशतकमष्टाविंशतिरेव वा ॥ ३०१ ॥

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण संयुताः ॥

अर्काद्याः समिधो यथा ग्रहस्या(म)ष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा मधुघृताभ्यां दधिपयोभ्यां वाऽभ्यक्ताः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्होतव्याः । एकैकस्येति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । एषा च संख्या समिधामेव तदेकवाक्यत्वात् । न च सकृन्मन्त्रमुच्चार्यैकदेवतात्वेन सह समिधः प्रक्षेप्तव्याः कित्वेकैकाः, प्रत्येकं च मन्त्रावृत्तिः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“ स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ” ।

तथा—“ प्रादेशमात्राः सशिखाः शौखापर्णविपाटिताः ।

समिधः कल्पयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ” ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

ब्राह्मणभोजनद्रव्यमाह—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरष(षा)ष्टिकम् ॥ ३०२

दध्योदनं घृतौदनं च कृसरामिषचित्रकम् ॥

दद्याद्ब्रह्मक्रमादितद्विजेभ्यो भोजनं बुधः ॥ ३०३ ॥

शक्तितो वा यथालाभं सकृत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

गुडौदनादिकं यथाग्रहक्रमं द्विजेभ्यो भोजनं दद्यात् । भुज्यत इति

(ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

व्युत्पत्त्या भोज्यमेव भोजनम् । यदि गुडौदनं न शक्नुयाद्दातुं ततो यथाशक्ति यथालाभं साधारणं यथाविधि दद्यात् । गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः । क्षीर-
मिश्रं षष्टिकानं क्षीरैषाष्टिकम् । षष्टिको व्रीहिविशेषः । गुडौदनं सर्वमेवात्र
चित्रकम्(?) ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

दक्षिणा आह—

धेनुः शङ्खस्तथाऽनड्वान्हेम वासो हयः क्रमात् ॥ ३०४ ॥

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥

ग्रहक्रमेण दक्षिणा दातव्याः । धेनूर्नवप्रसूता गौः । अनसो वोढा गौरन-
द्वान् । आयसं लोहमयम् । प्रसिद्धमन्यत् । एताश्च दक्षिणा ऋत्विग्भ्य एव
देयाः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

“ यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तु समाहितः ।

दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥

सूर्याय कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तथेन्द्रवे ।

रक्तं धुरंधरं दद्याद्भौमाय ककुदाऽन्वितम् ॥

बुधाय जातरूपं तु गुरवे पीतवाससी ।

श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कसूनवे ॥

आयसं राहवे दद्यात्केतवे छागमुत्तमम् ।

सुवर्णेन समाः कार्या यजमानेन दक्षिणाः ॥

सर्वेषामथ वा गावो दातव्या हेमभूषिताः ।

सुवर्णमथ वा दद्याद्गुरुर्वा येन तुष्यति ” ॥ ३०४ ॥

यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ॥ ३०५ ॥

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो दुःस्थो दुःखप्रदराशिस्थितो यथा जन्मराशितोऽ-
ष्टमराशिस्थः स तं ग्रहमितरग्रहपूजायामसमर्थ एकमेव यत्नेनाऽऽदरेणोक्त-
विधिना पूजयेत् । पूजितो हि न दुःखकरो भवति । यत एषां ग्रहाणां यूयं
पूजयितारं पूजयिष्यथाभिलषितेन फलेन योजयिष्यथेति ब्रह्मणा प्रजा-
पतिना वरो दत्तः ॥ ३०५ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ॥ ३०६ ॥

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः* ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्योपचयवतामपि नरेन्द्राणां यतो ग्रहाधीना उच्छ्रायाः संपदतिशयाः पतनानि च विपदतिशयरूपाणि । तथा जगतो भावाभावा-
बुदयप्रलयौ ग्रहाधीनावेव । तस्मादन्येभ्यः पूज्यतरेभ्योऽतिशयेन ग्रहा उक्त-
प्रकारेण पूज्याः । यद्यपि धर्माधर्मौ सुखदुःखानुभवहेतू तथाऽपि कालविशेष-
मनपेक्ष्य न तद्धेतू भवतः । न च ग्रहाणां गतिविशेषमन्तरेण कालविशेषः शक्यो
निरूपयितुमिति भवति ग्रहाधीनत्वं नरेन्द्रोच्छ्रायादेरतो विरुद्धं ग्रहस्थानं दृष्ट्वा
तत्सूचितागामिदुःखसंघातविघाताय ग्रहयज्ञः कार्यः । स हि शान्तिकामस्य
विहित इति तात्पर्यार्थः ॥ ३०६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्री-

मदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽप-

रार्के ग्रहयज्ञविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्कस्मृतौ

राजधर्मप्रकरणम् । (१२)

उक्ता वर्णधर्मा ब्रह्मचारिगृहस्थधर्माश्च । इदानीं राज्ञो गृहस्थस्यापि गुण-
वतो जनपदपरिपालनादीन्धर्मान्वक्तुं यैर्गुणैर्युक्तः प्रजापालनयोग्यो भवति
तांस्तावदाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो बृद्धसेवकः ॥ ३०७ ॥

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥

अदीर्घसूत्री स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ॥ ३०८ ॥

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यविव ॥

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ॥ ३०९ ॥

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

* इत उत्तरं ड. पुस्तकेऽयं पाठः—“ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि । आरोग्यबलसं-
पन्नो जीवेच्छ शरदः शतम् ” इति ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

महोत्साहत्वादिगुणवाच्यो भवति । ब्राह्मणादीनां स्वकर्मस्थापनयोग्यो भवतीत्यर्थः । महोत्साहो महोद्यमः । महाविषयत्वमविहन्यमानत्वं चोत्साहस्य महत्त्वम् । स्थूललक्षो बहुपदः । यः प्रत्युपकारायोपकारिणं स्मरति स कृतज्ञः । वृद्धसेवको ज्ञानादिगुणवृद्धपुरुषोपासकः । विनीतो गुर्वादिषु नम्रः । दुर्दशमापन्नोऽपि न न्यायादपैति यः स सार्विकः । कुलीनः शुद्धवंशजः । सत्यवाकसत्यप्रतिज्ञः । शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । अदीर्घसूत्री प्रमितेऽर्थे निराशङ्कः । स्मृतिमान्प्रशस्तस्मृतिः । अक्षुद्रोऽनल्पहृदयः । योऽल्पापकारोपकाराभ्यां कोपप्रसादवान्सोऽल्पहृदयः । अपरुषोऽकठोरवाक् । धार्मिकः प्रसिद्धः । पुरुषार्थविक्षेपकं घृतादिकं व्यसनं तद्रहितोऽव्यसनः । माज्ञशूरौ प्रसिद्धौ । रहस्यविदात्मज्ञो मन्त्रज्ञः पररन्ध्रज्ञो वा । स्वरन्ध्रगोप्ता यत्र राज्याङ्गवैकल्ये परः प्रविशति तद्रन्ध्रं तस्य गोप्ता रक्षकः । आन्वीक्षिक्या दण्डनीत्यां वार्तायां त्रय्यां च विनीतः शिक्षितः । आन्वीक्षिकी वेदाद्यविरुद्धन्यायविद्या । दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्ता कृष्यादिविद्या । ऋग्यजुःसामानि त्रयी । त्रयीग्रहणात्तत्परिकरभूतानि व्याकरणाद्यङ्गानि मीमांसापुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिराञ्शुचीन् ॥ ३१० ॥

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

स उक्तगुणो राजा मन्त्रिणः कौर्याकार्यविदः । प्राज्ञानूहापोहसमर्थान् । मौलान्पितृपारम्पर्यागतान् । स्थिरान्स्वामिहितेष्वचञ्चलान् । शुचीञ्शुद्धोपधान् । प्रकुर्वीत प्रयत्नादुपाददीत । अथ तैः सह राज्यं राजकर्म पाद्गुण्यं सदङ्गानि च स्वाम्यादीनि चिन्तयेत् । हेयोपादेयतया विचारयेदित्यर्थः । अथ पाद्गुण्यविदा पुनर्विप्रेण सह विचारयेत् । पुनश्च स्वयं तमेवार्थं साधकबाधकप्रमाणवत्तया निश्चिनुयात् ॥ ३१० ॥

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ॥ ३११ ॥

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

दैवज्ञत्वादिगुणोपेतं ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्वीत । दैवज्ञो ज्योतिःशास्त्रवित् । तेन हि शास्त्रेण प्राणिनां दैवं कर्मविपाको ज्ञायते । ये मन्त्रिणामुदिता उक्ताः

१ क. 'लान्दिताञ्शु' । २ ख. ग. कार्याः का' । ३ क. 'ञ्शुद्धिमयान् । प्र' । ४ ग. घ. 'वर्ततया विनि' ।

प्राज्ञादयो गुणास्ते यस्योदिता उद्भूताः स उदितोदितः । पुरोहितं प्रकुर्वीत
वृण्वीत, वरणेन हि पुरोहितत्वमुत्पद्यते यथाऽध्वर्युत्वादिकम् ॥ ३११ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ॥ ३१२ ॥

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

श्रुतिस्मृतिविहिताग्निहोत्रादिकर्मणां क्रियाऽनुष्ठानं तस्मात्प्रयोजनीभूताद्धे-
तोर्वृक्षादीनृत्विजो वृणुयात्, वरणेन कुर्यात् । यथाऽऽधानेनाऽऽहवनीयादीन् ।
तथा हविःसंस्थासोमसंस्थादीन्यज्ञान्भूरिदक्षिणान्प्राथम्यकल्पिकदक्षिणादानयु-
क्तान्कुर्यात् ॥ ३१२ ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ॥ ३१३ ॥

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ॥ ३१४ ॥

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

भोगान्भोक्तव्यानन्नविशेषान्वसूनि द्रविणानि च गोभूहिरण्यादीनि विप्रे-
भ्यो राजा दद्यात् । अत्र प्रशंसा—आत्मोपकारकत्वेन निधितुल्यत्वान्निधिरयं
राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितं विप्रेभ्यो दत्तम् । लौकिको निधिरुपभोगात्प्राक्चौ-
रादिवशात्कदाचित्क्षीयते दत्तं तु न तथेति विशेषोऽयमिति वक्तुमुक्तम-
क्षय इति । भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । न केवलं निधेरुत्कृष्टं दानमपि
त्वग्निहोत्रादेरपि । न हि दाने कस्यचिद्धविषः स्कन्नं स्कन्दनं व्यथनं वा
विद्यते येन त्रिगुणं सदग्निहोत्रादिवदफलं स्यात् । प्रायश्चित्तैश्च प्रायाश्चित्तानि-
मित्तैश्चान्यैर्दोषैरदूषितम् । अत आहवनीयाद्यग्निसंवन्धिनो हुताद्धोमाद्विप्रात्म-
न्यग्नौ हुतं दत्तं श्रेष्ठं प्रशस्ततरं भवति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

एवं दीयमानं धनं यतोऽत्यन्तोपकारकं भवत्यतस्तदर्जनादिकं यथा कार्यं
तदाह—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ॥ ३१५ ॥

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

अलब्धमप्राप्तं धर्मेणेहेतुः लिप्सेत । आत्मसात्कृतं यत्नेन तत्प्रणिधानेन
पालयेद्रक्षयेत् । पालितं च नीत्या शास्त्रोक्तेन प्रकारेण वर्धयेदुपचयं गमयेत् ।
विवृद्धं च पात्रेषु विद्यातपोवृत्तसंपन्नेषु निक्षिपेद्दद्यात् ॥ ३१५ ॥

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत् ॥ ३१६ ॥

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

भूमिं क्षेत्रारामग्रामादिकां विप्राय दत्त्वा निबन्धनं वा कृत्वा भद्राणां शास्त्रार्थकारिणामागामिनां नृपतीनां परिज्ञानाय परिनिश्चयाय पार्थिवः पृथिवीपतिर्लिखितं लेख्यं वक्ष्यमाणप्रकारं कारयेत् । अस्मिन्ग्रामे प्रतिक्षेत्रं क्षेत्र-स्वामिनैतद्धनमस्मै प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देयमित्येवमादिनियमो निबन्धः ॥ ३१६ ॥

लेख्यविधिमाह—

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥ ३१७ ॥

अभिलेख्याऽऽत्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ॥ ३१८ ॥

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

पटे वा कार्पासादिमये ताम्रपट्टे वाऽऽत्मनः पितृपितामहादीन्विद्याविक्रमधर्मादिगुणोपेतानभिलेख्यास्यायं पुत्रोऽस्यायं पौत्र इत्येवं लेखयित्वाऽऽत्मानं च महीपतिर्लेखयित्वा प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूमिर्निबन्धश्च+ तस्य च्छेदोऽपहारः स उपवर्ण्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण तद्दानच्छेदोपवर्णनं तच्च लेखयित्वा स्वहस्तेन मतं मेऽमुकपुत्रस्य महीपतेरिति स्वहस्तलिखितेन दानकालेन च वत्सरादिनां संपन्नं शासनं शिष्यन्ते दानापहारान्निवर्त्यन्ते भाविनो भूपतिप्रभृतयो येन तच्छासनं स्वमुद्रया स्वकुलचिह्नेन गरुडादिना चिह्नितमङ्कितं चिरकालस्थायि कारयेत् । न हि तेन विना प्रतिग्रहीता तद्वंशयो वा भूमिनिबन्धौ शक्नुयादुपभोक्तुम् । अत्र बृहस्पतिः—

“ दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथ वा पटे ।

शासनं कारयेद्ध्यं स्थानवंश्यादिसंयुतम् ॥

अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वमाव्यविवर्जितम् ।

चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

* एतस्मात्परं क. पुस्तकेऽधिकम्—“ तस्य परिमाणयितुं दानच्छेदोपवर्णनं च दीयत इति दानभूमिर्निबन्धश्च ” इति ।

१ ड. 'पत्रे' वा । २ ड. 'वर्णितम्' । ३ ग. घ. 'ना सहितं सं' । ४ ख. 'येद्वयं' स्था° ।

दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 स्वमुद्रावर्षमासार्धदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
 एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ” ॥

व्यासः—“ राजा तु स्वयमादिष्टः संधिविग्रहलेखकः ।
 ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥
 स्थानं वंशानुपूर्वीं च देशं ग्राममुपागतम् ।
 ब्राह्मणास्तु तथैवान्यान्मान्यानाधिकृतान् लिखेत् ॥
 कुटुम्बिनोऽथ कायस्थदूतवैद्यमहत्तरान् ।
 भेदचण्डालपर्यन्तान्सर्वान्संबोधयन्निति ॥
 मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनुवै ।
 दत्तं मयाऽमुकायाय दानं स ब्रह्मचारिणे ॥
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ॥
 दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 ज्ञातं मयेति लिखितं दात्रध्यक्षाक्षरैर्युतम् ।
 अठ्दमासतदर्धाहाराजमुद्राङ्कितं तथा ॥
 अनेन विधिना लेख्यं राजशासनकं लिखेत् ” ॥ ३१७॥३१८॥

कं देशविशेषमधिवासित्वैतत्कार्यमित्यपेक्ष्यतेऽत आह—

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥ ३१९ ॥
 तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥

रम्यो मनोहरः । पशव्यः पशुभ्यो हितः । आजीव्यः समन्तादुपजीव्यौ-
 षधिवनस्पतितृणकाष्ठादिमान् । जाङ्गलः स्वल्पवृक्षोदकपर्वतो बहुपक्षिमृगः
 प्रचुरवर्षातपश्च । एवंविधं देशं नृपतिरावसेत् । तत्र च दुर्गाणि गिरिदुर्गप्रभृ-
 तीनि प्रजाधनयोरात्मनश्च रक्षार्थं कुर्वीत ॥ ३१९ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन् ॥ ३२० ॥
 प्रकुर्यादायकमन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

तत्र तत्र धर्मार्थिकामप्रयोजनेषु कर्मसु निष्णातान्प्रवीणान्धर्मशास्त्राभिज्ञान्कर्मकुशलाञ्जुचीनर्थेषु चोद्यतानुद्यमिनो धनागमान्तःपुरव्ययकर्मस्वध्यक्षानधिकृतपुरुषनियन्तुन्प्रयत्नेन कुर्यात् । योग्यानध्यक्षान्कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । योग्यता चोक्ता—

“ +प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता ।

कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता ” ॥

मनुः—“ तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्भूतान् ।

शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनैन्तरवेश्मनि ” ॥

विष्णुः—“ ओंकरलक्षणशुक्लतरनागवनेष्वासान्नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु निपु-

णानर्थकार्येषु शूरान्सङ्ग्रामकर्मसु । उग्रानुग्रेषु षण्डान्छीषु ” । ३। २६-२७

मनुः—“ अध्यक्षान्विविधोन्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।

तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नुणां कार्याणि कुर्वताम् ” ॥

कार्याणि मुकृतदुष्कृतकर्माणि ॥ ३२० ॥

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ॥ ३२१ ॥

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

यद्रणाप्तधनप्रदानं विप्रेभ्यः प्रजाभ्यश्च यदभयप्रदानं नास्मादधिकोऽन्यो नृपाणां धर्मोऽस्ति । एतदुपायश्च शत्रुविजय इति तत्सिद्धये च रणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३२१ ॥

ननु पाक्षिकानर्थशङ्कया प्रेक्षावतां रणे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति विधिरयं न घटत इत्यत्राऽऽह—

य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ ३२२ ॥

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥

ये सत्रियाः स्वकीयां भूमिं रक्षितुं परकीयां च जेतुमकूटैरायुधैर्युध्यन्ते न च शत्रून्प्रति पराङ्मुखा भवन्ति ते शत्रुभिर्हता योगिवत्स्वर्गं यान्ति स्वर्गं भुक्त्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । आहवाः सङ्ग्रामाः । कूटानि विपदिग्धानीति तदन्यान्यकूटानि । अकूटैर्विपरहितैरित्यर्थः । एवं च सति नियमेनायमसौ वा लोको जितो भवतीति नास्त्यनर्थशङ्का निवर्तिका ॥ ३२२ ॥

* एतद्वचनं क. पुस्तके न विद्यते ।

१ ख. 'क्ता । योग्यत्व' । २ घ. 'प्राज्ञात्व' । ३ ख. 'नन्तः स्ववे' । ४ क. ग. घ. आकार' । ५ क. 'धाञ्शुद्धान्कुर्यात्तत्र वि' । ६ ख. 'तः । तैस्तु स' । ७ ड. वःयन्ते ।

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ॥ ३२३ ॥

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥

निजराजसैनिकेषु शत्रुभयात्पलायनपरेषु भग्नेषु ये न निवर्तन्ते किं तु शत्रुं प्रत्यभिमुखा यान्ति तेषां पदानि क्रतुभिर्यज्ञैस्तुल्यानि पदे पदे यज्ञफलं लभन्त इत्यर्थः । पलायनपराणां तु शत्रुहतानां धर्मं स्वामी गृह्णाति ॥ ३२३ ॥

तवाहंवादिनं क्लीबं निर्हेति परसंगतम् ॥ ३२४ ॥

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥

तवाहमस्मीति वदन्तं क्लीबं भीतं निर्हेति निरायुधं परसंगतमन्येन युध्यमानं निवृत्तं पलायमानं युद्धप्रेक्षणकादींश्च न हन्यात् ॥ ३२४ ॥

किंच—

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ॥ ३२५ ॥

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥

आत्मनः प्रजानां च रक्षां विधायोद्यममवलम्ब्याधिकृतैः क्रियमाणावायव्ययौ स्वयं पश्येत् । स्वयं ग्रहणमादरार्थम् । तदनन्तरमन्येषामृणादानादीन्व्यवहारान्दृष्ट्वा स्नात्वा कामतो भुञ्जीत । स्नानग्रहणं सकलमाध्याह्निकोपलक्षणम् । कामत इति सत्यां बुभुक्षायामित्यर्थः* ॥ ३२५ ॥

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारे न्यसेत्ततः ॥ ३२६ ॥

पश्येच्चारांस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥

व्यापृतैः करादिदानाधिकृतैरानीतं हिरण्यादिधनं भाण्डागारे धननिधानशालायां क्षिपेत् । ततश्चाराञ्शत्रुप्रभृतिचेष्टितज्ञानाय गूढप्रहितानागतांस्तद्वाक्यश्रवणाय पश्येत् । ततो मन्त्रिभिः संगतः कार्यजातं निश्चित्य तत्सिद्धये दूतान्प्रेषयेत् ॥ ३२६ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ॥ ३२७ ॥

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥

* एतदग्रेऽधिकथायं ग्रन्थः ख. पुस्तके स यथा—“ यदुक्तम्—विष्टे विष्मन्त्रे हृदि सुविमले दोषे सुपथगे विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमानवातेऽनुसरति । तथाऽमावुद्वृत्ते विशुद्धकरणे देहे च सुलघौ प्रयुजीताऽऽहारं विधिनियमितः कालः स हि मत इति(?) ” इति ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

भुक्त्वा यथेच्छमङ्गनाभिः सह क्रीडेत् । कार्यवशान्मत्रिसमागतो वा भवेत् । ततो हस्त्यश्वादिवलानि दृष्ट्वा सेनान्या चमूपातिना सह बलविषयमर्थं चिन्तयेत् ॥ ३२७ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ॥ ३२८ ॥

गीतनृतैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥

सायंसंध्यामुपास्य रहस्यं चारवाक्यं श्रुत्वा गीतनृतैः कियन्तमपि कालं नीत्वा वेदं पठेत् ॥ ३२८ ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ॥ ३२९ ॥

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥

तूर्यघोषेण वीणावेणुमृदङ्गादिनादेन स्वापार्थं विशेत् । तूर्यघोषेणैव प्रतिबुध्येत । ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा शास्त्राणि श्रुतिस्मृतिवचांसि तदर्थविगमोपायांश्च निगमनिरुक्तादीन्सर्वाणि कार्याणि चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरम् ॥ ३३० ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्राः काञ्चनं महीम् ॥ ३३१ ॥

नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥

संध्यामुपास्य रहसि स्थित्वा वणिग्वैद्यपरिव्राजकबौद्धदिगम्बरादिवेशधारिणो निगूढान्परचेष्टावेदिनश्चारान्स्वेषु स्वकीयेषु सामन्तादिषु चान्येषु चामित्रादिषु राजसु सादरं यथा भवति तथा प्रेषयेत् । तत ऋत्विगादिभिरायुरारोग्यविजयैश्वर्यादिविषयाभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो वैद्यांश्चाऽऽगतान्दृष्ट्वा तदधीनं च कार्यं तैः सह विचार्य गाः काञ्चनं महीं नैवेशिकानि च श्रोत्रियेभ्यो दद्यात् । विवाहोपकरणं गृहोपकरणं वा नैवेशिकम् । श्रोत्रियाणामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ॥ ३३२ ॥

स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥

ब्राह्मणान्स्निग्धाञ्छत्रम्पति यथासंख्यं क्षमामार्जवं क्रोधं च कुर्यात् । भृत्यान्प्रजाश्च पितृवत्पालयेत् ॥ ३३२ ॥

प्रजापालनफलमाह—

पुण्यषड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥ ३३३ ॥

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

राज्ञा न्यायेन शास्त्रोक्तप्रकारेण पालयमानाः प्रजा यत्पुण्यं कुर्वन्ति तत्पुण्यं शसमितं राजा पुण्यं लभते सर्वेभ्योऽपि दानेभ्यः प्रजानां परिपालनमभयदानात्मकमधिकं यस्मात्तस्मादुपपन्नः पुण्यषड्भागलाभः । एवं प्रजापालनं च धनप्राप्तौ हेतुर्यथा ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिः ॥ ३३३ ॥

किं च—

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ॥ ३३४ ॥

पीडयमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥

चाटादिभ्यो दुःखकारिभ्यः प्रजा रक्षेत् । पूर्वश्लोकैः स्वयं न पीडयेदित्यर्थादुक्तम् । अत्र तु यथा परो न पीडयेत्तथा कुर्यादित्युच्यते । चाटः पिशुनः । तस्करः प्रसिद्धः । दुर्वृत्तः परदौरहारकादिः । महासाहसिको मनुष्यमारणवन्दिग्रहादिकारी । आदिशब्देन कूटमानकूटसुवर्णादिकारिणो लक्ष्यन्ते । कायस्थाः कराधिकृताः ॥ ३३४ ॥

प्रजानामरक्षणे दोषगौरवमाह—

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः ॥ ३३५ ॥

तस्मात्तु नृपतेरर्थं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥

अरक्ष्यमाणा नृपेणापालयमाना अधर्मादनिवार्यमाणाः प्रजाश्चौर्यपारंदार्यादिकं यत्पापं कुर्वन्ति तस्मात्पापान्नृपतेरर्थं भवति । नृपतेरर्थं गृह्णातीत्यर्थः । यस्मादसौ तासां पालनार्थं करानादत्ते । अत्रापि पापार्थसमितं पापं राज्ञो भवतीति मन्तव्यम् । नह्यन्यकृतमदृष्टमन्यस्य भवति ॥ ३३५ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैज्ञत्वा विचेष्टितम् ॥ ३३६ ॥

साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांस्तु वातयेत् ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ॥ ३३७ ॥

मदानमानसत्काराञ्छ्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय चाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारजातं चारवचनेभ्योऽवधार्य साधून्यथोक्तकारिणो दानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून्यातयेद्यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोचजीवनशीलान्द्रव्यहीनान्कृत्वा देशान्निर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान्दानमानसत्कारयुक्तान्कृत्वा सर्वदा वासयेत् । मानः पूजासत्कारः साधुत्वरूपापको व्यापारः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिरक्षति ॥ ३३८ ॥

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥

अन्यायेन प्रतिषिद्धमार्गेण स्वराष्ट्राद्धनमादाय यो राजा कोशं धनसंचयैर्वर्धयति सोऽचिराद्व्यपेतलक्ष्मीकः सबान्धवो विनश्यति ॥ ३३८ ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥ ३३९ ॥

राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥

प्रजानां पीडनादन्यायेन धनादानाद्यः संतापो दुःखातिशयस्तस्माद्धुताशन इव दुःखहेतुरधर्मराशिः समुद्भूतो राज्ञः श्रीप्रभृतीन्यदग्ध्वा प्रध्वंसमनीत्वा न निवर्तते न विरमति ॥ ३३९ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३४० ॥

तमेव कृच्छ्रमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३४० ॥

परराष्ट्रविषये विशेषमाह—

किं तु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ॥ ३४१ ॥

तथैव परिपाल्योऽमौ यदा वशमुपागतः ॥

यस्मिन्परराष्ट्रे य आचारो होर्लाकादिर्यश्च व्यवहारो नाणकादिनिबन्धनो या च कुलस्थितिरेतावद्धनं राज्ञेऽनेन कुलेन देयमित्येवमादिरूपा स राष्ट्रो वशमुपागतस्तथैव तेनैवाऽऽचारादिना युक्तः परिपालनीयः ॥ ३४१ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥ ३४२ ॥

कुर्याद्यथाऽस्य न विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥

१ क. 'भिवर्धयेत् । सोऽ' । २ क. 'चयायैव वर्ध' । ३ ख. एष । ४ क. 'लनात् । तमेव कृच्छ्रमा' । ५ ग. 'ह- । यस्मिन्देसो य आ' । ६ क. ग. घ. 'लादि यश्च व्यवहारो गण' ।

६८६ अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ प्रथमः—
(राजधर्मप्रकरणम् १२)

कर्मणां मन्त्रतोऽनुष्ठेयतया निश्चितानामा मन्त्रफलोदयात्प्राक्तनकर्मानुष्ठा-
नात्परे यथा मन्त्रं न विदुस्तथा तं सुरक्षितं कुर्यात् । सुरक्षितमन्त्रमूलत्वाद्वा-
क्यस्य ॥ ३४२ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ॥ ३४३ ॥

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥

अनन्तरैकान्तरव्यन्तैरा राजानो यथाक्रममरिर्मित्रमुदासीनश्चतसृषु दिक्षु वि-
ज्ञेयाः । एतद्वादशराजकं मण्डलं वक्ष्यमाणस्वरूपैः सामादिभिरुपायैः साध-
यितुं चिन्तनीयम् । तत्र हीनो दण्डेन समः साम्नेपदधिको दानेन ततोऽ-
प्यधिको भेदेन साध्यः । अथवा शत्रुं दण्डेन । मित्रं साम्ना । उदासीनं
दानेन । सर्वेऽपि भेदेन साध्याः ॥ ३४३ ॥

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ॥ ३४४ ॥

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥

उक्तानामरिप्रभृतीनां वशीकारोपायाः सामादयश्चत्वारो वेदितव्याः । ते
सम्यग्यथावत्प्रयुक्ताः सिध्येयुः कार्यसिद्धिसमर्थाः स्युरित्यर्थः । एषां दण्डो
गत्यन्तराभावे गतिः । उपायान्तराभावे दण्डोऽभ्युपाय इत्यर्थः । तस्य धन-
शरीरव्ययशरीरायाससाध्यत्वात् । साम प्रियभाषणम् । दानं प्रसिद्धम् ।
भेदः स्वामिभृत्यानां विमतीकरणम् । दण्डो वित्तस्य शरीरस्य वा पीड-
नम् ॥ ३४४ ॥

संधिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ॥ ३४५ ॥

द्वैधीभावं गुणानितान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥

संधिप्रभृतीन्यथान्यायं यथाविषयं षड्गुणान्परिकल्पयेत्प्रयुञ्जीत । संधि-
र्नाऽऽवाभ्यामन्योन्यमपकर्तव्यमिति व्यवस्थापरिग्रहः, विग्रहो वैरं, यानं यात्रा,
आसनमुपेक्षणम्, संश्रयः परपीडितस्य प्रवलराजान्तराश्रयणं, द्वैधीभावः
स्ववलस्य द्विधाकरणम् ॥ ३४५ ॥

यात्राकालमाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ॥ ३४६ ॥

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥

(राजधर्मप्रकरणम् ११)

एवं दण्ड्यदण्डनस्य क्रतुसमानफलत्वं संचिन्त्य सम्यक्परिभाष्य दण्ड्या-
दण्ड्यविवेकाय बक्ष्यमाणलक्षणैः सभ्यैः परिवृतो नृपतिर्व्यवहारान्विवादा-
न्युपकार्यान्तरासंकरेण प्रत्यहं पश्येत्परीक्षेत ॥ ३५८ ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणाञ्जनपदानपि ॥ ३५९ ॥

स्वधर्माच्चलितात्राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥

कुलानि कुटुम्बादीनि, जातीर्ब्राह्मणाद्याः, श्रेणीः सुवर्णकाराद्याः, गणा-
न्मठब्राह्मणादीञ्जनपदाच्चाष्ट्राणि, स्वधर्मादपेतानि विनीय दण्डयित्वा पथि
स्वधर्मे स्थापयेत् । पूर्वत्रैकैकस्य दण्डो विहितोऽत्र तु बहूनामित्यपुन-
रुक्तता ॥ ३५९ ॥

दण्डोपयोगि कृष्णलादिनिरूपणमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥ ३६० ॥

तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्रो राजसर्प उच्यते ॥

गवासप्रविष्टादित्यकिरणेषु यत्सुसूक्ष्मं वैशेषिकोक्तनीत्या घणुकत्रयारब्धं
दृश्यते रजस्तत्रसरेणुरिति मन्वादिभिः स्मृतम् । तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिखिका,
तास्तिस्रो राजसर्प उच्यते ॥ ३६० ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्रयस्तु ते ॥ ३६१ ॥

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

ते राजसर्पपास्त्रयं एको गौरसर्पः । ते च षट्संख्याका एको मध्यमो
यवः, त्रयो यवा एकः कृष्णलः, एवं कृष्णलाः पञ्च माषः, षोडश माषा
एकः सुवर्णः ॥ ३६१ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ॥ ३६२ ॥

उक्ताः सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि पलं प्रकीर्तितम् । देशानुसारेण पल-
व्यवस्था कर्तव्या ॥ ३६२ ॥

कनकपरिमाणमुक्तमधुना रजतपरिमाणमाह—

द्वे कृष्णले रौप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ३६३ ॥

निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः

कृष्णलद्वयपरिमितो रौप्यस्य माषो भवति । ते षोडश माषा रौप्यस्य धरणम् । दशभिर्धरणैः शतमानसंज्ञकं रौप्यस्य परिमाणं, तदेव च पलम् । चत्वारः सुवर्णा रौप्यस्य निष्कः ॥ ३६३ ॥

ताम्रस्य परिमाणमाह—

कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ॥

सुवर्णस्यै पलस्य चतुर्थांशः कर्षस्तेन संमितः कार्षिकः स ताम्रिकः पणो भवति । ताम्रस्यायं ताम्रिकः ॥ ३६३ ॥

साशीतिः पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ॥३६४ ॥

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥

अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकाः पणा उत्तमसाहसार्ख्यो दण्डः । चत्वारिंशदधिकाः पञ्चशतसंख्याकपणात्मको मध्यमसाहसार्ख्यो दण्डः । सप्तत्यधिकशतद्वयसंख्याकपणात्मकोऽधमसाहसार्ख्यो दण्डः, स एव शास्त्रान्तरे प्रथमसाहसार्ख्य इत्युच्यते । यत्तु मनुनोक्तम्—

“ पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ”

इति, तदल्पापराधविषयम् ॥ ३६४ ॥

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ॥ ३६५ ॥

योज्या व्यस्ताः समस्ता वाऽप्यपराधवशादिमे ॥

धिग्दण्डो धिक्त्वां कापुरुषमित्यादि । वाग्दण्डः सर्वस्वं ते हरामि त्वां देशान्निर्वासयामीत्यादि परुषभाषणम् । धनदण्डः कृष्णलापहरणोदिसर्वहरणान्तः । वधदण्डः शरीरताडनम्, प्राणच्छेदो वा । एते दण्डा अपराधानुसारेण व्यस्ता एकशः समस्ता द्वौ त्रयश्चत्वारो वा प्रयोज्याः ॥ ३६५ ॥

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ॥

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥३६६॥

इति राजधर्मप्रकरणम् ॥ १२ ॥

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

अपराधादि ज्ञात्वा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्प्रयुञ्जीत । अत्र च पूर्ववाक्य-
प्राप्तत्वादपराधज्ञानमनूयते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । कचिद्विदेशे स्वल्पे-
नैव शीतेनाऽऽतपेन वा स्वल्पकालीनेन भोजननिवारणेनाधिका पीडा भवति ।
कचित्तु महताऽपि न तावती । तथा काले शरदादौ । तथा दण्डनीयबलं विदि-
त्वा ताडनादिदण्डो विधेयः । तथा वयःकर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपानाशोऽ-
ग्निहोत्रादिकर्मलोपो वित्ताप्राप्तिश्च स्यात् । देशादि विदित्वा तु दण्डप्रणयने योग-
क्षेमावुपपद्येते इति । एतत्सर्वं क्षत्रियस्य राज्यं कुर्वतः प्रविहितम् । यदा पुनरक्ष-
त्रियः क्षत्रियकार्यं कुर्यात्तदाऽनेनाप्येतत्सर्वमनुष्ठेयम् । “ तत्कार्यापत्त्या तद्धर्म-
लाभः ” इति न्यायात् । करादानप्रयुक्तत्वाच्च प्रजापालनस्य । सर्वो हि धनं प्रय-
च्छन्नात्मसमवायि प्रयोजनमुद्दिशति । न च करदानस्य स्वगुप्तेरन्यत्प्रयोजन-
मस्ति । तस्मात्करमाददानेन प्रजापालनं विधेयमिति सिद्धम् ॥ ३६६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराधो राजनीति-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

समाप्तश्चायमाचाराध्यायः प्रथमः ।

समाप्तोऽयमपराकर्षपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेतया-
ज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रथम आचाराध्यायः ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

यदा परस्य शत्रो राष्ट्रं सस्यैरन्यैश्च हिरण्यादिगुणैरुपेतं स्याच्छत्रुश्च बाह-
नादिहीनः स्वयं च हृष्टगजाश्वादिर्हृष्टपुरुषश्च तदा परराष्ट्रं व्रजेत् ॥ ३४६ ॥

न च यात्राया अनियतफलत्वेन पुरुषेण प्रवर्तितव्यमित्यत्र हेतुमाह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ॥ ३४७ ॥

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम् ॥

दैवे पुरुषकारे च सति कर्मणः कर्मफलस्य सिद्धिर्व्यवस्थिता नियता
सत्यपि पुरुषकारे दैवाभावे न फलं सिध्यति । नच प्राक्प्रवृत्तेर्दैवाभावः शक्यः
परिच्छेत्तुम् । अतोऽर्थसंशयाद्यात्रादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यभिप्रायः । तत्र
दैवं नाम पूर्वदेहप्रभवं पौरुषं पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नारूपोऽपूर्वपर्यन्तः ।
तत्र पौर्वदैहिकमिति बाहुल्याभिप्रायम् । कारीर्यादीनामनुष्ठाने फलोपभोगे
च देहैक्यात् ॥ ३४७ ॥

एवं तर्हि पुरुषकारापेक्षणीयं दैवमेवास्तु फलसाधकं किं पुरुषकारेणे-
त्यत आह—

*केचिद्देवाद्धठात्केचित्केचित्पुरुषकारतः ॥ ३४८ ॥

सिध्यन्त्यर्था मनुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥

वृष्टिमहोपातविद्युत्पातादयो मनुष्यादीनां प्राणिनामुपकारका अपकारका वा
दैवाद्भवन्ति । हठात्परकीयपुरुषकारात्केचित् । यथाऽनिच्छन्तमपि सुतं माता
पयः पाययति पिताऽध्यापयति व्याघ्रः सर्पो वा देहिनो व्यापादयति ।
केचित्पुनरर्थाः स्वकीयादेव यत्नात्सिध्यन्ति । यथाऽग्निहोत्रादयो हिंसा-
स्तेयादयश्च । तेषां सर्वेषां पौरुषं प्रयत्नो योनिः कारणम् । केषुचिदन्वयव्यति-
रेकाभ्यामेव प्रयत्नस्य कारणत्वमवगम्यते । येषां तु विद्युत्पातादिकारणतया
प्रयत्नो न प्रमाणान्तरादवगम्यते तेषां वेदादेव तदवगतिः । कारीर्यादि-
प्रयत्नो वृष्टिहेतुतया वचनसिद्ध एव । विद्युत्पातादयस्तु दुःखहेतुत्वेनाधर्म-
प्रयत्नजन्यतया सामान्यतः शास्त्रादेवावगम्यन्ते । तस्माद्यात्रादौ यतित-
व्यमेव ॥ ३४८ ॥

* अत्र पाठान्तरं ड. पुस्तके—“केचिद्देवात्स्वभावाच्च काल्पात्पुरुषकारतः । संयोगे केचिदि-
च्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ” इति ।

१ ख. शक्तः प' । २ क. ग. घ. 'देवप्र' । ३ ग. घ. छ. 'कारोपे' । ४ क. 'हावात' ।
५ ग. घ. 'ते । येषां देवादे' ।

इदानीं दैवपुरुषकारयोरन्योन्यसापेक्षतामाह—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ॥ ३४९ ॥

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

यथा रथगतिकारणत्वेन प्रमितमपि रथादिचक्रमेकमेकाकि चक्रान्तरविधुरं रथं न गमयति एवं सुखदुःखानुभावात्मककार्यजननतया प्रमितमपि दैवं न पुरुषकारेण सहकारिणा विना कार्यपर्यन्तेन रूपेण सिध्यति । विद्युन्निपाताद्यपि साधयतो दैवस्य देशविशेषे पुरुषस्यावस्थानापादकं पौरुषं भवत्येव सहकारि । तस्मात्फलार्थिना न केवलं दैवपरेण भवितव्यम् ॥ ३४९ ॥

सामादीनामुपायानां परस्परविरुद्धानेकफलोदयप्रसङ्गे यद्वाह्यं तदाह—

हिरण्यभूमिलाभेषु मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥ ३५० ॥

अतो यतेत तत्प्राप्तौ रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥

सामादीनुपायान्प्रत्युपेयतयाऽवस्थितानां हिरण्यभूमिमित्रलाभानां मध्ये मित्रलब्धिर्वरा श्रेष्ठा, अतो मित्रप्राप्तिविषयो यत्नः कार्यः । मैत्रीकरणकाले कृतस्य सत्यस्यारक्षणे मित्रमप्यमित्रं भवेत् । अतः सत्यरक्षणे समाधिर्विधेयः । एतच्च सामादिसाध्याद्धिरण्यभूमिलाभादधिकलाभहेतोर्मित्रस्य प्राप्तौ वेदितव्यम् । अन्यदा तु हिरण्यलाभ एव बलवान् ॥ ३५० ॥

राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्यौ जनो(ना) दुर्गः कोशो दण्डस्तथैव च ३५१

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥

राज्ञः कर्म जनपदपालनं राज्यं तत्सप्ताङ्गम् । सप्तास्याङ्गानि भवन्ति । कानि तानीत्यपेक्षिते स्वामीत्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषो निर्दिष्टः । *कुतस्तेषामङ्गत्वमित्याकाङ्क्षित उक्तमेताः प्रकृतय इति । यतः कार्यमुत्पद्यतेऽवतिष्ठते नियमेन भवति सा प्रकृतिः । यथा हिरण्यं कुण्डलस्य । राज्यं च विना स्वाम्यादिभिर्नोत्पद्यत उत्पन्नमपि न तैर्विना चिरकालमनुवर्तते । ततो भवन्ति स्वाम्यादयो राज्याङ्गानि । स्वामी महोत्साहत्वादिगुणयुक्तः पुरुषविशेषः । अमात्या

* एतत्परं ग. घ. पुस्तकयोरधिकम्—“ कुतस्तेषां राज्याङ्गत्वमित्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषो निर्दिष्टः ” इति ।

(राजधर्मप्रकरणम् १२)

मन्त्रिप्रभृतयः, जनाः पालनीयाः प्रजाः, दुर्गे प्रसिद्धं, कोशः संचितं वसु,
दण्डश्चमूः, मित्राण्युपकारका राजानः ॥ ३५१ ॥

प्राप्तराज्येन यत्कार्यं तदाह—

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ॥ ३५२ ॥

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

तद्राज्यं कार्यतयाऽत्राप्य राज्याधिकारं लब्ध्वेति यावत् । राजा दण्डं धन-
शरीरपीडनविषयं दुर्वृत्तेषु शास्त्रातिक्रमकारिषु निपातयेत्प्रयुञ्जीत । न च
दण्डं प्रयुञ्जानस्य राज्ञः प्रत्यवायः शङ्कनीयः । यतो भगवता ब्रह्मणा विधिना
धर्म एव दण्डात्मना निर्मितो विहितः । राजानं प्रति विहितत्वादण्डो नाध-
र्मायेत्यर्थः ॥ ३५२ ॥

*स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ॥ ३५३ ॥

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥

अलुब्धेन न्यायधनव्ययकारिणा कृतबुद्धिना वृद्धसेवाविद्यागमाभ्यां लब्ध-
प्रज्ञेन सत्यसंधेन सत्यसंकल्पेन शुचिना शुद्धोपधेन बाह्याभ्यन्तरशौचवता च
सुसहायेन शास्त्रोक्तगुणगणयुक्तमन्त्रिप्रभृतिसहायवता धीमताऽधिगतार्था-
नुचिन्तनवता स दण्डो न्यायतो यथाशास्त्रं नेतुं प्रणेतुं शक्यो भवति न पुन-
रन्येन ॥ ३५३ ॥

सम्यग्दण्डं प्रणयतोऽभ्युदयोऽन्यथा प्रत्यवाय इत्याह—

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन्सदेवासुरमानवम् ॥ ३५४ ॥

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

शास्त्रानतिक्रमेण प्रयुक्तो दण्डो देवादिसहितं जगदानन्दयेत् । ततश्च
स्वस्य सुखयोगः । असम्यक्प्रणयने तु तदेव प्रकोपयेत् । ततश्चाऽऽत्मनो दुःख-
योगः ॥ ३५४ ॥

अपरमपि फलमाह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥ ३५५ ॥

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥

* एतदर्थस्थाने क. पुस्तकेऽयं पाठः—स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

दण्डस्यासम्यक्प्रणयनं प्रागनुष्ठितधर्मवशादुपाजितस्य स्वर्गस्य कीर्तेरस्य च लोकस्य विनाशकं भवति । सम्यक्प्रणयनं तु धर्मान्तराजितं स्वर्गं कीर्तिं जयं च विघ्ननिवारणद्वारेणाऽऽवहति । तस्मात्सम्यगेव दण्डः प्रणयेयः ॥ ३५५ ॥

दण्ड्यमाह—

अपि भ्राता सुतोऽप्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ॥ ३५६ ॥
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥

स्वकीयवर्णाश्रमादिधर्ममकुर्वन्दण्ड्यः । न तस्य संबन्धिविशेषाद्गुरुत्वाद्वा दण्डनीयत्वनिवृत्तिः । अर्घ्यः पूज्यः । प्रसिद्धमन्यत् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

“ अदण्ड्यो मातापितरौ । स्नातकपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थश्रुतशी-
लशौचाचारवन्तस्ते हि धर्माधिकारिणः ”

इति, तत्स्वलपापराधविषयम् । न सर्वात्मना दण्डाभावाभिप्रायम् । अत एव दक्षः—

“ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं विवासयेत् ” ॥ ३५६ ॥

न केवलं दण्डनीयान्दण्डयतो राज्ञः प्रत्यवायाभावः किंत्वभ्युदयविशेषोऽपि भवतीत्याह—

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ॥ ३५७ ॥
इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥

धिग्दण्डादिभिर्दण्डनीयान्दण्डयता वधार्हाश्च घातयता सम्यगाप्ता लब्धा वरा दक्षिणा यैस्तैः क्रतुभिरिष्टं स्यात् । न चैतावता दण्डस्य काम्यत्वमाशङ्कनीयम् । यतश्च तदप्रणयने प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

“ दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रम्-

दण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा ” इति ।

तथा—“ एनो राजानमृच्छत्युत्सृजन्तं वै सकिल्बिषम् ।

तं चेद्घातयते राजा घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ” ॥ ३५७ ॥

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ॥ ३५८ ॥

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥

